

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՆԴԵՍ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Բ. ԳԻՐԲ

1897

Թ Ի Փ Լ Ի Ս

Տպարան Մ. Դ. Ռոտինիանցի ||| Типографія М. Д. Ротиніанца
Голов. просп., д. № 41.

1897

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 5-го Августа 1896 года.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԸԶԳԵՐՈՒԹԻՒՆ.

	Երես
ՎԱՐԱՆԴԱ.—խմբագրեց Ե. Լ.	4—244
1) Պատմական տեսութիւն, Ե. Լ.	5
2) Տեղագրութիւն, Ե. Լ.	9
3) Ստատիստիքական տեղեկութիւններ, Լ. Աթաբէկեանի	54
4) Տնտեսական դրութիւն, Ղ. Տէր-Ղազարեանի	77
5) Հումանորութիւն, Ե. Լ.	102
6) Ընտանեկան բարք	113—186
ա) Ամուսնութիւն, Ե. Լ.	113
բ) Տղաբերք և կնուսք, Յ. Վ.	144
գ) Ընտանեկան կեանք, Ա. Բ.	151
դ) Հիւանդութիւն և բժշկութիւն	173
ե) Մահ, թաղումն և մեռելոց	178
զ) Հոգու և հանգերձեալ կեանքի մասին	185
7) Հաւատք, Ե. Լ.	187—244
ա) Լեռների պաշտամունք	187
բ) Քարի պաշտամունք	188
գ) Կրակի պաշտամունք	194
դ) Ջրի պաշտամունք	196
ե) Ծառերի պաշտամունք	198
զ) Կենդանիների պաշտամունք	204
է) Լուսաւորների պաշտամունք	216
ը) Ոգիների պաշտամունք	221

	Երես
Թ) Կախարդութիւն	231 ✓
Ժ) Սնոտիապաշտութիւններ	240
ՋԱՌԱՌՔ, Ե. Լ.	245—294
ա) Նշանաւոր տօներ	245
բ) Հայ գրչագրներ	279
ՆԱԽԱՊԱՇԱՐՄՈՒՆՔՆԵՐ ԵՂԻՇԷԻ ԿԱՆՈՆՆԵ-	
րՈՒՄ, Մեսրոպ վարդապետի	295
ԽԱՆԴԵՐ, ԱնՈՒՆԸ Լեմանի, Թարգմ. Լ. Բ.	300
ՂԱՐԱՔՈՒԼԱՂԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆՆԵՐԸ, Ե. Լ.	307
ԲԱՆԱՆՅ ԳԻՒՂԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆՆԵՐԸ Ե. Համամչ.	308
ԱՔՈՎԵԱՆ ՈՐՊԷՍ ԱԶԴԱԳՐԱԳԷՏ.	316
ՍՈՒՐՄԱՆՈՒԻ ԺՈՂՈՎՐԴ. ԵՐԳԵՐ, Ահարոն.	321
ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ՎԷՊ, Ե. Լ.	348
ԳՐԱՆՕՍՈՒԹԻՒՆ.—Յուցակ ծնոագրաց, Սե-	
պաճեւ արձանագրութիւններ. Մեսր. վարդ.	362
ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ	378

ՄԵՐԴԵՐԱՆՈՒԹԻՒՆ.

ՄԱՐԴԱՔԱՆՈՒԹԻՒՆ, Կանեստրինի.	3—118
ՄԱՐԴԱՔԱՆԱԿԱՆ ԳՐՔԵՐ	119
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:	

ՊԵՏԿԵՐՆԵՐ.

- I. 1) Շուշի. 2) Շուշեցի հայ կինն ու իւր թուը, 3) Շուշեցի աղանն ու հարսը, 4) Շուշեցի կինը փողոցում, 5) Մոլլան աղան տալիս, 6) Զէնքեր, 7) Շուշու ջրկիր, 8) Վարանդեցի հայ գեղջիկուհի, 9) Վարանդեցի հայ կին, 10) Խ. Աբովեան.
- II. 11—13) Նեգրական տիպեր. 14) Մոնղոլական տիպ, 15) Ամերիկեան տիպ, 16—17) Կովկասեան տիպեր—լեզգիներ, 18—20) Հայեր, 21) Բուլղարուհի, 22) Հրէաներ, 23) Հնդկաստանցի, 24) Հրէայ, 25) Եգիպտացի, 26) Ռուս.

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՔԱՂԱՔ

Վ Ա Ր Ա Ն Դ Ա

ՆԻԻԹԵՐ ԱՊԱԳԱՅ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Խմբագրեց Ե. ԱՆԱՅԵԱՆ

ՄԻ ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

ՎԵՐԸՆԳԵՑԻ ՊԵՏՄԵԿԱՆ ԱՆՅՆԸԼԻ ՄԱՍԻՆ.

Վարանդան Նախկին Միւս Հարանդ գաւառն է, որ Քոչուս էլ է կոչուել: Սա ընկնում է Արցախ նահանգի մէջ և նրա հետ միասին մինչև Արշ-կունեաց անկումը պատկանելիս է եղել Հալեբին. աջնուհետև ենթարկուել է Աղնուանից պետութեան:

ԺԴ դարում հոնքերն ու մոնղոլ թաթարները իրենց ասպատակութիւններն ու աւերումները սփռել են այս գաւառում ևս: Նոյն նախնաւոր աւերումներ գործել են ալտոնդ և՛ Պարսիկներն ու Օսմանցիները, չարունակ միմեանց ձեռքից խլելով և՛ այս գաւառը:

Վերջապէս 1692 թուին Մելիք Շահնազարի որդի Մելիք Յուսէինը և նրա եղբոր (Մելիք Միրզա-Բէկի) որդի Մելիք Բաղին Գեղամակ լճի եզերքից գաղթում են իրենց ժողովրդի մի մասի հետ այս գաւառը և բնակութիւն հաստատում Աւետարանոց գիւղում:

1721 թուին այս Մելիք Բաղին զուրա է եկել Կովկասեան լեռնաբնակների առաջ և աղատել երկիրը նրանց աւերմունքից: Այս և միքանի ալապիտի չաղթումիւններով Մելիք-Շահնազարեանները տարածել են իրենց իշխանութիւնն ամբողջ Վարանդայի վրայ և որպէս Պարսից աւատական իշխաններ՝ կառավարել երկիրը *):

*) Խամսալի Մելիքութիւններ. Էր. 23-24.

Այս մեկիքներից Մեկիք-Շահնազար Բ-ը սպանելով իւր եղբայր Մեկիք Յովսէփին, նրա փոխարէն մեկիք է դարձել և այս ու իւր անբարոյականութեան պատճառով՝ ատելի է եղել թէ իւր ժողովրդեան և թէ Խամսալի միւս մեկիքներին, որոնք մի քանի քարձակումներով՝ աւերել են սրա երկիրը: Ահա այս ժամանակ նա ձեռք է մեկնել ջիւանջիրցիների զինաւոր՝ Փանահ-խանին, որին և՛ որպէս դաշնակցի զինել է իւր երկրից մի բարձր լեռնադաշտ: Փանահ-խանը 1752 թուին շինել է ալդտեղ մի ամուր բերդ և կոչել Փանաբանդ ^{*)}, բայց լստույ, երբ մօտակալ Շօշի զիւղի բնակիչները տեղափոխուել են ալտեղ, բերդը կոչուել է Շօշի կամ Շուշի ^{**}):

Փանահ խանը ջլատելով հալ մեկիքների ուժը և շարունակ պատերազմներ մղելով նրանց դէմ, կամաց կամաց կարողացել է նրանց իրեն տոգրադրել:

Փանահ-խանի որդի և լաջորդ Իբրահիմ խանի ժամանակ Պարսից զօրապետ Աղա-Մամադ-խանը 1795 թ. դարնանը եկել պաշարել է Շուշին: Մեկիք-Շահնազարիան Մեկիք Ջումշուդը և Մեկիք Բէկլարեան Մեկիք Աբովը հալ զօրքերով ամրացել են Շուշի բերդի մէջ և Իբրահիմ խանի հետ միասին պաշտպանել բերդը: Քառասուն օր ապարդիւն պաշարումից լստույ Աղա-Մամադ-խանը վերցրել է պաշարումը և գնացել տիրելու Թիֆլիսին: Այս Աղա-Մամադ-խանը 1797 թ. կրկին անդամ արշաւել է Շուշու վրա և առել բերդը, սակաւն ալս անգամ ինքը շահը, սպանուել է իւր սենեկապետի ձեռքով և Պարսից զօրքերը լստ են քաշուել իրենց երկիրը:

Նրբ ուռաները իշխան Յրիւանովի առաջնորդութեամբ գրաւել են Գանձակի բերդը, Իբրահիմ խանը Մեկիք Ջումշուդի խորհրդով առանց պատերազմի ընդունել է ուստաց հպատակութիւնը (1805): Բայց լստույ (1806) զաւաճանել է ուռներին և հրաւիրել պարսիկներին Շուշին տիրելու: Եւ երբ ինքը չտապել է գիշերով գընալ միանալու Շօշի գիւղի մօտ քանակած պարսից արքայորդի Աբաս Միրզին, Մեկիք Ջումշուդն ու փոխ գնդապետ Ախանեվլիւը բռնել են նրան և սպանել: Այս պատերազմը ահագին վնասներ տալով տնել է մինչև 1813 թուականը, երբ Գիւլիստանի զաշնադրութեամբ Ղարաբաղը լանձնուել է ուռներին:

Սակաւն 1826 թ. Աբաս Միրզան իւր մօտ փախած Իբրահիմ խանի որդի Մեհաբ խանի զրգումամբ և Ղարաբաղը կրկին վերադարձնելու լուտով 80,000 զօրքով նորից արշաւել է վարանդա, և

*) M-me Chantre A travers de l'Arménie.

**) Խամս. Մեկ. եր. 62-

պաշարել Շուշին: Ռուսները Աւետարաննոց գիւղացի Մատթեան զօրապետի առաջնորդութեամբ մեծ ջարդ են տուել Պարսից^ա Գանձակի մօտ և հալածել մինչև իրենց երկիրը:

Աջնուհետև Շուշին կառավարուել է ռուսներից նշանակուած գաւառապետներով:

Ս. Մ Ա. Ր Ա. Ս

Սա հին ժամանակներում մի գիւղ է եղել, ոչք Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը հիմնարկել, իսկ իւր թոռ Գրիգորիւսը նստարտել և օծել է մի եկեղեցի: Երբ Մառքեաց Սանդիսան թագաւորը 348 թ. Ս. Գրիգորիսին, որ Աղուանից և Վրաց կաթողիկէս էր, ձիւ պոչից կապելով Վատենան դաշտում նահատակել է տուել, նրա աշակերտները հաւաքել են տուել նրա նշխարները և բերել ամփոփել այս եկեղեցում: Աջնուհետև այդ գիւղը դարձել է նախ եպիսկոպոսանիստ և ապա Աղուանից կաթողիկոսների աթոռանիստ *):

Ե. դարում Աղուանից թագաւոր Վաչագան Գ. պտրել և գրտել է այստեղ Ս. Գրիգորիսի մասունքները և նորից ամփոփելով, վերանորոգել տաճարը:

Սօտ 1293 թուին Թաթարաց Բատուն խանը կողոպտել է այս վանքը և տարել ս. Գրիգորիսի գաւազանն ու մի ոսկեձող 36 ակներով զարդարուած խաչ: Յունաց կալսեր Դեսպինա դուստրը խնդրիւ է այդ խաչն ու գաւազանը և ուղարկել Վ. Պօլիս **):

1387 թուին Ամարասն էլ, Արցախի և ուրիշ նահանգների հետ երթարկուել է Լանդ-Թամուրի աւերումներին:

Ժողովուրդը ալժմա էլ պատմում է, թէ Լանդ-Թամուրը իւր զօրքերը չարել է Ամարասից մինչև Արաքսը և հրամայել Ամարասի վանքի քարերը միմեանց տալով թափել Արաքսը ***):

Մելիք Շահնազար Բ. վերանորոգել և պարսպել է վանքը, ինչպէս և բազմաթիւ սենեակներ շինել ուխտաւորների համար:

Ժլ. դարում ալստեղի միաբանների համար որպէս ամարանոց շինուել է շիրհեր գիւղում մի գեղեցիկ եկեղեցի և միաբանութեան համար խցեր:

Կարծուում է, թէ Ամարասի միաբանութեան ամարանոց եղել է և՛ Վերին Թաղավարդից դէպի հարաւ-արեւմուտք 1 1/2 վերստ հեռաւորութեամբ գտնուող գետնի մէջ թաղուած եկեղեցին, որ ալժմ Բա-

*) Ինճիճ, Ստոր. եր. 307.

**) Ստեփ. Օրբ. գլ. 4.

***) Բարսի. Ուխտ. չիշ. եր. 9.

բնածառն անունով ուխտատեղի է: Եկեղեցում գտնուած են հետեւեալ արձանագրութիւնները.

«Սուրբ Պետրոս, կանգնեցի զխաչս 'ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ: և ծնողաց իմոց: Արդ, որք երկրպագանէք սուրբ Նշանիս զիս աղօթքս... ջիք և Աստուած զձեզ լիչեսցէ. թուին Ն. Խ. Զ. էր:

«Սուրբ Պողոս: Յամն Աստուածապատիւ և հոգևոր Տեառն Յովհաննիսի Ամարասալ եպիսկոպոսի և պետութեան տեառն Գաղիկաչ Աղուանից իշխանաց իշխանի ես հալր Կիրակոս առաջնորդ սուրբ ուխտիս եղբօր որդի Կոկոնալ...

Թուականը միննուցն է *). 'ի դէպ, ասենք, որ այս Բարեաթառի մասին կալ հետեւեալ աւանդութիւնը. Մի ժամանակ աչտեղ ապրում էր մի սուրբ եպիսկոպոս, և ամեն անգամ երբ նա երկար ծոմապահութիւնից ու ճգնութիւնից լետու պատարագ էր մատուցանում, շրջակայքի ծառերը ողջունի ժամանակ երեք անգամ խոնարհեցնում էին իրենց գագաթները և միմեանց կպցնելով ողջուն տալիս: Մի օր էլ մի հեռաւոր հալ մի ջորի ոսկով բարձում և գալիս է աչք հրաշքը տեսնելու: Նա խոստանում է եպիսկոպոսին՝ նուիրել վանքին իւր հետ բերած ոսկին, եթէ արժանանալ տեսնելու հրաշքը: Եպիսկոպոսը խոստանում է, բայց պատարագի ժամանակ սկսում է երկմտել, թէ արդեօք ոսկու հետ ջորին էլ պիտի նուիրէ թէ ոչ: Այս երկմտութիւնը աչն հետեւեալն է ունենում, որ ողջունի ժամանակ ծառերը չեն համբուրում: Եպիսկոպոսը բացատրում է պատճառը և ջերմեռանդ ուխտաւորը խոստանում է, ոչ միայն ջորին, այլ և ուրիշ շատ թանգագին ընծաներ ուղարկել: Եպիսկոպոսը նորից պատարագ է մատուցանում և աչս անգամ կատարում է հրաշքը: Հարուստ հալը գոհութեամբ վերադառնում է իւր երկիրը և ուղարկում խոստացած նուէրները **):

Բայց զառնանք Ամարասին. դարուս սկզբում աչս վանքը անտէր մնալով թուրքերի ձեռքն է ընկել, որին Աղ. Օղլան անունը տալով՝ իրենց սրբավայր էին դարձրել: Բազմաթիւ սենեակներն էլ ռուսները գործ էին ածում որպէս մաքսատուն: Բաղդասար մետրապօլիտի աշխատութեամբ 1848 թուին մաքսատուներ տեղափոխուել է Երասխի ափի մօտ, իսկ վանքն իւր կալուածներով վերադարձուել Հալոց հոգևոր իշխանութեան:

Վերջապէս 1858 թուին գլխաւորապէս շուշեցիների օժանդակութեամբ հիմնովին շինուել է վանքը:

*) Բարախ, Աւետ, լիշ. եր 5.

**) Բարախ, Աւետ, լիշ եր 10.

ՎԱՐԱՆԴԱՅԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Վարանդայի սահմաններն են. արևելեան կողմից՝ Արցախեան գաշտաբերանն (Միլինդիւղ), հիւսիսից և արևմուտքից Գարգար գետը, հարաւից Քիրս, Ղուրու-չայ և Դիզափայտ լեռնաշղթայի գագաթնագիծը:

Այս գաւառն ամբողջովին ընկնում է այժմեան Շուշուայ գաւառի մէջ (Գանձակի նահանգում):

ԼԵՌՆԵՐ

Վարանդան մի լեռնոտ երկիր է. Արցախեան լեռնաշղթան մտնելով այս գաւառը հիւսիս արևմուտքից, տարածւում է հարաւ-արևելք մինչև Դիզակ գաւառի Դիզափայտի լեռնաշղթան: Այս լեռնաշղթայի մէջ նշանաւոր են Մեծ և Փոքր Քիրսերը, որ բարձրանում են Շուշու հարաւային կողմում: Մեծ Քիրսի բարձրութիւնն է 9989 ոտնաչափ, որի վրայ ձիւնը միայն ամառուայ տաք եղանակին է հալչում, իսկ Փոքրինը՝ 7340: Այս լեռնաշղթան մեծ մասամբ պատած է անտառներով:

Մի ուրիշ փոքր լեռնաշղթայ էլ, որ սկսւում է Ձորագետի և Խրամի խառնուրդի աջ կողմից և հասնում Երասխի ձախ կողմն *), Վարանդայում տալիս է Բողրխան և Քեաթուկ գագաթները:

*) Արցախ. հր. 3.

Բողոքիսանը գտնուում է Շուշուց արևելահիսսիս, ունի 5326 ոտ. բարձրութիւն: Այս գագաթից չորս գօտի են ճիւղաւորուում: Առաջինը ձգւում է մինչև Վարազաբուն գիւղը. երկրորդը՝ դէպի Կղարծի, Դզղալա, Աշան և այլն գիւղերը, երրորդը՝ դէպի Սարուշէն, Մաւաս, Սիտորաշէն և Խազիզի-սարը. իսկ չորրորդն՝ անցնելով Շօշու գիւղի հարաւ արևելեան կողմից՝ միանում է Մեծ Քիրսին: Սրա մէջ նշանաւոր է Խաչմաչ գագաթը: Երկրորդ լեռնագօտու մէջ նշանաւոր է Խաչախուտ (5028 ոտ.) և Պտկսաբերկ (3829 ոտ.) գագաթները:

Դ Ա Շ Տ Ե Ր

Վարանդայում ոչ մի մեծ դաշտ չկայ. կան միայն փոքրիկ դաշտեր, որոնցից նշանաւոր են.

- 1). Դզղալա գիւղի առջև տարածուած դաշտը:
- 2). Նոր-Շէնի դաշտը, որ գտնուում է երկու լեռների միջև:
- 3). Գիշի, Պառաւաթումբ և Աղբենդի գիւղերի միջև տարածուած դաշտը:
- 4). Խունըշինակ գիւղի դաշտը, որ կազմում է Վարանդայի սահմանը:
- 5). Ճարտարեցիների կալերի մօտ եղած դաշտը:
- 6). Ամարասի դաշտը:
- 7). Նաւատ-խանի դաշտը Շօշի-գիւղի և Աւետարանոցի միջև:
- 8). Բեգիջանի դաշտը, Խազա-սարի և Ներքին Թաղու-լարդի միջև:

Գ Ե Տ Ե Ր Ը

Վարանդայի ամենանշանաւոր գետը Գարգարն է, որ կազմում է հինգ գլխաւոր վտակներից.

Ա. Բուն Գարգար, որ բղիւում է Քիրս լեռնաշղթայի Զառիստ սարերի հիւսիսային և հարաւային լանջերից և հո-

սուժ է Շուշի քաղաքի հարաւ արեւելեան խոր ձորով: Սա իւր մէջ է ընդունում Թթուջի առուակը: Այս վտակը տեղացիներից կոչւում է Քարին-տակի գետ, որովհետեւ անցնում է Քարին-տակը գիւղի մօտով:

Բ վտակը բղխում է Քիրս լեռնաշղթայի հիւսիս-հայեաց լանջերից և հոսում է միւսնոյն քաղաքի հիւսիս-արեւմտեան կողմով: Սրան տեղացիները կոչում են Ղալգալու գետ, Ղալբալի գիւղի անունով: Այս երկու վտակները միանում են Շուշուց 8 վերստ հեռավորութեամբ Մաղի կամրջի տակ: Ահա իսկապէս այստեղից սկսած այս գետը կոչւում է Գարգար:

Գ Գ և Ե վտակները բղխում են Խաչեն գաւառից, մինը Խանածախ գիւղի սարից, միւսը Բալուջուլի սարից, իսկ հինգերորդը Պետրեցուց սարից:

Բուն Գարգարը նախ հոսում է դէպի հիւսիս, ապա արեւելահիւսիս և կտրելով Արցախեան դաշտի կէսը, անլայտանում աւազի տակ, ապա նորից երևում և հեղեղների ժամանակ թափւում Կուր գետի մէջ:

Երկրորդ նշանաւոր գետակն է՝ Քեօնդալան, որ միայն գարնան ժամանակ հասնում և խառնւում է Արաքսին: Սա բաղկանում է երկու գլխաւոր վտակներից, որոնցից մինը՝ Քիրսու-չալ — սկիզբն է առնում Քիրս լեռնաշղթայից և հոսում Աւետարանոց գիւղի հարաւային ստորոտով, միւսը՝ սկիզբն է առնում նոյն լեռնաշղթայից, հոսում Ղևոնդեանց անապատի սարի հարաւային ստորոտով և ընդունելով Սարգսաչէնի Շորէն վտակը՝ միանում Քիրսուչալին նոյն անապատից բաւական վար:

Սա հեղեղների ժամանակ սաստիկ բարձրանալով բաւական վնասներ է պատճառում *):

Գ գետակն է Ղուռու-չալը, որ նոյնպէս Արաքսի վտակն է: Սա սկիզբն է առնում Մեծ և Փոքր Քիրսերի միջից: Սրա հետ միանում է Իշխանագետը, Թաղար և Տումի գիւղերի միջև:

*) Այս տարի քչիւ տարեւ էր վրաբնակ 27 թուրք:

Այս գետը այսպէս կոչուելու պատճառն այն է, որ ամառը չորանում է: Ղուռու թուրքերէն նշանակում է չոր: Դ գետակն է Ամարասայ գետակն, որ Չալուն գետ ևս կոչւում է: Սա սկիզբն է առնում Սօս, Քերթ, Քարահոջ, Հիրհեր, Խերխան գիւղերի աղբիւրներից և անցնում Ամարասի մօտով:

Լ Ճ Ե Ր

Վարանդան զուրկ է մեծ լճերից. կան միայն շատ փոքր լճեր, որոնք ամառն սւելի ևս փոքրանում են: Սրանցից նշանաւոր են.

1) Սիւլիւկնաձով, Նինգի գիւղի մօտ. այսպէս է կոչւում, որովհետեւ մէջը տզրուկներ կան:

2) Ծծքարին ծով, Ծովատեղի գիւղի մօտ, շատ փոքր լճակ է:

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Վարանդան սաստիկ հարուստ է աղբիւրներով, որոնց ջուրը շատ յստակ և քաղցրահամ է: Մեծ աղբիւրներից նշանաւոր է Ղարաբուլախ գիւղինը, որ մի քանի ջրաղաց է դարձնում:

ՔԱՐԱՅՐՆԵՐ

Վարանդայում կան շատ բնական քարայրեր, որոնք պատերազմների ժամանակ ժողովրդեան ապաստանարան և երբեմն էլ ռազմական կէտեր են ծառայել: Սրանցից նշանաւոր են.

ՀՈՒՆՈՏԻ ԿԱՐԱՆ

Այս քարայրը գտնւում է Շուշու արևելահարաւային կողմում ձգուած խոր ձորի մէջ, Հունոտ գիւղի մօտ, որի անունով և կոչուած է: Քարայրը բաղկացած է երեք աչքից,

որոնցից առաջին երկուսը փոքր են, իսկ երրորդը բաւական ընդարձակ: Այստեղ կայ և՛ ջրի աւազան:

ԾԾԽԱՍ.2 (ՇՄԱՆԵՔ)

Թաղարից ներքե Ղուռուչայ գետակի ձախ եզերքին երկու ահագին քարայրեր են: Ներքեի քարայրի առաստաղի ժայռը ծծանման բարձրութիւններ ունի, որոնցից ջուր է կաթկաթում *):

ԱԻԱՆԱՅ ԿԱՐԱՆ

Քարին-տակը գիւղի հիւսիսային կողմում Աւանայ Քերծում՝ որ տարածւում է մինչև Շուշի քաղաքի Կոհարաղայի տան տակը: Քարայրի մէջ կայ ջուր:

ՈՐՎԱՆ ՔԱՐԱՅՐ

Գտնւում է Աղոխ գիւղի տրեւելեան կողմում, ձորակի ձախ կողմի բարձրութեան վրայ: Բաւական խորն է և մէջը կայ մի երեխայ գրկած կնոջ արձան: Կնոջ տարազը և գլխու յարդարանքը արցախական են:

ԾԾՔԱՐԻ ԿԱՐԱՆ

Ծովատեղ գիւղի արևմտահիւսիսային կողմում բարձրանում է ծծաքար կոչուած սարը, որի ժայռոտ գագաթին մօտիկ կայ մի ահագին քարայր **):

Կան նաև Ալէքսանայ ղուղուն, Եղունիկի (աղաւնու) և Ամարաթների քարայրները Քարին-տակի ձորակում:

ԿԼԻՄԱՆ

Վարանդայի կլիմայի վերաբերութեամբ մենք միայն Շուշու մասին տեղեկութիւններ գտանք ուշաւական չպրոցի

*) Տես՝ հաւատքի բաժնում:

**) Տես՝ հաւատքի բաժնում:

ուսուցիչ պ. Ալէքսանդրովսկու մօտ, որ նոյն դպրոցին կից գոյութիւն ունեցող օթերևոյթաբանական կայարանի կառավարիչն է: Պարոնը սիրով տուեց մեզ իւր երեք տարուայ զիտողութիւնները, որոնցից 1893 – 95-ը միջին թիւ հանելով կազմեցինք հետևեալ աղիւսակը:

Այս աղիւսակից հետևում է:

1. Օդի ճնշումը 0° ջերմութեան միջոցին տարեկան միջին թուով հասնում է 647,9 միլլիմետրի, օրօրուելով 650,8-ի, որ բարձրանում է հոկտեմբերին և 644-ի միջև, որ իջնում է մարտին:

2. Բարոմետրը այստեղ բարձրանում է իւր maximum-ին նոյեմբ. (656,8) և իջնում minimum-ին փետրուարին (636):

3. Տարեկան միջին ջերմութիւնն է 8,6: Ամենաչոք ամիսը օգոստոսն է (միջին ջերմ. 20,0), երբ ջերմաչափը երբեմն բարձրանում է 27,5. այս աստիճանին բարձրանում է երբեմն և՛ յուլիս ամսին, թէև այդ ամսին միջին ջերմութիւնը հաւասար է 17,8 $^{\circ}$: Ամենացուրտ ամիսը յունուարն է (միջին ջերմ. — 3,3 $^{\circ}$) երբ ջերմաչափը երբեմն իջնում է — 12,4 $^{\circ}$:

4) Համեմատական խոնաւութիւնը տարեկան միջին թվով հասնում է 76,7: Ամենախոնաւ ամիսը հոկտեմբերն է, 82,3, իսկ ամենապակաս խոնաւը յուլիսը՝ 66:

Հետևեալ աղիւսակն էլ ցոյց է տալիս տիրապետող քամիները և եղանակը (Տես երես 16):

Շ ու շ ի ք ա ղ ա ք ի կ լ ի մ ա ն

	Բառմանք (Տիվիմ. Օ° ժամանակ)	Բ ա ռ ո մ ե տ ր		Ջերմութիւն ըստ Ց.	Ջ ե բ մ ու թ իւ ն .			Համեմատա- կան խոնա- ւութիւն.	Անոգամած.	Քամու արա- գութիւն (մե- տր 1 վ.)	Նստույթ. (ՕՇԱԴՄ)
		Maximum.	Minimum.		Maximum.	Minimum.	Min. ըստ անբնական Փի.				
Յունուար . .	647,5	653,6	640,0	3,3	8,5	11,3	12,4	80,5	4,6	1,0	22,1
Փետրուար . .	645,0	651,2	636,0	0,1	13,3	8,8	9,9	74,0	5,1	1,3	15,8
Մարտ	644,0	650,8	636,9	2,7	16,7	5,1	7,2	78,0	6,7	1,3	51,2
Ապրիլ	646,8	652,2	640,5	6,2	17,9	3,8	5,3	82,0	7,0	1,3	57,3
Մայիս	648,1	652,7	642,4	11,9	21,4	5,2	2,8	78,3	5,9	1,3	111,6
Յունիս	647,1	651,0	643,4	17,2	26,0	9,6	8,2	71,0	5,0	1,1	81,8
Յուլիս	648,1	651,8	644,2	17,8	27,5	12,5	9 6	66,0	4,5	1,1	44,0
Օգոստոս . . .	648,5	653,6	644,2	20,0	27,5	12,9	10,3	66,3	3,4	1,1	22,0
Սեպտեմբեր .	649,1	652,4	642,5	14,1	24,8	5,7	4,4	80,7	4,7	1,0	44,4
Հոկտեմբեր .	650,8	656,3	644,8	9,9	19,2	2,7	0,6	82,3	8,9	0,9	61,2
Նոյեմբեր . .	650,2	656,8	641,8	4,7	16,3	3,9	5,1	78,0	5,6	1,1	43,4
Դեկտեմբեր .	648,1	655,2	338,8	1,4	12,7	7,3	8,2	75,7	5,0	1,0	15,6
Ընդամենը . .	7772,6	7840,1	7695,3	103,5	232,1	6,8	12,3	912,8	66,4	13,5	570,3
Միջին	647,9	653,3	641,3	8,6	19,3	0,6	1,0	76,7	5,5	1,1	47,5

Ք ա մ Ի ն ե ր																	Օ ր ե ր											
	Հանդարտ	N	NNE	NE	ENE	E	ESE	SE	SSE	S	SSW	SW	WSW	W	WNW	NW	NNW	Դասակցք	Զին	Կարգավոր- բանջարդը- սունկ (քրյա)	Մասնախույզ	Փոթորիկ	Ուժղ. քամի	Պարզ	Ամպամ.	Ջերմ.	Ջերմ.	
Յուն.	51,6	12,3	5		7	1,6	12,6	0,3	1,6	2		1,0						8,6	8		13,0		1,6	13	9,3	16,6	27,0	
Փետր.	48,6			1	1	3	11	7,3	1,3	0,6	4,6	1,0				3,0	0,3	5,6	6,6	0,6	7,0		3,3	6,3	6,6	7,0	22	
Մարտ	52,0			2	3	6	18	0,3	4,0	1,0	3,3	2,0	0,6	0,3	1,0	0,3		12,0	10,3	2,6	16,0	1,6	3,6	2,6	12,6	4,3	16,0	
Ապրիլ	42,3	4,0	3	4	5,6	3,3	15	4,3	4,3	1,3	4,3	1,3	1,0		1,0	1,3	16,6	8,6		15,0	1,6	2,0	2,0	13,3	2,0	5,6		
Մայիս	41,6	2,0	2	8	13	6,3	14	5,3	1,3	1,0			0,6	0,3		0,3	17,3	3,0	2,6	1,3	11,3	11,0	1,6	2,3	8			
Յունիս	33,6		2	7,5	12	6,3	25	5,0	0,3	0,3	0,3			0,3		0,3	11,0		1,0	0,3	2,6	4,6	1,6	7	7,6			
Յուլիս	45,6	1	1		10,3	15	15	3,3	1,0	1,6				0,3		0,3	7,0				1,6	1,0	2,3	9,3	11			
Օգոստ	42,6	2		5	13,6	13	13,3	2,6	1,6	0,6	0,3						3,6	0,3		1,6	1,0	3,0	14,3	3,3				
Սեպտ.	51,6	1	4	3	7	6,6	6,3	3,6	8,0	3,6	0,3	0,3					7,3	0,3	0,3	0,6	8,6	3,0	0,3	9,0	8,3			
Հոկտ.	51,3			3,5	4,6	8,3	11,3	3,6	3,6	2,6		2,0					7,0	0,3	0,3	0,6	10,6	0,6		6,3	10			
Նոյեմ.	48,6	4		5	2,3	3,3	14,0	5,6	0,6	1,3	2,6	5,0	0,3		1,3		7,0	4,0		0,3	11,3		2,3	5,3	9,3	2,0	6,6	
Դեկտ.	49,6	5,5	13	9	4	5	6,6	5,3	1,6	1,3		0,6	0,3	0,3	0,6	1,0	2,0	5,6	5,3		0,3	11,0	0,3	2,3	7,3	8,3	6,6	21,6
Տարեկ	562,0	31,8	30,0	49	83,4	77,7	162,1	46,5	29,2	16,2	15,7	13,2	2,8	1,5	3,9	5,2	3,6	58,6	46,4	4,5	6,6	113,6	24,7	23,9	77,7	107,6		

Այս աղիւսակից էլ հետեւում է.

1. Քամիները ամենից շատ փչում են արևելա-հարաւ-արևելեան կողմից (162,1), ամենից շատ յունիս (25) և ամենից քիչ՝ սեպտեմբեր ամսին (6,3):

2. Սրանից յետոյ ամենից շատ փչում է արևելա-հիւսիս-արևելեան կողմից (83,3), ամենաշատը՝ օգոստոսին (13,6) և ամենաքիչը՝ փետրուարին (1):

3. Յետոյ արևելեան կողմից (77,7), ամենաշատը՝ յուլիսին (15) և ամենաքիչը՝ յունուարին (1,6):

4. Յետոյ արդէն հիւսիս-արևելեան (49) և հիւսիսային (31,8) ու հիւսիս-հիւսիսարևելեան (30) կողմերից:

5. Շուշին տարուայ ընթացքում միշին թուով 113,6 օր պատած է լինում մառախուղով, 107,6 օր էլ երկինքը խամամած է լինում և միմիայն 77,7 օր պարզ է լինում: Ապրիլ, մանաւանդ մայիս և յունիս ամիսները անձրևային են: Առաջին անգամ ձիւն գալիս է նոյեմբերին, թէև երբեմն պատահում է որ սեպտեմբերին և կամ հոկտեմբերին էլ մի մի անգամ գալիս է: Սակայն մինչև յունուար հազիւ իննը անգամ ձիւն է գալիս և միայն յունուարին և մանաւանդ մարտին, ինչպէս և՛ ապրիլին, Շուշին ծածկւում է ձիւնով: Սովորաբար մայիսին էլ 3 անգամ ձիւն է գալիս, այնպէս որ մինչև այս ամսի վերջը վառում են վառարանները: Այս ամիսը նաև սաստիկ փոթորկալից է (11), և ամենից աւելի այս ամսին է կարկուտ գալիս (2,6):

Գաւառի կլիման բաւական տաք է Շուշու կլիմայից, այնպէս որ խաղողը հեշտութեամբ հասնում է: Անհամեմատ տաք է Ամարասու գաշտը:

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Վարանդայի բուսականութիւնը սաստիկ հարուստ է: Երկիրը ծածկուած է խիտ անտառներով, արտերով, այգիներով, պարտէզներով, և խոտաւետ արօտներով: Անտառները բռնում են 19,280 ղես. տեղ, ուր աճում են հետևեալ ծառերը. բելսի *). բոխի (Грабъ обыкновенный, Carpinus Betulus). բռշնի. թիքեռնի. թեղի (карагачъ, Ulmus campestris). լորի (filia Rubra). կաղնի (Quercus Macranthera). կիչի. կէչի—(береза, Betula). կոռեղի. կուղնենի. հացի (Fraxinus. ясень.) հաճարկի. հաճարի—(букъ, Fagus.)

Պտղատու վայրի ծառեր, որ գտնւում են միւսնոյն անտառներում. ճըռ-տանձի. ծաի-տանձի. ճըռ-խնձորի. զկոի (զղեարի), (шиповникъ, Mespilus.) սզնի—(боярышникъ, Cratesegus). սալորի (дикая слива, Prunus divericata). հունի—(кизиль, cornus mascula.) տկողնի—(лещина—(лѣсной орѣхъ). corylus). ընկուզի (грецкий орѣхъ, inglans regia). իսկ հանդերում՝ միայն մորթատանձի և լիթնի:

ԹՈՒՓԵՐ

Մացառներում և շամբերում. ցախաւելի կամ հոլմառկի. գերմասրի (земляная груша, Helianthus tuberosus). թըբլղի. տատակ (чертово колючка, Paliurus aculeutus.) ծմակամոշ (մալինա—малина). սևամոշ (հանդերի մոշ—ежевника). մռամոշ (2—3 թիզ ցողուն ունեցող—клубника). գետամոշ (գետերի փի մոշ—земляника). մասուրի (шиповникъ, Rosa ecuina). կծըխուրի (барбазисъ, Berberis vulgaris). ցրդի. շուշան. եղինճ (Urtica). աւելուկ. շեպ (Rhapanus Rusticus). բոխի:

Ջրերի մէջ կամ մօտերքում՝ ջրիկուտեմ (sium, F. Cresson). դողձ. ցրափափուկ. ճռճռուկ (Erua sativa):

*) Սղտուել ենք «Արցախ»-ից:

Դաշտերում՝ շոմին (վայրի սպանախ—spinacea). տոմբալան (զետնախնձորի նման է և միայն խորոված կարելի է ուտել—Tuber). սամիթ (anethum).

ԻՆՔՆՍՒՐՈՅՍ ՈՒՏԵԼԻ ԿԱՆԱԶԵՂԵՆՆԵՐ

Ծմակներում լինում են՝ խազազ. կոմըզուկ. սմնդուկ. ծմակթափան. սոկոն (սունկ): Հանգերում՝ ձնեբեկ (asparagus). փիփերտ. խնջլոզ. շրիշ խնջլոզ. կնձմնձուկ. տըտըպաշար. ուտումտիտեմ (пастушья сумка, capsella). սիպեղ. թարթանջուկ. պառաւապորտ. եզնաճակատ. գինազոխ:

ՎԱՅՐԻ ԾԱՂԻԿՆԵՐ

Ջրավարդ (մասուրի վարդ). ծմակավարդ. մանուշակ. ձնծաղիկ. նովրուզ. խնձաղայ. նարկիզ. մշահամուկ (անթառամ ծաղիկ). նունուփար. հարսնածաղիկ (Papaver Rhoeas). շուշան. միխակ. ձիւնածաղիկ. զամբաղ. լուածաղիկ. խնձործաղիկ. կռթնը (Lappa). արջաթանթուկ. տխտըկոռնը. ջընավարունկ. սուտ եղինճ. կածուկ. բիլիբիստրի. ագռաւի սողան. նրկարար. ալակիզ. բէանկի. պլանուկ (Conium Maculatum).

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ

Վարանդայի կենդանիներից նշանաւոր են.

ՎԱՅՐԵՆԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ

Արջ. գալլ. աղուէս. չաղալ. գիշերի. առնէտ. սկիւռ. մուկն. եղջերու. նապաստակ:

ԹՈՒՉՈՒՆՆԵՐ

Կաքաւ. հաւփալ. աղաւնի (աղունակ). տատրակ. լորամորգի. չարթ. մոշահաւ կամ մշահաւ. որի (տուլաշ). արտուտ. ս. Յակովբի թռչուն. ճնճղուկ. չլածիտ:

ԳԻՇԱԿԵՐ ԹՌՉՈՒՆՆԵՐ

Արծիւ. անգղ. բաղէ 4 տեսակ. լելակ. ցին. ուրուր. չորթանագող. բու. հողմահար. գալլագռաւ. ագռաւ. կաչաղակ. ներկարար, ծառակուտկուտ (կտցահար). ճանճագող. չղջիկ. ձկնկուլ. ճայ. զուլ:

ԵՐԳԵՑԻԿ ԹՌՉՈՒՆՆԵՐ

Կու. կուկու. յոպոպ. լծի. բաբաճըգտ. չլաճիտ. զեղ-ձանիկ. զուգռան. ջրըպըգտպըգտ. չափարծակի. շիւղիշիւղի. մը-շահաւ:

ՉՈՒՈՂ ԹՌՉՈՒՆՆԵՐ

Կռռնկ. արագիլ. սասարք. սարեակ. ծիծեռնակ:

ՍՈՂՈՒՆ ԵՒ ԶԵՌՈՒՆ

Օձ. լօկ. քարաթոթոշ. կանաչ մողես. մողես. կրիայ. խեցգետին. ոզնի. գորտ. կարիճ. իշախառանջ:

ՄԻՋԱՏՆԵՐ

Շանաճանճ. բոռ. ճախարակ. մշակ. փնթիռն. ճպուռն. մարախ. սեւաճանճ. մեծ ճանճ. կանաչ ճանճ. ձիաճանճ. պիծակ. լուսատտիկ. կետ. Աստծու կով. Աստծու եղն. զատիկ. ականջմտուկ. ոթես. մոշաթսի. ոսկեպղնձ. սարդ. թիթեռնիկ. աղօթարար (ունի կանաչ գոյն և երկար ոտեր):

ԸՆՏԱՆԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ

Կով. եղ. գոմէշ. ոչխար. այծ և խոզ. էշ. ձի. ջորի. ուղտ:

ԸՆՏԱՆԻ ԹՌՉՈՒՆՆԵՐ

Հաւ. բադ. սագ. հնդկահաւ. աղաւնի:

ՀԱՆԲԵՐ

Վարանդայում դեռ ևս չեն սկսել հանքերը մշակել. միքանի տեղ նկատելի են պղնձի հանքեր, բայց ոչ ոք չի ձեռնարկում մշակելու: Այսպէս Թաղավարդ գիւղի մօտ կայ մի բլրակ, որից բղխում է Կարմիր ջուր անունով մի վտակ, որ իւր մէջ պարունակելով հանքային բաղադրութիւններ, խմելու համար վնասակար է: Սա անցնում է մի խոր ձորով, որ կոչւում է Զուրաթանին կապ: Անցեալներում մի շուշեցի հայ ձեռնարկել էր այդ տեղի պղնձէ հանքերը մշակելու, բայց շուտով կիսակատար էր թողել:

ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՋՐԵՐ

Բուն Վարանդայում նշանաւոր հանքային ջրեր չկան: Տեղացիները առաւելապէս օգտւում են «Թթու-ջրից», որ գրտնւում է Զանգեազուրում:

ՇՈՒՇԻ

Նախկին բերդ, իսկ այժմ քաղաք Շուշին տարածւում է 39°, 35' հիւսիսային լայնութեան և 64°, 25' արևելեան երկարութեան տակ գտնուող մի լեռան գագաթին, որ ծովի մակերևոյթից 4373 — 5026 ոտ. բարձրութիւն ունի: Այս լեռը հարաւ-արևմուտքից արևելահիւսիս տարածուելով՝ հետզհետէ ցածրանում է և ներքին մասում բաւական հարթ տարածութիւն կազմում, մինչդեռ հարաւ-արևմտեան կողմում ձգւում է լեռան սեւը: Լեռան հարաւային կողմում տարածւում է մի անդնդախոր ձոր, որի միջով հոսում է Քարին-տակի գետակը: Այս մասում լեռը սաստիկ ժայռոտ և ուղղահայեաց է: Նմանապէս և հիւսիսային կողմը մի խոր ձոր է, որի միջով հոսում է Ղալբալու գետակը: Քաղաքը Փանահի ժամանակ գլխաւորապէս հիւսիս և արևելեան կողմե՝

ՇՈՒՇԵՑԻ ՀԱՅ ԿԻՆՆ ՈՒ ԻՒՐ ԹՈՌԸ

րից պարսպած է եղել, որի երկու, Գանձակի և Երևանեան (արևմտեան) զոնները դեռ ևս մնում են, ինչպէս և՛ Գանձակի դրան վերև դրուած միքանի թնդանթները: Ամբողջ քաղաքը բռնում է մօտաւորապէս 3—4 քառակուսի վերստ տարածութիւն, որը կտրատւում է միքանի մանր և երեք մեծ, հարաւից հիւսիս տարածուող ձորակներով, որոնց միջով հոսում է անձրևի ջուրը, տանելով իւր հետ քաղաքի անմաքրութիւնները:

Քաղաքը բաժանուած է երկու գլխաւոր մասի—Հայոց և Թուրքերի թաղ: Հայոց թաղը գտնւում է քաղաքի վերին մասում, թուրքերինը՝ ներքինում: Այս երկու թաղերը միմեանց հետ համեմատելիս պարզ նկատւում է, որ հայկականը աւելի կանոնաւոր փողոցներ ունի, և որ գլխաւորն է, անհամեմատ մաքուր է: Տների կողմից ևս, մինչդեռ հայկական թաղում գեղեցիկ, երկյարկանի տներ շատ կան, թուրքերի թաղում դրանց թիւը շատ քիչ է:

Ասացինք, թէ Հայոց թաղը մաքուր է, սակայն այս միայն համեմատական էր: Թաղի ամենալաւ մասում միայն կան փոքր ՚ի շատէ լայն փողոցներ, միւս մասերում փողոցներ անգամ չկան, այլ ծուռ ու մուռ նեղ կաճաններ են: Գլխաւոր փողոցների վրայ թէև կան մայթեր, սակայն միայն մի արշին լայնութեան, իսկ փողոցի մէջ տեղը անկանոն քարերով քարած լինելով, սաստիկ խորդուբորդ է, այնպէս որ անվարժ այցելուն շատ դժուարանում է քայլել: Եւ այս է սլատճաւը, որ քաղաքում կառքեր չեն մանգալիս, որովհետև անիւները շատ շուտով փշրւում են:

Բացի դրանից, այս փողոցները սաստիկ կեղտոտ էլ են: Խանութպանը առանց ճնշուելու փողոց է շպրտում ձմերուկի, սեխի կեղևները և այլն: Ամառը մայիսի թերի առաջ դարսած են լինում ձմերուկ և սեխ: անգործ մարդիկ հաւաքւում են սրանց շուրջը և միմեանց հետ գրազ գալիս, թէ ձմերուկը կարմիր է թէ սպիտակ, որքան է կշռւում, կամ կտրուած կտորի միջի կորիզները զոյգ են թէ կենդ, սեխը համեղ է թէ անհամ, յետոյ կտրում և ահագին աղմուկով

արտայայտելով իրենց լաղթանակը, հէնց տեղն ու տեղը ուտում և կեղեւները շաղ տալիս փողոցի մէջ տեղը: Պարզ է, որ այս հաւաքուած խմբերը կտրում են ճանապարհը և անցորդը ստիպուած է տասնեակ անգամ իջնել մայթից և փողոցի միջով գնալ: Պատահում էլ է, որ գիւղացիները կանգնեցնում են սայլը փողոցի մէջ և եղներին կամ գոմէշներին մայթի վրայ խոտ տալիս: Դէպի փոստատուն տանող փողոցի վրայ,—ասենք, որ փողոցները գրուած անուն չունին,— երեսները դէպի մայթը դարձրած և շատ անգամ մայթը ամբողջապէս բռնած միշտ կանգնած են ջորիներ, էշեր, իրենց գլուխն անցկացրած պարկերի միջի դարմանը ծամելով: Հագուազիւտ երեւոյթ չէ փողոցներում սատակած կենդանիների, հոտած թուռշու, մքլած պանրի պատահել:

Մի կողմից կեղտոտութիւնը, միւս կողմից սաստիկ ցեխը ստիպում են բնակիչներին տարուայ մեծ մասում կրքինակօշիկ հագնելու:

Սրա վրայ աւելացրէք և՛ գիշերային մթութիւնը, որովհետեւ միայն գլխաւոր փողոցներում են լապտերներ վառւում (ընդամենը 172) և այն էլ միմեանցից այնքան հեռու, որ շատ դժուար է առանց լապտերի ման գալ: Եւ այս է պատճառը, որ ծառաները լապտերը բռնած միշտ առաջնորդում են իրենց «աղաներին» և շատ անգամ անքուն լօրանջում կլուբի բակում, սպասելով՝ որ «աղաները» թղթախաղի սեղանից վերկենան, որպէսզի առաջնորդեն դէպի տուն:

Փողոցային տեսարաններից նշանաւոր է և այն, որ քաղաքի յետին մասերում կանայք մի կարպետ են ձգում փողոցի պատերի տակ, վերան նստում և գուլպայ գործելով, իլիկ ճախարակ մանելով զրոյց անում ու անց ու դարձ անողների մտիկ տալիս:

Գլխաւոր փողոցների վրայ կան մի քանի մեծ, լայն պատահաններով և ահագին դռներով տներ, որոնց պատուհանները երկաթէ խիտ ցանցով պատած են և դռները ամուր կողպէքներ ունին: Յետին մասերում կան պարսպաւոր տներ, սակայն սրանց պատուհաններն էլ պատած են ցան-

ցերով: Տներ էլ կան, որոնց փողոցի վրայի սլատերի մէջ դիտմամբ պատուհաններ չեն թողած: Այս բոլորը պարսկական բռնութիւնների ժամանակ տիրող սնապահովութեան ազդեցութիւնն է, թէև այժմս էլ այնքան տպահովութիւն չի տիրում:

ՇՈՒՇԵՑԻ ԱՅՍՆՆ ՌԻ ՀԱՐՍԸ

Ուրախալի է, որ տների առաջ փոքրիկ պարտէզներ կան, պտղատու ծառերով և երբ մի բարձր տեղից նայում են՝ այդ պարտէզները շատ լաւ ազդեցութիւն են գործում:

Հայկական թաղի գրեթէ կենդրոնում գտնւում է «Թոփխան» կոչուած հրապարակը, որ մօտաւորապէս 250 ք. ս. տարածութիւն է բռնում: Սրա մէջ տեղում մի գեղեցիկ քէօս-

քի մէջ վազում է մի աղբիւր, որի ջուրը այլևս չի խմւում. սրա մօտ մի կողմում գտնւում է հասարակական կշիռը, միւս կողմում մրգավաճառների շարժական վրանները: Այս հրապարակը շուշեցիների տնտեսական և մտաւոր կեանքի կենդրոնն է. այստեղ է ծախւում գլխաւորապէս մթերքների ամենամեծ մասը: Այստեղ խռնուած են միմեանց՝ մարդը, ջրով կամ փայտով բարձած էշերը, ածուխ բարձած ջորիներըն ու ուղտերը, փայտակիր ձիաներն և այլն:

Այս փոքրիկ տարածութեան մէջ մինը միւսի կողքին դարսուած են ամեն տեսակ մթերքներ և ամառը ահագին քանակութամբ մրգեր և պտուղներ: Մարդիկ անդադար ձեռով ու ոտով անասուններին հրհրելով, ճանապարհ են բաց անում, անց ու դարձ անում և այս ու այն բանը գրնում: Պէտք է ներկայ լինիք սակարգութեան, որ տեսնէք թէ որքան երկար է տևում: Քանի անգամ գնորդը հեռանում և վերադառնում է, միջնորդներ է ուղարկում, ձեռք ձեռքի խփում, սուտ սուտ խոստումներ տալիս, ամօթալի կերպով գովում և պախարակում ապրանքը:

Հրապարակի նեղլիկ մայրների վրայ կանգնած քաղաքի բուրժուաներն խօսում են վաճառականութեան և ընթացիկ գործերի մասին: Մի փոքր ինչ տարիքաւորները նստած են խանութների սանդուղքների վրայ և առաւելապէս անցեալի մասին զրոյց անում: Պէտք է ասել, որ Շուշում *ռենտա* ունեցող անգործ մարդկանց թիւը փոքր չէ, և սրանք ամբողջ օրը այդտեղ են անցկացնում: Ղարադաղի բազմաթիւ մշակները (համբալ) վխտում են նրանց շուրջը, նրանց գրնածները տուն տանելու: Սակայն շատ անգամ հարուստ բուրժուան խնայում է մի երկու կոպէկը մշակին տալու, հանում է զբաւանից ահագին գունաւոր թաշկինակը, առածը ածում մէջը և ծանր քայլերով ուղևորւում դէպի տուն: Կիրակի և տօն օրերը այստեղ է լինում և՛ արհեստաւորների դասակարգը: Ինտիլիգենտ դասակարգն էլ, ուրիշ տեղ չունենալով, փոքրիկ պտոյտից յետ, այստեղ է գալիս և խումբ խումբ կանգնած զանազան հարցերի մասին վիճում, բայց

այնպէս բարձր, որ բաւական հեռու կանգնողներն էլ կարող են ազատ կերպով լսել:

Մինչդեռ տղամարդիկ այստեղ են համախմբուում և միմեանց հետ տեսնուում, խօսուում, կոնալք էլ եկեղեցի են գընում, ուր ամբողջ ժամասացութեան ժամանակ միմեանց հետ խօսուում են, աղջիկ են ընտրուում իրենց որդիների համար, գանազան բամբասանքներ անուում և այլն: Իսկ սրանց չափահաս որդիները զբօսնում են եկեղեցու բակում, եկեղեցի եկող օրիորդներին զիտելով և քննադատելով:

Շուշում կայ չորս եկեղեցի և մի կուսանաց մենաստան: Բոլորից գեղեցիկն է Ղազանչեցւոց Ս. Փրկիչ մայր եկեղեցին: Սա նշանաւոր է և՛ ճարտարապետական տեսակէտից. սրա երկարութիւնն է 35, լայնութիւնը 23, իսկ բարձրութիւնը մօտ 35 մետր: Եինուում է բիւզանդական ոճով, յատկապէս խաչաձև է: Չորս քառանկիւնի, իւրաքանչիւր կողմը մի մի հատ լայն մատնէքով (cannelure), սիւների վրայ բոլորում են ուղղանկան կամարներ, որոնց վրայ բարձրանում է կաթողիկէն: Ունի 10 պատուհան, իւրաքանչիւրը մի մետր լայնութեան և հինգ մետրը երկարութեան: Դռների բարձրում գտնուող պատուհանները խաչաձև են: Դռները երեք են, որոնց առաջ շինուած են գեղեցիկ, բոլորաձև գաւիթներ, երեքական դռներով: Միջին դռների վերև կան մի մի սրբի ուղիէֆ պատկեր: Եկեղեցին ներքուստ բաւական փառահեղ է. խաչկալը բաւական գեղեցիկ: Չորս ահագին ջահ աւելի ևս փայլ են տալիս: Խորանների վրայ կայ նաև ուրիշ երկու խորան:

Ձանգագատունը գտնուում է եկեղեցու արևմտեան կողմում, փոքր ինչ հեռու. սա մի եռալարի շինութիւն է, որի ստորին յարկի չորս անկիւններում կանգնեցրած են մի մի հրեշտակապետի քարէ արձան, որ չափից դուրս կոպիտ են շինուած: Գեղեցիկ է միայն միակտուր քարից շինուած շղթան:

Եկեղեցին սկսուած է 1868 թ. և աւարտուած 1887-ին:

Միւս երեք եկեղեցիներն ու կուսանաց մենաստանը ճարտարապետական տեսակէտից առանձին նշանակութիւն չունին:

Բացի եկեղեցիներից, մինչդեռ ուրիշ գաւառական հայ

բաղաքների, ինչպէս Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Աղէքսանդրապոլի, Կանայք համախմբւում են բաղանիւններում, միմեանց հետ տեսնւում, ժամերով խօսում, աղջիկ ընտրում, շուշեցիները զրկուած են այսպիսի մի հաստրակական և ա-

ՇՈՒԵՑԻ ԿԻՆԸ ՓՈՂՈՑՈՒՄ

ռողջապահական տեսակէտից անհրաժեշտ տեղից, որովհետեւ ջուր չլինելու պատճառով՝ բաղանիքներ չկան: Միմիայն մի թուրքի բաղանիք կայ, որ սաստիկ անմաքուր լինելու պատճառով հայերը չեն յաճախում: Խեղճ մայրերը ստիպուած են ամէն շաբաթ օր տանը ջուր տաքացնել, փոքրերին լողացնել, իսկ մեծերի միայն զլուխները լուտլ:

Սակայն շուշեցի բուրժուա և ինտիլիգենտ կիներունի որպէս հաւաքատեղի քաղաքային կլուբն ու զբօսավայրը, իսկ արհեստաւորի կիներ՝ Նահատակի գերեզմանը և մօտակայ ուխտատեղիները:

Քաղաքային կլուբը գտնւում է «Թոփխանի» կողքին, մի եռալարկանի գեղեցիկ շինութեան մէջ: Այստեղ թէև կայ զրադարան և ընթերցարան, սակայն աւելի թղթախաղն է ընդունուած, քան թէ ընթերցանութիւնը: Զմեռը գրեթէ ամէն շաբաթ երեկոյ պարահանդէս է լինում, որի ընթացքում հայ կանայք և օրիորդներն աթոռների վրայ մեխուած մնում են և միայն միքանի ռուսներ թռչկոտում են: Սակայն երբեմն էլ միքանի հայուհիներ հրաշալի կաքաւում են տեղական կաքաւները, սաղանդարների ներդաշնակութեամբ:

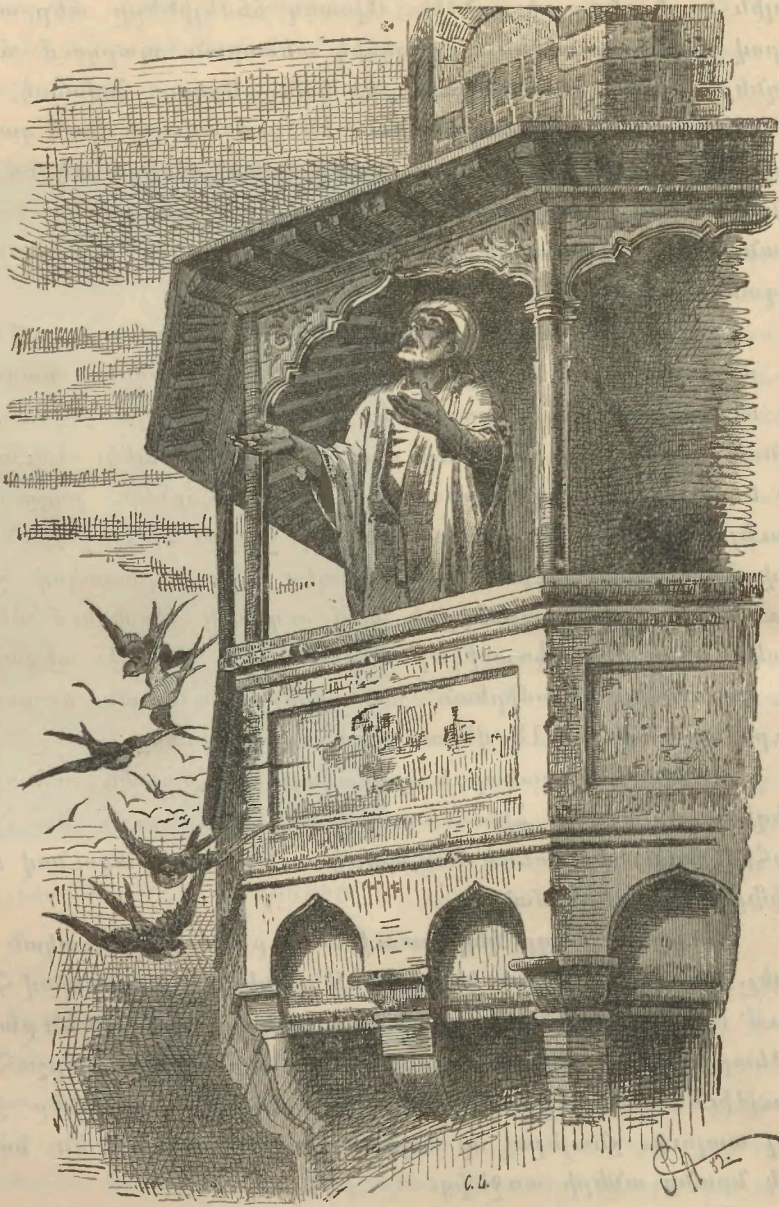
Քաղաքային զբօսավայրը գտնուում է արևմտահարա-
ւային կողմում, բլրի լանջին: Այստեղ ճեմելիները տերրաս-
ներով բարձրանում են և գեղեցիկ տեսարան պարզում ճե-
մողների առջև: Ծառեր շատ քիչ կան: Երկու հովանոց և
մի ամենատեղի բուժօգտ կազմում են զբօսավայրի միակ զար-
դարանքը: Սակայն ամառը շաբաթը երկու անգամ աժուկ է
զինուորական երաժշտական խումբը տառելիապէս տեղական
եղանակներ և գրաւում բազմաթիւ ամառանոց եկողներին
այդտեղ:

Զբօսավայրի այդպէս անշուք լինելու պատճառն այն է,
որ քաղաքը զուրկ է ջրից. կայ միայն երկու աղբիւր քաղա-
քի մէջ, միւսները դուրս են և այն էլ բաւական հեռու,
այնպէս որ ջրի մի իշաբեռը արժէ 10—20 կոպէկ: Լուաց-
քի և այլ գործածութեան համար կան ջրհորներ, բայց ա-
ռաւելապէս գործ է ածւում անձրևի ջուրը, որ խողովակնե-
րով հաւաքւում լցւում է յատկապէս այդ նպատակով շի-
նուած ջրի շտեմարանները և կամ ուղղակի թափւում մեծ
տակառների մէջ: Առաջիկայ տարին միայն շնորհիւ տեղացի
մի հարստի՝ պ. Թամիրեան՝ շուշեցիները կունենան մաքուր
ջուր, որ գալիս է 18 վերստ հեռավորութիւնից:

Հասարակ դասակարգի զբօսավայր նահատակի ուխտա-
տեղին գտնուում է Հին-հանգստարանի ներքեւում: Այս Իբ-
րահիմ խանի ժամանակ նահատակուած Անտոն անունով մի
թիֆլիսեցու գերեզման է:

Թուրքաց թաղը կեղտոտութեան բուն է. բաւական է
ասել, որ հայոց թաղի կեղտոտութիւնները կոյուղիներով հո-
սում են մինչև այս թաղը, իսկ այնտեղից անցնում են բաց-
օթեայ արիւների միջով, տարածելով սարսափելի վարչահո-
տութիւն: Թուրքերը միշտ հրաժարուել են կոյուղիներ շի-
նել տալուց, չնայելով որ այդ արիւները անցնում են նոյն
իսկ նրանց տների առջևից:

Այս թաղում նշանաւոր են՝ գլխաւոր մզկիթը, որ բա-
ւական գեղեցիկ շինութիւն է, Մեհտի խանի բնակարանը,

ՄՈԼԼԱՆ ԱԶԱՆ ՏԱԼԻՍ

ուր այժմ ապրում է նրա աղջիկը, շահագրէի և ուրիշ մի քանի հարուստ մծղականք բնակարանները:

Այստեղ գտնւում է և՛ ռուսաց միակ եկեղեցին, որ ճարտարապետական տեսակէտից ոչ մի արժէք չունի:

Շուշու բնակիչները գլխաւորապէս հայեր և շիա մահմետական պարսիկներ են: Հայերը զաղթած են Արցախի Շոշ և ուրիշ գիւղերից, Ղազանչիից, Ագուլիսից և Մեղրիից: Ընդամէնը 18796 ար., 14456 իգ. 33252 երկու սեռից: Հայերի թիւն է 11637 ար., 8947 իգ. 20584 երկու սեռից: Թուրքերինը՝ 7159 ար. և 5509 իգ.:

Վարչական կողմից Շուշին գաւառական քաղաք է, և պատկանում է Գանձակի նահանգին, ունի քաղաքագլուխ, դումա, և գաւառապետ: Կայ նաև հաշտարար դատարան, ոստիկանատուն և այլն:

Այստեղ է և՛ Ղարաբաղի Հայոց կոնսիստորիան իւր առաջնորդարանով, որ բացուած է 1830 թ. Բաղդասար մետրապոլիտի օրով:

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ԳԻՒԼԵՐԸ

ՉԱՆԱԽՉԻ ԿԱՄ ԱԻԵՏԱՐԱՆՈՅ

Մեղիքանիստ Չանախչի կամ Աւետարանոց գիւղը գլխաւորում է Շուշուց դէպի արևելահարաւ, մօտ 17 վերստ հեռաւորութեամբ: Սա տարածւում է մի փոքրիկ հարթութեան վրայ, որ կտրւում է հարաւային և արևելեան կողմում Քիրսայ գետի ձորակով, հիւսիս արևելեան կողմից՝ Հռիփսիմէի ձորով: Իսկ արևմտեան կողմում ընդհարւում է մի ժայռի, որ լեզուաձև տարածւում է մինչև Կուսանաց անապատը, որ գտնւում է Քիրս գետակի անմիջապէս ափին բարձրացող բլրակի վրայ: Այս ժայռը պարսպի հարաւ-արևմտեան զբաղան մօտ ճեղքճեղքուելով կազմում է մի մթին քարանձաւ, որ «Քաջքատուն» է կոչւում:

Կուսանաց անապատի արևմտեան կողմից ձգւում է մի

Հաստ պարիսպ, որ շրջապատելիս է եղել ամբողջ գիւղը. այժմ կանգուն է միայն մի մասը և մի քանի աշտարակներ:

Գիւղի հարաւային կողմում, անապատին մօտ, գտնւում է Մելիք Բաղու ապարանքը, որ բաղկացած է եղել մի քանի «Ղարադամներից», ամբողջովին քարից շինուած: Այս սենեակները դեռ ևս կանգուն են և նրանց մէջ բնակուողներ կան, մինչդեռ նրանց վերնը իշխան Մատաթեանի շինած յարկը բոլորովին քանդուած է:

Արեւմտեան կողմում, ժայռի անմիջապէս փին երբեմն կանգնած է եղել Մելիք Յիւսէին Ա. ապարանքը, որի առջ բացւում է մի հիանալի տեսարան, և որը այժմ բոլորովին աւերակ է:

Իսկ հիւսիսային կողմում, պարսպին կից գտնւում է Մելիք Շահնազար Բ. ապարանքը կամ ամօրանոցը, բաղկացած մի քանի զարադամներից և կամարակապ սենեակներից: Գլխաւոր դրան վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը... «Այս ամարաթս Մելիք Շահնազարի (Գ) որդի Սէլին-բէկին, որ է այս շինութիւնս, որ շինել տուած շէնքն է թ. ՌՄԼԵ:

Մելիք Բաղի ապարանքի մօտ գտնւում է Մելիք Բաղու Ռձ թուին շինած Ս. Աստուածածնի եկեղեցին: Չորս անպաճոյճ սիւնների վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ և ռոմանական կամարակապ ձեղուն, որի վրայ բարձրանում է մի փոքրիկ կաթուղիկէ: Եկեղեցին ունի մի աւագ և երկու փոքրիկ խորան, երկու էլ խորհրդարան, որոնց վերև կայ մի մի գաղտնի սենեակ, ուր պահւում են եկեղեցու թանգազին իրերը: Եկեղեցում կայ՝ 1) Կենաց փայտի մի մասը, մի արծաթեայ խաչի մէջ. 2) Թաղէոս և Բարդուղիմէոս առաքեալների մասունքները. և 3) Պանդալիան բժշկի մասունքը:

Գիւղից դէպի արեւմտահարաւ գտնւում է հին գերեզմանատունը, ուր կան բազմաթիւ, ուշադրութեան արժանի տապանաքարեր, ուրիշէֆ պատկերներով ծածկուած:

Այժմ Չանախչին աւելի մի գիւղաքաղաքի է նման: Բազմաթիւ, գեղեցիկ և եւրոպական ճաշակով կահաւորուած

տները, բաւական վայելուչ խանութները բոլորովին կերպարանափոխում են գիւղի տեսքը: Գիւղում կան նաև մետաքսի երեք գործարաններ, որոնք ահագին ազդեցութիւն են ունեցել և ունին գիւղի տնտեսական և բարոյական վիճակի վրայ: Սա և՛ շուշեցիների սիրելի ամարանոցն է:

Այժմեան բնակիչների թիւն է 265 տուն, 973 ար. 849 իգ. ընդամենը՝ 1822 հոգի:

Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ, այգեգործութեամբ և առևտրով:

ՇՕՇՈՒ ԳԻՒՂ

Գտնւում է Շուշի քաղաքից դէպի արևելահարաւ, հազիւ 4 վերստ հեռաւորութեամբ մի բարձրավանդակի լանջի վրայ: Գիւղի հիւսիսային կողմում ձգւում է մի խոր ձոր, որի միջով հոսում է մի փոքրիկ վտակ, որ թափւում է Գարգարի մէջ: Գիւղը բաւական ընդարձակ տեղ է բռնում, և Շուշուց դէպի հիւսիս գտնուող գրեթէ բոլոր գիւղերի միակ ճանապարհն է դէպի քաղաքը: Գիւղում կալ մի, երկու կոմարների վրայ հաստատուած եկեղեցի, ՌՃԴ (1655) թուին շինուած: Բնակիչների շատ քիչ մասն է բնիկ, շատերին Մէլիք Բաղին է Սոթից բերել և բնակեցրել այստեղ. միքանի գերդաստան էլ Զրաբերդից են եկել: Պարապում են երկրագործութեամբ. հողն արքունի է, սակաւ և անջրդի: Գիւղում կալ մի բաւական մեծ և գեղեցիկ մետաքսի գործարան, որ գործ է տալիս գիւղի կանանց և աղջիկներին:

Քաղաքի ազդեցութիւնը զգալի կերպով նկատւում է այս գիւղի վրայ: Տների մեծ մասն արդէն զարադամի վիճակից փոխարկուել է կանոնաւոր, երկյարկանի բնակարանների: Կան միքանի խանութ և մինչև անգամ մի իջևան:

Գիւղի հանդէպ, դէպի հիւսիս, ձորակի միւս ափի բարձրութեան վրայ կալ մի խարխուլ եկեղեցի, որի արևմտեան լուսամուտի մէջ մի խաչքարի վրայ կալ հետևեալ արձանագրութիւնը. «Թվ. ԶԵ (1458) ես Ղոջ սարկաւազ գոյարեցի

(կանգնեցի) խաչս Ազիզա մաւր իմ»։ Եկեղեցու շուրջը մի ընդարձակ հանգստարան կայ, որի գերեզմանաքարերը ծածկուած են շատ հետաքրքիր ուլիէֆ պատկերներով։

Կ Ի Ի Ն Ի Ճ Ա Ր Տ Ա Ր

Կիւնի (Արեգդէմ) ձարտարի երեք կողմից բոլորում են լեռներ և միայն հարաւ-արևելեան կողմն է բաց։ Հիւսիսային սարը կոչւում է Ղալին-խուլթ, ուր երբեմն կառուցուած է եղել մի ամրոց։ Արևմտեան կողմինը Ս. Եղիշայ կուսի անապատի սարն է։ Գիւղի տները սփռուած են Ղալին-խուլթի լեռների լանջերին, իսկ գոմերն ու կալերն գտնւում են գէպի արևելահարաւ, գիւղից մի վերստ հեռաւորութեամբ։ Գրեթէ բոլոր տները առաջ կան թթենու ծառեր, այնպէս որ համարեա ամբողջ գիւղը ծածկուած է ծառերի մէջ և շատ գեղեցիկ տեսարան ունի։ Կանոնաւոր փողոցներ չկան։ Տների մեծ մասը երկու մասից են բաղկացած. հին զարադամից և նոր, եւրոպական ճաշակով շինուած սենեակներից։ Կան և՛ բաւական թուով երկյարկանի մաքուր տներ։ Այժմ այլ ևս հին զարադամի ձևով տներ չեն շինում։

Բուն գիւղում կայ մի հասարակ եկեղեցի, մինն էլ նոր շինում են կալերի մասում։ Գլխոցական շէնք չկայ, թէև գոյութիւն ունէր ս. Գրիգորեան անունով մի ծխական միգոսեան ուսումնարան։

Օգը շատ առողջարար է, ջուրը, որ հալթհալթում են երեք աղբիւր, համեղ և մաքուր։

Գիւղի շուրջը տարածւում են այգիներ, ուր բուսնում են թթենիներ, խաղողի որթեր, տանձենիներ և խնձորենիներ։

Բնակիչները գաղթել են Խաչենու, Չարդախլու և Ագուլիս գիւղերից, ընդամէնը՝ 243 տուն. 1046 արական, 896 իգական. 1942 երկու սեռի։ Պարապում են երկրագործութեամբ. ամբողջ Վարանդայում սրանց ցորենը ամենից լաւն է համարւում, այգեպանութեամբ, քաշում են օղի և գինի և անասնապահութեամբ։

ՍԱՐՈՒՇԷՆ

Համանուն լերան հարաւ արեւմտահայեաց լանջի վրայ, առանց կոնոնաւոր փողոցների: Բակերում տնկուած են ծառեր, որ բաւական գեղեցկութիւն են տալիս գիւղին: Տների մեծ մասը զարադամ է, թէև կան և միքանի երկյարկանի գեղեցիկ տներ: Կայ և մի, Ամենափրկիչ տնունով, մի կամարի վրայ հաստատուած, թէ ներքուստ և թէ արտաքուստ գեղեցիկ եկեղեցի, որ ամբողջ Վարանդայի առաջնակարգ եկեղեցին է: Եկեղեցում գտնուում է Ու. թուին գրուած մի մագաղաթեայ աւետարան, որին ուխտ են գալիս գրեթէ բոլոր գիւղերից:

Կլիման ցուրտ է, որովհետև արեւմտեան կողմում բարձրացող Քիրս գագաթից շարունակ ցուրտ քամի է փչում, մանաւանդ ձմեռը: Ամառն էլ շատ հով է: Բնակիչները բընիկ են. 74 տուն, բոլորն էլ հայ լուսաւորչականներ. 348 ար. 261 իգ.: Պարապում են երկրագործութեամբ. հողն արքունի է: Բացի գիւղի շրջակայքի հողերը, ունին նաև Ամարասի մօտ հողեր: Այգիներ չունին, որովհետև ընդամէնը միայն երկու աղբիւր ունին:

Գիւղում կայ մի Հայոց եկեղեցական ծխական երկսեռ միդասեան դպրոց, որի շէնքը կառուցել է Գ. Այվազեանն իւր ծախքով, և որ բաւական գեղեցիկ և յարմարաւոր է:

ՎԱՐԱՋԱԲՈՒՆ

Այս գիւղը տարածւում է Բողր-Խանի սարից սկիզբն առնող լեռնագօտու Դաւրախութի արևելեան և Մատաղախութի հիւսիսային լանջերի վրայ: Առաջը տարածւում է մի փոքրիկ դաշտակ: Գիւղում կայ մի քարաշէն, բաւական գեղեցիկ եկեղեցի, և Ս. Գրիգորեան եկեղ. ծխական միդասեան դպրոցի բաւական յարմարաւոր շէնք: Բնակիչները Ղարադաղից են. ծերունիներն ասում են թէ Քոչար անունով մի հայ Ղարադաղի Բաղր-խանին, նրա ժողովրդին պատճառած նե-

ղութիւնների պատճառով, սպանում և փախչում, վերահաստատում է այս գիւղը, ուր միայն Իբրահիմ խանի միրզաներն էին բնակւում:

Բնակիչներն այժմ 170 տուն են, 506 ար., 425 իգ.:

Պարապում են գլխաւորապէս այգեգործութեամբ, օղեհանութեամբ, գինեգործութեամբ, երկրագործութեամբ (հողը բէկական է) և անասնապահութեամբ:

Թուրքերը և ռուսները այս գիւղին Արանդամին անունըն են տալիս:

ՆՈՐ ԹԱՂԼԱՐ

Այս գիւղը Վարանդայի ամենաբազմամարդ գիւղն է և գտնւում է Շուշուց ղէպի արևելահարաւ, Ղուռու-չայ գետի ափին բարձրացող լեռնաշղթայի հարաւահայեաց լանջին: Ասել ենք, որ այս լեռնաշղթան տարածւում է մինչև Քիրս գագաթը: Գիւղը թէև զուրկ է կանոնաւոր փողոցներից, սակայն տները բաւական գեղեցիկ են և զարդամների թիւն անհամեմատ փոքր: Կայ նաև մի եկեղեցի, չորս քահանաներով: Սուրբ Սահակեան միգասեան եկեղեցական ծխական զբարոցը, որ ունի մի գեղեցիկ, գիւղացիների ծախքով շինուած, շէնք, այժմ փակ է:

Կլիման ցուրտ է: Շատ անգամ մշուշը պատում է ամբողջ շրջակայքը և զրկում անցորդին գեղեցիկ շրջակայքը դիտելու բաւականութիւնից:

Բնակիչները բոլորն էլ լուսաւորչական Հայեր են, 530 ծուխ, 1781 արակ., 1459 իգ. տեղափոխուած Հին Թաղլարից: Պարապում են գլխաւորապէս երկրագործութեամբ և որովհետև հողը մեծ մասով աւագոտ, շատ քիչ և սլակաս արդիւնաբեր է, ուստի և պարապում են նաև ածխագործութեամբ: Եւ պէտք է ասել, որ Շուշեցիների գործածած ածխի ամենամեծ մասը թաղլարեցիներն են հալթհալթում: Ամառը պարտաւում են և՛ թթենիների մշակութեամբ և օղեհանութեամբ:

Բնակիչները կենդանիներից թաղլարեցիները գլխաւորա-

պէս ջորիներ են պահում, երկիրը լեռնոտ լինելու պատճառով: Զիեր շատ քիչ կան:

Թաղարի շուրջը կան նախկին գիւղերի աւերակներ. այսպէս՝ դէպի արեւելահիւսիս բարձրանում է Մար-Խաթունի (Մայր-Խաթուն) սարը, (4199 ոտ. բարձ.), որի վրայ գրտնւում են համանուն գիւղի աւերակները: Այստեղ կայ մի փոքրիկ մատուռ, ՌժԲ թուին շինուած և մի հանգստարան:

Թաղարի հարաւային կողմում, Ղուռու-չալի ձախ փին գտնւում է իշխնեցէք, այսինքն իշխանի գիւղատեղին. իսկ դէպի արեւմուտք՝ Հանգած եղցէ (եկեղեցի) անունով մի եկեղեցի, հանգստարան և գիւղատեղի:

ՆՇԱՆԱՒՈՐ ՎԱՆՔԵՐԸ

ԱՄԱՐԱՍ

Ամարասը գտնւում է Շուշուց դէպի արեւելահարաւ 45 վերստ հեռաւորութեամբ, Մուղանի դաշտի մէջ, որ գալով ընդհարւում է Լուսաւորչի և Խազեզի սարերին և կազմում մի գեղեցիկ հովիտ, որի միջով հոսում է Ամարասու վտակը, սկիզբն առնելով շրջակայ գիւղերի աղբիւրներից:

Վանքը գետեղուած է մի 94 մետր երկարութեան և 56 մետր 50 սանթիմ լայնութեան և 5 մետր բարձրութեան պարսպի մէջ, որի չորս անկիւններում բարձրանում են մի մի բուրգ. իսկ պարսպի մէջ կան հրացան արձակելու տեղեր:

Վանքը 23 մետր երկարութիւն, 12 մետր 50 սանթիմ լայնութիւն և 6 մետր բարձրութիւն ունի: Շինուած է 1858 թուին սրբատաշ մաքուր քարից:

Զորս քառանկիւնի անպատուանդան սիւների վրայ բուրում են ռոմանական կամարներ, որոնց յենում է ռոմանական կամարակաւ ձեղունը: Արեւմտեան կողմի առաջին կամարների միջև բացւում է մի մետր տրամադճով մի կլոր անցք, որի վրայ շինուած է մի փոքրիկ կաթուղիկէ, որ ծա-

ուայում է որպէս զանգակատուն: Ունի միայն մի դուռն ու մանական կամարով արեւմտեան պատի մէջ, որի բարձրում նոյնպէս ումանական մի պատուհան: Հիւսիսային և հարաւային պատերի մէջ ևս բացւում են մեծ և լայն նոյն ձևի, երեքական պատուհաններ, ինչպէս և՛ մինն արեւելեան պատում: Ունի միայն մի աւագ խորան և երկու խորհրդարան: Սեղանի առաջ կախուած է մի գեղեցիկ ջահ:

Ատեանի հիւսիսային կողմից 18 ոտ. սանդուղով իջնում են մի ստորերկրեայ 3 մետր 75 սանթմէտր երկարութեան, մի մետր 90 ս. լայնութեան և $3\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեան մի փոքրիկ վերայ. ուր ամփոփուած է Ս. Գրիգորիս Աղուանից կաթողիկոսի նշխարները: Այս մատուռը բացի այժմեան դռնից ունեցել է և մի ուրիշ դուռն արեւելեան կողմից, որ այժմ փակուած է:

Վանքի մէջ, հիւսիսային դասի մօտ, պատին կից գրտնւում է մի բաւական գեղեցիկ գերեզմանաքար, որ ընկնում է մատուռի մէջ ամփոփուած Ս. Գրիգորիսի նշխարների վրայ: Գերեզմանաքարը մի պատուանդանի վրայ դրուած դադաղաձև միաձուլ քար է, որի եզրները գեղեցիկ, շրջափակալ նաշխերով եզրափակուած են: Քարի երեսին քանդակուած է կաթողիկոսական թագ, գաւազան և խաչ, իսկ ներքեւում կայ հետեւեալ տապանագիրը.

Տամբարան սրբոյն Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի թոռին սրբն Գրիգորի Լուսաւորչի Պարթևի:

Տապանաքարի երկու կողքին՝ ծնեալ յամի ԶԻՐ—322. օծեալ ՅԽ—340 եւ նահատակեալ ՅԽԸ—348 ի Սանեսան թագաւորէն Մասգգթաց 'ի Դըրքննդ. քերեալ յԱմսարս սուրբ նշխարս ի ձեռն ձեռնաստուն սարկաւազաց նորին Արցախունի:

Արձանաքարս սրբոյն Գրիգորիոսի աշխատութեամբ Ճարտարապետ Միքայէլ Տէր Խորայէլեանց Շուշեցոց ի յիշատակ կենդանեաց եւ նընշեցնլոց իւրոց: 'ի 1889 ամի 1 նոյեմբերի:

Գերեզանաքարի կողքից մի փոքրիկ անցք է բացուած, որտեղից աղօթողներն հող են վերցնում և ուտում և կամ խառնում ջրի հետ և խմում:

Վանքի խորհրդարանում գրուած է Ս. Գրիգորիսի մասունքը արծաթէ ձեռքի մէջ ամփոփուած: Ժողովուրդը մատանիներ է անցկացրել մատերը և մի սաթից պատրաստուած ապարանջան դրել թւը:

Պարսպին կից գտնուում են 24 կամարակապ, բաւական բարձր սենեակներ, որոնք կարօտ են մասնաւոր վերանորոգութեան: Այժմ հարաւային կողմում գտնուած երկրորդ յարկի երեք սենեակը վերանորոգում են վանահօր բնակութեան համար: Կան նաև երկու ընդարձակ գոմ և երկու սենեակ ձիապանների համար:

Վանքի կալուածներն են.

- 1) Վարելահող՝ մօտ 300 դես.
- 2) Այգետեղի՝ մօտ 340 դես.
- 3) Մի ջրաղաց:
- 4) 10 կով, մի ձի և մի աւանակ: Տարեկան եկամուտը հասնում է 700 ր.

Վանքը այժմ պահպանում է մի վարդապետ:

Հ Ի Ր Հ Ե Ր

Գտնուում է Ամարասից դէպի հարաւ, համանուն լեռնագօտու հիւսիսային լանջի վրայ:

Այս գիւղում նշանաւոր է ս. Գրիգորիսի հոյակապ, սըրբատաշ քարերով շինուած եկեղեցին, որի երկարութիւնն է 19, լայնութիւնը 14, իսկ բարձրութիւնը՝ մօտ 8 մետր: Չորս սիւնների վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ և ռոմանական ձեղուն: Եկեղեցու ժողովրդեան կանգնած տեղից բարձրանում է մի փոքրիկ գմբէթ: Եկեղեցու մէջ կալ մի սեղան և երկու խորան:

Եկեղեցու վրայ կան հետեւեալ արձանագրութիւնները.

Սեղանի ժողովրդահայեաց երեսին.

Կաւման Աստուծոյ եւ Պետրոս Կաթողիկոս

Աղուանից սուրբ աթոռոյ Գանձասարայ՝ նորոգեալ սուրբ աթոռս Ամարասայ արհի եպիսկոպոսութեան ըղլոր նահանգի Վարանդու եւ Քոչիզու, քանգի փնոնկտեալ եւ պատառեալ էին զվիճակ սորին արարեալ ըստ իւրաքանչիւր կամաց. իսկ մեր զցանկ հայրենի նորոգեալ ժողովեցաք, նորոգեցաք զսիրելի աշակերտս մեր զտէր Բարսեղ արհի եպիսկոպոսն, որ եւ հրամայեցաք սմա շինել զեկեղեցի իմ Հովարան Ամարասայ, զոր եւ շինեալ կատարեաց ըստ մերում հրամանի յատուր տաւնի այլակերպութեանն Բրիստոսի. եւ աւրհնեցաք զսուրբ տաճարս անուանելով զսա սուրբ Գրիգորիս՝ բերելով ի նշխարաց սրբոյն Գրիգորիսի ամփոփեցաք երկրիս Վարանդու եւ Քոչիզու, զի եղիցի այս երկու աթոռս մի: Ով ոք զայս վիճակս քաժանել եւ զոր նստեցուցանել այլ տեղի, եթէ կաթողիկոս իցէ կամ եպիսկոպոս Տէր զայնպիսին՝ նզովեալ եղիցի ՅԺԸ. հայրապետացն, ընդ խաչահանուացն դասեսցի. Յուդայի մասնակից եղիցի: Այս կտակ եւ արձանագիր յաւիտեան մնայ հաստատ:

Հարաւային դրան վրայ.

Շնորհօքն Բրիստոսի եւ Բարսեղ եպիսկոպոս աշակերտ Պետրոս կաթողիկոսին եւ ծնողսն իւր՝ Աղայն եւ Դիւլազայն՝ ի գաւառէն Վարանդու, ի գեղջէ Դիլան՝ նորոգեալ պայծառացուցի զսուրբ աթոռս Ամարասայ, պարսպօք շրջապատեցաք հանդերձ յոգնաթիւ սենեկօք, զեկեղեցիս շքեղացուցաք զարդօք, տուաք շինել զեկեղեցիս անուամբ Սրբոյն Գրիգորիսի Հովարան սուրբ աթոռոյն Ամարասայ, որ եւ մասն բերեալ ի նմանէ ամփոփեցաք աստ, իսկ հիմնարկեցաւ ՌՃԺԶ. թվին, կատարեցաւ ՌՃԻԵ-ին:

Հարաւային խորանի դրան վրայ.

Մեք Հիրներայ ճամիաթս տանուտէր Ղասումս, մեծ եւ փոքր ճանապարհի գլխի տափին սկիզբն վախմ էր սուրբ Աստուածածնին. մեք եւս վախմ արարաք Սուրբ Գրիգորիսին. ով քակէ, նգովեալ եղիցի յԱստուծոյ:

Աջ խորանի մէջ կան երկու գերեզմանաքարեր, որոնցից մեծի վրայ կայ հետեւեալ տապանագիրը.

Այս է տապան Հայրապետի, սրբազան մեծ վեհապետին

Տեառն Իսրայէլ Դիտապետի, տանս Աղուանից հովուապետի.

Աջորդ սրբոյն Եղիշէի, աթուակալԳրիգորիսի.

Ժառանգ մեծին Սիմէօնի, և թոռն պետին Ներսիսի,

Զի էր որդի մեծասեռի, իշխանագնեայ այն Ապրէսի, ՌՄԾԻ Հայոց թուի, յուլիսի երեքն զախճանի.

Յիշման առցէ ՝ա արժանի, ով ոք կարգալ հանդիպեսցի:

Արեւմտեան դրան վրայ.

«Ես Պետրոս կաթողիկոս՝ աշակերտ Ղուկաս վարդապետին ետու շինել կաթողիկէս յիշատակ ինձ եւ աշակերտին իմոյ Բարսեղ եպիսկոպոսին. յիշեցէք ի Զրիստոս:

Աստուած արհնէ Բոշիզու ժողովուրդն այն արհնութեամբն, որ ոչ անցանէ. ձեռնառու եղեն կրին եւ քարին:

Զարութեամբն Աստուծոյ շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս ՚ի դառն եւ ՚ի նեղ ժամանակիս, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց եկն մարախ եկեր զերկիրս Աղուանից եւ աւերեաց քաղում տեղիս ՚ի թագաւորութեան Շահ Սուլէմանին, պարոնութեան Միրզա Ղուլի բէկին եւ իշխանութեան երկրիս Վարանդու Մելիք Բաղու որդի Մելիք Շահնա-

զարին եւ օժանդակութեան Ովանիսին եւ քահանայից եւ տանուտեարց, մեծամեծաց եւ փոքունց ամէն. թվին ՌՃԻԲ.

ԿՈՒՍԱՆԱՅ ԱՆԱՊԱՏ

«Կուսանաց անապատ» կոչուած վանքը գտնուում է Չանախի գիւղի հարաւ արեւմտեան կողմում, մի փոքրիկ քրծի վրայ, որի եզրները լիզում է Քիրսայ գետակը և առջևում բարձրանում Քիրսի, Ղոնդիկի և Մաւասի սարերը, այնպէս որ անապատը իւր կոյսերին միշտ նուիրել է մի գեղեցիկ տեսարան: Անապատի արեւմտեան կողմից ձգւում է նախկին պարիսպը, որ գնում միանում է «Բաջքատուն» կոչուած ժայռին:

Դրան ճակատակալ քարի վրայի արձանագրութիւնը— «Եկեղեցիս թվ ՌԿԵ»--պարզում է եկեղեցու հիմնարկութեան ժամանակը: Իսկ Սարգիս եպիսկոպոս Ջալալեանի այս գիւղում տեսած մի գեղեցկագիր Աւետարանի լիշատակարանը *) հաստատում է, որ վանքը շէնել են Գայիանէ և Հռիփսիմէ քոյրերը, Տէր Առաքելի աջակցութեամբ: Այս Աւետարանը ես չգտայ գիւղում, ո՞վ գիտէ ինչպէս է անհետացել:

Բայց աւանդութիւնը այս վանքի հիմնարկութիւնը Աղուանից թագաւոր Վաչագան Գ-ին է վերագրում, իբր թէ սա քրիստոնէութիւնը ուրանալուց լետոյ զղջացել, առանձնացել է այստեղ և իւր կեանքի մնացած օրերը աւետարան կարդալով է անցկացրել, որի համար և՛ գիւղը Աւետարանոց է կոչուել:

Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, թէ Աղա Մամադ-Շահի 1797 թուի արշաւանքի ժամանակ, զինուորները մտնում են այս վանքն աւերելու: Բոլոր կոյսերը փախչում են անտառը և թաք կենում, բացի մինից, որ մի փոքր ուշանում է իւր կիսատ աղօթքը վերջացնելու: Երբ նա զուրս է գալիս, նրա գլխին շողում է զինուորի սուրը, սակայն նա

*) Ճանապարհ. ի մեծն Հալաստան. Մասն Բ. եր. 246—47.

խոյս է տալիս և Աստուածամօր օգնութիւնը հայցելով՝ քարափից ցած ընկնում և աներևութ ուժի զօրութեամբ անվտանգ հասնում գետնին և թաք կենում անտառում: Այս արշաւանքի ժամանակ շատ թանգագին իրեղէնների հետ կենաց փայտի մի մասն ամփոփող մի արծաթապատ խաչ ևս գերի է տարւում, որ յետոյ, աւանդութեան ասելով՝ աղանի դարձած վերադառնում է վանքը ու նորից նախկին խաչի ձևն ստանում:

Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, թէ ամէն տարի գատկին մի այծեամ Աստուծոյ հրամանով գալիս էր այստեղ և մեկնում իւր վիզը՝ զոհուելու, սակայն յետոյ, մարդկանց մեղքի պատճառով՝ Աստուած դադարեցրեց այդ զոհը:

Կուսանաց անապատը շինուած է տեղական տաշած քարից: Յատակագիծը խաչաձև է, 12 արշին երկարութեան, 8 արշին լայնութեան և 7 արշին բարձրութեան: Երկու բոլորովին հասարակ սիւների վրայ բոլորում են աղեղնաձև կամարներ և կամարակապ ձեղուն, որ արտաքուստ եռանկիւնաձև է: Արեւմտեան կողմում բացւում է մի փոքրիկ դուռը, և վերևում՝ երկու պատուհան: Հարաւային պատի մէջ ևս կայ երկու, իսկ արևելեանի մէջ մի փոքրիկ պատուհան: Ունի մի սեղան, երկու խորան և մի աւազան: Անապատի արևմտեան կողմում կայ մի աղեղնաձև կամարակապ ձեղունով անսիւն գաւիթ՝ 6 մետր երկ. 9 մ. լայնութեան, իւրաքանչիւր պատին մի փոքրիկ պատուհանով: Սա եղած է Մէլիք Շահնազտրեանների իշխանական ցեղի դամբարանը: Այստեղ գտնւում են Մանուէլ վարդապետի, Մէլիք Միրզայի, Մէլիք Յիւսէինի, Մէլիք Յովսէփի, սրանց կանանց և մայրապետի գերեզմանները:

Անապատի շուրջը ամուր պարսպով պատած է եղել, որի միայն հետքերը կան, իսկ պարսպի ներսը եղել են շատ խրցեր՝ կոյսերի բնակութեան համար:

Այժմ վանքը բոլորովին անխնամ է թողնուած:

Թէ կուսանաց անապատում և թէ դուրսը գտնուած

Մեղքների գերեզմանների տապանագրերից նշանաւոր են հետեւեալները.

Այս է տապան Մէլիք Շահնազարին (Գ.)

Որ է որդի Մէլիք Յիսէինին.

Արցախ գաւառաց իշխանին,

Վարանդու տիրապետողին.

Սա էր հայր Մէլիք Զիւժիւտին.

Ըստ ռուսաց պղկովնիկին,

Ազնիւ ոմն Հայոց ազգին,

Արի եւ քաջ զօրավարին

Խնդրեմ առնել զայս արժանին

Միոյ բերան հայր մեղային,

ՌՄԽ. ԹՎԻՆ (1792)

Այս է տապան Մեղիք Զիւժուտին

Սա էր

Թոռն մեծասեռին

Ազնիւ Մէլիք Յիսէյինին (Բ.).

Խնդրեմ առնել զայս արժանին

Միոյ բերան հայր մեղային.

ԹՎ. ՌՄԿԱ. ապրիլի ԻԵ (1812)

Այս է տապան Մէլիք Զահնաւաշին

Իշխող Վարանդայ գաւառին.

Ազնիւ որդոյ Մէլիք Շահնազարին

Վախճանեցաւ 1822.

Մէլիք Խուդա՝ իշխող Վարանդայ

Թոռն ըստ մարմնոյ Մէլիք Զիւժիւտայ,

Այս նորա տապան յորում մարմնով կայ,

Կենդանի հոգւով միշտ եւ յարակայ,

Ամաց քառասնից եւ սա յաշխարհէ

Զերծ արդ գտանի յամէնայն չարէ.
 Զայս վէժ ետ շինել առն իւրում 'ի ձօն,
 ի պատիւ սորա կին սորին զգօն,
 ԹՎ. ՌՄԶԲ. էր» (1833):

ՂԵՒՈՆԴԵԱՆՅ ԱՆԱՊԱՏ ԿԱՄ ՂՈՆԴԻԿ

Սա մի փոքրիկ, անտաշ քարերով, առանց կամարի մի մատուռ է Ղւոնդեանց անունով, շինուած այն բարձր ստրի գագաթին, որ միայնակ բարձրանում է Աւետարանոց, Սարգսաշէն, Վերին Թաղավարդ և Մոշ-խմհատ գիւղերի կենտրոնում: Մատրան կից է մի գաւիթ: Անապատի դրան հիւսիսային սեմի վրայ զրուած է Ռէձ. իսկ գաւթի դրան վերև ՌՄԻԵ-ին յիշատակ է գաւիթս Զաքարիոս, Յովսէփ և Մելքոն վարդապետացն:

Ծերունիները ասել են գեր. Սարգիս եպ. Զալալեանին, թէ ս. Ղւոնդ երկցի ազգականները Վարանդայում պտտելով, նրա նշխարներից՝ գտել են և բերել ամփոփել այդտեղ և կառուցել եկեղեցի: Եկեղեցում կայ Ս. Ղւոնդի պատկերը, որ գեղարուեստական ոչ մի արժէք չունի:

Այս անապատում կան հետևեալ մասունքները.

1) Մասն Թագէոսի առաքելոյն, մի արծաթեայ փոքրիկ խաչում:

2 և 3) Մասն Յովհաննու Մկրտչի, գետեղուած մի արծաթեայ փոքր և մի մեծ խաչում:

4) Ղւոնդեանց մասունք, մի արծաթի միջակ խաչում:

Անապատի շուրջը պարիսպ է քաշուած, որի ներսում կան միքանի հին սենեակներ, որ այժմ կիսաւեր են: Այժմ եղբայր Ժամհարեանները մի երկյարկանի գեղեցիկ բնակարան են շինում ուխտաւորների համար:

Պարսպի մէջ կան բաւական թուով գերեզմաններ:

Անապատումս բնակւում է իբրև պահապան մի քահանայ իւր ընտանիքով:

ԵՂԻՇԱՅ ԿՈՒՍԻ ԱՆԱՊԱՏ

Գտնուում է Շուշուց դէպի արևելք, Սօս գիւղի, Լուսաւորչի սարի, Քերթ և Ղուզի ձարտար գիւղերի միջև բարձրացող բաւական բարձր սարի վրայ, ուր կան նաև թեղի և տիկի ծառեր:

Մենաստանը 16 մետր երկարութիւն, 9 մետր 75 սանտ. լայնութիւն և 5 մետր բարձրութիւն ունի: Երկու հասարակ սիւնի վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ և՛ կամարակապ ձեղուն, որի մէջտեղից բարձրանում է մի փոքրիկ կաթողիկէ, որ ծառայելիս է եղել իբրև զանգակատուն: Մենաստանը շինուած է անտաշ որձաքարով: Մենաստանի մէջ կայ մի աւագ սեղան, երկու խորհրդարան, աւագան, չորս լուսամուտ և մի դուռն արևմտեան կողմից:

Աւագ խորանի տակ ամփոփուած է Ս. Եղիշէ կուսի նըշխարները, և բեմի մէջ կայ մի փոքրիկ խորանաձև բացուածք, որի մէջ կայ մի փոքրիկ, բայց շատ խորը ծակ, որ հաւանականօրէն հասնում է մինչև կուսի գերեզմանը: Հիւանդները աղօթելուց և մոմեր վառելուց յետոյ մի անմեղ երեսայի ձեռքը փաթաթում են շորերով և այդ խորանի մէջն են երկաթացնել տալիս: Ասում են թէ միքանի ըուպէից յետոյ հիւանդի ցաւած տեղին համապատասխանող մի ոսկր թռչում կանգնում է երեսայի թևին: Անմիջապէս վերցնում են այդ ոսկրը, ձգում ջրի մէջ և այդ ջրով լուանում հիւանդի ցաւող մասը, որ իսկոյն և եթ լաւանում է:

Բեմի վրայ կայ մի քարեայ խաչկալ, որի հարաւային դրան երկու սիւնի վրայ գրուած է. «Յիշատակ է Համասուտանց Միրզախանի որդի Մանուէլ Վարդապետիս այս խաչկալս. եղբարքն իմ Պապան և Վանլալան, քորար իմ Գուլասմար, ենթաղիհ, ծնողքն իմ Մխանոիմ, կողակից իմ Նազուլ, որդի իմ Հախնազար, Շահպատ, Սիրուն, Վաւմին, Մագրովանին և տատերն իմ Բաջուն, Գոստաշին, թվ. ՌձԻ.

Գրան ճակատի քորի վրայ՝ Կարողութեամբն ամենազօրին Աստուծոյ ես նուաստ տէր Յոհան անձամբ տկար արե-

ղայս և որդէգիր Փոքր տէր Յովանս շինեցաք սբ. գեկեղեցիս ըստ անուան Սրբուհոյ կուսին Եղիշէի 'ի կաթողիկոսութեան տեսառն Երեմիայի և տանս Աղուանից որ ի մայր աթոռոյն Գանձասարայ վասնորոյ յիշել աղաչեմք Հանդերձ ծնողովք մերովք ՌՃԻԳ.

Արևմտեան պատի մէջ կան խաչաքարեր, որոնցից լուսամուտից վերև գտնուողի վրայ գրած է.

Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս, ես անարժան ուստայ Կաբրելս շինեցի այս եկեղեցիս ի ձեռամբ. իմով, ով կարգա մէկ բերան ողորմի ասէ. Խաչս յիշատակ է Գաբրելիս և ծընողաց իմոց և դստերաց և որդոց իմոց:

ԲՈՒԻ ԵՂՅԷ (ԵԿԵՂԵՑԻ)

Հացի գիւղից դէպի արևելք, փոքր ինչ հեռու մի սարի լանջին գտնուում են բազմաթիւ գերեզմաններ, երկու միմեանց մօտ գտնուող եկեղեցի, երկու մատուռ և երեք բեմ: Ժողովուրդը այս բոլորին Բուի եղցէ անունն է տալիս:

Առաջին եկեղեցին գտնուում է լերան գագաթին, մի հարթութեան վրայ և ունի 7 մետր երկարութիւն, $7\frac{1}{2}$ մետր լայնութիւն և 8 մետր բարձրութիւն: Շինուած է սպիտակ անտաշ քարով: Սիւներ չունի և կամարակապ է, առանց գրմբէթի, ունի մի նեղ աւագ սեղան և երկու խորհրդարան, որոնց դռները գեղեցիկ նշխերով և խաչերով եզրափակուած են: Զախ խորանը կիսով չափ քանդուած է: Սեղանի առաջ դրուած է մի քար, որի վրայ կայ հետևեալ արձանագրութիւնը:

ԹՎԻՆ 2ԺԹ: Ի տերութեան Տր Ստեփանոսի յն . . . սիսի (յեպիսկոպոսութեան ներսիսի)

Ես Մխիթար որդի Խ. . . . կանգնեցի գիւաչս:

Եկեղեցու մէջ կան բաւական թուով գերեզմաններ, որոնցից մինն ունի հետևեալ տապանագիրը.

Այս է տապան Տր Յօհաննիսին որդի Տր Կարապետին. թվ. ՌՄԽԷ.

Բ. եկեղեցին առաջնի արևմտեան կողմումն է, երեք մե-

տըք հեռաւորութեամբ. երկարութիւնն է 6 մետր 50 ս., լայնութիւնը՝ 4 մետր 18 սանտ. և բարձրութիւնը՝ 7 մետր:

Արեւմտեան պատը գրեթէ ամբողջովին ծածկուած է խաչերով, միակ դռան շուրջը կան գեղեցիկ քանդակներ և կողքերին մի մի ուլիէֆ սիրամարգ, որոնց ձախի կողքում փորագրուած է.

*Զիսաշենիկ վարդապետ սուրբ եկեղեցոյս
յաղավթս յիշեցէք ի Քրիստոս:*

Բ. մատուռն գտնուում է լանջի ստորոտում. արեւմտեան պատի արտաքին երեսը խաչերով ծածկուած: Արդէն կիսաւեր է: Սրա դրան հիւսիսային սեմի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

*2. Շահէն վարդապետ եկեղեցոյս յիշեցէք ի Տէր
Դռան վերեւում.*

... քահանայ եւ եղբայր իմ Վարհամ եւ վարհայք ... ունափա շինեցաք զեկեղեցիս քաղում աշխատանաւք յեսլիսկոպոսութեան Տէր Յովանիսին եւ տէր Ներսիսի յիշատակ հոգոց ազգաց եւ ծնողաց մերոց, որք կարդայք յաղավթս յիշեցէք աշխատողք եկեղեցոյս:

Ա. բեմն գտնուում է Բ մատուռից փոքր ինչ վերեւ: Բարձրութիւնն է 3 մետր 60 ս., լայնութիւնն է 3 մետր 25 ս., հաստութիւնը 1 մետր 83 սանտ.: Սրա արեւմտեան երեսին գետեղուած են խաչարձաններ, եզրափակուած գեղեցիկ նըշխերով:

Բ. բեմը առաջնի հարաւային կողմումն է, իսկ Գ. փոքրը ինչ աւելի հեռու երկրորդից:

Այս բեմերի վրայ կան արձանագրութիւններ, բայց որովհետեւ բաւական եղծուած են, ամփոփ միտք չի դուրս գալիս: Միայն յայտնի է լինում որ առաջինը շինուած է ՆԱ, երրորդը 2Ժ թուին:

ԿԱՐՄԻՐ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ծովատեղ գիւղի մօտ մի բլրակի վրայ գտնուում է կարմիր եկեղեցին, որ Մելիք Փաշայեանների դամբարանն է եղած: Սա բաղկացած է մի փոքրիկ, անսիւն, կամարակապ եկեղեցուց և երեք ստորերկրեայ մատուռներից, որոնք միմեանց հետ հաղորդակցւում են փոքրիկ դռներով: Մատուռների, ինչպէս և՛ եկեղեցու մէջ կան գերեզմաններ, որոնց տապանաքարերը ահագին միապաղաղ քառանկիւնի սև քարեր են, առանց մի որևիցէ գրութեան կամ քանդակի, որոնց ներքին կողմում կանգնացրած են միւսնոյն լայնութեան և մի սաժէն բարձրութեան խաչարձաններ, հրաշալի նշխերով եզրափակուած: Խաչերի ներքև կան տապանագրեր:

Ա. մատրան ճակատակալ քարի վրայ կայ հետևեալ արձանագրութիւնը.

Թվ. ՌՅ. Դաւիթ եպիսկոպոս՝ յիշատակ է եկեղեցի վանքս որ լինի սա դամբարան եւ շիրիմ մերոց նախնեաց:

Ա. մատրան խորանի հարաւային խաչի վրայ.

Թվ. ՌԼԵ. Ի հայրապետութեան Դաւիթ, առաջնորդի Մէլիք Փաշիկ, Պետրոս եպիսկոպոս:

Բեմի խաչի վրայ.

Դաւիթ աքեղայ կանգնեցի զխաչս Առան վարդապետի Տորոսնեց... եւ զիս իշա (յիշեա).

Խորանի հիւսիսային կողմի խաչքարի վրայ.

Թվ. ՌԻԵ. Ի հայրապետութիւն Տէր Յովհաննիսի. առաջնորդութիւն Մելիք Փաշին. յանուն Աստուծոյ եւ Սահակ եպիսկոպոս կանգնեցի զխաչս Ի փրկութիւն եղբաւր իմոյ Ղազարին, աղաւթըս յիշեցէք:

Բ. մատրան մի մեծ խաչի վրայ.

Այս է Սահակ եպիսկոպոսն, որ փոխեցաւ... միւս կողմի վրայ.

Անուամբն Աստուծոյ եւ Պետրոս՝ եպիսկո-

պոս, Դաւիթ խան այսնս կանգնեցինք զխաչս
'ի փրկութիւն Սահակ եպիսկոպոսին, աղաւթեցէք:

Գ. մատրան մէջ մի խաչքարի վրայ.

Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ, ես Մելիք
Աւան կանգնեցի զխաչս 'ի փրկութիւն հօր իմոյ
Մէլիք Պապին եւ մաւր իմոյ խոնդի խաթունին,
ով որ յիշէք 'ի Տէր, յիշեսցիք առ Աստուած. թվ.
ՌԺԵ. ին:

Մի ուրիշ խաչի վրայ.

Կամաւ ամենակալին Աստուծոյ ես Մէլիք
Աղամ որդի Մէլիք Պապին որդոյ Նախիջանայ
թոռանն որդոյն Թոմասին որդոյ մեծի իշխանին
Աւանայ կանգնեցաք զխաչս 'ի փրկութիւն նախ-
նեաց մերոց, ով որ երկրպագէք, յիշեցէք 'ի Տէր,
Աստուած զօնդ յիշէ:

Այլ խաչարձանի վրայ.

Իշխանութեան Թահմազին, հայրապետու-
թեան տեառն Գրիգորիսի եւ առաջնորդութեան
ուխտիս Սահակայ եպիսկոպոսի. . . .

Այս եկեղեցու շուրջը կան բազմաթիւ գերեզմաններ,
որոնց մի քանիսի տապանաքարերը շատ գեղեցիկ են: Այստեղ
կայ և մի այր, ուր Սարգիս Զալալեանի ասութեամբ ածուած
են սրից և սովից մեռածների գիակները:

ԲՈՂՐԻԱՆԻ ՎԱՆՔ

Գտնուում է համանուն սարի հարաւ արեւելեան կողմում
ձգուող մի փոքր ձորակի ձախ լանջին, փոքրիկ հարթակի
վրայ: Երկարութիւնն է 9 մետր, լայնութիւնը՝ 5 մետր 60 ս.:
Եինուած է մի կամարի վրայ, անտաշ կաթնագոյն քարով, որ
ունի մի դուռն, երեք լուսամուտ և երկու խորհրդարան:

Վանքի շուրջը բոլորում է մի պարիսպ, որ ունի մի
դուռն: Պարսպի հարաւային և արեւմտեան կողմերում ներ-
քուստ շինուած են բազմաթիւ խցեր միաբանների բնակու-

Թեան համար, որոնք այժմ բոլորն էլ, բացի վանահօր սենեակից, կիսաւեր են:

ՄԱՒԱՍԻ ՎԱՆՔ

Մաւսս գիւղի մօտ, մի բարձր բլրի վրայ, որի արեւելեան և հիւսիսային կողմերում արձանանում են ահագին ժայռեր, միացած միմեանց հետ մի հաստ պարսպով, որի այժմ միայն հետքերն են մնում: Վանքը կառուցուած է երկու սիւների վրայ. խորանի տակ կայ չորս գերեզմանաձև շիրիմ: Պարսպի մէջ եղած են խցեր, միաբանների համար, բայց այժմ բոլորն էլ աւերակ են: Այս վանքը և իւր շիրիմները մեծ ուխտատեղի են համարւում:

ՇՕՇԿԱՅ ՎԱՆՔ

Խաչմաչ և Մսմնայ գիւղերի միջև տարածուող լեռնագօտու գագաթին (4669 ոտ.) է գտնւում: Մի կամարի վրայ հաստատուած 9 մետր երկ. և 6 մետր լայնութեան վանք է, որ ունի մի սեղան, երեք լուսամուտ և մի դուռն արեւմտեան կողմից: Գաւթում կան միքանի ծառեր, որ սուրբ են համարւում:

ՆՇԱՆԱՒՈՐ ԲԵՐԴԵՐԸ

ՂԶՂԱԼԱ (ԱՂԶԿԱՅ ԲԵՐԴ)

Համանուն գիւղից զէպի հիւսիս բարձրանում է մի լեռ, որի արեւելեան մասում տարածւում է մի ընդարձակ դաշտավայր, հիւսիսային կողմում հազիւ մի վերստ հեռււորութեամբ ցցւում է Քարին-կտուր սարը, արեւմտեան կողմում Մեծ Նահատակի և Սուջաքար, իսկ հարաւայինում Փոքր Նահատակի և Փլեկի սարերը, որոնք փոքր ինչ աւելի բարձր են սրանից:

Այս սարի հիւսիսային և արևմտեան կողմերը ուղղահայեաց ժայռեր են, իսկ արևելեան և հարաւային կողերը զառիվայրեր: Ահա այս սարի վրայ է գտնուում Ղըզղալան:

Նկատելի է, որ մի հաստ պարիսպ և մի խոր խրամ բոլորելիս են եղել այս սարի շուրջը: Լերան գագաթին նույնպէս նկատուում է մի պարիսպ, հետևապէս և կարելի է ենթադրել, որ միջնաբերդ էլ է եղել: Բերդի արևմտեան լանջին կան երեք աւազան, գտնուած փողրանքները ցոյց են տալիս, որ շուրջը բերուած է եղել Փլեկի սարից: Միջնաբերդի մէջ նկատելի են ստորերկրեայ շինութիւններ:

Մի գիւղացի ինձ ցոյց տուեց մի բրոնզեայ թուր, որ գտել էր բերդի ստորոտում մի գերեզմանի միջից: Ցաւալի էր, որ գիւղացին թուրը ոսկեայ կարծելով՝ կտոր կտոր էր արել, մաս մաս ծախելու համար:

ՂԱԼԻՆ-ԽՈՒԹ

Այսպէս կոչուում է այն սարը, որ բարձրանում է Կիշու, Մշկապատի և Կիւնի ձարտարի միջև, և որ ունի 3735 ոտ. բարձրութիւն: Սրա հարաւային և արևմտեան կողմերն անմերձենալի քերծեր են, իսկ արևելեան և հիւսիսային կողմերում տարածուած է եղել մի ամուր պարիսպ, թէև առանց աշտարակների, որի միայն հիմքերն են մնացել: Կան միքանի ջրաւազաններ և հիւսիսային պարսպի ստորոտում մի անուշահամ աղբիւր:

ԲՐԴԱՀՈՆՋԻՆ ՂԱԼԱ

Ներքին Թաղավարդի արևելեան կողմում բոլորովին առանձնացած կանգնած է 3300 ոտնաչափ բարձրութեան մի սար, որի արևելեան, հարաւային և արևմտեան կողմերն ահագին ժայռեր են, իսկ հիւսիսային կողմը սաստիկ զառիվայր: Այս կողմում, ժայռից ժայռ ձգուում է կրկնապարիսպ, որի արտաքինն ունի և՛ աշտարակներ: Ահա այս է Բրդա-

Հոնջին կամ Բրդաունչ զալան, որ միայն մի դուռն ունի արևելեան կողմից: Լերան գագաթին գտնուում է Լ' մի միջնաբերդ, ուր կան բնակարանների հետքեր: Կան միջանի ալրեր և ջրի աւազաններ: Բերդի մէջ ոչ մի աղբիւր չկայ, միայն արևելեան ստորոտում բղխում է մի աղբիւր, որ հաւանականօրէն ջուր է մատակարարելիս եղել բերդին: Այժմ բերդը ամբողջովին ծածկուած է խիտ անտառի մէջ *):

Ե. Լ.

*) Իմ ճանապարհորդութեան ժամանակ ուղեցուց եմ ունեցել Գեր. Մակար եպ. Բարիուդարեանի «Արցախը», որ բաւական նըպաստել է ինձ, մանաւանդ այժմանգրութիւնները ընդօրինակելիս:

ՍՏԱՏԻՍՏԻԲԸԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Շուշու ամբողջ գալառի մասին)

Ամենից առաջ մի քանի կարևոր բացատրութիւններ ուսումնասիրութեան վայրի, նիւթերի և տեղեկութիւնների դասաւորութեան մասին:

Ինչո՞ւ տեղեկութիւնները վերաբերում են Շուշու գալառին և ոչ բացառապէս Վարանդային:

Վարանդան այն սահմաններում *), որը նրան տեղական ժողովուրդն է տալիս, ինչպէս յայտնի է, այժմ առանձին վարչական միաւոր չի կազմում և ամբողջութեամբ մըտնում է Շուշու գալառի մէջ, իսկ որովհետեւ այն սակաւթիւ ստատիստիկական նիւթերը, որ մենք ունէինք մեր ձեռքի տակ, վերաբերում էին Շուշու ամբողջ գալառին, դրա համար էլ միայն Վարանդայի բնակչութեան ստատիստիկա մենք չէինք կարող կազմել: Առաջարկելով ներողամիտ ընթերցողներին Շուշու գալառի (գլխաւորապէս հայ) բնակչութեան ստատիստիկան, թոյլ ենք տալիս մեզ կարծել, որ այն՝ ինչ՝ բնորոշ է ամբողջ գալառի բնակչութեան, բնորոշ կը լինի և Վարանդայի համար, որովհետեւ վերջինս թէ կլիմայական և թէ տնտեսական ու կուլտուրական տեսակետից շատ չի տարբերում գալառի միւս մասերից, զորօրինակ Խաչէնի հայ գալառակից, որ Վարանդայից յետոյ ամենահայաբնակ տեղն է Շուշու գալառում:

*) Տես «Տեղագրութիւն»:

Չունենալով աւելի ստույգ և արժանահաւատ աղբիւրներ, մենք ստիպուած էինք օգտուելու այնպիսի հիմնարկութիւնների հաւաքած նիւթերից, որոնց ձեռնհասութիւնը ստատիստիքական գործում չափազանց կասկածելի է: Չնայած այն բոլոր խստութեան և զգուշութեան, որը մենք գործ ենք դրել այդ նիւթերի վերաբերմամբ, վերջիններին վրայ հիմնուող մեր տեղեկութիւնները բնականաբար միայն մօտաւորապէս ճիշտ են: Թէ ինչո՞ւ մենք վստահացանք նմանօրինակ «միայն մօտաւորապէս ճիշտ» թուեր տալ ընթերցողներին, դա այն պատճառով, որ այդ թուերը ևս ընդունակ են ընդհանուր գծերով ցոյց տալ ստատիստիքական մի քանի երևոյթների զարգացումը Շուշու գաւառում, որովհետև նոյնատեսակ սխալները բոլոր տարիների թուերի մէջ փոփոխել չեն կարող այս կամ այն երևոյթի զարգացման բնաւորութիւնը տարիների ընթացքում: Իբրև նիւթ մեզ ծառայել են տեղական կօնսիստորիայի 1881—1895 թուականների «տարեկան ժամադրեալ հաշիւ»-ների տեղեկութիւնները, պսակների, ծնունդների և ննջեցեալների մասին Շուշու գաւառում, յետոյ Շուշու գաւառապետի 1895-ի «Отчетъ-ը, նահանգապետին գաւառի դրութեան մասին և վերջապէս Կովկասեան ստատիստիքական կօմիտէի 1893 հրատարակած «Сводъ статистическихъ данныхъ о населеніи Закавказскаго края, извлеченныхъ изъ посемейныхъ списковъ 1886 г.»

Նիւթերի զասաւորութեան մէջ մենք հետևել ենք G. Rümelin-ի «Die Bevölkerungslehre» յօդուածին Schönberg-ի քաղաքատնտեսութեան յայտնի ձեռնարկի մէջ և գերմանական կառավարութեան հրատարակած «Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich» ժողովածուին. սրանցից էլ վերցրել ենք եւրոպական ժողովուրդներին վերաբերող թուերը:

Ա.

ԲՆԱԿԶՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ

I. Բնակչութեան թիւը եւ խտութիւնը 1886 եւ 1895 թ. սկիզբներին

Աղ լ լ ս ա կ 1.

	Տարածու- թիւնը քաղ. կիւմետրով	Բնակչութիւնը (հաւ և թիւրք) 1886-ի սկզբին			Բնակչութիւնը (հաւ և թիւրք) 1895-ի սկզբին			Մի քա- նակուսի կիւմետրի վրայ		Բնակչ. աճումը 1886—95
		Արաւ.	Իգաւ.	Միաս.	Արաւ.	Իգաւ.	Միաս.	1886	1895	
Դաւառք քաղաքի հետ. . .	5204 ₃₂	72664	58304	130968	80393	65527	145920	25 ₃₂	28 ₃₄	11 ₃₂
Միայն գաւառը	5200 ₃₄	56890	46295	103185	61597	51071	112668	20	21 ₃₆	8 ₃₈
Քաղաքը	3 ₃₅	15774	12009	27783	18796	14456	33252	—	—	19 ₃₅

*) Աղիւսակի մէջ բերուած 1886 թուականի իգական բնակչութեան թիւը 5000-ով աւելի է «СВОДЪ»-ի մէջ բերուած թուից: Ահա թէ ինչ հիման վրայ մենք աւելացրել ենք ալդ 5000-ը: 1886 թուականին եղել է Շուշու գաւառում թիւրքեր ըստ «СВОДЪ»-ի 32209 արական և 20678 իգական (1000 տղամարդի վրայ միայն 646 կին!), իսկ 1895 թ. 34050 արական և 27301 իգական, ուրեմն 9 տարուաւ ընթացքում աւելացել են 1841 տղամարդ և 6623 կին, հետեապէս և՛ կանաւք համարեա թէ չորս անգամ աւելի արագ են աճել քան թէ տղամարդիկ: Բաց դա անկարելի է, քանի որ 1) դադիի տուած տեղեկութիւնների հիման վրայ թիւրք տղաներ շատ են ծնում քան աղջիկներ (օրինակ 1895 թ. ծնունդ են Շուշու գաւառում 498 տղա և միայն 342 աղջիկ թիւրք մանուկներ) և 2) որովհետեւ կանանց ինչ որ իմնիդրացիակի կամ տղամարդկանց էմիգրացիակի մասին խօսք անգամ չի կարող լինել: Թիւրք կանաւք իսկապէս 9 տարուաւ ընթացքում 6623-ով չեն աճել, և ալդ անորմալ երևութը պէտք է բացատրել նրանով, որ 5000-ի չափ կանաւք չեն մտել 1886-ի վիճակագրութեան մէջ և դրա համար էլ ուստիկանու-թեան 1895 թ. աւելի ճիշտ տեղեկութիւնների մէջ երևան են գա-

1895 բնակիչների թուի մէջ չեն մտցրուած 1329 (արական 1036, իգական 293) զինուորական և աստիճանաւորների դասակարգերին պատկանող ռուսներ, լեհեր, հրէաներ, վրացիներ և այլն և 1913 օտարահպատակներ (1096 արական, 817 իգական): Նոյնը և 1886-ի բնակիչների թուի մէջ:

II. Բնակչութիւնը ըստ ազգութիւնների եւ դաւանութիւնների 1886 եւ 1895 թուերին:

Ա. ՂԻԼԱՍԱՆ 2.

Տարի	Ամբողջ գաւառի (քաղաքի հետ) բնակչութիւնը			Միացն գաւառի բնակչութիւնը			Քաղաքի բնակ- չութիւնը		
	Միասին	Հայ	Թիւրք	Միասին	Հայ	Թիւրք	Միաս.	Հայ	Թիւրք
1886	130968	73081	57887	103185	57893	45292	27783	15188	12595
		56,2%	43,8%		56%	44%		54,5%	45,5%
1895	145920	84569	61351	112668	63985	48683	33252	20584	12668
		58%	42%		57%	43%		61,8	38,2

Թէ 1886-ին և թէ 1895-ին հայերը գաւառում և քաղաքում բնակչութեան մեծամասնութիւնն են կազմում: Մի բան ևս արժանի է ուշադրութեան, որ հայ բնակչութեան համեմատական թիւը (°/օ-ը) թէ գաւառում և թէ քաղաքում (մանաւանդ այստեղ) 9 տարուայ ընթացքում բարձրացել է, իսկ թիւրքերինը ընկել:

Բոլոր հայերը, բաց առած մի քանի տասնեակ (ճիշտ թիւը յայտնի չէ) բողոքականներ, լուսաւորչական են, իսկ թիւրքերից 59204 (արական 32820, իգական 26384) շիա-

ւիս իբրև նոր աւելացածներ: Յօգուտ մեր ենթադրութեան խօսում է և այն, որ ալղալիսով ստացած աճումը՝ (6623-ից հանած 5000) 1623 աւելի նորմալ է թիւրք կին բնակչութեան համար և նոյնպէս աւելի նորմալ է (մեր երկրի համար), ալղալիսով ստացած սեռերի թուական չարաբերութիւնը՝ 1000 տղամարդի վրայ 802 կին, համարեա թէ նոյնքան, որքան և հայերի մէջ (1000-ի վրայ 826):

ներ են և 2147 հոգի (1230 արական և 917 իգական) սիւն-
նիններ:

III. Բնակչութիւնը ըստ բնակութեան տեղի 1886 եւ 1895 թ.

Աղիւսակ 3.

Տարի	Ամբողջ բնակչութ.		Հայ բնակչութեան		Թիւրք բնակչութ.	
	որ % է ապրում	Գաւառում	որ % է ապրում	Գաւառում	որ % է ապրում	Գաւառում
1886	78,6	21,4	79,2	20,8	78,2	21,8
1895	77,4	22,6	75,5	24,5	79,6	20,4

Մի երևոյթ իսկոյն և եթ աչքի է ընկնում այս աղիւ-
սակի մէջ. դա քաղաքի հայ բնակչութեան % -ական աճու-
մը և գիւղական բնակչութեան % անկումն է:

Մեր նպատակից և ոյժերից վեր է այստեղ բացատրել
այդ երևոյթի պատճառները:

Թիւրք բնակչութեան մէջ նոյնը չի նկատուում, քաղա-
քի բնակչութեան սաստիկ դանդաղ աճման պատճառով:

IV. ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ ԸՍՏ ՍՏՈՒ

Սնոների թուական յարաբերութիւնը 1895-ին:

1000 տղամարդի վրայ ամբողջ գաւառում (քաղաքի հետ)
գալիս են 812 կին

»	»	»	միայն գաւառում	»	»	836	»
»	»	»	քաղաքում . . .	»	»	773	»
»	»	»	Հայ տղամարդի վրայ ամբողջ գաւառում	»	»	826	»
»	»	»	» միայն	»	»	853	»
»	»	»	» քաղաքում . . .	»	»	769	»
»	»	»	» Թիւրք	»	»	794	»
»	»	»	» ամբողջ գաւառում	»	»	808	»
»	»	»	» միայն գաւառում	»	»	808	»
»	»	»	» քաղաքում. . .	»	»	786	»

Շուշու գաւառում, ինչպէս և բոլոր հարաւային եր-

կիրներում, տղամարդկանց թիւը աւելի շատ է քան թէ կանանց *)։ Բայց մեզ մօտ երկու սեռերի թուերի զանազանութիւնն աւելի մեծ է, քան թէ որևէ ուրիշ վիճակագրութեան ենթարկուած հարուային երկրում։ Այդ մասամբ կարելի է բացատրել նրանով, որ բոլոր կանայք (նամանաւոր թիւրքերի մէջ) չեն մտել ոստիկանութեան հաւաքած տեղեկութիւնների մէջ։ Աղիւսակի մէջ հետաքրքիր է այն երևոյթը, որ սեռերի թուական յարաբերութիւնը գաւառում թէ հայերի և թէ թիւրքերի համար աւելի նորմալ է քան թէ քաղաքում, երևի այն պատճառով, որ այստեղ աշխատանքի համար եկած ամուրի տղամարդկանց թիւը շատ մեծ է։

Բ.

ԲՆԱԿՀՈՒԹԵԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆ

I. ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Ամուսնութիւնների թիւը եւ բնակչութիւնը (հայ եւ թիւրք) **) 1895 թ.

Աղիւսակ 1.

	Ամուսնութիւնների թիւը	Բնակչութիւնը 1000-ներով	1000 բնակչի վրայ գալիս են ամուսնութիւններ
Ամբողջ գաւառի հայ և թիւրք բնակչութիւնը	808	144	5,65
Ամբողջ գաւ. հայ բնակչութիւնը.	473	85	5,63
Ամբ. գաւ. թիւրք բնակչութիւնը.	335	59	5,68
Միայն գաւառի հայ և թիւրք բնակչութիւնը	607	110	5,52
Միայն գաւ. հայ բնակչութիւնը.	331	64	5,25
Միայն գաւ. թիւրք բնակչութիւնը	276	46	5,87
Քաղաքի հայ և թիւրք բնակչութիւնը	201	34	6,1
Քաղաքի հայ բնակչութիւնը. . .	142	1	7,1
Քաղաքի թիւրք բնակչութիւնը .	59	13	4,5

*) Խառնուելով 1000 տղամարդի վրայ գալիս են. . . 995 կին
Յունաստանում " " " " " . . . 906 "
Հնդկաստանում " " " " " . . . 954 "

**) 2147 սիւննի թիւրքեր չեն մտցրուած, որովհետև նրանց մասին տեղեկութիւններ պակասում են։

1895 թ. 1000 բնակչի վրայ քաղաքում աւելի շատ պսակներ են գալիս, քան թէ գաւառում (1000 հայ բնակչի վրայ քաղաքում 7,1, իսկ գաւառում 5,25), միւս կողմից 1000 թիւը բնակչի վրայ աւելի շատ պսակներ են գալիս, քան թէ 1000 հայ բնակչի վրայ:

2. Ամուսնութիւնները եւ հայ բնակչութիւնը 1881—95 թ.

Ա Ղ Ի Լ Ս Ա Կ 2.

Տ ա Ր Ի	Գաւառում (առանց քաղաքի)			Ք ա Ղ ա ք ու մ		
	Բնակչու- թեան մո- տաւոր թիւը 1000 ներով	Պսակներ թիւը	1000 բնակչի վրայ բնիկ- ներէն սակներ	Բնակչու- թեան մո- տաւոր թիւը 1000 ներով	Պսակներ թիւը	1000 բնակչի վրայ բնիկ- ներէն սակներ
1881—1885 *)	56	372	6,6	14	158	11,3
1886—1890 *)	59	340	5,9	16	141	8,8
1891	61	365	6	18	170	9,4
1892	62	433	7	19	170	9
1893	63	512	8,1	19	142	7,5
1894	63	552	8,7	20	139	7
1895	64	331	5,2	21	142	6,8
1881—1895 *)	63	439	7	19	153	8

Այս աղիւսակի մէջ ևս նկատուած է նոյն երևոյթը, որի վրայ մենք վերևում մատնանիչ եղանք, այն է, որ 1000 բնակչի վրայ քաղաքում աւելի շատ պսակներ են գալիս,

*) Միջին թուով մի տարուայ համար:

քան թէ գաւառում: Արժանի է լուրջ ուշադրութեան և ուսումնասիրութեան մի փաստ ևս, որ քաղաքի պատկերի թիւը թէ 1000-ի վրայ (1881—85-ի համար 11,3, 1886—90-ի համար 8,4, 1891—95-ի համար 8) և թէ բացարձակապէս (158—142) տարեցտարի պակասում է: Գաւառում ընդհակառակը նա անընդհատ աճում է, թէև ոչ այնպէս արագ, ինչպէս ընկնում է քաղաքում: Ամուսնացողների $\frac{\%}{00}$ հայ ժողովրդների մէջ շատ չի տարբերւում եւրոպական ժողովուրդների ամուսնացողների $\frac{\%}{00}$ -ից (1000 բնակչի վրայ գալիս են պատկեր՝ Գերմանիայում 7,6, Անգլիայում 7,4, Բելգիայում 7, Շվեյցարիայում 6,8, Շվեդիայում 6,3):

3. Հայ ամուսնացողների հասակը 1881—1890 թ.
Ձինուորագրութիւն.

Աղիւսակ 3.

Տարի	Գաւառում 100 ամուսնացող տղամարդկանցից եղել են						Քաղաքում 100 ամուսնացող տղամարդկանցից եղել են					
	Մինչև 21 տ. հասակում	21—25	26—30	31—35	36—40	40-ից բարձր	Մինչև 21 տ. հասակում	21—25	26—30	31—35	36—40	40-ից բարձր
1881	26	50	13	4	4	3	9	32	42	5	10	2
1882	34	48	10	4	2	2	6	38	42	6	5	3
1883	29	52	9	5	3	2	10	33	40	7	5	5
1884	22	48	17	6	4	5	15	32	45	2	5	1
1885	40	37	10	4	3	6	9	35	44	4	4	4
1886	49	34	9	3	3	2	7	50	29	8	3	3
1887	5	70	16	4	4	1	4	37	41	7	7	4
1888	—	—	—	—	—	—	0	23	52	15	8	2
1889	3	28	43	12	10	4	3	28	46	11	8	4
1890	9	40	35	7	6	3	4	37	41	7	7	4
Միջին թուով 1881—1886	34	45	11	4	3	3	9	38	40	5	5	3
Միջին թուով 1887—1890	6	46	31	8	6	3	3	31	45	10	7	4

Այս աղիւսակը բերում ենք այստեղ ցոյց տալու համար այն ահագին սօցիալական ազդեցութիւնը, որ ունեցել է զինուորագրութիւնը Նուշու գաւառում: Մինչև 1886 թ. այսինքն մինչև հայերից զինուոր վերցնելը, 100 ամուսնացող տղամարդկանցից 34-ը գտնուում են եղել (գաւառում) մինչև 21 տ. հասակում, 1886 թ. յետոյ 100 ամուսնացող տղամարդկանցից նոյն հասակում գտնուում են եղել միայն 6 հոգի: Նոյն թուականից յետոյ սաստիկ բարձրանում է 26—40 տարեկան հասակում ամուսնացողների թիւը (մինչև 1886 թ. դրանք կազմել են ամուսնացողների 18 $\%$, իսկ 1886-ից յետոյ 45 $\%$), իսկ 21—25 տ. հասակում ամուսնացողների $\%$ համարեա թէ նոյնն է մնացել (մինչև 1886 թ. 45 $\%$, 1886-ից յետոյ 46 $\%$): Նոյն երևոյթը նկատուում է և քաղաքում այն տարբերութեամբ, որ այստեղ պակասել է և 21—25 տարեկան հասակում ամուսնացող տղամարդկանց թիւը (մինչև 1886 թ. 100-ից ամուսնացել են այդ հասակում 38 հոգի, 1886 թ. յետոյ միայն 31): Նոյնպէս սաստիկ բարձրացել է 25—35 տ. հասակում ամուսնացողների թիւը (մինչև 1886 թ. բոլոր ամուսնացողների 45 $\%$, 1886-ից յետոյ 55 $\%$): Առհասարակ նկատելի կերպով բարձրանում է 1886 թուականից տարիքաւոր ամուսնացողների թիւը (մինչև 1886 թ. գաւառում 100 ամուսնացողներից 10 հոգի գտնուում են եղել 31—40 տ. և 40 տ. բարձր հասակում, իսկ 1886 թ. յետոյ 17 հոգի. քաղաքում մինչև 1886 թ. 13 հոգի, 1886-ից յետոյ 21): Զինուորագրութիւնից յետոյ պսակուողների թիւը գաւառում չի պակասել, այլ ընդհակառակը մենք նկատում ենք անընդհատ, թէև գանգաղ աճումն *):

*) Տե՛ս «Բնակչութեան չարժուճն», աղիւս. 2.

4. Ամուսնացողները (հայ) 1881—90 թ.

Աղիւսակ 4.

Տ ա Ր Ի	100 պսակներից եղել են գաւառում				100 պսակներից եղել են քաղաքում			
	Ամուսնացողների աղջկաների հետ	Ամուսնացողների կնոջ հետ	Այլ տղամարդերի հետ	Այլ տղամարդերի կնոջ հետ	Ամուսնացողների աղջկաների հետ	Ամուսնացողների կնոջ հետ	Այլ տղամարդերի հետ	Այլ տղամարդերի կնոջ հետ
1881	82	—	11	7	73	1	16	10
1882	85	1	7	7	81	1	12	6
1883	84	—	9	7	79	—	10	11
1884	80	1	12	7	75	4	11	10
1885	79	—	16	5	78	—	11	11
1886	77	—	14	9	81	—	10	9
1887	91	—	9	—	78	2	11	9
1888	—	—	—	—	84	—	10	6
1889	79	2	13	6	77	1	10	12
1890	81	—	11	8	82	2	8	8
1881—1890	82	0,5	11,5	6	78,8	1,1	10,9	9,2

Ամուսնութիւնների ահագին մեծամասնութիւնը (գաւառում 82⁰/₀, քաղաքում 78,8⁰/₀) կատարում է ամուսնացողների և աղջկաների մէջ: Այդ կարգի ամուսնութիւններից յետոյ երկրորդ տեղը բռնում են այլ տղամարդկանց ամուսնութիւնները աղջիկների հետ, երրորդ տեղը բռնում են այլ տղամարդկանց ամուսնութիւնները այլ կանանց հետ

և չորրորդ ու ամենաչնչին տեղը բռնում են ամուրի տղա-
մարդկանց ամուսնութիւնները այլի կանանց հետ: Մի բան
աչքի է ընկնում աղիւսակի մէջ. գաւառում, ուր սեռերի թուա-
կան յարաբերութիւնը աւելի նորմալ է (1000:853), քան
թէ քաղաքում (1000:769), աւելի քիչ են ամուսնանում
այլի կանանց հետ, քան թէ քաղաքում (100 ամուսնացող
կանանցից եղել են այլի՝ գաւառում 6,5%, իսկ քաղա-
քում՝ 10,3%):

5. Ամուսնութիւնները ըստ ամիսների (հայերի մէջ)
1885—1890 թ.

Աղիւսակ 5.

Ամիս	100 պսակներից գաւառում կատարուել են							100 պսակներից քաղաքում կատարուել են						
	1885	1886	1887	1888 [*]	1889	1890	1885 մինչև 1890	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1885 մինչև 1890
Յուն.	25	20	27	—	13	18	21	32	16	14	9	14	10	15
Փետր.	2	14	16	—	13	16	12	3	23	12	23	27	17	18
Մարտ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	—	1
Ապրիլ	*)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Մայիս	4	2	—	—	—	1	1	4	—	—	—	—	2	1
Յունիս	2	3	3	—	2	4	3	7	9	5	4	3	5	5
Յուլիս	2	4	1	—	2	2	2	5	3	7	6	3	6	5
Օգոստ.	4	4	4	—	4	3	4	8	8	10	12	6	18	10
Սեպտ.	9	8	1	—	2	5	5	11	12	9	10	7	12	10
Հոկտ.	11	10	3	—	14	7	9	7	11	11	15	12	11	11
Նոյեմ.	15	15	14	—	18	15	15	10	13	14	6	7	8	12
Դեկտ.	26	20	31	—	32	29	28	13	11	18	9	11	11	12

*) Թուերը սխալաւորում են.

Թէ քաղաքի և թէ գաւառի համար բնորոշ է այն, որ մարտ և ապրիլ ամիսներին մեծ պասի պատճառով պսակներ չեն լինում: Պսակների minimum'ը գաւառում ընկնում է ամարային և աշնանային առաջին ամիսների վրայ, մայիսից մինչև հոկտեմբեր, գիւղական ժողովրդի պրօդուկտիւ գործունէութեան ամենաեռուն ժամանակը. ամենաշատ ամուսնութիւններ կատարւում են նոյեմբերից մինչև փետրուար (maximum գեկտեմբերին): Քաղաքում ամենից քիչ ամուսնութիւններ լինում են մայիս, յունիս, յուլիս ամիսներին, օգոստոսին արդէն պսակների թիւը բաւականին մեծ է և կամաց կամաց աճելով փետրուարին հասնում է իր maximum'ին: Այս երկու աղիւսակները միմեանց հետ համեմատելիս մի բան աչքի է ընկնում. գիւղական հարսանիքների 76% կատարւում է նոյեմբերից մինչև փետրուար ամիսները և միայն 24% մայիսից մինչև հոկտեմբեր, այսինքն դաշտային աշխատանքների ժամանակ, իսկ քաղաքում նոյեմբերից մինչև փետրուար եղած հարսանիքների % -ը 57 է, իսկ մնացած ամիսներինը 43: Քաղաքի բնակիչները (արհեստաւորներ, վաճառականներ, բանուորներ, աստիճանաւորներ և այլն), ունենալով այնպիսի պարապմունքներ, որոնք ամբողջ տարուայ ընթացքում հաւասար աշխատանք են պահանջում և տարուայ այս կամ այն ժամանակից համարեա թէ կախումն չունին (իբրև բացառութիւն պէտք է լիշենք ջրջիկ արհեստաւորներին և բանուորներին՝ հիւսներին, որմնադիրներին, քարտաշներին և այլն, որոնք ամառը աւելի շատ են բանում, քան ձմեռը), իրենց կեանքի մէջ աւելի քիչ են ենթարկւում տարուայ եղանակների ազդեցութեան, քան գիւղացիները:

II. ԾՆՈՒՆԳՆԵՐ

1. Ծնունդները (օրինաւոր եւ ապօրինի) եւ բնակչութիւնը (հայ եւ թիւրք) 1895 թ.

Աղիւսակ 1.

	Ծնունդների թիւը	Բնակչու- թիւը 1000-ներով	1000 բնակչի վրայ բնկում են ծնունդն.
Ամբողջ գաւառի հայ եւ թիւրք բնակչութիւնը.	3121	144	21,6
Ամբողջ գաւ. հայ բնակչութ.	2097	85	25
» » թիւրք »	1024	59	17,3
Գաւառի (առանց քաղաքի) հայ եւ թիւրք բնակչութ.	2332	110	21,2
Գաւառի հայ բնակչութիւնը	1492	64	23,3
» թիւրք »	840	46	18,2
Քաղաքի հայ եւ թիւրք բնակչ.	789	34	23,2
» » բնակչութիւնը	605	21	28,8
» թիւրք »	184	13	14,2

Աղիւսակից երևում է, որ 1895 թ. 1000 բնակչի վրայ քաղաքում աւելի շատ ծնունդներ են եղել, քան թէ գաւառում և որ 1000 հայ բնակչի վրայ թէ գաւառում և թէ քաղաքում աւելի շատ ծնունդներ են եղել քան թէ 1000 մահմեդական բնակչի վրայ: Թէ առաջին և թէ երկրորդ երևույթները կարող են ճիշտ լինել, բայց տարբերութիւնը մի կողմից քաղաքի և գաւառի, միւս կողմից հայ և թիւրք ծնունդների մէջ մեր կարծիքով այնքան մեծ չը պիտի լինի, ինչպէս աղիւսակում, որովհետեւ բազմաթիւ երեխաներ գաւառում առհասարակ և մանաւանդ թիւրքերի մէջ, որոնք մինչև ցուցակի մէջ մտցնուիլը (հայերի մօտ մինչև մկրտուիլը) մեռնում են, չեն մտնում մեր բերած թուերի մէջ. նոյնպէս չեն մտնում ցուցակի մէջ ապօրինի ծնունդների մեծամասնութիւնը: Մեռելածին մանուկների թիւը թէ գաւառում և թէ քաղաքում բոլորովին ուշադրութեան չի առնւում, չնայած նրան, որ դրանք մի պատկառելի կօնտինգենտ են կազմում բոլոր ծնուածների թուի մէջ:

2. Ծնունդները եւ հայ բնակչութիւնը 1881—1895 թ.

Աղիւսակ 2.

Տարի	Գաւառում (առանց քաղաքի)							Քաղաքում						
	Ծնակչութիւնը 1000-ով	Ծնունդների թիւը			1000 բնակչի վրայ ընկն. են ծնունդներ			Ծնակչութիւնը 1000-ով	Ծնունդների թիւը			1000 բնակչի վրայ ընկն. են ծնունդներ		
		Տղայ	Աղջիկ	Ծխախմ	Տղայ	Աղջիկ	Առհաս. ստորակ		Տղայ	Աղջիկ	Ծխախմ	Տղայ	Աղջիկ	Առհաս. ստորակ
1881—1885	56	902	650	1552	16,1	11,6	27,7	14	303	291	594	21,6	20,8	42,4
1886—1890	59	943	701	1644	16	12	28	16	320	302	622	20	18,9	38,9
1891	61	1131	752	1883	18,5	12,3	30,8	18	345	280	625	19,1	15,5	34,6
1892	62	986	749	1735	15,1	12,1	28	19	323	303	626	17	16	33
1893	63	1162	892	2054	18,4	14,2	32,6	19	324	315	639	17	16,6	33,6
1894	63	1128	794	1922	17,9	12,6	30,5	20	294	311	605	14,7	15,6	30,3
1895	64	845	647	1492	13,2	10,1	23,3	21	326	279	605	15,5	13,3	28,8
1891—1895	63	1050	767	1817	16,7	12,2	28,9	19	322	298	620	17	15,6	32,6

Վերևում քաղաքի և գաւառի ծնունդների մասին նկատածը տեսնում ենք և այստեղ. առաջինում 1000 բնակչի վրայ անհամեմատ աւելի շատ ծնունդներ են գալիս, քան թէ վերջինում: Գաւառի ծնունդները թէ բացարձակապէս (1881—85 1552, 1886—90 1644, 1881—95 1817) և թէ 1000-ի վրայ (27,7, 28, 28,9) աճում են, իսկ քաղաքում (ինչպէս և պսակների թիւը) թէ բացարձակապէս (622 և 620) և թէ 1000-ի վրայ պակասում (42,4. 38,9 և 32,6): Քաղաքի ծնունդների պակասելը մենք մասամբ բացատրում ենք նրանով, որ այստեղ ամուրի տղամարդկանց (աշխատանքի համար եկած) $\frac{0}{100}$ -ը աճում է, իսկ ամուսնացածներին ընկնում:

Եթէ աղիւսակի մէջ դուրս բերուած թուերը (1000-ի վրայ) համեմատելու լինինք՝ եւրոպական ժողովուրդների ծնունդների թուերի *) հետ, կը տեսնենք որ մեր թուերը շատ ցածր են. զա այն պատճառով, որ եւրոպական թուերը վերաբերում են ըողոր ծնունդներին (զրանց մէջ մտնում են բոլոր ապօրինի և մեռելածին երեխաները), իսկ մեզ մօտ միայն բոլոր մկրտուած երեխաներին:

*) 1000 բնակչի վրայ գալիս են ծնունդներ՝ Գերմանիայում 38,18 (1881—90), Իտալիայում 38, Ֆրանսիայում 26,6, Մեծ-Բրիտանիայում 35,4, Բելգիայում 34,1, Նորվեգիայում 32,1:

Աղիւսակից երևում է, որ ամենայն տարի աւելի շատ տղաներ են ծնւում, քան թէ աղջիկներ (Գաւառում 1881—1885 թ. ծնունդ են 902 տղայ և 650 աղջիկ, 1886—90 943 տղայ և 701 աղջիկ, 1891—95 1050 տղայ և 767 աղջիկ, քաղաքում 1881—85 303 տղայ և 291 աղջիկ, 1886—90 320 տղայ և 302 աղջիկ, 1891—95 322 տղայ և 298 աղջիկ): Ինչպէս կարելի է տեսնել այս թուերից, տարբերութիւնը տղայ և աղջիկ ծնունդների մէջ գաւառում աւելի մեծ է քան թէ քաղաքում, ուր մի քանի տարիներում աղջիկ ծնունդների թիւը համարեա թէ հաւասար է ծնւած տղաների թուին (1881—85 և 1893 թուին), իսկ 1894 թ. մինչև անգամ աւելի շատ աղջիկներ են ծնունդ քան թէ տղաներ:

3. Ապօրինի ծնունդների համեմատական թիւը.

Գաւառում

1881—85	1	ապօրինի ծնունդ ընկնում է	1108	ծնունդների վրայ
1886—90	1	»	822	»
1891—95	1	»	324	»

Քաղաքում

1881—85	1	ապօրինի ծնունդ ընկնում է	208	ծնունդների վրայ
1886—90	1	»	346	»
1891—95	1	»	387	»

Ապօրինի զաւակների թիւը եւրոպական^{*)} հետ համեմատած՝ չափազանց քիչ է, երևի այն պատճառով, որ ապօրինի զաւակներից շատ քիչերն են մինչև մկրտուիլը ապրում (եւրոպական ժողովուրդների համար արդէն ապացուցուած է, որ մահացութիւնը ապօրինի զաւակների մէջ աւելի մեծ է, քան թէ օրինաւորների մէջ. ապօրինի ծրնունդների մէջ մեռելածինների $\frac{0}{100}$ -ը աւելի մեծ է քան թէ օրինաւոր ծնունդների մէջ): Ըստ աղիւսակի՝ ապօրինի ծրնունդների թիւը քաղաքում տարէցտարի պակասում է (թէև հակառակը պիտի լինէր, քանի որ ամուրի տղամարդկանց թիւը հետզհետէ աւելանում է), իսկ գաւառում աճում է և վերջին հինգամեակի ընթացքում ապօրինի ծնունդների համեմատական թիւը գաւառում աւելի մեծ է քան թէ քաղաքում:

*) Փերմանիայում ապօրինի ծնունդները կազմում են բոլոր ծնունդների $8,8\%$, Ֆրանսիայում և Իտալիայում $6,3\%$, Անգլիայում և Ուէլսում $5,5\%$, Բելգիայում $7,1\%$, Շվեյցարիայում 4% :

4. ծնունդները եւ յղութիւնը ըստ ամիսների (հայերի մէջ)
1885—90 թ.

Աղիւսակ 4.

Ծննդեան ամիսները	Յղութեան ամիսները	Գաւառում 100 ծնունդ- ներից եղել են							Քաղաքում 100 ծնունդ- ներից եղել են						
		1885	1886	1887	1888	1889	1890	1885 մինչև 1890	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1885 մինչև 1890
Յունուար	Ապրիլ	12	12	13	10	12	11	11,6	12	8	11	10	9	9	9,9
Փետրուար	Մայիս	9	10	8	9	11	9	9,3	8	10	10	9	12	9	9,6
Մարտ	Յունիս	8	8	8	9	11	9	9	10	11	9	8	9	7	9
Ապրիլ	Յուլիս	7	7	9	7	7	6	7,2	6	8	9	9	8	7	7,8
Մայիս	Օգոստոս	9	8	8	6	7	8	7,6	8	7	7	6	9	6	7,2
Յունիս	Սեպտեմբ.	7	7	7	7	5	6	6,5	8	7	6	7	5	6	6,5
Յուլիս	Հոկտեմբ.	9	9	7	6	5	6	7	9	6	7	6	6	8	7
Օգոստոս	Նոյեմբեր	8	8	8	10	8	9	8,5	7	7	7	9	9	8	7,9
Սեպտեմբ.	Դեկտեմբ.	10	9	7	9	9	8	8,7	9	8	9	10	10	9	9,1
Հոկտեմբ.	Յունուար	6	7	8	9	8	8	7,6	9	10	9	12	7	12	9,9
Նոյեմբեր	Փետրուար	8	8	9	9	10	11	9,1	7	10	9	9	8	11	9
Դեկտեմբ.	Մարտ	7	7	8	9	7	9	7,9	7	8	7	5	8	8	7,1

Թէ գաւառում և թէ քաղաքում ամենից քիչ ծնունդները պատահում են յունիսին (minimum) և յուլիսին, ուրեմն ամենից քիչ յղութիւններ լինում են աշնան սկզբի ամիսներին՝ սեպտեմբերին և հոկտեմբերին։ Ամենից շատ ծնունդները ընկնում են թէ գաւառում և թէ քաղաքում յունուար (maximum), փետրուար, մարտ և սեպտեմբեր, հոկտեմբեր, նոյեմբեր ամիսների վրայ։ Ուրեմն ամենից շատ յղութիւններ լինում են գարնան ամիսներին, տարուայ այն ժամանակին, որին բանաստեղծը *пора любви и страсти* հռոմէոս է կոչում և ձմեռուայ երեք ամիսներին, հարսանիքների և տնային փակ կեանքի սէզոնում։—Աղիւսակի մէջ հետաքրքիր է մի բան ևս, այն է, որ ծնունդների թիւը դեկտեմբերին (յղութիւնը մարտին) թէ գաւառում և թէ քաղաքում համեմատելով նախընթաց և գալիք ամիսների թուերի հետ՝ շատ ցածր է։ Չլինէ թէ այդ երևույթը պետք է վերագրել այն բանին, որ մարտը (մեծ պատը) ապաշխարութեան և ժուժկալութեան ամիսն է։

III. ՄԱՀԱՑԻՈՒԹԻՒՆ

1. Մահացումները եւ բնակչութիւնը (հայ եւ թիւրք)
1895 թ.

Աղիւսակ 1.

	Ննջեցեալների թիւը			Բնակչութիւնը 1000-ներով			1000-ից վախ- ճանուել են		
	հոկտեմբեր	նոյեմբեր	դեկտեմբեր	հոկտեմբեր	նոյեմբեր	դեկտեմբեր	հոկտեմբեր	նոյեմբեր	դեկտեմբեր
Ամբողջ գաւառի հայ և թիւրք բնակչութիւնը.	905	694	1599	79	65	144	11	11	11
Ամբողջ գաւ. հայ բնակչ.	511	418	929	47	38	85	11	11	11
» » թիւրք »	394	276	670	32	27	59	12	10	11
Գաւառի (առանց քաղաքի) հայ և թիւրք բնակչ. .	640	443	1083	60	50	110	10	9	9,8
Գաւառի հայ բնակչութ. .	318	237	555	35	29	64	9	8	9
» թիւրք » . .	322	206	528	25	21	46	13	10	12
Քաղ. հայ և թիւրք բնակչ.	265	251	516	19	15	34	14	17	15
Քաղաքի հայ բնակչութ. .	193	181	374	12	9	21	16	20	18
» թիւրք » . .	72	70	142	7	6	13	10	12	11

Քաղաքի հայ բնակիչների մահացումները ճիշտ երկու անգամ մեծ է քան թէ գաւառիւնը (քաղաքում 18% , գաւառում 9%): Քաղաքի թիւրք բնակչութեան մահացումները համարեա նոյնքան է, որքան և գաւառում: Մահացումները գաւառում թիւրքերի մէջ աւելի մեծ է, քան թէ հայերի մէջ, իսկ քաղաքում ընդհակառակը: 1895 թ. կին ննջեցեալների բացարձակ թիւը փոքր է տղամարդ ննջեցեալների թուից, իսկ 1000 կնոջ վրայ ամբողջ գաւառում նոյնքան կին է մեռել, որքան 1000 տղամարդի վրայ տղամարդ: Մի բան ևս արժանի է ուշադրութեան աղիւսակի մէջ. այդ այն է, որ 1895 թ. կին ննջեցեալների $\%$ -ը գաւառում ցածր է (1000 տղամարդից մեռել են 10, 1000 կանանցից 9), իսկ քաղաքում բարձր տղամարդկանց $\%$ -ից (1000 տղամարդից մեռել են 14, իսկ 1000 կանանցից 17) և գաւառի կին ննջեցեալների $\%$ շատ ցածր է քաղաքի կին ննջեցեալների $\%$ -ից (1000 կանանցից գաւառում մեռել են 9, իսկ քաղաքում 17):

2. Մահացութիւնը հայերի մէջ 1881—95 թ.

Աղիւսակ 2.

Տ Ա Ր Ի.	Գ Ա Ի Ա Ռ Ո Ի Մ									Գ Ա Ղ Ա Ք Ո Ի Մ								
	Ն.Ջ.Ե.Ս.Ա.Լ.Ն.Ե.Ր.			Բնակչութիւնը 1000-ներով:			1000 ի վրայ ընկ-նում են ննջեցեալ.			Ն.Ջ.Ե.Ս.Ա.Լ.Ն.Ե.Ր.			Բնակչութ. 1000-ներով:			1000 վրայ ընկնում են ննջեցեալներ:		
	Տղամարդ:	Կին:	Միասին:	Տղամարդ:	Կին:	Միասին:	1000 տղա-մարդի վրայ:	1000 կնոջ վրայ:	1000 բնակ-չի վրայ:	Տղամարդ:	Կին:	Միասին:	Տղամարդ:	Կին:	Միասին:	1000 տղա-մար. վրայ:	1000 կնոջ վրայ:	1000 բնակ-չի վրայ:
1881—85	262	196	458	30,5	25,5	56	8,6	7,7	8,2	149	153	302	7,8	6,2	14	19,1	24,7	21,6
1886—90	446	286	732	32,5	26,5	59	13,7	10,8	12,8	181	153	334	9,4	6,6	16	19,2	23,2	20,9
1891	659	426	1085	33	28	61	19,9	15,2	17,8	228	226	454	10	8	18	22,8	28,2	25,2
1892	710	494	1214	34	28	62	20,9	17,6	18,6	235	218	453	11	8	19	21,3	27,2	24
1893	361	260	621	34	29	63	10,6	9	9,8	179	178	357	11	8	19	16,3	22,2	18,8
1894	474	373	847	34	29	63	14	13,1	13,4	207	205	412	11	9	20	18,8	22,8	20,6
1895	318	237	555	35	29	64	9	8,2	8,7	193	181	374	12	9	21	16,1	20	17,9
1891—95	504	360	864	34	29	63	14,8	12,4	13,7	208	202	410	11	8	19	18,9	25,2	21,6

1895 թ. հայերի մահացիությունից մասին նկատածը տեսնում ենք և այստեղ. 15 տարի շարունակ գալառում մահացությունը (թէ տղամարդկանց և թէ կանանց) աւելի ցածր է, քան թէ քաղաքում, գալառի կանանց մահացություն $\frac{0}{100}$ ցածր է տղամարդկանց մահացություն $\frac{0}{100}$ -ից (1881—95 թ. գալառում 1000-ի վրայ աւելի քիչ կին է մեռնում, քան տղամարդ), իսկ քաղաքում ընդհակառակը կանանց մահացությունը շատ մեծ է տղամարդկանց մահացությունից:

Եւրոպական թուերի *) հետ համեմատած Եուրոպ գալառի մահացությունից թուերը շատ ցածր են. այդ այն պատճառով, որ եւրոպական թուերի մէջ մտնում են և ծնունդը յետոյ շուտով վախճանուած մանուկները, իսկ մեզ մօտ զրանք, չմտնելով ծնունդների ցուցակի մէջ, վախճանուածների ցուցակի մէջ էլ չեն մտնում:

3. Մահացությունը հայերի մէջ ըստ ամիսների 1885—90 թ.

Աղիւսակ 3.

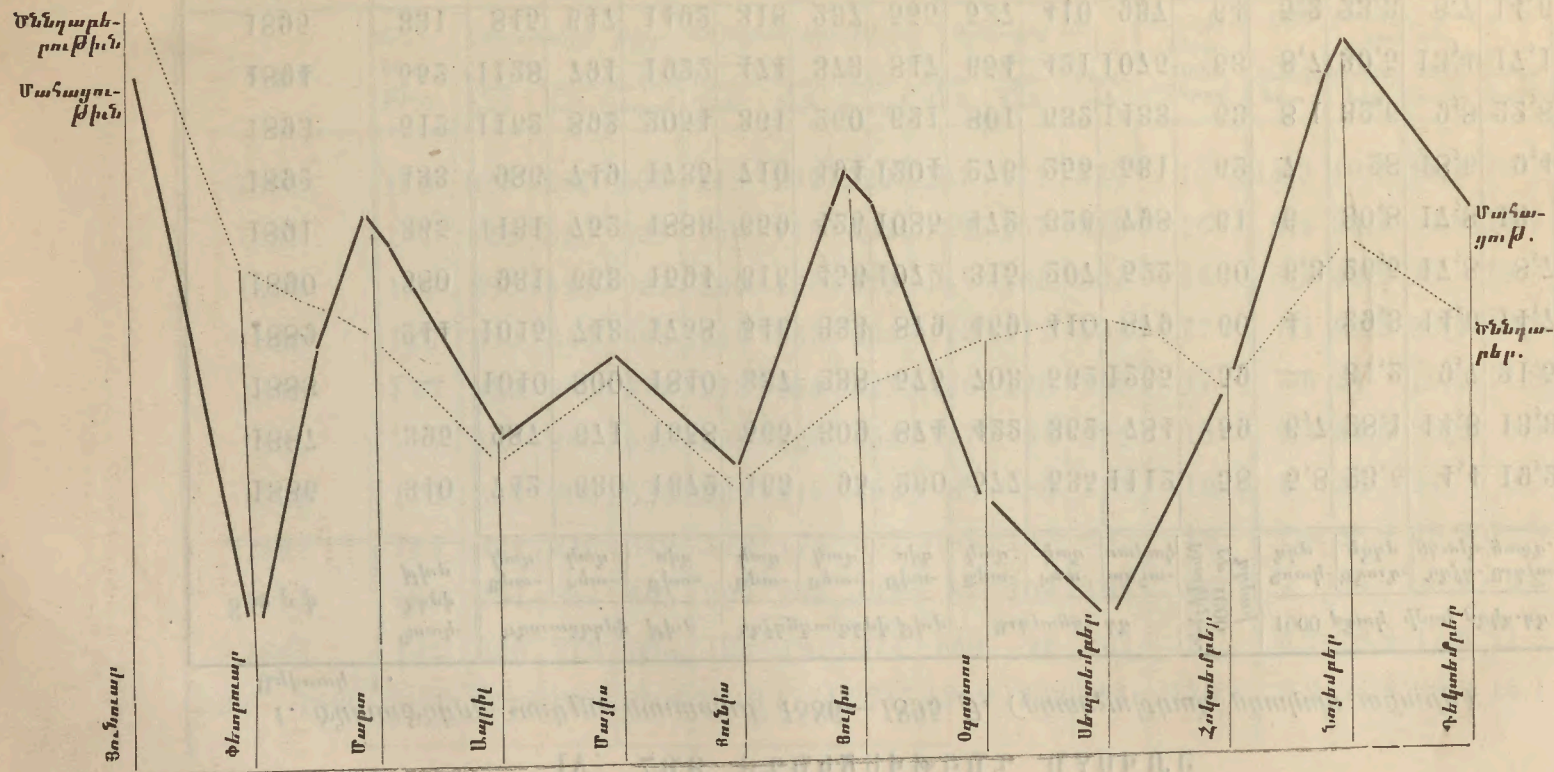
Ամիս	Գալառում 100-ից վախճան. են							Քաղաքում 100-ից վախճան. են						
	1885	1886	1887	1888**	1889	1890	1885 մինչև 1890	1885	1886	1887	1888	1889	1890	1885 մինչև 1890
Յուն.	11	10	5	—	9	14	9,8	14	15	18	11	6	16	11,6
Փետր.	9	8	3	—	4	8	6,4	10	14	13	9	6	11	10,5
Մարտ	8	10	5	—	3	7	6,6	12	6	12	14	6	15	10,9
Ապրիլ	9	8	5	—	3	7	6,4	6	8	8	5	6	6	6,5
Մայիս	4	5	5	—	4	5	4,6	6	6	8	6	5	8	6,5
Յուն.	8	8	7	—	4	5	6,4	3	8	9	8	5	5	6,3
Յուլիս	8	8	11	—	8	5	8	4	9	10	8	7	4	7
Օգոս.	5	7	9	—	13	9	8,6	9	7	7	11	9	6	8,2
Սեպ.	7	7	12	—	12	10	9,6	9	8	7	7	11	7	8,2
Հոկտ.	11	9	11	—	13	8	10,4	7	4	4	6	14	6	6,8
Նոյեմ.	7	11	14	—	14	10	11,2	9	6	6	8	11	5	7,5
Դեկտ.	13	9	13	—	13	12	12	11	9	8	7	14	11	10

Թէ գալառում և թէ քաղաքում ամենից քիչ ննջեցեալներ լինում են ապրիլ, մայիս (minimum) և յունիս ամիսներում, ամենից շատ ննջեցեալներ լինում են գալառում հոկտեմբեր, նոյեմբեր, դեկտեմբեր և յունուար ամիսներում, իսկ քաղաքում դեկտ., յունուար (maximum), փետր. և մարտ ամիսներում:

*) Արեւմտեան Աստորիա 29,3 (1000-ից մեռնում են), Գերմանիա 26,8, Իտալիա 30, Շվեյցարիա 23,5, Ֆրանսիա 22,4, Ֆինլանդիա 22,2.

**) Թուերը պակասում են:

4. Մահացութիւնը 16-ից 36 տարեկան կանանց մէջ եւ ծնունդները ըստ ամիսների
(գրաֆիկ պատկերացումը):

IV. ՀԱՅ ԲՆԱԿԶՈՒԹԵԱՆ ԱՃՈՒՄԸ

1. Ծնուածների «ամէլը» գաւառում 1886—1895 թ. (ընտանիքների ընտանիքի ամուսնի):
Աղիսակ 1.

Տ ա ր ի	Պատկերների թիւը	Ծնուածների թիւը			Նշեցեալների թիւը			Աւելացել են			Ընտանիքների թիւը 1000	1000 բնակ. վրայ ընկն. են			
		Արական	Իգական	Միասին	Արական	Իգական	Միասին	Արական	Իգական	առհասարակ		Պատկերների	Ծնունդների	Նշեցեալների	Աւելացածների
1886	340	742	630	1372	165	95	260	577	535	1112	58	5,8	23,6	4,4	19,2
1887	395	987	671	1658	565	309	874	422	362	784	59	6,7	28,1	14,8	13,3
1888	—	1040	800	1840	337	238	575	703	562	1265	59	—	31,2	9,7	21,5
1889	244	1015	743	1758	546	333	879	469	410	879	60	4	29,3	14,6	14,7
1890	380	931	663	1594	616	456	1072	315	207	522	60	6,3	26,5	17,8	8,7
1891	365	1131	752	1883	659	426	1085	472	326	798	61	6	30,8	17,8	13
1892	433	986	749	1735	710	494	1204	276	255	531	62	7	28	18,6	9,4
1893	512	1162	892	2054	361	260	621	801	632	1433	63	8,1	32,6	9,8	22,8
1894	552	1128	794	1922	474	373	847	654	421	1075	63	8,7	30,5	13,4	17,1
1895	331	845	647	1492	318	237	555	527	410	937	64	5,2	23,3	8,7	14,6
1886—1895 Ընթացքում	3552	9967	7341	17308	4751	3221	7972	5216	4120	9336	609	6,4	28,4	13,1	15,3

2. ծնունդների աւելը քաղաքում 1886—95 թ.

Ա Ղ Ի Ն Ս Ա Կ 2.

Տ ա Ր Ի	Պատկերների թիւը	Ծնունդների թիւը			Նշանակների թիւը			Աւելացել են			Բնակիչների 1000 ներով	1000 բնակչի վրա ընկ-			
		Արական	Իգական	Առհասարակ	Արական	Իգական	Առհասարակ	Արական	Իգական	Միասին		Պատկերների	Ծնունդների	Նշանակների	Աւելացածն.
1886	170	325	281	606	118	109	227	207	172	379	15	11,3	40,4	14,4	26
1887	151	318	310	628	166	143	309	152	167	319	16	9,4	39,2	19,3	19,9
1888	136	336	291	627	195	125	320	141	166	307	16	8,5	39,2	20	19,2
1889	120	322	346	668	249	235	484	73	111	184	17	7,1	39,3	28,4	10,9
1890	130	299	280	579	173	154	327	126	126	252	17	7,6	34	19,2	14,8
1891	170	345	280	625	228	226	454	117	54	171	18	9,4	34,6	25,2	9,4
1892	170	323	303	626	235	218	453	88	85	173	19	9	33	24	9
1893	142	324	315	639	179	178	357	145	137	282	19	7,5	33,6	18,8	14,8
1894	139	294	311	605	207	205	412	87	106	193	20	7	30,2	20,6	9,6
1895	142	326	279	605	193	181	374	133	98	231	21	6,7	28,9	17,9	11
1886—1895	1470	3212	2996	6208	1943	1774	3717	1269	1222	2491	178	8,2	34,8	20,9	13,1

1886 թ. սկզբից մինչև 96 թ. սկիզբը (տաս տարուայ ընթացքում) գաւառի հայ ծնուածները աւելը մեռածների վրայ հաւասար է 9336 (5216 արական, 4120 իգական), իսկ քաղաքում—2491 (1269 արական, 1222 իգական): Ամեն տարի միջին թուով 1000-ի վրայ աւելացել են գաւառում 15,3, իսկ քաղաքում 13,9: Այս երկու թուերն էլ շատ բարձր են *) եւրոպական ժողովուրդների աւելացածների $\frac{0}{100}$ -ից: Աւելացածների $\frac{0}{100}$ քաղաքում քանի գնում պակասում է, իսկ գաւառում աւելանում:

3. Հայ ընտանիքների իսկական աճումը 1886 թ. սկզբից մինչև 1895 թ. սկիզբը:

(Էմիգրացիա և բնական աճումն),

	Բնակչութիւնը 1886-ի սկզբին	Բնակչութիւնը 1895-ի սկզբին	1886—1895 թ. բնակչութեան իսկակ. աճումը	1886—1895 թ. բնակչութեան բը- նական աճումը (ծնունդն. աւելը)	Էմիգրացիայով աւելացած (+), կամ էմիգր. պա- կասած (-) բնակ- չութեան թիւը	Բնակչութեան իսկական աճումը 1886—1895 $\frac{0}{100}$ -ով
Գաւառ և քաղաք	73081	84569	11488	10659	+ 829	15,6%
Գաւառ	57893	63985	6092	8399	—2307	10,4%
Քաղաք	15188	20584	5396	2260	+3136	35,5%

Հ. Աթարէզեան

*) Ծնուածների աւելը մեռածների վրայ Գերմանիայում (1000 բնակչի վրայ) հաւասար է 11,4, Ֆրանսիայում 2,3, Մեծ-Բրիտա-
նիայում 13,9, Իտալիայում 9,2, Շվեյցարիայում 7,3, Բելգիայում 10,
Շվեդիայում 12,1, Ֆինլանդիայում 7,1 (1881—90 թուականների
համար):

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆ

Մասնաւոր մարդու համար, մի մարդու, որ ցանկանում է ճանաչել իւր հալոյնակիցներին և նրանց կեանքի զանազան երեւոյթները պարզել իւր և ուրիշների համար, գործը վերին աստիճան դժուար է։ Որպէս զի տալ օր. Շուշու գաւառի տնտեսական դրութեան լիակատար նկարագիրը, բաւական չէ շրջել ալդ գաւառում, իբրեւ տուրիստ, որին ժողովուրդը ցանկութիւն անգամ չունի անսխալ տեղեկութիւններ տալու։ Եւ ալդ որոշ չափով հասկանալի է. ծանր պալմանների մէջ ապրող գիւղացին կարծում է, թէ իւրաքանչիւր ճշմարիտ տեղեկութիւն, որ նա տալիս է, պիտի աւելացնի մի նոր հոգս նրա չարատանջ կեանքի մէջ, պիտի աւելացնի մի քանի ժամ էլ առանց ալն էլ լոգնեցնող աշխատանքի վրայ։ Ի նկատի պէտք է ունենալ և՛ տուրիստի միանգամայն զարմացնող դերը գիւղերում, երբ նա առաջարկում է հարցեր գիւղացուն։ Յիշում եմ, երբ ևս հարցնում էի որանոցի տիրոջ նրա ալդ սեփականութեան մասին, նա աչքքան թերահաւատութեամբ էր նախում ինձ, որ ալդ բոլորին իսկապէս կարելի էր խղճալ նրան...

Բայց ալդ բոլորը դեռ կարելի է լրացնել։ Այն՝ ինչ որ պատմում է գիւղացին իւր և իւր երկրի վիճակի մասին, դեռ բաւական չէ՝ ալդ երկրի տնտեսական դրութեան լիակատար պատկերը ներկայացնելու համար։ Պէտք է ունենալ թուեր։ Միակ աղբիւրը, որից ևս կարողացել եմ հանել թուեր, ալդ «Кавказский календарь»-ի մի քանի տարուալ հատորներն էին։ Բայց որքան կարելի է հաւատալ ալդ հրատարակութեան, քանի որ իւրաքանչիւր քաղաքիսում պատահում են նորանոր կուրեօղներ։ Անկարելի է ալդտեղից արտագրել թուեր՝ անհոգ միալով նրանց ճշտութեան նկատմամբ։ Կարելի է երեւակայել ուսումնասիրողի դրութիւնը, երբ նա հանում է «Կալկադսիի կալենդար»-ից մի տարուալ հացահատիկների ընդհանուր քանակութիւնը և չետոյ համեմատելով ալդ չգաւառապիտի տուած՝ նույն տարուալ մասին տեղեկութիւնների հետ, տեսնում է, որ մէկի թուերը չեն համապատասխանում միւսին, ալ մէկը միւսից տարբերում է 70,000-ով։

Իմ այս աշխատութեան մէջ պակասում են թուեր շատ հար-

ցերի մասին: Այսպէս, ես չեմ կարող թուերով ապացուցանել հողատիրութեան զրութիւնը մեր գաւառում: Եթէ դրա մասին ունենալիս ստույգ տեղեկութիւններ, առանց վարանելու պիտի ասէի այն, ինչ որ տեսնում է ճանապարհորդը գաւառում: Կարելի է կարծել թէ աշխատութեանս մէջ բերուած մի քանի թուերը ճիշտ են բոլոր բնակիչների համար: Եթէ այդ այդպէս լինէր՝ այն ժամանակ կասկած չէր մնալ, որ Շուշու գաւառի գիւղացին ապրում է բարօրութեան մէջ: Եթէ իւրաքանչիւր հողի ունենար 4 չետվերտ հացահատիկ, ինչպէս այդ կը տեսնի ընթերցողը իմ լօղուածում, եթէ իւրաքանչիւր տուն ունենար 3ի, ոչխար, եղ ու կով, այն ժամանակ նա կունենար առնուազը բարեկեաց երկրագործի վիճակը: Բայց միթէ այդ ճիշտ է և իրականութեան մէջ... Գաւառում կան ծխեր, որոնք ունին մի կամ երկու դետեատին հող, մինչդեռ իւրաքանչիւր ընտանիքի անդամների թիւը 6—10 է: Զօրեղ գիւղացին ունի աւելի հող քան նա, որ ճնշուած է, նա, որ հասարակութեան մէջ գիրք չունի: Հացի սակաւութիւնը բերում է պարտքեր, որոնք աներևակալելի տոկոսներ են բերում պարտատէրերին: Ամենին ստախօսութիւն չպէտք է համարել, եթէ գիւղացին չափնում է 10 բուբու 100 դառնալը կարճ ժամանակուաջ ընթացքում: Յետո՛յ կան գիւղերում մարդիկ, որոնք պարապում են բացառապէս վաշխառութեամբ: Դրանք շրջում են գիւղերը ամբողջ տարին և ամենայն ջանք թափում են իրենց գործը օգտաւէտ դարձնել հարկերի հաւաքման ժամանակ: Մի գիւղացի, որին մտրակով ստիպում են շաբթուաջ ընթացքում, որտեղից էլ լինի փող ձարել և վճարել արքունի հարկը, անկասկած թեթևութիւն է զգում, երբ տեսնում է, որ վաշխառուն պատրաստ է լանհրաժեշտ գումարը տալու նրան: Բայց ինչքան թանգ է նստում այդ թեթևութիւնը գիւղացուն:

Ենթադրենք գիւղացին վերցրել է պարտք: Կալից չետո՛յ նա տալիս է տոկոսը ցորենով, որովհետև փող չունի: Ցորենը գնահատում է աւելի ցած քան որ կարող էր վաճառուել: Դրամագլուխը հետզհետէ մեծանում է, չնաչելով որ գիւղացին վճարում է տոկոսը: Անպաշտպան գիւղացին գանգատուել այդ անիրաւութեան դէմ չէ կարող, որովհետև գիւղական դատարանը պաշտպան է վաշխառուն: Խանութները չաճախ ինքը վաշխառու, իսկ բարձր դիտանցիաները մատչելի չեն ժողովրդին... Բացի դրանից՝ գիւղացին ունի տալու «չափար-փուլի», «գիւղմա-փուլի», «ղաչի-փուլի» և պիտի տալ փող զանազան ոստիկանների և այլ պաշտօնեաների հիւրընկալելու համար: Վերջապէս նա ունի ընտանիքի ծախքեր: Այն, ինչ-որ կարելի էր ասել զիւղական ժողովրդի ընտանեկան ծախքերի մասին 10 տարի առաջ, այժմ չէ կարելի, որովհետև հետզհետէ աւելանում

են գիւղացու պահանջները Ալսպէս, եթէ տաս տարի առաջ գիւղացու խմելիքը միայն ցուրտ ջուրն էր, այժմ նա գործ է ածում թէյ, եթէ մինչև այժմ նա գաղափար չուներ թանգագին խմիչքների մասին, այժմ ունեւոր դասակարգի հարսանիքում նա տեսնում է «կօնեակ»: Նոյն տարբերութիւնը և՛ զգեստների, ուտելիքների վերաբերմամբ:

Տնտեսական պայմանների ծանրութիւնը կարելի է պարզել մասամբ և՛ գործարանական բանուորների երևույթով:

Մետաքսի գործարաններում աշխատում են 8 տարեկան աղջիկներ: Անկասկած ընտանիքը չէր թողնի իւր երեխային զեղնել, գունատուել և հիւանդանալ գործարանական կեղտոտ մթնոլորտի մէջ, եթէ նա ապահովուած լինէր: Այդ նշանակում է, որ ընտանիքի անդամներից իւրաքանչիւրը հարկադրուած է աշխատել՝ պահելու իւր գլուխը: Եթէ գործարանը տար նշանաւոր օրավարձ, ապա կարելի էր ասել, թէ գիւղացուն գրաւում է այդ, մանաւանդ որ ժողովրդի մէջ փողը բացակայում է: Բայց չէ՞ որ երեխան ստանում է 7—10 կոպ. օրավարձ: Գործարաններում աշխատում են նոյնպէս հասակաւոր կանաչք: Անշուշտ բարոյականութեան առաքեալները, տեսնելով հաշիւ կնոջ գործարանի պատերի մէջ՝ ծախելիս իւր աշխատանքը և իրեն, պիտի պրուպին ազգի կորստի մասին: Բայց հաշիւ «բարձրակոչ» բարոյականութիւնն անգամ չը դիմացաւ գոյութեան պաշտպանութեան հարցում, — իրականութիւնն այդպէս է:

Գործարանների աճումը նոյն իսկ ցույց է տալիս երկրի բնակիչների արամադրութիւնը: Մի գիւղ, որ ունի փող՝ բացի բնական հարստութիւնից, ամենին թուլ չի տալ իւր որդիներին գործարանում աշխատելու: Այդ դիպուածում գործարանատէրը կամ պիտի իւր հետ բանուորներ բերի, որը շատ թանգ կը նստի նրան, կամ գործարան չբանալ այդ գիւղում: Ընդհակառակը մենք տեսնում ենք, որ նոյն իսկ կան ձեռքեր, որոնք կ'առաջարկէին իրենց աշխատանքը, եթէ նորանոր գործարաններ բացուէին: Մի փաստ էլ: Այն գիւղերը, որոնք ունին մետաքսի գործարան՝ հարկերի հաւաքման ժամանակ դժուարութիւն չեն զգում — փող ունին: Այստեղից էլ ալն եզրակացութիւնը կարելի է անել, թէ գործարան ունեցող գիւղի ծխերից մեծ մասը տալիս է բանուորներ...

Բացի վերը չիշած «Кавказский календарь»-ներից, ևս ունեցել եմ 1895 թուի՝ գաւառապետի տարեկան հաշիւը. լեռոյ, արհեստաւորների և բանուորների մասին ինձ տեղեկութիւններ տուել է պ. Լ. Աթաբէգեան:

Ա) ԳԻՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

I. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

ա) Հացահատիկներ:—Երկրագործութիւնը Շուշու գաւառում ժողովրդի ամենակարևոր պարապմունքն է: Գաւառի դաշտալիւն և չեռնալիւն մասերում հողը մշակում է արօրով (ալաթ), իսկ գութանը, որը պահանջում է աւելի մեծ թւով բանւոր և անասուն, գրեթէ վերացուած է: Եթէ չհաշուենք մի քանի ունևոր գիւղացիներին, գաւառում ժողովուրդը երկրագործական եւրոպական տեսակի գործինքեր չունի: Տիրապետող սակաւահողութիւնը չի ստիպում գիւղացիներին ունենալ կատարեւագործուած մեքենաներ, որովհետև ներանք չունին փող, գաւառում չկալ համալսական վարկ և ժողովուրդը չունի տեխնիկական գիտութիւններ: Հալ երկրագործը բոլորովին չէ պարարտացնում հողը, աղբը նա գործադրում է, եթէ անտառներ չունի, իբրև վառելիք և սակաւ անգամ միալն կտրում է ալգիները: Միակ միջոցը, որով գիւղացին ուժեղացնում է հողը, ալդ արտերի անցան թողնելն է (запущение): Եթէ երկու-երեք տարի մի արտում ցանեն, երրորդ կամ չորրորդ տարին նոյն արտը չեն մշակում, ալ թողնում են մի կամ երկու տարի, որից չետոյ ցանում են կամ դարձեալ առաջուալ արմտիքը կամ մի ալլը: Հազիւ է պատահում, որ միևնոյն արտը երեք տարի իրար վրալ ցանուի, սովորաբար երրորդ տարին ուրիշ հացահատիկ են սերմում: Զրովի արտեր մեր երկրագործը չունի:

Սակաւահողութիւնը, բանւոր անասնի պակասութիւնը լաճախ ստիպում են գիւղացիներին կամ բոլորովին չպարապել երկրագործութեամբ, պանդխտել, կամ եթէ պարապում են, ոչ ալլապէս, քալց եթէ միանալով իրենց համագիւղացիների հետ, ընկերովի Ալսպէս, եթէ գիւղացին չունի գոնէ մի լուծ եզ—minimum 2 զուլ—նա ընկերանում է իւր համագիւղացու հետ և երկուսը միասին մշակում են ունեցած հողերը, կամ համագիւղացիները միանալով վերցնում են մի երրորդից հող և մշակ ու հօտաղ վարձելով, միասին տանում են գործը: Ստացած բերքի չորրորդ մասը տրւում է նրան, որից վերցրուել է հողը, իսկ մնացածը կիսւում է:

Հացահատիկների ցանքով պարապող գիւղացիների թիւը հետզհետէ ընկնում է: Թաղարում ալդ աւելի ալքի է ընկնում, ու

թովհետև աղտեղ բնակիչների մօտ $\frac{2}{3}$ միայն պարագում է աղցանքով:

Յանուող հացահատիկները հետևեալներն են. աշնանացան և դարնանացան ցորեն, գարի և կորեկ: Ձեռքի տակ ունեցած նիւթերից հանելով Շուշու գաւառին վերաբերեալ թուերը, երևում է, որ ստացուած հացահատիկների ընդհանուր քանակութիւնները հետեւեալ ութ տարիներում եղել են.

Տարիներ		1886	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895
Չեւթերներ	Ստացուած է հացահատիկ գաւառում	424,566	149,146	147,745	257,417	386,750	481,358	508,230	620,700
	Մի հոգու վրայ գալիս է գաւառում	4,11	1,39	1,37	2,37	2,52	4,34	4,54	5,5

1886 թուին Շուշու գաւառի գիւղացին ունեցել է աւելի մեծ քանակութեամբ հացահատիկներ, քան աղջ հարկաւոր էր նրան՝ կերակրուելու և սերմահատիկ պահելու համար: Գալիս է 1889 թուականը, երբ գիւղացին չունի հացի անհրաժեշտ քանակութիւնը. 90 թուին նոյնպէս. նոյնը կարելի է ստել 91 և 92 թուերի մասին, եթէ ի նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ գիւղացին՝ բացի անհրաժեշտ քանակութիւնից, պիտի շատ աւելի ունենար, որպէս զի կարողանար ծածկել նախորդ տարիների վնասները: Չմոռանանք, որ 1879, 80 և 81 թուականներն էլ գիւղացին անց է կացրել դժուարութեամբ և անկասկած պարտքերի տակ է մնացել: Գիւղերում շատերից կարելի է լսել սովի տարու պարտքերի մասին: Այսպէս ուրեմն 89 թուի ցանքի անբերրութիւնը և նրա հետեանքները մասամբ մոռացւում են միայն 93-ին, որից սկսած մինչև 95 թիւը գիւղացին արդէն բաւական հաց ունի, որը սակաւն է տալիս այն օգուտը, ինչ որ սպասում էր նա, որովհետև 94 թուից հացի գինը նկատելի կերպով ընկնում է:

Յիշելու է և այն հանգամանքը, որ գաւառը՝ գրեթէ միայն

տալիս է քաղաքին հաց, իրաւ, եթէ Զիբրալթէլի կամ Զէվանչիւրի դաւառներից հացահատիկ բերէին Շուշու շուկաները, անկասկած պիտի չունենային այն օգուտը, ինչ որ ունենում է մեր գաւառի գիւղացին: Այդ բաւական պարզ է, որովհետեւ ճանապարհների հեռաւորութիւնը, ժամանակի և աշխատանքի վատնումը Զիբրալթէլի կամ Զէվանչիւրի դաւառի գիւղացիների համար աւելի մեծ է քան Շուշու գաւառի, մինչդեռ քաղաքի շուկաներում հացի տիրապետող զինը մնում է՝ գաւառի ամենամօտիկ և ամենահեռու, ամենալաւ և ամենավատ հացերի գների միջինը:

Այդպէս ուրեմն՝ Զիբր. և Զէվ. գաւառները, եթէ վաճառում էլ ևն հաց Շուշու շուկաներում, այն էլ աննշան քանակութեամբ: Եթէ այդպէս է, նշանակում է մեր գաւառի գիւղացին իւր հացի մի մասը տալիս է քաղաքին: Յետոյ՝ վերը բերած աղիւսակի թուերի մէջ մտնում է և կարտօֆիլի քանակութիւնը, որը, սակայն, գիւղացին չէ գործադրում, իբրեւ հաց: Իսկ գարին բացառիկ դիպուածներում միայն հացի տեղ է գործադրում:

Որպէս զի ցոյց տամ առանձին առանձին ցանուող հացահատիկները և նրանց քանակութիւնները, մէկից ստացածը և մի հոգու վրայ եկող հացի քանակութիւնը միայն գաւառում, դնում եմ ներքեւ երկրորդ աղիւսակը: Այդ չորս տարուց ընթերցողը կարող է տեսնել, որ հացահատիկների մէջ գերադաս տեղ բռնում է աշնանացան ցորենը, որից չետոյ գալիս է գարին և ապա կորեկը: Այդ դասաւորութիւնը բնորոշ է գաւառի համար ոչ միայն այդ մի քանի տարիների վերաբերմամբ, այլ և ընդհանրապէս:

Տ ա ր ի ն ե ր	Յ Ո Ր Ե Ն								Գ Ա Ր Ի				Կ Ո Ր Ե Կ				Գ ա լ ա ռ ի ճ ե ռ ի մ ծ ա լ ո ճ ը ը թ ը
	Ա շ ն ա ն ա ղ ա ն			Գ ա ղ ա ն ա ղ ա ն													
	Ց ա ն ու լ ա ծ է	Ս տ ա զ ու լ ա ծ է	Ա շ կ ի զ ս տ.	Ց ա ն ու լ ա ծ է	Ս տ ա զ ու լ ա ծ է	Ա շ կ ի զ	Մ ի հ ո ղ ու լ լ ա լ զ ա լ ի ա է	Ց ա ն ու լ ա ծ է	Ս տ ա զ ու լ ա ծ է	Ա շ կ ի զ	Մ ի հ ո ղ ու լ լ ա լ զ ա լ ի ա է	Ս տ ա զ ու լ ա ծ է	Ց ա ն ու լ ա ծ է	Ա շ կ ի զ	Մ ի հ ո ղ ու լ լ ա լ զ ա լ ի ա է		
1886	58,419	292,905	5,0 ^{*)}	5,509	23,060	4,18	3,06	17,696	95,450	5,5	0,92	1,409	12,681	9,0	0,12	103,185	
1889	35,097	81,208	2,3	2,180	3,770	1,7	0,79	20,458	51,910	2,5	0,48	3,802	8,376	2,2	0,07	106,635	
1891	52,335	117,630	2,5	5,600	10,400	2,0	1,7	23,893	66,227	2,77	0,6	21,059	46,260	2,1	0,4	108,942	
1894	71,104	367,733	5,1	8,000	40,200	5,0	3,65	17,000	87,000	5,1	0,77	19,700	102,500	5,2	0,9	111,735	

*) 58,419. 292,905. 5,0.

բ) Բամբակ. Երկրագործական պարապմունքներից մէկն էլ, իբրեւ գիւղատնտեսական շահաւէտ մի ճիւղ՝ բամբակի մշակումն է. Երկար ժամանակ չէ, որ բամբակը տարածուել է Շուշու գաւառում, հազիւ 10 տարի առաջ սկսուած լինի տնտեսութիւնը: Սակայն կարճ ժամանակի ընթացքում նա բաւական առաջ է գնացել: Հաւանականաբար բամբակի առաջադիմութիւնը բաւական սերտ կապ ունի աշն հանգամանքի հետ, որ տարուաւ որոշ ժամանակին ժողովուրդը կարող է փող ունենալ բամբակի վաճառումից. իսկ աչդ փողը շատ հարկաւոր է գիւղացուն,—պետական հարկերի և զանազան ծախքերի համար, որոնց նա չէ կարողանում ծածկել հացահատիկների ցանմամբ միայն: Ներքե բերուած թուերը ցոյց են տալիս մաքուր բամբակի աշն քանակութիւնը, որ ստացուած է 1890, 1893, 94 և 95 թուերին:

1890 թ.	1893 թ.	1894 թ.	1895 թ.
2,138 փ.	4,3008 փ.	4,474 փ.	4342 փ.

գ) Կարտոֆիլ: Գանձակի Նահանգում Շուշու գաւառը գրեթէ երկրորդ տեղն է, ուր մեծ քանակութեամբ կարտոֆիլ է ցանուում: Հետեւեալ վեց տարիներում ստացուած է կարտոֆիլ.

Տարիներ	1886	1889	1890	1891	1893	1894
Ցանուած է չհտվերտ	94	530	4,950	3,070	16,830	43,753
Ստացուած է չհտվերտ	470	3,882	18,450	16,850	85,570	73,597

Այս աղիւսակի թուերից պարզ երևում է, որ տասն տարի առաջ գաւառում կարտոֆիլ ցանուում էր աննշան քանակութեամբ, աշն ինչ աչժմ: շատ մեծ ծաւալ է ստացել նա, և ցանուում է աւելի մեծ քանակութեամբ, քան օր. դարնանացան ցորենը:

Երկրագործական բանուորներ: Սրանք պատկանում են գիւղական ժողովրդի աշն մասին, որը չունի երկրագործութեան համար անհրաժեշտ բանուոր անասունը, զործիները և բաւականաչափ հող. բացի դրանից ունի զգալի պարտքեր: Գիւղացիները աչդ պալմաններից ստիպուած՝ կամ թողնում են իրենց ծննդավայրը աւելի երկար ժա-

մանակով, կամ պանդխտում են շրջակա թիւրք գիւղերը՝ նրանց դաշտերում աշխատելու համար և կամ վերջապէս, եթէ հնարաւոր է, աշխատում են իրենց համագիւղացիների մօտ:

Հասակաւոր գիւղացին չէ ծառայում իւր համագիւղացուն ամբողջ տարով. քչերը միայն գարնան կամ աշնան աշխատում են ուրիշ արտերում և ստանում 7—10 ռուբլ ամսավարձ:

Վերն ասացի, թէ ազքատ գիւղացին պանդխտում է շրջակա թուրք գիւղերը աշխատութիւններ գտնելու համար,—դրանք հետեւեալներն են.

1) Վարող. Սա ցանում է մահմեդական գիւղացու արտերը, գործադրելով նրա անասունը, գործինները և սերմահատիկը: Գործատէրը տալիս է վարողին մի օգնական. վարողն էլ պարտաւորւում է մասնակցել հնձին և ստանում է բերքի $\frac{1}{3}$ -ը:

2) Հնձող. Ստանում է 20-ից 3-ը, ինչպէս ասում է գիւղացին, կամ 15%. Եթէ վարձը տրւում է փողով, հնձողն ստանում է իւրաքանչիւր փանջակի համար—5 խուրձ—20—25 կոպ. և կարող է հնձել օրը 4 փանջակ, minimum 2 փանջակ:

3) Հօտաղ. Սա տարիքով աւելի փոքր է քան վարողն ու հնձողը, որովհետեւ իւր գործը համեմատաբար աւելի քիչ ֆիզիքական ուժ և փորձառութիւն է պահանջում: 10—15 տարեկան գեղջուկը ծառայում է իւր պարտատիրոջ տանը. վարձւում է ամբողջ տարով. գործատէրը նշանակում է նրան 10—20 ռուբլ տարեվարձ, ստանում է ուտելիքը, հագուստն ու տրեխը:

Հօտաղը վարձւում է և ամսով. այս դիպուածում նա ստանում է 4 ռուբլ ամսավարձ, ուտելիքն ու տրեխը:

Կիւն բանուորներ. Հալ կիւնը իւր գիւղից դուրս, ուրիշ գիւղի դաշտերում չէ աշխատում: Նրա ղեղավորներն, իբրեւ երկրագործ բանուորի, քաղհանն է: Քաղհան անող կիւնն ստանում է 15—20 կոպ. օրավարձ:

II. ԱՅԳԵԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

Այգեգործութիւնը զաւառում վաղուց տարածուած պարապմունք է ժողովրդի համար. իսկ վերջերս նա նկատելի կերպով ծաւալւում է և երկրագործութիւնից չետոյ՝ առաջ է գալիս, իբրեւ ամենակարեւոր տնտեսութիւն: Չէ կարելի ասել, թէ գիւղացին մեծ օգուտներ ունի այգիներից, որովհետեւ նա առ ալժմ մեծ քանակութեամբ օլլի կամ դինի *) չէ արտահանում:

*) Այգեգործութիւնն այստեղ սահմանափակւում է խաղողի և թթի այգիների մշակմամբ, որովհետեւ զաւառում պաղատու ծառերի այգիները շատ չեն:

Ալգեգործութեան արդիւնաբերածը մեծ գումարներ է տալիս հարուստ գործարանատէրերին, իսկ գիւղացին ինքը չաճախ ծախում է իւր ալգին կամ աւելի լաւ ասել, — որոշ վարձատրութիւն ստանալով գիշում է մի որևէ հարուստ գործարանատէրի՝ շահագործելու մի տարի և ալդպէս գրեթէ՝ իւրաքանչիւր տարի խաղողի ալգիներէն ստացած գինին հալ գիւղացին գործադրում է տանը և միայն քիչ քանակութեամբ վաճառ է հանում Գաւառում իւր գինով չալտնի է Ղզղալան. վերջինիս տուած գինին վաճառւում է աւելի թանգ գնով, քան մնացած տեղերինը, Թուրք ազգաբնակչութիւնը, խաղողի ալգիները կամ ծախում է՝ (իւրաքանչիւր տարի գրեթէ) շահագործելու հաշիւին կամ ինքը խաղողը վաճառում, իբրև պտուղ։ Խաղողից Թուրքերը պատրաստում են բէքմէզ։

Շուշու գաւառի հալ գիւղացու պատրաստ գինին շուտով թըթւում է։ Այս վերջին երևոյթը, բացի այն որ գիտութեան բացակայութեան հետեանք է, ունի մի ալլ պատճառ էլ. դա գաւառի աշխարհագրական դիրքն է և սրա հետ կապուած վաղաժամ ցրտերն ու ձմեռը, որոնք ստիպում են գիւղացուն խաղողը քաշել — դեռ չհասած Գաւառի դաշտալի մասերում և աւելի տաք տեղերում միայն քիչ ուշ է սկսում խաղողաքաղը։

Գինին պատրաստւում է շատ հասարակ կերպով։ Խաղողը թափւում է հնձանի կամ «չրվիչի» մէջ և չետոյ տղամարդիկ մերկ ոտերով սկսում են կոխտել խաղողը. գոյացած հեղուկը թափւում է հնձանից կարասների մէջ, — ալդքանով վերջանում է գինի պատրաստելու պրօցէսը։

Ներքև բերած վեց տարիներում գաւառում պատրաստւած է գինի — վեդրոններով հաշուած.

1884 թ.	85 թ.	90 թ.	93 թ.	94 թ.	95 թ.
95,406	40,000	130,000	180,000	186,000	17,900

1895 թուականին գաւառում ստացուած գինու քանակութեան փոքրութիւնը պիտի բացատրել այն հանգամանքով, որ ալդ տարի գաւառում տիրում էր խաղողի հիւանդութիւն։ Իսկ ընդհանրապէս թուերից երևում է, որ խաղողի ալգիները բաւական նշանաւոր տեղ են բռնում երկրում։ 95 թուի տեղեկութիւններից երևում է, որ գաւառում խաղողի և թթի ալգիները բռնում են 7—8 հազար ղեսեատին հող, որից 5 հազարը միայն խաղողի, իսկ 2—3 հազար ղեսեատինը թթի ալգիները։

Թթի ալգիների շահագործութիւնը հալ գիւղացուն տալիս է որոշ չափով օղի և կերակրում է նրա չերամին։ Թուրք ազգաբնա-

կուլթինը բոլորովին չէ պատրաստում օղի. թիթի ալգինները նա նուիրում է չերամի որդերի կերակրելուն:

1895 թուին գաւառում պատրաստուած է 300,000 վեդրօ օղի. հաշուելով վեդրօի գինը 4 ռ. 50 կոպ., կը տեսնենք, որ ալգեգործութիւնը միայն օղի արտադրելով, տուել է 1,300,000 ռուբլի. եթէ աւելացնենք դրա վրայ գինին 17,900 վեդրօ՝ 23,270 ռուբլաւ ար. ժողովեամբ, կ'ունենանք 1,323,270 ռուբլի. Այդ միլիօնը միայն ցոյց է տալիս գաւառի ալգեգործութեան հազգին նշանակութիւնը, իբրեւ գիւղատնտեսական նշանաւոր և օգտաւէտ ճիւղերից մէկի, բայց նա չէ ցոյց տալիս ժողովրդի տնտեսական դրութեան աստիճանը: Իսկապէս Շուշու գաւառը տալիս է արժողութիւններ, որոնց ամենամեծ մասը մնում է չօգուտ հարուստ ալգետէրերի և գործարանատէրերի, իսկ ժողովուրդն ալք բոլորից վերցնում է ալնքան, որքան կարող է վերցնել անփող, արդիւնաբերութեան ձեռնարկութեան անկարող գիւղացին: Արդիւնաբերուած օղին և գինին գրեթէ ամբողջապէս դուրս է եկել նրա ալգիններից և նրա աշխատանքի սլոտուդն է, սակաւն ալք բոլորից նա չահել է ալնքան, որ պիտի չահէր, եթէ տասնապատիկ պակաս աշխատած և քրտինք թափած լինէր, որովհետև նա ստիպուած է եղել անձեռնտու պաշմաններով վաճառել իւր ալգինների պտուղը:

Ալգեգործական քանոտորներ.

1. Դարիջի. սա ստանում է ամբողջ սէզօնի համար, որը տեսնում է 6 կամ 7 շաբաթ, 10—15 ռուբլ: Հասակով դարիջիները լինում են 12—15 տարեկան:

2. Թուծ Թուփողներ. ստանում են ամսական 20 ռուբլ, ամբողջ սէզօնի համար 30—35 ռուբլ: Սէզօնը տեսնում է չունիսի 10-ից մինչև չուլիսի վերջը:

3. Շալ բռնող կանայք ստանում են ամսական maximum 6 ռուբլ:

4. Խաղող քաղող կանայք ստանում են 10—20 կ. օրավարձ:

5. Խաղող կրող (տղամալդ) » » 30—40 » »

6. Խաղող կոխող » » 40—60 » »

Փարնան խաղողի ալգինների հողը փափկացնում են. դրա համար վարձուում են բանուորներ, որոնք բահում են ալգու հողը և ստանում են 30—50 կոպ. օրավարձ:

Օրավարձ բանուորն ստանում է գործատէրից՝ բացի դրամական վարձատրութիւնից՝ կերակուր:

III. ԱՆԱՍՆԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ

Անասնապահութիւնը հալ ազգաբնակութեան մէջ զարգացած չէ: Նա կապուած է երկրագործութեան հետ: Հալ ազգաբնակութիւնը չէ պահում աւելի մեծ քանակութեամբ անասուն, քան որ քան հարկաւոր է երկրագործական պահանջներին մինիմալ կերպով բաւականութիւն տալու համար: Նրա ամենամանջան մասը միայն ունի մեծ քանակութեամբ տաւար, ոչխար, այծ ու խոզ: Տաւարը նիհար է, հասակով ցած և վատուժ: Մի քանի հալ գիւղեր միայն — Տումի, Թաղոտ, Աւետարանոց և Շոշի — պարապում են անասնապահութեամբ: սակաւն աչտեղ էլ վերջինս երկրագործութեան չափ զարգացած չէ: Իսկ մնացած գիւղերում աւելի լաճախ պատահում են ծխեր, որոնք տաւար բոլորովին չունին, ինչու և երկրագործութեամբ չեն պարապում: Տաւարն արածում է արօտատեղերում և ցլած արտերում: Արօտատեղերը ըստ մեծի մասին գտնւում են Թուրք ելլաղչիների ձեռքին, որոնք գարնանը չւում են տափարակներից լեռները:

Պ. Ա. Քալանթարի աշխատութիւնից *) տեսնում ենք, որ տաւարի քաշը 5—7—8 փութ է: Կովը տալիս է օրական 8—15 ֆունտ կաթ—մալխին և չունիսին: Ամբողջ տարուալ համար, միջին թուով, կովը տալիս է ոչ աւելի քան 9.5 ֆունտ:

Շուշու գաւառում թուրք ազգաբնակութեան մէջ անասնապահութիւնը բռնում է գերազա տեղ՝ համեմատելով զիւղատնտեսական միւս ճիւղերի հետ: Փարսան սկզբներին գաւառի թուրքերը թողնելով իրենց բնակութեան վալիերը, չւում են լեռները, որտեղ անասնապահութեան վերաբերեալ բոլոր գործերը կատարում են կանաւ: Տղամարդիկ մասամբ մնում են տափարակներում՝ իրենց վար ու ցանքին նախելու և հունձը հաւաքելու: Փարսան և ամառը ստացած արդիւնքներից թուրքերը վաճառ են հանում մի մասը: Բուրզը, իւղը և պանիրը նրանք ծախում են հալերին, փոխանակում են ցորենով և ալիւ:

Կովից ստանում են օրական 8—15 ֆունտ կաթ—մալխին և չունիսին՝ չետոյ 4—6 ֆունտ: Կարելի է ասել, թուրքերի կովը տալիս է 8.25 ֆ. կաթ, միջին թուով: Գտնելով առաջին և վերջին թուերի (9.5 և 8.25) միջինը, ստանում ենք մօտ 8.9 ֆունտ: ալիւ-քան, ուրեմն, կաթ է ստացւում մի կովից պ. Ա. Քալանթարի տեղեկութիւնների համաձայն:

*) А. Калантаръ. Скотоводство на Кавказѣ.

Ներքև դնում եմ 1891 և 1895 թուերում գաւառի ունեցած անասունների աղիւսակը:

Աղիւսակ 1.

Անասուններ	1891 թ.			1895 թ.		
	Քաղաք	Գաւառ	Բոլորը	Քաղաք	Գաւառ	Բոլորը
Զի.	210	6,212	6,422	370	12,600	12,970
Էշ.	85	13,000	13,085	320	13,200	13,520
Զորի.	145	800	945	160	840	1,000
Եզ-կով.	550	59,161	59,711	580	64,400	64,980
Գոմէշ-մատակ	—	10,000	10,000	—	11,200	11,200
Ոչխար (հաս.)	650	139,221	139,871	220	155,000	155,200
Աւ.	66	5,644	5,710	380	8,200	8,580
Խոզ.	—	12,880	12,880	60	22,000	22,060
Ուղտ.	—	219	219	—	256	256

Խոզապահութեամբ պարապում են միայն հաւերը: Իսկ ուղտերը պատկանում են թուրքերին:

Բացարձակ թուերից էլ ներեւում է, որ 1891 թուից մինչև 1895-ը անասուններն ընդհանրապէս բազմացել են: Այժմ տեսնենք ինչպէս է արտապատում աղ զարգացումը գաւառի աղդաւնակութեան թուի վերաբերմամբ: Վերցնում է միայն գաւառը:

Աղիւսակ 2. *)

Անասուններ			Երկրի մօտ. թիւը		Քնակիչն. մ. թիւը		Մի ծխին գալիս է		Մի հոգուն գալիս է	
	1891	1895	1891	1895	1891	1895	1891	1895	1891	1895
Զի. . .	13,716	20,250	18,157	18,778	108,942	112,668	0,75	1,07	0,125	0,179
Եզ-կով.	79,161	86,800					4,38	4,56	0,75	0,79
Ոչխար.	143,926	161,835					7,9	8,6	1,32	1,43
Խոզ. . .	12,880	22,000					1,22	2,02	0,2	0,37

*) Երկրորդ աղիւսակի մէջ բոլոր ջորիներն ու էշերը դարձրած են

Վերը բերած թուերից երևում է, որ իւրաքանչիւր ծխին 1891 թուին ընկնում է ձի 0,75. ասել է թէ՛ ալդ թուին գաւառում կա- լին ծխեր, որոնք ամենևին ձի չունէին։ Եթէ թուերն էլ չլինէին, ալդ կարելի էր ասել համարձակ կերպով գոնէ հալերի համար։ Նոյն բանը կարելի է ասել 95 թուի մասին. կոտորակն ածել է մինչև մի ամբողջ և աւելի։

Այսպէս թէ աչնպէս՝ թուերը ցոյց են տալիս գաւառի վերա- ցական բարեկեցութիւնը, միջին հարստութիւնը, բաց իրողութիւնը։ Եթէ լինէին թուեր տնտեսական դրութեան մասին, որոնք ցոյց են տալիս ձի, եղ, ոչխար և ալն չունեցող ծխերի քանակութիւնը, մենք պիտի տեսնէինք, որ ալդպիսիները կազմում են նշանաւոր կոն- տինգէնտ։ Յետոյ ալդ չորս տարուալ ընթացքում կրկնապատկուել է գաւառի ձիերի թիւը։ Ալդ կրկնապատկումը բացատրել ձիերի աճ- մամբ չէ կարելի՝ ընթերցողը կարող է ենթադրել, թէ ազգաբնա- կութիւնը վերը փշած ժամանակի ընթացքում հարստացել է որոշ չափով, բաց գուցէ ալդ երևութը հետևանք է գիւղական ունեւոր դասակարգի հարստութեան զարգացման և ոչ գաւառի ժողովրդի ընդհանրապէս, որն աւելի հաւանական է։

Ինչ վերաբերում է խոզերին, վերջիններս պատկանում են հա- վերին, որովհետև թուրք ազգաբնակչութիւնը խոզապահութեամբ չէ պարապւում. ուստի 2-րդ աղիւսակի վերջին չորս սիւնեակների թուերը վերաբերում են միայն հալերին։

1891 թուից մինչև 1895 թիւը՝ իւրաքանչիւր տարի մի հազար մարդու վրայ, գաւառում, աւելացել է մօտ 37 հոգի, իւրաքանչիւր հազար ձիի վրայ 102 հատ, հազար ոչխարի վրայ 102 հատ, հազար եղ-կովի վրայ 125 հատ *)։ Թէև ալս թուերից գաւառի համար օրէնք հանել չէ կարելի, բաց նրանք գոնէ ցոյց են տալիս, որ անասուն- ներն ալդ չորս տարուալ ընթացքում ածել են աւելի արագ քան մարդիկ։

Համեմատութեան համար մենք ալստեղ դնում ենք Ռուսաս- տանի մի քանի նահանգների **) վերաբերեալ թուեր, որոնցից ըն- թերցողը կը տեսնի որ ալդ նահանգներում իւրաքանչիւր ծուխն ա-ւելի քիչ տաւար և ալ անասուններ ունի, քան մեր գաւառում։

ձիեր, գովէշներն ու մատակները—կովեր, ուղտերն ու այծերը—ոչխարներ, հաշուելով մի ձին հաւասար 2 էշի և $\frac{1}{5}$ ջորու, մի կովը կամ եղը $\frac{1}{2}$ գովէշի կամ մատակի, իսկ մի այծը $\frac{5}{6}$ ոչխարի։

*) Հազար խոզի վրայ աւելացել է 115 հատ։

**) Այդ թուերը վերաբերում են Նավարասսիայի, Մալարասսիայի և Չերնադեովի մի քանի նահանգներին։ Տես „Нов. Время“, №№ 7312, 14, 17 և 20.

Աղյուսակ 3.

Անասուններ	Մի ծխին գալիս է ուս. նահանգ.		Մի ծխին գալիս է Շուշու գաւառ.	
	1862	1893	1891	1895
Զի. . . .	2,06	0,59	0,75	1,07
Տաւար . .	2,47	0,84	4,38	4,16
Ոչխար . .	7,87	2,02	7,9	8,6
Խոզ	1,66	0,37	—	—

1895 թուին գաւառում ստացուած է բուրդ 10,230 փութ, որից ծախել են 8,300 փ.—3 ռ. 20 կոպէկով փութը, ընդամենը 26,560 ռուբլ:

IV. ՇԵՐԱՄԱՊԱՀՈՒԹՅՈՒՆ

Շերամապահութիւնը մեր գաւառում վաղուց տարածուած է. Կաւառի բոժոժը մի ժամանակ եղել է իտալական դեղին տեսակից: Շերամապահ գիւղացին իւր տանը ոտնաչարխով պատրաստում է եղել թել, որը գնել են տեղական վաճառականները և արտահանել արտասահմանեան քաղաքները:

Նօթանասնական թուականներին գալիս են մեր գաւառը ֆրանսիացիներ, որոնք մեծ քանակութեամբ սերմ են հանում տեղական բոժոժից, իսկ արտասահմանեան հիւանդոտ սերմը բերում են տարածում գաւառում: Ալդպիսով հիւանդանում է սերմի գործադրուող տեսակը և տեղի է տալիս ուրիշ տեսակներին: Սակայն աչդ թուականներին տեղական (շուշեցի) վաճառականները արտասահմանից օրինակում են մանարանը և մետաքս ոլորող մեքենան և աշուհետի սրանց բոլոր ջանքը լինում է բերել առողջ սերմ Ցելլիւսի եղանակով պատրաստած: Ալդպիսով շերամապահութիւնը կրկին առաջ է գնում: Ալժմ գիւղացին սերմ ստանում է կամ գործարանատէրերից կամ ուրիշ մարդկանցից, որոնք չըջում են գիւղերը և սերմ բաժանում որոշ պալմաններով:

1890 թուին գաւառում ստացուած է բոժոժ 2,138 փութ, 1893-ին 4,300 փ., 1894-ին 17,000 փ. և 1895-ին 9 000 փութ:

1895 թուին, զաւառապետի տեղեկութիւնների համաձայն, 4,300 փութ բոժոժ ուղարկուած է արտասահման:

V. ՄԵՂՈՒԱԲՈՒԾՈՒԹԻՒՆ

Գաւառում մեղուապահութեամբ պարապում են քչերը միայն, և ստացած մեղրը գիւղացին մեծ մասով գործադրում է տանը: Ժողովուրդը մեղու պահել չգիտէ, այնպէս որ չաճախ փեթակները լցւում են որդներով, որոնք ոչնչացնում են մեղուներին: Այդ է պատճառը, որ գիւղացիների մէջ մեղուարուծութիւնը տարաճուած չէ:

Ես ունիմ թուեր՝ ստացուած մեղրի և մոմի քանակութեան՝ մասին՝ միայն 1895 թուի համար, որ և բերում եմ.

Մեղուապահութեամբ պարապող թիւը	Մեղակների թիւը	Ստացուած մեղր	Ստացուած մեղլամոմ	1000 ծիւրն զալիւ է մեղուապահ ծիւրն	Մի փեթակից ստացուել է մեղր և մոմ քանակը
		Փութ	Փութ		
46	283	75,6	9,8	2,44	0,3

VI. ԶԿՆՈՐՍՈՒԹԻՒՆ

Վարանդալում մեծ լճեր և գետեր չլինելու պատճառով խառկապէս ձկնորսութեամբ պարապուողներ չկան: Միայն սիրողները, այն էլ ազատ ժամանակներում, որսում են մի քանի տեսակ ձկներ, որ գլխաւորապէս իրենք են գործածում և կամ շատ քիչ դէպքերում վաճառի հանում: Բացի սովորական ուռկանից (թուռ), գործ են ածում և՛ ձվարան: Սա կոնսաճն հիւսուած մի կողով է, մէջը մըտցրած մի երկրորդը, որ աւելի փոքր է և երկու ծալրից էլ բաց: Մեծի մէջ թափում են հացի փշրանքներ և առհասարակ ալիպիսի բաներ, որոնք կարող են գրաւել ձկներին:

ձվարանը տեղաւորում են մի ալիպիսի անկիւն, ուր ջուրը թափւում է աննշան բարձրութիւնից: Զկները մտնում են ձվարանի

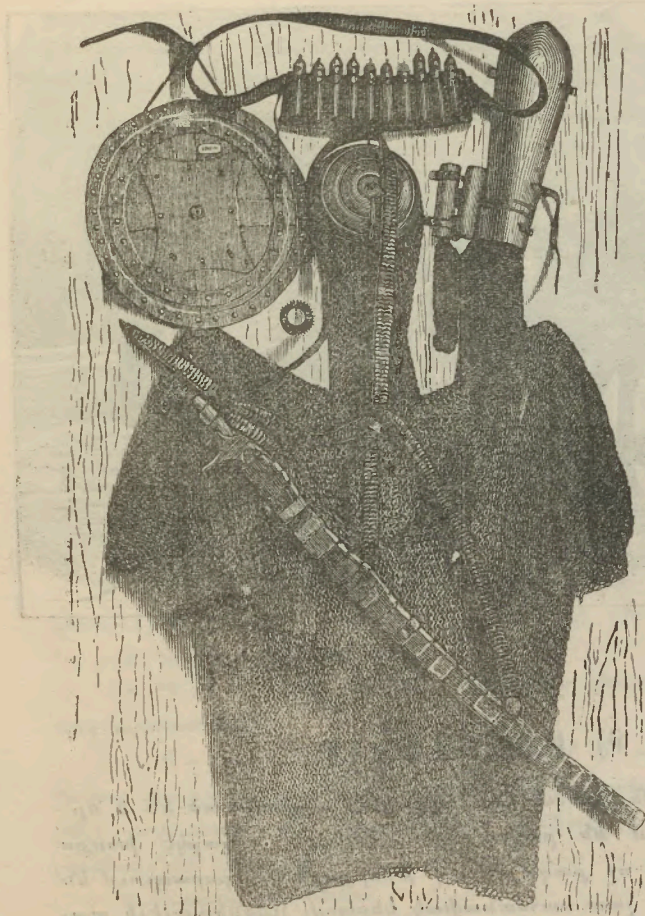
մէջ և երբ վերջինս հանում են, նրանք մէջն են մնում: Զուկ որսում են նաև ջրի ընթացքը փոխելով:

VII. ՈՐՍՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Որսորդութեամբ պարապում են նոյնպէս սիրողները, գործածելով առաւելապէս ամբողջ Կովկասում գործածական հին ձևի զէնքերը: Սպանած որսը սովորաբար իրենք են գործածում և կամ ծա-

խում մեծ մասամբ իրենց գիւղերում: Առաւելապէս Աւետարանոց, Թաղարդ, Թաղավարդ և այլ գիւղերի բնակիչները իրենց շըրջակայ անտառներում որսում են եղջերու, այծեամ (քօշ), արջ, գալլ, վայրի կատու, չաղալ և այլն:

Առհասարակ խմբով են գնում որսի և թռչուն որսալու համար տանում են իրենց հետ «դամլա», որ քառանկիւնի մի շրջանակի վրայ կպցրած գոյնզգոյն կտոր է: Սրա վրայ կան երեք ծակ, երկուսը որսորդի աչքերի, իսկ երրորդը հրացանի հա-

Զ է ն ք ե ը

մար: Թռչնորսը դամլան ձեռին բռնած առաջ է, գնում, ծածկուելով նրա ետևում:

Թռչուններին «ծղարակով» էլ են որսում.—Այգու մէջ կամ մի որևէ լարմար տեղ մի փոս են փորում և բերանը ծածկում երկու բարակ տախտակով՝ փեղկերի նման։ Սրանք լինում են չիլփինների վրայ—Թարմ ու ճկուն ոստիկներ, որոնք թռնով չորս են, իւրաքանչիւր փեղկի համար երկուսը և կատարում են զսպանակի դեր։ Երբ թռչունը կանգնում է տախտակների վրայ, չիլփինները՝ նրա ծանրութիւնից կռանում են, փեղկերը բացւում են փոսի մէջ և նա ընկնում է ծղարակը։ Դրանից լետու չիլփինները կրկին ուղղւում են, փոսը ծածկում է և թռչունը մնում փակուած։

Շուշու ջրկիր.

Բ) ԱՐՀԵՍՏՆԵՐ

Արհեստները մեր գաւառում բաւական տարածուած են և նր բանցով պարապւում են բացառապէս հացերը։ Ի հարկէ խօսքս գիւղերի մասին է և ոչ քաղաքի, ուր թուրքերն էլ պարապւում են արհեստներով, բայց շատ սահմանափակ կերպով։ Ամենից աւելի տարածուած արհեստները քարտաշութիւնը, որմնադրութիւնը և ճիւղնութիւնն են։ Չնայելով արհեստաւորների թուի մեծութեան, նրանցից միայն քչերը մնում են գաւառում, իսկ մեծ մասը պանդխտում

է զանազան կենդանիներ աշխատանք գտնելու համար: Դրանք պանդխտութեամբ են չաճախ կարճ ժամանակով և լետով վերադառնում, մնում են տանը որոշ ժամանակ և դարձեալ գնում են: Ինչ վերաբերում է զաւառում մնացող արհեստաւորներին, նրանք մեծ մասով երկրագործներ էլ են: Դրանք բոլորն ստանում են գործատէրից կերակուրը, իսկ գործատէրը աշխատութիւնների մէջ ակտիւ մասնակցութիւն է ունենում: Կան և աջնալիսի արհեստաւորներ, որոնք մի քանի արհեստ գիտեն:

Արհեստաւորների բանուորական օրն սկսւում է գիւղում վաղ առաւօտից և տևում է մինչև երեկոյեան վերջալուսը՝ մի ժամի չափ զաղար ունենալով:

Վարպետը զաւառում իւր աշակերտի տէրն է: Գործ մտնելու օրից՝ աշակերտը իւր տան համար դրեթէ չպիտի աշխատի. նա՝ մինչև քաղզահ դառնալը՝ բացի վարպետի հետ աշխատելուց, արհեստին վերաբերեալ գործերը կատարելուց, ծառայում է և՛ նրա տանը:

Արհեստաւորի բանուորական օրը քաղաքում սկսւում է դրեթէ ժամը 5-ից և տևում է մինչև 6 կամ եօթը: Կան արհեստաւորներ, որոնք աւելի շուտ են վերջացնում օրուայ աշխատութիւնները: Դադարը լինում է միայն կէսօրին, ճաշի համար և տևում է աչքքան ժամանակ, որքան հարկաւոր է ճաշելու համար:

Ներքև ես զնում եմ գաւառի աչն արհեստաւորներին, որոնք պարապւում են միայն իրենց արհեստով, ապա պիտի լինեմ նրանց, որոնք զբաղւում են իրենց արհեստով միայն ձմեռը:

I.

1. Դերձակներ. սրանք կատարում են աչ միայն մի գիւղի պատուէրները, ալ և շրջակայ հայ և թուրք գիւղերինը:

2. Հիւսններ—նոյնպէս:

3. Դարբիններ—ձմեռը գնում են թուրք գիւղերը և աչն տեղ աշխատում:

4. Պայտառներ, որոնք աշխատում են որևէ գիւղում և շրջակայ թուրք գիւղացիների համար: Պատառները չորեքշաբթի օրերն աշխատում են մալականների շուկայում: Նրանք պատերն ստանում են Շուշուց:

5. Տակառագործներ:

6. Որմնաղիւրներ:

7. Նրաժիշտներ—բոլոր գիւղերում երաժիշտներ չկան. եթէ

որն է գիւղ ունի հրաժիշտներ, չրջակայ թուրք և հայ գիւղերն էլ հրաւիրում են նրանց:

8. Անառնարոյժներ:

9. Մսագործներ:

II.

Դերձակներ, կլէկչիներ, դարբիններ և տակառագործներ, որոնք ուրիշ արհեստներ էլ ունին, Սափրիչներ. թաղլարում կալ մի սափրիչ, որը և՛ որմնադիր է, և՛ հիւսն, և՛ ձէթ պատրաստող, և՛ օղէգործարանատէր:

Նոյն գիւղում կալ մի համետագործ և մի դերձակ, որոնք աշխատում են պատուիրատուի տանը՝ գործագրելով նրա մատերիալը:

Արհեստաւորների աշակերտներ.—Բոլոր աշակերտները մինչև քարզահ դառնալը՝ ստանում են իրենց վարպետներից հագուստ և կերակուր, իսկ վարձ չեն ստանում:

1. Դերձակի աշակերտը երկու տարի վարձ չէ ստանում, չեւոյ իբրև քարզահ ստանում է 25—50 ռ. տարեկարձ:

2. Դարբնի աշակերտը երկու և կէս կամ երեք տարի սովորում է. դարբնի քարզահն ստանում է եղած արդիւնքի $\frac{1}{4}$ ը:

3. Կլէկչու (կլայեկող) աշակերտը սովորում է արհեստը 6 ամսում, դրանից չեւոյ, եթէ ընկերանում է վարպետի հետ, ստանում է արդիւնքի $\frac{1}{3}$ ը: Կլէկչիները գիւղերում իրենց վարձն ստանում են արմտիքով:

4. Տակառագործի աշակերտը սովորում է արհեստը $2\frac{1}{2}$ կամ 3 տարուայ ընթացքում. չեւոյ իբրև քարզահ՝ ստանում է 40—50 ռուբլ տարեկարձ:

ԿԻՆ ԱՐՀԵՍՏԱԻՈՐՆԵՐ

1. Հաց Թ ու խ. — Բացառապէս հացթխութեամբ պարապուող կանաչք դաւառում չաւ քիչ են, որովհետև իւրաքանչիւր տանտիրին գիտէ հունցել և թխել: Երեք պատ հաց թխելուց չեւոյ—մի ժամում նա ստանում է 3 հատ ռուղ:

2. Բ ու ը ղ զ զ ո ղ

3. Թ ե լ մ ա ն ո ղ

ստանում են 10 կոպ. օրավարձ:

4. Կ ա պ եր տ գ ո ը ղ. Կ խ ն ը մի կաղ երկարութեան և երկու կաղ լայնութեան կապերտը գործելուց չեւոյ ստանում է 2 ռ. 50 կ. —3 ռուբլի: Գործը տեսում է մօտ մի ամիս: Օրավարձ կապերտ դործողն ստանում է 10—20 կոպ.: Պէտք է ասել, որ Շուշու գաւառում բաւական դարգացած է գորգագործութիւնը: Թէև առանձին դործարաններ չկան, բայց շատ տներում գործում են գորգ, կապերտ, ձիու չուլ և այլն:

1895 թուի գաւառի արհեստաւոր վարպետների, աշակերտների
և բանուորների թիւը ցոյց է տալիս ներքև զետեղած աղիւսակը:

Արհեստաւորներ	Շուշի քաղաք			Շուշու գաւառ		
	վարպետ	բանուոր	աշակերտ	վարպետ	բանուոր	աշակերտ
Հացթուխ	13	9	3	6	4	—
Կանդիտեր	4	3	5	—	—	—
Մսագործ	12	11	—	9	—	—
Դերձակ	80	29	62	12	—	7
Կլին դերձակ	1	1	—	—	—	—
Գլխարկ կարող	24	4	20	3	—	1
Կօշկակար և մաշկակար	85	2	60	3	—	2
Դարբին	18	—	5	10	—	—
Պողպատագործ	15	5	9	—	—	—
Պղնձագործ	3	2	1	—	—	—
Ձիւնագործ	1	—	1	—	—	—
Վառարանագործ	3	1	—	—	—	—
Թիթեղագործ	11	3	6	—	—	—
Պաշտառ	12	—	—	9	—	—
Դանակ սրող	4	—	4	—	—	—
Կլապեկող	9	—	3	2	1	2
Հիւսնի	12	6	9	1	—	1
Ատաղձագործ	10	3	7	7	—	—
Ապակեգործ	3	—	—	1	—	—
Կառք շինող	1	—	1	1	—	1
Քարտաշ	13	—	6	8	—	—
Ժամագործ	4	—	4	—	—	—
Սափրիչ	34	8	29	2	2	—
Ներկարար (պոյաճի)	10	2	8	—	—	—
Ներկարար	2	—	—	—	—	—
Կաշեգործ	7	—	2	—	—	—
Թամբագործ	4	—	4	—	—	—
Սառած	16	8	—	—	—	—
Թաղիքագործ	4	1	2	—	—	—
Անասնաբույժ	2	—	—	3	—	—
Սափրիչ	15	—	9	19	—	4
Լուսանկարիչ	2	—	—	—	—	—
Տպարանատէր	2	—	10	—	—	—
Կառապան	—	—	—	15	—	—
Սապնագործ	6	2	3	—	—	—
Ընդամենը	440	120	273	111	7	18

Հազար հոգու վրայ, քաղաքում գալիս է 22 արհեստավոր, իսկ գաւառում 1,27: Քաղաքում և գաւառում հազար հոգու վրայ գալիս է 8,6 արհեստավոր: Քաղաքում և գաւառում եղած արհեստավորների թուի 17,75% կազմում են կօշկակարները, դերձակները 19,6%, սափրիչ 7,74%: Յետոյ գալիս են գլխարկ կարողները, դարբինները, հիւաները, սառածները, քարտաշները և այլն:

Այս աղիւսակն առանց թերութիւնների չէ: Կան արհեստավորներ, որոնց թիւը չափ պակաս է քան թէ այդ պիտի լինի, օր. քարտաշները, հիւաները և այլն:

Գ) ԳՈՐԾԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ

Արդիւնաբերութեան այս տեսակը ժեր գաւառում օրըստօրէ անում, զարգանում է. 1893 թուի տեղեկութիւնների համաձայն, նահանգի գինու և օղու գործարանների $\frac{2}{3}$ -ը ղեկավարւած է Շուշու գաւառում: 1895 թուի պաշտօնական տեղեկութիւնների համաձայն, գաւառում այդ տարի եղել են հետեւեալ գործարանները:

Գործարանների տեսակը	Շուշի քաղաք			Շուշու գաւառ		
	Գործարանների թիւը	Արդիւնաբերութեան արժէքը	Բանուորների թիւը	Գործարանների թիւը	Արդիւնաբերութեան արժէքը	Բանուորների թիւը
Մետաքս մանող	1	14,000	80	12	210,000	720
Մետաքս ոլորող	1	13,000	90	4	87,500	310
Գինու և օղու .	—	—	—	7	360,000	500
Կաշու	6	2,500	9	—	—	—
Օճառի	4	2,300	6	—	—	—
Պոչածու	10	3,200	17	—	—	—
Աղիւսի	2	1,200	6	—	—	—
Բոլորը . .	24	36,200	209	23	657,500	1530

Ինչպէս տեսնում ենք, ըստ արդիւնաբերած արժողութեան գործարանների մէջ առաջին տեղը բռնում են մետաքսի, օդու և գինու գործարանները: Ինչ վերաբերում է գինու և օդու գործարաններին, սրանցից եօթը կատարելագործուած են, իսկ մօտ 1000 տեղական ձևի են:

Ըստ պաշտօնական տեղեկութիւնների՝ 95 թուին զաւառում եղել են 18 մետաքսի գործարաններ, իսկ այս տարի, մի ֆաբրիկանտի ասելով, ամբողջ զաւառում կալ 26 գործարան, որոնցից 16 մանարան և 10 մետաքս ոլորող: Անկարելի է ենթադրել, որ մի տարուալ ընթացքում գործարաններն աւելացել են 8-ով: Հաւանականաբար պաշտօնական տեղեկութիւնը անսխալ չէ...

1895 թուին պատրաստուած է 1100 փութ մետաքս և 280 փութ ֆրիզոն:

Մինչև 1883 թուականը զաւառում պատրաստուած թելն ուղարկւում էր Մարսէյ, բայց այդ թուից չետու և մինչև այժմ մետաքսի թելն ուղարկւում է Մոսկուա, իսկ ֆրիզոնը Ֆրանսիա:

Բանուորները մետաքսի գործարաններում երկու սեռի են: Դրանց մէջ փոքրահասակ երեխաները աւելի շատ են, որովհետև ֆաբրիկանտներին ձեռնտու է ունենալ շուտ սովորող և աննշտն վարձ ստացող բանուորներ: Մի քանի տարի առաջ՝ ալժման աղջիկ բանուորների տեղը բռնում էին տղաներ, բայց ֆաբրիկանտները վերջիններին ալ ևս չեն պահում, որովհետև աղջիկները թէ մաքուր աշխատող են և թէ կարգերին անպակման հնազանդուող, — իրենց խօսքով — «լսող» են:

Բանուորների օրավարձը 7—40 կոպէկ է. մինչև վարձն ստանում են այն բանուոր երեխաները, որոնք հաւաքում են գործարանում թափուած որդերը և դուրս են հանում:

Բանուորական վարձերի աղիւսակ (զաւառի համար):

Աստիճաններ	Ամսավարձ բանուորներ					Օրավարձ բանուորներ									
	Երկրորդ միջին	Նոստ	Դարձի	Փութ թափող	Շալ բանող կին	Հնձող	Փարհանող կին	Նանդ թափող կին	Նանդ կտրող տղամարդ	Նանդ կտրող կին	Մշակ այլապատ լում աշխատող	Գործարանա կ. (խոնոր *)	Բուրդ գող կին	Թել մանող կին	Կապերտ գոր ծող կին
Minimum .	7	1	5	6	—	45	15	10	30	40	30	7	—	—	10
Maximum .	10	4	8	7	6	90	20	20	40	60	50	40	10	10	20

*) Մետաքսի գործարաններում աշխատող բանուորները միայն:

Աշխատանքը մետաքսի գործարաններում սկսւում է առաւօտեան ժամը 6-ից և տևում է մինչև 8-ը—ամառը, իսկ ձմեռը 6-ից մինչև 6-ը մանարան գործարաններում: Ոլորող գործարաններում բանուորները թէ՛ ձմեռ և թէ՛ ամառ աշխատում են 6-ից մինչև երեկոյեան 8-ը: Դադարը լինում է կէս օրին, որը տևում է մօտ մի ժամ: Ուրեմն աշխատանքը տևում է 11—13 ժամ: Չպէտք է մոռանալ, որ գործարաններում աշխատող բանուորների, մանաւանդ կին բանուորների, մեծ մասը կազմում են 8—12 տարեկան երեխաներ:

Բոլոր գործարաններում գաւառում և քաղաքում աշխատել են 1895 թուին 1739 բանուոր, որոնցից մեծ մասն ընկնում է մետաքսի, գլինու և օղու գործարաններին, ուրեմն բանուորների մեծ մասը—գաւառումն են:

Պէտք է ասել, որ գործարանի շուրջը գտնուած գիւղերից էլ (մօտիկ, ի հարկէ) բանուորներ են գալիս:

Հազար հոգու վրայ քաղաքում և գաւառում գալիս են 11,9 գործարանական բանուոր, գաւառում միայն հազարի վրայ գալիս են 13,3, քաղաքում միայն—6,2: Հազար հազ բնակչի վրայ միայն գաւառում գալիս են 23,4 գործարանական բանուոր:

Ա Ռ Ե Ի Տ ՈՒ Ր Ը Գ Ա Ի Ա Ռ ՈՒ Մ

Ժողովրդի աննշան մասը միայն պարապւում է առևտրով: Վերջինս ոչնչով չէ տարբերւում հասարակ մանրավաճառութիւնից, Գիւղերում պատահում են խանութպաններ, որոնք՝ գիւղական ժողովրդի պահանջների համեմատ՝ պահում են զանազան տեսակի ապրանքներ: Գիւղացիք իրենց հարկաւոր առարկաները գնում են նոյնպէս քաղաքում և աւելի չաճախ՝ շուկաներից, որոնք երկու են ամբողջ գաւառում: Այդ շուկաներում շաբթուա՝ որոշ օրերին վաճառ են հանում հացահատիկներ, կերպասներ, մրգեր և ալն, և անշուշտ մեծ փող է չըջում ալդտեղ:

Գաւառը ներքերում են ցորեն և ալլ հացահատիկներ, աղ, նաւթ, պտուղներ և ալն: Հացահատիկները, բացի բրինձից, աղը, նաւթը և պտուղները վաճառւում են փողով, իսկ մնացած իրերը փոխանակւում են ցորենով, գարիով և կորեկով: Օր. գիւղացին տալիս է երկու քաշ ցորեն և ստանում է մի քաշ բրինձ, կամ մի քաշ խաղողի համար տալիս է 2 քաշ գարի կամ 3 քաշ կորեկ:

Գաւառից քաղաք արտահանում են ցորեն, ալիւր, գարի, գինի, պտուղներ և ալն, իսկ տնայնապործական հիւսուածքներից՝ գորգ և

կապերու Գորգերը գիւղերումն էլ վաճառում են զորգ հաւաքողները: Հաջ ժողովուրդը իւղի, պանրի և բրդի հարկաւոր քանակութիւնը ձեռք է բերում թուրքերից: Աւետարանոցում և ճրագ շրջակայ գիւղերում բնակիչները տալիս են սար չւող թուրքերին ցորեն, գարի, որոշելով դրանց գինը և պայմանաւորւում նրանց հետ—ստանալ տուածի փոխարէն բուրդ, իւղ և պանիր, որոնք նոյնպէս կանխօրէն գնահատւում են:

ՔԱՂԱՔԻ ԲԻՒԴԺԷՆ

1895 թուին քաղաքն ունեցել է եկամուտ 39,296 ռուբլ 82 կոպէկ, ծախք՝ 33,956 ռ. 90 կ., դրամագլուխ՝ 33,887 ռ. 44 կոպ.

Եկամուտը կազմում են 14% տուրքը քաղաքի անշարժ կալքերից և թէալական դպրոցի պաշտպանութեան համար ստացուած 7,500 ռուբլը:

1885 թուին քաղաքն ունեցել է մուտք 29,512 ռ.

Ծախք 25,316 "

Դրամագլուխ 19,002 "

Չվճարուած տուրքի փող 26,639 "

Ղ. Տէր-Ղազարեան

ԼՈՒՍԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ԴԳՐԱՑՆԵՐ

Շուշի քաղաքում եւ Վարանդայում կան հետեւեալ դպրոցները.

	Հիմնադրութեան տարին	Դասարաններ	Ուսուցիչ	Ս Ո Վ Ո Ր Ո Ղ										Մ ա լ ա ք	Ե լ ք
				Հայ	Եւրոպ.	Վրացի	Քուրդ	Անգլուսական	Հնդկական	Ֆրանսագմբ	Գերմանի	Ընդամենը	Մինչև ամսական աւարտածներ		
Հայոց թեմական	1843	VI	4 12	550	—	—	—	39 45	322	183	550	547	14843	14843	
Ռէալական. . .	1881	VII	7 16	252 12	5	47	121	8	136	51	316	161	35413	35413	
Քաղաքային . . .	1875	III	— 9	131	4	—	36	44	7	21	29	171	10399	8326	
Թուրքերի դպրոց.	1896	I	— 4	—	—	—	209	53	6	246	4	309	—	2510	2510
Հինգ միդասեան տղայոց մասնաւոր ուսումնարան.	—	—	— 5	276	2	—	13	7	9	275	—	291	—	10000	10000
Բալորը. . .	—	—	11 46	1209	18	5	305	264	75	1070	267	1437	1062	73165	71092
Օրիորդաց Մարիամեան արքունական ուսումնար. .	1894	IV	— 10	137	12	1	—	30	8	212	—	250	—	4610	4610
Ընդամենը .	—	—	11 56	1346	30	6	405	294	83	1282	267	1687	1062	77775	75602
Նոր-Բաղլար, Սարուղէն և Վարանդայի գիւղերում եկ. ծխ. ուսումն.	1890	I	— 3	267	—	—	—	5	—	262	267	—	—	1800	1800

Այս աղիւտակից հետեւում է.

ա. Այժմեան դպրոցների մէջ ամենահինը Հալոց Հոգևոր Թեմական դպրոցն է:

բ. Ամենից շատ աշակերտներ ուսանում են Հոգևոր դպրանոցում:

գ. Արհեստաւոր, հոգևորական և դիւղական դասակարգերի որդիները առաւելապէս սովորում են Հալոց Թեմական դպրանոցում, իսկ ազնուական դասակարգին՝ ռէալականում:

դ. Ռէալական դպրոցը իւր ամէն մի աշակերտի համար ծախսում է 112 ռ., քաղաքականը՝ 49 ռ., Հալոց Թեմականը՝ 27 ռ., ռուսաց օրիորդաց դպրոցը՝ 18 ռ., Թուրքերինը՝ 12 ռուբլի:

ե. Որովհետև սովորելու շրջանում գտնուողների թիւը չափնիչ է, ուստի չի կարելի հաշուել, թէ որանց որ տոկոսն է սովորում. միայն ընդունելով, որ մօտաւորապէս բնակչութեան 20% զանաւում է ալդ հասակում, կարելի է ասել, որ հալերից 52, իսկ Թուրքերից 22% է սովորում:

Բ. ԳՐԱԳՐԱՐԱՆՆԵՐ

Շուշում Հալոց Բարեգործական Ընկերութեան տեղական ճիւղը ունի գրադարան-ընթերցարան, որ հիմնուել է 1889 թուի մարտի 10-ին: Ունի կանոնադրութիւն 14 §§-ից բաղկացած, որը օրինաւոր հաստատութեան է ենթարկուած Հ. Բ. Ընկ. Թիֆլիսի Խորհրդի կողմից:

Գրադարան-ընթերցարանից օգտուելու համար վճարում են. ունեւորները՝ տարեկան 4 ռուբլի, ամսական 50 կոպ., օրական 5 կ., չունեւորները՝ տարեկան 1 ռ., 50 կոպ., ամսական 20 կ., օրական 2 կոպէկ: Գրքեր կամ ամսագրեր տուն տանելու համար գրաւական է պահանջւում:

Գրադարան-ընթերցարանը առաջին տարին ունեցել է ընդամենը 587 կտոր գիրք, Հետզհետէ աւելացնելով՝ այսօր գրադարանն ունի մօտ 4000 կտոր գիրք՝ 6000 ռուբ. արժողութեամբ: Ընթերցարանն էլ շարունակ ստանում է պարբերական հրատարակութիւններ՝ հալերէն և ռուսերէն լեզուներով: Առաջին տարում ստացել է 17 պարբ. հրատարակութիւն, իսկ այժմ ստանում է 30: Ունի կահ-կարասիք մօտ 350 ռուբ. արժողութեամբ:

Գրադարանը չունի ձեռագիրների բաժին: Գրքերն էլ միայն հալերէն և ռուսերէն լեզուներով են:

1889 թուի մարտի 10-ից մինչև 1896 թ. լուծուարի 1-ը գրադարանից օգտուել են:

	I տարի 1889	II տարի 1890	III տարի 1891	IV տարի 1892	V տարի 1893	VI տարի 1894	VII տարի 1895	Ընդհանուր գումար
Տարեկան անդամներ.	9	1	4	3	5	6	9	37
Ամսական »	161	216	228	230	233	359	395	1822
Օրական »	270	423	323	306	246	327	344	2239
Եօթ տարուալ ընթացքում օգտուել են .	—	—	—	—	—	—	—	*) 4098
Գրքեր և ամսագրեր են տարուել կարդալու	1834	2631	3353	4202	3506	5371	6723	**) 27620

Եօթ տարուալ ընթացքում ունեցած անդամների թուի՝ 4098-ի վրալ եթէ աւելացնելու լինինք և ընկերութեան լաճախորդ անդամների թիւը, հաշուած միջին թուով տարեկան 50 հոգի, կ'ստանանք 4448 թուանշանը. հետևապէս և գրադարան-ընթերցարանից օգտուողների թիւը տարեկան եղել է, միջին թուով, մօտաւորապէս 635:

Գրադարան-ընթերցարանից օգտուողները բաժանուում են. ըստ ազգութեան՝ հայեր—85%, ռուսներ—8%, թուրքեր—4% և ալազգիներ 3%: Ըստ դասակարգի՝ ուսումնառուներ (ուսանողներ, աշակերտներ և աշակերտուհիներ)—55%, առևտրականներ—25%, աստիճանաւորներ—10%, ուսուցիչներ և վարժուհիներ 7%, արհեստաւորներ 3%:

Կանանց բացակաւութիւնը նկատելի է. դրանց լաճախորդների թիւը մի շատ աննշան տոկոս է կազմում՝ աչն է 2%...

Աւելի շատ կարդացուել են հետեւեալ հեղինակների աշխատութիւնները, որոնց դնում ենք ալստեղ ըստ առաւելութեան:

*) Այդ գումարի մէջ չեն մտնում ընկերութեան անդամները, որոնցից լաճախորդների թիւը տարեկան մօտաւորապէս 40—60 է հասնում:

**) Այդ գումարի մէջ չեն մտնում ընթերցարանում կարդացուած գրքերը և ամսագրերը:

Հալերեն՝ Բաֆֆի, Պաօլան, Արովան, Շիրվանզադէ, Մերենց, Աղալեան, Շէքապիր, Էօփէն-Սիւ, Դիւմա, Ժիւլ-Վերն, Շրլլեր, Պարոնեան, Սուեդրակեան, Խրիմեան, Մօլլէր, Շահաղիպեան, Փամառ-Փաթիլպա և Լէօ. Ռուսերէն՝ Тургеневъ, Толстой, Жюль-Вернъ, Гоголь, Лермонтовъ, Пушкинъ, Диккенсъ, Достоевскій, Шпильгагенъ, Гончаровъ, Гаршинъ, Зола, Островскій, Гюго, Додэ, Бѣлинскій, Байронъ, Мольеръ, Шекспиръ, Шиллеръ, Гёте, Сенкевичъ և Чеховъ.

Առաջ բերելով հեղինակների անունները, տեսնում ենք, որ ընթերցողների շրջանը մեծ մասով բեղլեարիտ հեղինակների գրքեր է կարդացել՝ միանգամայն անուշադիր առնելով գրականութեան և այլ ճիւղերին պատկանող գրքերը։ Վերջիններովս հետաքրքրուողները մի շատ աննշան կօնտրինգենտ են կազմում։

Ի դէպ, գրադարանը, կարելի է ասել, բաւական հարուստ է գիտական գրքերով։

Պարբերական հրատարակութիւններից (ամսագիրներից) առաւելապէս կարդացուել են՝ հալերէն՝ «Մուրճ», «Փորձ», «Արաքս», «Տարազ», «Հանդ. գրակ. և Պատմ.», և ռուսերէն՝ «Вѣстникъ Европы», «Артистъ», «Сѣв. Вѣстникъ», «Русская Мысль», «Книжки Недѣли», «Миръ Божій», «Русское Богатство».

Եկամտի կողմից գրադարան ընթերցարանը աճքան էլ նախնածնի չէ։ Եթէ տարուաւ ընթացքում մուտք է ունեցել ընդամէնը 1151 ռուբլի 92 կոպ., մինչդեռ ծախք ունեցել է 6328 ռուբ. 64 կոպէկ։ Դէֆիցիտը՝ աճ է 5176 ռուբ. 72 կոպ. ծածկուել է ընկերութեան վարչութեան ունեցած եկամտի միւս աղբիւրներից, — անդամակցական վճարներից, նուէրներից, ներկայացումներից և այլն։

Բացի ընկերութեան գրադարան-ընթերցարանից, Շուշու կլուբը ևս ունի մի հարուստ գրադարան-ընթերցարան, որից նոյնպէս բաւական օգուտում են թէ հալերը, թէ ռուսները և թէ թուրքերը։

Ի նկատի պիտի առնենք նոյնպէս Հոգևոր թեմական և բէալական դպրոցների գրադարանները, որոնցից օգուտում են դոյն դպրոցների աշակերտները, ուսուցիչները և մասամբ՝ կողմնակի անձինք։

Գ. ՊԵՐԻՍԵՐԱՆ ՀՐԵՑՈՐԵԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Շուշի քաղաքում եւ գաւառում ստացուել են.

	Արձագանք	Մշակ	Մուրհ	Նոր-Գար	Տարակ	Բոլոր	Ռուսներ	Ընդամենը
1894 թուին . .	25	58	7	82	16	188	412	600
1895 " . .	38	63	5	92	21	219	475	694
1896 " . .	33	59	6	66	18	149	523	672
Ընդամենը .	96	180	18	240	55	536	1410	1966
Միջին թուով .	32	60	6	80	18	179	470	655

Այս աղիւսակից հետեւում է.

ա. Շուշում ամենից աւելի տարածուած է «Նոր-Գար»-ը, սակայն հետզհետէ պակասել է:

բ. «Նոր-Գար»-ից լիտով աւելի տարածուած է «Մշակը», որ հետզհետէ աւելացել է:

գ. Ռուսաց թերթերը աւելի և աւելի տարածուած են, և մինչև անգամ աւելի քան հազկականը:

դ. Հազար հոգուց միայն 19 հոգի են թերթ ստանդում:

Գ. Թ Ը Տ Ր Ո Ն

Շուշում առաջին ներկայացումը տեղի է ունեցել դեռ վաթսուհինական թուականներին, երբ հալընիք վերադարձած ուսանողները ոչ միայն ողամարդու, այլ և կանանց դեր են կատարել: Այնուհետև թեմական դպրանոցի ուսուցչական խումբը և չրջիկ դերասանները ներկայացումներ են տուել թեմական դպրանոցի դահլիճում, որ բաւական ընդարձակ է: Սակայն թատրոնը աւստեղ կանոնաւորուել և իւր կրթիչ ազդեցութիւնը օր աւուր աւելացրել է, երբ 1891 թուին շինուել է պ. Ն. Խանդամիրեանցի թատրոնական շէնքը:

Սա թէև արտաքուստ և կամ ներքուստ ճարտարապետական և կամ գեղարուեստական մի առանձին ճշանակութիւն չունի, սակայն իւր ընդարձակ դահլիճով, բաւական չարմարաւոր բեմով ու երկար ֆուպէնով, միանգամայն բաւականացուցիչ է Շուշուայ պէս մի գաւառական քաղաքի համար: Ունի նաև բաւական դեկորացիաներ, մի բաւական ճաշակով նկարուած վարագոյր և ալլն:

Թատրոնի ըացման օրից մինչեւ այժմ եղել են.

1891	Թուին	13	ներկայացում,	4030	ր. մուտք
92	»	19	»	5100	»
93	»	20	»	5694	»
94	»	19	»	4824	»
95	»	24	»	7014	»
96	»	24	»	6700	»
Ընդամենը . .		119	»	33362	ր. մուտք
Միջին թուով .		20	»	5560	»

Այսպէս ուրեմն՝ տարեկան միջին թուով տրուում են 20 ներկայացում, իւրաքանչիւր ներկայացման տոմսակ է վաճառւում 278 ր., որից դուրս գալով ծախսը, մօտաւորապէս 128 ր., զուտ արդիւնք մնում է 150 լուլիս: Բոլոր տոմսակները ծախուած դէպքում մուտք է լինում 325—350 լուրջի:

Ե. ՏՊԵՐԱՆՆԵՐ

Փաղաքումս կալ երկու տպարան. մինը Հալոց հոգևոր տեսչութեան, որ բացուած է Բաղդասար միտրապօլիտի ջանքով 1830-ական թուականներին: Մամուլը բաւական փոքր է և բազմատեսակ տառեր չունի: Այնքան անկանոն են պահում գործերը, որ հակառակ մեր բոլոր ջանքին, չկարողացանք իմանալ թէ մինչև այժմ արդտեղ քանի գիրք են տպուած:

Միւսը Ա. Մահտեսի-Յակոբեանինն է: Սա բացուած է 1877 թուի նոյեմբերին. ունի բաւական լաւ մամուլ և նոր ձևի տառեր: Մինչև ներկալ թուականը տպուած է 83 գիրք, հետեապէս և՛ տառեկան միջին թուով 4 գիրք, որ շատ քիչ է:

Զ. ՈՃԻՆԳՈՐԺՈՒԹԻՒՆ

Հետեւեալ աղիւսակը ցոյց է տալիս թէ վեց տարուալ ընթացքում որքան ոճրագործութիւններ են կատարուել Շուշում.

Թուին	Սպանութիւն		Ինքնասպանութ.		Պատահակ. մահ	
	Հայ	Թուրք	Հայ	Թուրք	Հայ	Թուրք
1890	1	2	1	—	—	1
1891	1	3	1	—	2	2
1892	1	7	1	—	1	1
1893	1	3	1	—	2	2
1894	2	5	2	—	—	2
1895	1	4	1	—	2	4
Ընդամենը	7	24	7	—	7	12

Այս աղիւսակից հետեւում է.

Հայերի և թուրքերի սպանութեան թուերը չարաբերում են միմեանց, ինչպէս 1:3,5, մինչդեռ ալդ երկու խմբերի թուական չարաբերութիւնը համարեա հաւասար է 2:1.

Անձնասպանութիւնը բացառապէս հայերին է չափուկ, որ կուլտուրական աւելի բարձր կեանքի մի չափանիշ է:

Միւս ոճրագործութիւնները, ինչպէս վիրաւորիլ, ծեծել և ալն նոյնպէս թուրքերի մէջ են աւելի պատահում:

Հետեւեալ աղիւսակում բերուած է Շուշու և Զիքրապիլի *) գաւառների ալդ երկու ժողովուրդներից բանտարկուածների թիւը:

Թ իւ	Հայեր		Թուրքեր	
	Ար.	Իգ.	Ար.	Իգ.
1890	92	1	524	2
1891	68	3	651	12
1892	52	2	459	—
1893	98	—	696	5
1894	62	1	369	2
1895	56	3	423	3
Ընդամէնը	428	10	3122	24

„Кавказскій календарь“-ի 1896 թուի համաձայն այս երկու գաւառների հայերի ընդհանուր թիւն է 94,750, թուրքերինը՝ 91,916: Այսպէս՝ մինչդեռ երկու ազգաբնակչութիւններն էլ համարեա հաւասար են միմեանց, թուրք ոճրագործների թիւը համարեա 7 անգամ պակի է հայ ոճրագործների թուից **):

*) Այդ գաւառում առանձին բանտ չկայ:

**) Այս տեղեկութիւնները ուրիշ մի քանի տեղեկութիւնների հետ միասին տուել է մեզ բժիշկ պ. Բահաթրեանը, որին խորին շնորհակալութիւն ենք յայտնում:

Է. Փ Ո Ս Ց

Պէտք է ասել, որ արդէն քաղաքացիները մեծ կարիք են զգում փոխանակ շաքաթական երեք անգամի, ամենայն օր փոստ ունենալու և կանոնաւորուած տեսնելու նամակների ցրումը, որ շատ անկանոն կերպով է կատարւում:—Յրիչը մարդկանց, երեսանների, ծառանների մի ահագին խմբի հետևողութեամբ հանդիսաւոր կերպով իջնում է փոստատնից դէպի Թոփխանան և մտնելով քաղաքալին ժողովարանի բակը, բարձրանում է պատշգամբը, իսկ հետևողները մնում են ներքեւում: Յետոյ բարձր ձայնով կարդում է բոլոր լրագիրների և հասարակ նամակների հասցէները և չալրտում որ կողմից որ «իմն» է հնչւում: Այսպիսով բացի այն որ շատ նամակներ կորչում են, ալ և բոլորը իմանում են, թէ ովքեր նամակներ ունին:

Հետեւալ աղիւսակը ցոյց է տալիս փոստի գործունէութիւնը, որից հետևողութիւններ հանելը թողնում ենք իրեն ընթերցողին:

Փ Ո Ս Տ

	Փոստ		Հասարակ նա- մակներ			Հասարակ փաթեթներ (բանդերով)	Պարբ. արժ. հրատար. (հատ)	Աղանդաված թղթակ.	Դրամական և արժեքա- ւոր ծրարներ		Ծանրոցներ (ПОСЫЛКИ)			Վերադիր վճարով			Անցնող թղթակցութ. բնդանուր արժեքը	Հեռագիրներ				Մոտ ք	Ընդամենը	Ծախս																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
	Ուղարկում	Ստացում	Փ ա կ						Արժեքա- ւոր		Անարժեք	Ուղարկում ծան- րոցների մէջ կալիւ վերադիր վճարով		Մանրոց	Ուրիշ իրեր	Վերադիր վճարների բնդ. գում.		Անցնող (ТА- РИФИКАЦИЯ)	Արժանական	Անցնող	Ընդամենը	Սակագիր կեղծագր- ների խօսքերի թիւը			1) Փոստից 2) Ներքին հաղորդակ. հեռագր. 3) Միջազ- գային հա- ղորդակ. հե- ռագր.																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																															
			վճարում	Անվճար (արքուն.)	Բ ա ց				Ք ա ն ա կ Ը	Ա Ր ժ Ե Ք Ը		Քանակ	Արժեքը																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																											

*) Չէր ընդունուած:

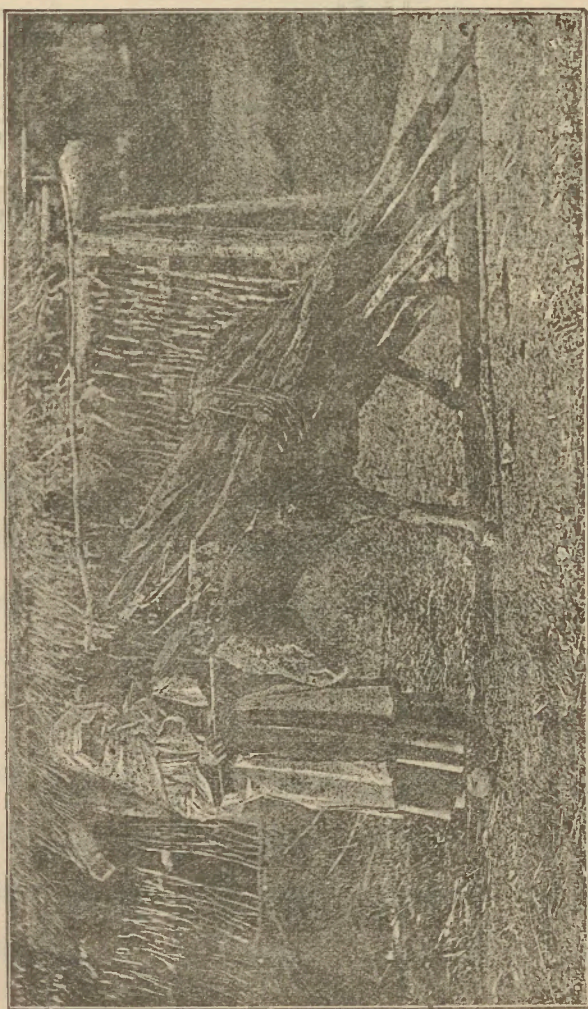
Ը. ՀԱՂՈՐԴԱՅՈՒԹԻՒՆ

Շուշին փոստային ճանապարհներով կապուած է Գորիսի և Անդրկովկասեան երկաթուղու Բագու-Թիֆլիսեան գծի Եւլախ կայարանի հետ: Շաբաթական երեք անգամ օմնիբուս է գնում և գալիս Շուշից Եւլախ, անցնելով ճանապարհը մօտ 11 ժամուայ ընթացքում:

Քաղաքում կան «Նաղէժ-դա» և «Րոսսիսկուէ» հաղորդակցութեան ընկերութիւնների գրասենեակները, որոնք կատարում են ապրանքների տեղափոխութիւնը:

Քաղաքի և գիւղերի, ինչպէս և մի-

միայն գիւղերի միջև չկան կանոնաւոր ճանապարհներ, և քիչ տեղեր են սալլեր բանում: Սովորական գործածական կենդանիներն են՝ էջը, ջորին և ձին:

Վ. Ա. ՐԱՆՆԵՐԻ ՀԱՂՈՐԴԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԲԱՐՔ

Ա. ԱՍՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԵԱՅ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՕՐՕՐՈՑԻ ՆՇԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Առաջները շատ յաճախ, իսկ այժմ շատ սակաւ է պատահում օրօրոցի նշանադրութիւն, որ տեղական բարբառով «օրօրոցախազ» է կոչւում: Միմեանց համակրող գերդաստաններ և կամ մի ընտանիք ցտնկանալով միմեանց և կամ մի հալալ-ծիծ ունեցող օջախի հետ կարելոյն չափ շուտ բարեկտմանալ, ուխտում են միմեանց տալ իրենց սպասելիք որդիները, եթէ նրանք տարբեր սեռի լինին և կամ, եթէ մի-նը արդէն արու զաւակ ունի, խոստանում է նշանադրել նրան միւսի սպասած աղջկայ հետ: Շատ անգամ պատահում է, որ այս ցանկութիւնը ծագում է ծնողների մէջ, երբ արդան արդէն միքանի տարեկան, իսկ աղջիկը միքանի օրական է լինում: Այս ժամանակ տղայի հայրը խաղում է աղջկայ օրօրոցը և կամ եռագոյն մի թել կապում օրօրոցի լրծից և այսպիսով արդէն նշանադրում այդ երկու փոքրիկներին:

Երբեմն էլ պատահում է, որ փոքրիկ տղաները համակրանք են ցոյց տալիս զէպի փոքրիկ աղջիկները և սրանց հայրերը խոստանում են պսակել նրանց, երբ մեծանան:

Այս խոստումից յետոյ այդ փոքրիկները նշանուած են համարւում և տղան պարտաւորւում է իւր մրգից միշտ բաժին հանել իւր փոքրիկ նշանածին:

Անցեալներում և մասամբ այժմս էլ շատ հազիւ էր պատահում, որ փոքրիկ նշանածները հրաժարուէին իրենց ծրնողների խոստումը կատարելուց: Եւ մինչև անգամ եթէ ծրնողներից մինը կամենար լետ կենալ իւր խոստումից, միւսը կարողացածին չափ կ'ստիպէր և կը նախատէր նրանց:

Երբ այդ փոքրիկ նշանած աղջիկը մեռնում էր, յաճախ պատահում էր, որ տղան նրա քրոջ հետ էր ամուսնանում, իսկ եթէ տղան էր մեռնում, սրա եղբայրն էր ամուսնանում աղջկայ հետ:

Շատ անգամ պատահել է, որ հիւանդութեան, ընտանիքի դժբախտութեան և այլ պատճառներով՝ այսպիսի նշանադրութիւնները լուծուել են: Շատ անգամ էլ նշանուածները միմեանց անհամապատասխան լինելով՝ փոխադարձաբար թշուառացրել են միմեանց:

ՇԱԼԱԿԻ ՆՇԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Երբ երիտասարդը սիրահարուած է և ուզում է խընդրել աղջկայ ձեռքը, բայց ամաչում է, լուռ ու մունջ և գաղթագողի «շալակ» է տանում: Վերցնում է մի քթոց թարմ պտուղներ, խաղող, տանձ, խնձոր, խիար և կամ մի կապոց չոր միրգ և գիշերը տանում նշանածի դռանը կամ դրսում քնած տղամարդու գլխի վերևը դնում: Միքանի անգամ այս կրկնելուց լետ՝ աղջկայ ազգականների մինի միջոցով յայտնում է, թէ շալակ տանողը ինքն է: Եթէ աղջկայ ծնողները համաձայնում են իրենց աղջիկը տալու, շալակի քթոցի մէջ դնում են «խոնչա»—մի եփած հաւ, միքանի ձու, միքանի գաթայ և մի զոյգ գուլպայ— և ուղարկում տղին՝ հանդը, ուր նա բանելիս է լինում: Այս լուռ ծիսակատարութիւնից լետոյ աղջիկն ու տղան նշանուած են համարւում:

ԲԱՐԳԵԱՆ ԿԱՄ ԾԱՂԿԱԶԱՐԴԻՆ ՆՇԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ծաղկաղարդին եկեղեցում, նախապէս առնելով աղջկայ ծնողների համաձայնութիւնը, տղայի մայրը կամ մի մօտիկ

ազգական կին Շաղկազարդի ծառի վրայ վառուող մոմերից վառելով մի խաչաձև մոմ, որի վրայ երբեմն մի արծաթէ մատանի է անցկացրած լինում, տանում և լռելեայն տալիս է իւր ուզած աղջկայ ձեռքը, և կամ նրան մօտեցնելով ծառին, ձգում է գլխին մի կարմիր չարդաթ: Այնուհետև այդ աղջիկը նշանուած է համարում:

«ՕՃԱԽԻ ՊՍԱԿ»

Գրեթէ ամէն մի գիւղում կայ մի կամ երկու օճախ, որ սրբատեղի է համարում. եկեղեցի չեղած գիւղում պրսակի խորհուրդը թոնրի և կամ այսպիսի օճախների վրայ է կատարում: Այսպէս մինչև 1882 թուականը Խերխան գիւղում պսակը Փարամազենց օճախի վրայ է կատարուել, որովհետև գիւղում եկեղեցի չի եղել: Սխտորաշէնում, մինչև այժմս էլ պսակը Սահակ քեօխանց (տանուտէր) և Շրվերդունց օճախների վրայ են կատարում, որովհետև այժմս միայն սկսել են եկեղեցի շինել: Բացի սրանից միշտ և բոլոր գիւղերում նորապսակները եկեղեցուց դուրս գալուց յետոյ անպատճառ բոլոր հանդիսականների ընկերակցութեամբ և զուով զուով առաջնորդութեամբ գնում են այդ օճախները համբուրում և տպա գնում իրենց տուն:

Կիւրակի և տօն օրերն էլ շատ կանայք գնում ուխտ են անում այդ օճախների վրայ: Սրանք սովորական «ղարադամի» օճախներից ոչնչով չեն տարբերում, տնեցիները սովորական ձևով գործածում են այն և յետոյ մօտը մի մոմակալ և մի խնկաման դնում, որ ուխտաւորը կարողանայ իւր բերած մոմը վառել և խուսկը ծխել:

Հաւաքածու տեղեկութիւններից երևաց, որ այս օճախները պատկանում են գիւղի հիմնադիրներին, և կամ գիւղի մէջ ահագին ազդեցութիւն ունեցող մարդկանց:

Յիշենք այս օճախներից մի քանիսը.

Չանախչի գիւղում.— Մելիք Շահնազարենց օճախը. յայտնի է, որ Մելիք Շահնազարը գիւղի տէրն է եղել:

Գ. ձարտար գիւղում, Խոճանց և Միրզաբէկանց և Տողցունց (Տող գիւղից գաղթածների) օճախները:

Հիրհերում Չալունց օճախը: Ասում էին թէ Չալին է հիմնել այս գիւղը և նրա տոհմից են միքանի սերունդ շարունակ տանուտէրներ եղել:

Ծովատեղ գիւղում—Բղերանց օճախը: Սա գիւղի մելիք՝ Մելիք Փարսադանեաններից է:

Սարուշէնում—Քեօխանց օճախը (Միրզաբէկեան Ղահրամանի):

«Թ Ո Ն Ր Ի Պ Ս Ա Կ»

Սրանից մի 10—20 տարի առաջ դեռ ևս գործադրւում էր թոնրի պսակը. սա գլխաւորապէս տեղի էր ունենում 1) երբ գիւղում եկեղեցի չէր լինում, 2) երբ եկեղեցում ննջեցեալ էր լինում, *) 3) երբ ամուսնացողները այրիներ էին **) 4) երբ չհասութիւն կար և 5) երբ հարսնացուն բարոյական կեանք չէր ունեցել:

Ժողովուրդը սուրբ է համարում թոնիրը: Գրեթէ բոլոր գիւղերում թոնիր շինելիս կանչում են քահանային, որ օրհնում է թոնիրը և միքանի տեղ մեռոն քսում:

Թոնրի պսակին թոնրի վրայ շուրջանակի մոմեր են վառում: Հարս ու թագուոր գալիս երեք անգամ պտտում են թոնրի շուրջը և կանգնում նրա արեւմտեան կողմը, երեսները դէպի արեւելք դարձրած: Ապա չոքում և երեք անգամ համբուրում են թոնիրը: Այնուհետև քահանան կատարում է

*) Նօշի դրւում մէկին պսակել են թոնրի վրայ, որովհետեւ եկեղեցում ննջեցեալ է եղել, լստու ծնողները զօգո՛ւ լինելով՝ կրկին նոն օրը եկեղեցի են տարել և նորից պսակի ծէսը կատարել տուել: Նրեք տարուց լստու այդ երիտասարդը մեռել է: Նրա վաղահաս մահի պատճառը պսակի միջոցին եկեղեցում եղած ննջեցեալը համարելով, լուսահատութեան մէջ են ընկել և թաղել երիտասարդին իւր հարսանեաց չորելով: Միքանի օրից էլ նրա կինն է անձնասպանութիւն գործել և հարսանեական շորելով թաղուել:

**) Գոնավարդ գիւղում Մարտիրոս անունով մի այրի կուր մարդ թոնրի վրայ պսակուելիս ընկել է թոնիրը:

պսակադրութիւնը և նորապսակները կրկին համբուրելով թոնիրը վերադառնում են, շատ անգամ մինչև թոնրատնից դուրս գալը յետ յետ գնալով՝ որպէս զի մէջքերը չդարձնեն դէպի թոնիրը, մեղք համարելով այդ: *)

ԱՌԵՒԱՆԳՄԱՄԲ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

Դեռ մինչև այսօր էլ յաճախ պատահում է, երբ մի երիտասարդի մերժում են տալ իւր սիրած աղջիկը, որի պատճառը սովորաբար երիտասարդի ստոր գերդաստանից, կամ աղքատ լինելն է լինում, վերջինս հաւաքելով իւր միքանի մտերիմ ընկերները՝ փախցնում է աղջկան: Շատ անգամ առնելով աղջկայ համաձայնութիւնը և ժամադիր լինելով նրա հետ, երիտասարդը ձիու գաւակն է առնում աղջկան, որը իւր հետ առած է լինում իւր բոլոր զարդերը, և փախչում: Եթէ աղջկայ ծնողները շուտ են իմանում այս, իսկոյն միքանի ձիաւորներ հետևում են նրանց և եթէ հասնում են, տեղի է ունենում մի կատաղի կռիւ, որի ընթացքում երբեմն մարդիկ էլ են սպանւում: Եթէ չեն կարողանում աղջիկը յետ խլել, տղան տանում է նրան մի ուրիշ գիւղ իւր մի բարեկամի տուն: Անմիջապէս աղջկայ հայրը յայտնում է մարմնաւոր և հոգևոր իշխանութիւններին, որոնք աղջկան կանչում հարցաքննում են: Եթէ աղջիկը խոստովանում է, որ իւր ազատ կամքով է փախել երիտասարդի հետ, նրանց թոյլ են տալիս պսակուելու, իսկ եթէ ոչ, բաժանում են նրանց, աղջկան վերադարձնում հօրը, իսկ տղին պատժում պետական օրէնքներով:

Երբեմն պատահում է, որ երիտասարդը փախցնում է աղջկան, առանց նրա համաձայնութիւնը առնելու. այսպիսի դէպքերում հազիւ է պատահում, որ աղջիկը չը գիշեր երիտասարդի և նրա բարեկամների աղաչանքներին՝ յայտնելու թէ իւր կամքովն է փախել: Փախցրած և վերադարձուած աղջիկը հասարակութեան մէջ յարգանքով պաշտելով՝ թշուառ

*) Թոնրի վրայ կնոնք եւ կատարում են. տես Տղաբերք:

աղջիկները նոյն իսկ ակամայից համաձայնում են ամուսնանալու փախցնողի հետ:

ԳՆՄԱՄԲ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

Գնմամբ ամուսնութիւնը դեռ ևս գոյութիւն ունի Վարանդայում, որ երևում է «հրդէ կտրել» ծէսի մէջ: Այստեղ աղջկայ և տղի հայրերն ու բարեկամները երկար սակարկելուց յետոյ որոշում են, թէ տղի հայրը որքան փող պիտի տայ աղջկայ հօրը՝ աղջիկը տանելու համար: Այս գումարը տատանում է 20—100 ռ. միջև: Եւ մինչև որ այդ փողը չյանձնուի աղջկայ հօրը, որ սովորաբար այդ օրն է տեղի ունենում, պսակը չի կարող կայանալ:

Լ Ե Վ Ի Ր Ա

Այս սովորութիւնը մասամբ կայ Վարանդայում, միայն փոքր ինչ ձևափոխուած: Եթէ մինը նշանուած ժամանակ մեռնում է, նրա եղբայրն է շատ անգամ ամուսնանում նրա հարսնացուի հետ: Եւ եթէ հարսնացուն է մեռնում, փեսացուն է ամուսնանում սրա կրտսեր քրոջ հետ: Դէպքերը բազմաթիւ են. օր. Գիշի գիւղի քահանան ամուսնացրել է իւր կրտսեր որդուն իւր մեռած որդու հարսնացուի հետ:

Ծ Ա Խ Ս Ը

Սովորաբար աղջկայ կողմից շատ քիչ ծախս է լինում, իսկ տղի կողմից մօտաւորապէս լինում են հետևեալ անհրաժեշտ ծախսերը.

Ն շ ա ն ո ղ ր է ք ի ն

Մի ոչխար 3—5 ռ.

Մի մատանի 3—5 ռ.

Օղի և գինի 3—8 ռ.

Մանր ծախսերը . . . 10—15 ռ.

Ընդամենը՝ 19—33.

«Խոնջա»-ի և այլ մանր ծախսեր մինչև հարսանիքը . 10 — 15 ռ.

Հարսանիքին

Սի ոչխար կամ մի եզ . . . 3 — 15 ռ.

Գինի և օղի 15 — 40 ռ.

Հարսի զգեստը 30 — 60 ռ.

Հարսի գլխի արծաթ կամ

ոսկի փողը 8 — 72 ռ.

Քահանային 3 — 5 ռ.

Աթոռահաս 5 — 7 ռ.

Եկեղեցուն 1 — 2 ռ.

Հարսնեղբորը 1 — 3 ռ.

Բրինձ, շաքար, թէյ . . . 5 — 10 ռ.

Դաւուլ-զուռնին և մանր

ծախսեր 15 — 20 ռ.

Ընդամենը՝ 86 — 214 ռ.

ԱՂՋԻԿ ՈՒՋԵԼ

Հարսնացուի ընտրութեան խնդրում երիտասարդը շատ փոքր ձայն ունի. այդ առաւելապէս պատկանում է մօրը և հօրը: Շատ հազիւ է պատահում, որ մի երիտասարդ ամուսնանայ իւր ծնողների չուզած աղջկայ հետ, մինչդեռ աղջիկները աւելի յաճախ փախչում են իրենց սիրելիների հետ, եթէ իրենց ծնողները հակառակ են լինում իրենց միութեան: Սրա պատճառն այն է, որ երիտասարդները առանձին, ինքնուրոյն կեանք չունենալով և տնտեսապէս կախուած լինելով հօրից, չեն վստահանում նրա կամքին հակառակ գնալու: Աղջիկը առնել փախցնելուց լետոյ, նրանք հազիւ կարողանում են մի ամիս անցկացնել այս կամ այն բարեկամի տանը, այնուհետեւ կամայ աւամայ ստիպուած են վերադառնալ իրենց տուն, որովհետեւ սեպհական հող, դրամագլուխ չունին և բանուորական կեանքն էլ, մանաւանդ ձմեռը, գոյութիւն չունի Վարանդայում:

Այսպէս ուրեմն՝ երբ ծնողներն ընտրում են մի աղջիկ, առաւելապէս նրա ընտանիքի և մանաւանդ մօր բարոյական յատկութիւնները նկատի առնելով, մի կնոջ ուղարկում են աղջկայ մօր մօտ խնամախօսութեան: Այս կինը գովելով երիտասարդի ընտանիքը, օձախը, և երիտասարդի աշխատութիւնն ու կտրիչութիւնը — «կտրիել (կատարեալ), ռաշիտ (քաջ) տղայ ա» — առաջարկում է տալ իւր աղջիկը նրան:

Աղջկայ մայրը ժամանակ է խնդրում ամուսնու և մանաւանդ իւր եղբօր հետ խորհրդակցելու, միանգամայն խոստանալով աշխատել յաջողացնելու:

Միքանի օրից աղջկայ մայրը յայտնում է իւր համաձայնութիւնը և կամ մերժում: Համաձայնած դէպքում ամուսնացող երիտասարդը իւր եղբօր կնոջ հետ, առնելով մի հասարակ, 20—60 կոպէկանոց մատանի, գնում է աղջկայ տունը: Փոքր ինչ խօսակցութիւնից լետոյ աղջիկը, իւր երեսը քողով ծածկած, թէյ է բերում: Երիտասարդի հետ եկած կինը աշխատում է բանալ աղջկայ երեսը և տեսնել նրա գեղեցկութիւնը. ապա համբուլում է ճակատից և բերած մատանին դնում մատը: Այս ծէսը տեղական բարբառով «բէհ (առհաւատչեայ) տանել» է կոչւում: Յետոյ ընթրիք են տալիս ու մի մի զոյգ գուլպայ նուիրում փեսացուին ու կնոջը, որոնք որոշելով նշանադրութեան օրը՝ վերադառնում են տուն:

Նշանադրութիւնը գլխաւորապէս տեղի է ունենում մեծ պասին, իսկ հարսանիքը Նաւասարդից մինչև մեծ պաս և առաւելապէս Բարեկենդանին: Հարսանիքի պատրաստութիւնը սկսւում է չորեքշաբթի տղայի, իսկ հինգշաբթի՝ աղջկայ տանը: Հարսանիքը իսկապէս տևում է եօթը օր, չորեքշաբթի օրից մինչև երեքշաբթի, միայն բուն հարսանիքը կատարւում է երեք օրուայ ընթացքում, ուրբաթ, շաբաթ և կիրակի: Այս օրերն անելու գլխաւոր պատճառն այն է, որ նախ ուրբաթ օրը պատուայ կերակրներ մատուցանելով, աւելի քիչ կը ծախսեն և երկրորդ՝ «կանչը» կ'ընկնի կիրակի օրը, երբ գիւղացիները բոլորովին ազատ լինելով՝ աւելի մեծ թուով կը հաւաքուին:

ՆՇԱՆԴՐԵՔ

Որոշուած օրը առաւօտեան փեսացուի տնից ուղարկում են աղջկայ տունը մի ոչխար (եթէ միայն հարուստ են), ճակատը սպիտակ և կարմիր ներկած, պոզերից և վզից խնձորներ և ընկոյզի շարուկ ձգած. մի շիշ օղի, մի թունգի գինի, մրգեղէն և շաքարեղէններ: Սրանք տանողը ստանում է 40—80 կոպէկ նուէր և հիւրասիրում:

Երեկոյեան թէ տղի և թէ աղջկայ ծնողները հրաւիրում են իրենց տղամարդ բարեկամները: Տղի տանը հրաւիրում է նախ քահանան, քաւորը և տանուէրը: Մի մի բաժակ օղի խմելուց յետոյ, առաջ են բերում մի խնձոր, մէջը արծաթեայ կամ ոսկէ մատանի և տօն կանանց կողմից միքանի աբասի խրած: Քահանան առնում է խնձորը, շնորհաւորում, մի աբասի էլ ինքը մէջը խրում և տալիս իւր մօտ նստողին: Սա ևս մի աբասի է խրում, նոյն կերպ շնորհաւորելով: Երբ խնձորը պտոյտ գործելով՝ աբասիներով լցւում է, դնում են մի չարդաթի մէջ, երկու զոյգ կանաչ կարմիր քօշերի հետ, որոնցից մի զոյգը հարսնացուի, իսկ միւսը նրա մօր համար է լինում, և կապում:

Այս ժամանակ աղջկայ տանից մի տղայ է գալիս և հրաւիրում սրանց բոլորին աղջկայ տունը: Անմիջապէս բոլորը վեր են կենում, ծերունիները վերադառնում են իրենց տուն, իսկ միւսները գնում են աղջկայ տունը: Փեսացուն չի գնում հարսնացուի տունը, սակայն այժմ միքանի գիւղերում սկսել են նրան ևս տանել: Երբ հասնում են հարսնացուի տանը, տնեցիները ընդառաջ են գալիս և սիրով ընդունում:

«Ձեր վոններ գալուքը բարի ինի», ասում է հարսնացուի մայրը փեսացուի մօրը, «ուրախ բարեկամ ընիք»:

— Դէհմըտալ էնք էս օճախէն մին հափուռ վէղ եօր օնինք, պատասխանում է փեսացուի մայրը, Սատուած տայ անփոշմնելի սովտա (առևտուր) ինի: Մեր ջհալների կապն էլ էրկան ինի:

Յետոյ մտնում են զարադամը և նստում օճախի շուրջը: Անմիջապէս թէյ են մատուցանում և յետոյ հաց փռում: Այս ժամանակ տղայի հայրը դառնում է քահանային և ասում. «Ադէր, կարգի, պատարագի ըլիս, բէ մեր հարսնացուն մի ուրախանանք, գիտիւմք օր մեր խնամին կարմիր գինի շատ օնէ, կ'օտինք, կը խմինք քէփ կ'անինք»:

Իսկոյն մի կնոջ առաջնորդութեամբ հարսնացուն, երեսը մինչև գօտին չարղաթով ծածկած, գալիս է և կանգնում քահանայի մօտ: Այս ժամանակ մի սկուտեղի մէջ մրգեղէն, միքանի մօմ, միքանի խնձոր, և նշնի մատանին դրած մօտեցնում են քահանային: Քահանան օրհնում է այս և վերցնում մատանին տալիս փեսացուին: Սա էլ անցկացնում է այն հարսնացուի մատանեմատը: Այս միջոցին ման են տնջում սկուտեղը և հիւրերը շնորհաւորելով ու բարեմաղթութիւններ անելով մի մի բաժակ գինի կամ օղի են խմում, շաքարեղէնից ուտում և մի մի արծաթեայ քսան կամ տասնևհինգ կոպէկանոց խրում խնձորի մէջ: Այս փողերը, որ տեղական բարբառով «հարսնացուին տուած թաս»-են կոչւում, պատկանում են հարսնացուին, և մօտաւորապէս 3—8 ռուբլու է հասնում, որից տալիս են քահանային 50 կոպ. մի ռուբլի, և 30—50 կ. հարսը առաջ բերող կնոջը:

Սրանից յետոյ սկսում են հաց ուտել: Մատուցանում են խորոված, խաշու (մսով եփած ջրալի կերակուր) և ճէաշ (փլաւ), եփած հաւը վերան:

Մինչև առաւօտ քէֆ են անում, ուտում, խմում, պարում, շատ անգամ էլ կուռում և լուսաբացին ցրւում տրները:

Միւս օրը աղջկայ տնից ուղարկում են տղի տունը՝ մի շիշ օղի, մի թունգի գինի, մի եփած հաւ, 3—5 զոյգ էլ լաւ գուլպայ:

Այն գէսքերում, երբ փեսացուն նշանդրէքի երեկոյին աղջկայ տունը չի գնում, աղջկան էլ առաջ չեն բերում, ալ աղջկայ մայրը տանում ձգում է նրա գլխին օրհնած չարղաթը և մատանին անցկացնում մատը:

Պատահում էլ է, որ երիտասարդը գիւղից անգամ բացակայ է լինում, և ծնողները մինչև անգամ առանց նրան հարցնելու՝ նշանում են նրան իրենց ընտրած աղջկայ հետ: Երբեմն էլ երիտասարդի բացակայութեան ժամանակ նրա գրտակը—փափախն—են տանում և նրա հետ նշանդրում:

Աւելորդ է ասել, որ քահանաներն անգամ մի առանձին նշանակութիւն չտալով նշանուողների փոխադարձ համաձայնութեան, չեն էլ հարցնում, թէ նրանք համաձայն են:

Նշանադրութեան երկրորդ օրը փեսացուն հօգ կարգադրութեամբ պատրաստութիւն է տեսնում գնալ հարսնացուին տեսնելու. Առնում է մի փոքրիկ հայելի, մի փոքրիկ դանակ, մի մատնոց, մի ասղաման և միքանի ֆուշտ մըրգեղէն (չամիչ և սկողին): Մայրը կապում է այս բոլորը մի թաշկինակում: Գիշերը ուշ, երբ բոլորը քնած են լինում, երիտասարդը վերցնում է այդ թաշկինակը և զգուշութեամբ գնում աներանց տուն: Եթէ փողոցում նրան տեսնեն, կը բռնեն և կը թակեն, մինչև որ նրանից մի ընծայ չստանան: Այսպէս զաղտնագողի նա հաջնում է իւր հարսնացուին տունը և կամացուկ մի փոքրիկ քար ձգում հերթիկից — այս նրա այցետոմսն է, որ ուղարկում է զոնքանչին: Երբ այս միջոցը չի օգնում, նա մի հարեան կին է ուղարկում իմացնելու: Վերջապէս զոնքանչը կամացուկ բաց է անում դուռը և ընդունում փեսացուին: Այս ժամանակ բոլորը, եթէ ոչ քնած, գոնէ այդպէս են ձեւացնում: Անմիջապէս մի հաւ են մորթում և փլաւ պատրաստում: Փեսան նստում է միայնակ ընթրելու. զոնքանչն էլ մի քիչ լետոյ նստում է մօտը և սկսում գովել իւր աղջկան: Տղան աչքերը գետին ձգած պատաւխանում է այս գովասանքներին. «Դէ վէր իմ ապէր հաւան ա կացալ, ես հի՞նչ ըմ ըսըլական, ես լ'ա հաւան էմ հաւան»:

Յետոյ մայրը գնում բերում է աղջիկը: Տղան կամ մի մատանի է դնում մատը և կամ մի ըուբլի փող նուիրում: Մի քիչ լետոյ մի զոյգ գուլպայ նուէր է ստանում և վերադառնում տուն: Միւս օրը տղի մայրը հարցնում է տղին,

թէ հաւանեց աղջկան, սա էլ կարմրելով պատասխանում է. «Ռէ ես տեսէ ոչ իրան, ամա մարը շատ թարիփ ըրաւ, դէ որ դու, ապէրը հաւանըք կացալ, օղալ ըք՝ հի՛նչ բիդի ասիմ»:

Նշանադրութիւնից յետոյ տղի բարեկամները գնում շնորհաւորում են աղջկայ ծնողներին և մի մի ընծայ տալիս հարսնացուին, որ բազկացած է լինում մատանիներից, ասղամանից, հայելուց, սապոնից և ալլն: Տնեցիները նրանց լաւ հիւրասիրում և մի մի զոյգ գուլպայ նուէր են տալիս:

Պատահում է, որ միքանի հոգի միասին են գնում: Այս դէպքերում մի բաժակի մէջ գինի են ածում և «Աստուած շնհաւոր անէ» ասելով միմեանց տալիս ու մի մի քսան կուպէկանոց ձգում մէջը: Յետոյ այս բաժակը ուղարկում են հարսնացուին, որ թափում է գինին, վերցնում դրամները, նորից գինի ածում և բաժակի վրայ մի խնձոր դրած վերադարձնում: Այսպիսով նա յայտնում է իւր շնորհակալութիւնը:

ԽՈՆՁԱ ՏԱՆԵԼ

Նշանադրութիւնից մինչև պսակը տևում է 3 ամսից մինչև մի տարի: Լինում են դէպքեր, որ մինչև 7 տարի էլ է տևում, երբ փեռացուն բացակայ է լինում: Այս երկար միջոցում աղջկայ և տղի տնեցիները շարունակում են միմեանց հետ երթ ու գալ ունենալ և նշանաւոր տօներին (ազիզ օրերին) միմեանց ընծաներ ուղարկել, որ տեղական բարբառով «խոնջա» է կոչւում: Երիտասարդը թէև մի մի անգամ տեսնում է հարսնացուին, սակայն երբէք միմեանց հետ չեն համարձակւում խօսելու:

«Խոնջա» ուղարկւում է տղի տնից աղջկայ տունը առաւելապէս՝ Զատիկին, Զրօրհնէքին, Բարեկենդանին, Վարդավառին և Նաւասարդին: Սրանցից ամենանշանաւորը զատիկն է, որ «ախար» էլ է կոչւում: «Խոնջան» տառնում է տղի տնից մի աղջիկ կամ հարս, լաւ հիւրասիրւում, և ստանալով մի զոյգ գուլպայ նոյն օրը վերադառնում է:

Աղջկայ տնից ևս «խոնջան» ստանալուց յետոյ նրա փոխարէն նուէրներ է ուղարկում: Եւ ամէն անգամ ստացուած գաթաներից մինը մի լաւաշի մէջ փաթաթած վերադարձնւում է:

Ահա նշանաւոր խոնջաները և նրանց դարձուածքները.

Ա. Ծաղկազարդին փեսացուի տնից ուղարկւում է հարսնացուին հինա, որպէսզի նա իւր ընկերուհիների հետ ալգ գիշերը ձեռքերը հինա դնի: Ժամասացութեան ժամանակ էլ փեսացուի մայրը և կամ մի ազգական կին բերում եկեղեցում մի չարղաթ (քող) է ձգում հարսնացուի գլխին:

Բ. Զատկին փեսացուի մայրը անձամբ է տանում «խոնջան», որ բաղկանում է հետեւեալից. 20—100 հատ ներկած հաւկիթ, որոնցից միքանիսը գեղեցիկ կերպով նշխուած են լինում, մի շալ աղլուխ, մի թուռնգի գինի, մի շիշ օղի և մրգեղէն (ընդամէնը 4 ռ. արժողութեամբ): Նաև հինգ զոյգ գաթայ և մի խաշած անդէմնը (ոչխարի բուռ):

Փեսացուի մօրը մեծ պատուով ընդունում, 3—5 պահում, շարունակ ուրիշ բարեկամներ էլ հրաւիրում, որպէսզի նա ուրախ ժամանակ անցկացնի, և երբ վերադառնում է, նուիրում են նրան մի շալ արխալուղացու (մօտ 5—8 ռ. արժողութեամբ) կամ մետաքսէ մի շապկացու, (4—8 ռ. արժողութեամբ): Բացի սրանից տալիս են նաև միքանի զոյգ գուլպայ, մի ներկած հաւկիթ, գինի, օղի և այլն:

Գ. Վարդավառին տղի տնից մի աղջկայ կամ մի հարսի ձեռքով ուղարկւում է աղջկայ տունը մի չարղաթ, կամ մի զոյգ չմոշկ (1—3 ռ. արժ.) և մրգեր: Սրան իբրև դարձուածք նոյն և կամ հետեւեալ օրը դարձեալ մի աղջկայ կամ հարսի ձեռքով աղջկայ տնից ուղարկւում է տղի տունը 5—8 զոյգ գուլպայ, միքանի գաթայ, մի աման սեր, մի աման ձուածեղ և մրգեղէն:

Դ). Նաւասարդին տղի տնից ուղարկում են աղջկայ տունը. մի շալ աղլուխ (1 ռ.). մի թուռնգի գինի, մի շիշ օղի, մեխակ և մրգեղէն (ընդամէնը՝ 2 ռ. 50 կ. արժ.), միքանի զոյգ էլ գաթայ: Մեխակը ուղարկւում է, որ հարսնացուն և

իւր ընկերուհիները իրենց համար «վզնոցներ» — մանեակներ — շինեն:

Փեսացուն ևս ամէն անգամ իւր նշանածի տունը գրնալիս, նրա համար ընծաներ — շալակ — է տանում, որ գըլխաւորապէս մրգեղէններից և պտուղներից է բաղկանում: Բացի սրանից նա պարտաւոր է ամէն կերպ ծառայել աներոջը, օրինակ օգնել նրան տուն շինելիս, փայտ կրել անտառից, աշխատել նրա այգում, օգնել դաշտալին պարապմունքների մէջ և այլն:

ՀԸՂԷ ԿՏՐԵԼ

Հարսանիքից մի ամիս կամ մի քանի շաբաթ առաջ տղի հայրը, կնքահօր և մի քանի ուրիշ բարեկամների հետ գնում է աղջկայ տունը, տանելով իւր հետ մի թունգի գինի, մի շիշ օղի, մի քանի զոյգ գաթայ: Աղջկայ հայրը անմիջապէս կանչում է իւր եղբօրը, մեծ փեսին և մի ուրիշ մարդու: Լինում են և՛ քահանան ու տանուտէրը: Մի կտրճ խօսակցութիւնից յետոյ քահանան, և կամ, ինչպէս շատ անգամ, տղի բարեկամներից մին ասում է.

«Դէ խնամէ, մունք եկալ ընք հըղէ կտրելի, ըսէցէք տեսնանք հինչ էք օգում մըզանայ»:

Խնամին պատասխանում է.

«Ես ոչինչ օգմ չըմ ծըզանայ. եկալ ըք շատ լաւ ըք ըրալ, կերէք, խմեցէք, քէփ ըրէք. հիբը էլ ուզիս ըք, եկէք ձեր հարթնը եր կալիք տարիք»:

Այս ժամանակ մեծ փեսան յանդիմանում է նրան՝ ասելով. «Ապէր, երկու իրեսանէ մէ կենալ, հինչ որ ինձանայ իք կալալ՝ էն էլ ընտրանայ պիտի ինք օնիս, ես 40 մանէթ նաղդ փուլ ըմ տըվալ, մին մսացուկ ըմ տվալ, 7 խալաթ ըմ տըվալ, դրանք էլ պիտի տայ»:

Աղջկայ հայրը իբր ստիպուած՝ դառնում է տղի հօրը. «Խնամէ, տեսնումըս, ես զատ չըմ օգում, համա փեսաս ինչիմիշա ընում, դէ, դու ըս գիւտիւմ, հինչ օգըմ ըս, տօ ըլի»:

Տղի հայրը պատասխանում է.

«Քէ մատաղ, իմ անըմբռ ու գեօրայ հունց վէր սըզական ա, հունց վէր խալիսէն մհար ատաթ ա, ես էլ տլական ըմ»:

Այուպէս շարունակուում է խօսակցութիւնը մինչև որ երկար շողոքորթութիւնից ու սակարկութիւնից յետոյ, որ երբեմն միքանի օր էլ է տևում, որոշուում է, որ տղի հայրը տայ աղջկայ հօրը 5—50 ռ. փող, մի եզ, 7—5—3 խալաթ, որից մի ձեռք ալըշի շապկացուն հարսնացուի, երկրորդը՝ սրա մօր, իսկ միւսները սրա բարեկամների համար է: Սրանից յետոյ էլ փեսացուի կողմն է ձայն բարձրացնում և պահանջում, որ հարսնացուի հայրը որոշէ, թէ ինչ է տալու որպէս օժիտ: Պէտք է ասել, որ հետզհետէ տղի տուածը փոքրանում և հարսի օժիտը մեծանում է. և մինչև անգամ պատահում են դէպքեր, երբ տղի հայրը ասում է թէ այսքան օժիտ կը տաս, կառնեմ, չես տայ նշանը յետ կը տամ: Սակայն այսպիսի դէպքերը դեռ ևս հազուադէպ են:

Նոյն միջոցին որոշում են և՛ պսակի օրը: Այնուհետև փեսացուի հայրը սկսում է պատրաստուիլ պսակը կատարելու: Մի օր հրաւիրում է քահանային իւր մօտ, լաւ հիւրասիրում և նրանից ստանալով մի վկայական, դիմում գործակալին: Այստեղ իրեն աղքատ ձեւացնելով և երկար սակարկելուց յետոյ վճարում է 5—7 ռ. և ստանում պսակի հրաման:

Սակայն շատ անգամ գործը այստեղ բաւական քաջքաշուում է: Երբեմն չհասութիւնը, երբեմն գործակալի ընչաքաղցութիւնը ուշացնում են հրամանը: Տարեկան առնուազն 50 չհասութեան խնդիրներ են պատահում, որոնք եթէ փողի միջոցով չեն լուծւում, ապօրինի կնապահութեամբ են վերջանում:

Բայց հոգևոր իշխանութեան հրամանը դեռ բաւական չէ, որ քահանան կատարէ պսակադրութեան խորհուրդը. հարկաւոր է նաև տանուտիրոջ «տէր-ողորմեան», ուստի և՛ փեսացուի հայրը գնում է նրա մօտ, մի շիշ օղի, 30—40 կ. դրամ տալիս և ստանում այն:

ՏՇՏԸՄԱՂ

Պսակի պատրաստուելով՝ աղջկայ և տղի տնեցիները լաւ մաքրում են տները և սիւնների ճակատները ալիւրով խաշաձե նախշում: Ապա տղատէրը չորեքշաբթի, իսկ աղջկայ տէրը հինգշաբթի պատրաստում է հարսանեաց հացը: Մի կին շրջելով բոլոր բարեկամների մօտ, հրաւիրում է գալ տըշտամաղը շնորհաւոր անելու: Ամէն մինը վերցնում է կամ մի կտոր պանիր, կամ իւղ, կամ թել կամ միքանի ձու, և կամ միքանի կոպէկ և գալիս հրաւիրողի տունը, շնորհաւորում, օրհնում և բերածը տալիս տլիւր մաղողին:

Երբ մեծամասնութիւնը հաւաքուած է լինում, միքանի գիւղերում մի պառաւ կին սկսում է մաղել այսպէս. մի մի բուռ ալիւր վերցնելով՝ ւծում է մաղի մէջ և ասում. «էս հօրս փայլը, էս մօրս փայլը, և այլն, էս մեռելների օրհնութիւնը ընի էս խէր պընատեղիս վերայ»: Նրանից յետոյ արդէն մաղում է հացարարը: Իսկ միքանի ուրիշ գիւղերում, օր. Սգնէքում, սկզբում եօթը աղջիկ են մի մի մաղ մաղում և ապա հացարարը՝ այն էլ մինչև մի բուբլի նուէր ստանալուց յետոյ: Նոյն գերդաստան ամենից պառաւին էլ բերում են, որ նա առաջինը չուր տծէ: Ալիւրը մաղելուց յետոյ բոլոր հիւրերին ընթրիք են տալիս, որից յետոյ հեռաւոր բարեկամները գնում, իսկ մօտիկ բարեկամներից միքանիսը մնում են օգնելու: Այդ գիշեր թխում են բաւական թուով գաթայ և հաց: Թխելուց յետոյ մի մի զոյգ հաց են բաժանում բոլոր բարեկամներին:

Առաջները համարեա միշտ, իսկ այժմ միայն միքանի հարուստ գիւղերում նոյն օրը, կամ ուրբաթ, տղի տնից տանում են աղջկայ տունը մի կենդանի եզ, մսացուք, վզովը մի շարք խնձոր կապած: Առաջից գնում են դաւուր-զուռնան, իսկ յետեից եզ մորթողը, դանակը ձեռին պատրաստ: Աղջկայ տան առաջ բաւական ածելուց յետոյ, եզ մորթողը վայր է ձգում եզը և դանակը դնելով վզին սպասում, մինչև որ մի բուբլի նուէր է ստանում, և ապա մորթում:

Այս եզի կէսը տալիս են աղջկայ տնեցիներին, իսկ միւս կէսը տանում տղի տունը:

Մորթելու ժամանակ փեսացուն և քաւորը շնում են իրենց աջ ոտերը եզի վրայ, իսկ փեսացուի քոյրը կամ մի ուրիշ մօտիկ ազգական բերում է մի կողպէք և արեւոյ տակ բռնելով՝ կողպում, որպէս զի քաջքերը ևս կողպուած մընան և չկարողանան վնասել: Այդ կողպէքը այդպէս կողպած պահում են մինչև թագի վերացումը, երբ նորից հանգիստւոր կերպով բաց են անում:

Նոյն օրը կանայք պատրաստում են մի կամ երկու հաւ փեսի առաջ տանելու: Հաւը մորթելուց և փետրելուց յետոյ գլուխը նորից կարում են վզին. ապա թելի վրայ քիշմիշ անցկացնելով՝ փաթաթում հաւին, այնպէս որ ամբողջ հաւը պատած է լինում քիշմիշով, ապա մէջքին էլ նոյն քիշմիշով մի թամբ շինում, փորոտիքն էլ լցնում են թթգլեղէնով:

Աղջկայ տանն էլ պատրաստում են ծառը, յատկապէս փեսացուի առաջ բերելու համար:

Ծառը պատրաստում են աղջիկները. վերցնում են մի փայտ և ամրացնում գոյնզգոյն թելերով զարդարուած մի կտոր տախտակի վրայ: Յետոյ ուրիշ փայտեր են կապում այդ փայտից և սրանց վրայ կապում խնձոր, տանձ, նուռ և այլն: Ծառի ճիւղերը միացնում են միմեանց հետ վերան քիշմիշ և սիսեռ անցկացրած թելերով: Ծառի ծայրին էլ ամրացնում են վերոյիշեալ կերպով պատրաստուած մի հաւ: Ծառի վրայ սովորաբար լինում է մի ֆուստ քիշմիշ և 5—8 ֆ. միրգ: Ծառը տանելիս տախտակի վրայ վառում են 2 կամ 4 մօմ:

ՔԱՒՈՐ

Գիւղերում քաւորներն մեծ նշանակութիւն ունին: Նրանք ոչ միայն հարսանեաց, այլ և ուրիշ հանդէսների ժամանակ միշտ հրաւիրւում և լաւ հիւսածիւրում են: Իւրաքանչիւր գերդաստանի քաւոր է լինում մի ուրիշ գերդաս-

տան և մեծ անպատուութիւն է, որ մինի պսակի ժամանակ ցեղական քաւորենց թողնեն և մի ուրիշ գերդաստանից քաւոր հրաւիրեն: Զի պահանջոււմ, որ միշտ միւսնոյն անձը լինի քաւոր, այլ որ միշտ միւսնոյն գերդաստանի անդամներից մինը կատարէ այդ պաշտօնը:

Հարսները երբէք չեն խօսում իրենց քաւորների հետ և մինչև անգամ նրանց դռնով անցնելը մեղք են համարում, այնքան ակնածում են նրանից: Հարսանիքից միքանի օր առաջ տղայի հայրը պատրաստել է տալիս մի «սեղան», որ բաղկանում է հետևեալ իրերից. մի լաստիկ արխալուղացու, մի թուռնգի գինի, մի շիշ օղի, 10 հատ գաթայ, հինգ գրուանքայ միրգ: Յետոյ կամ ինքը, տղայի հայրը, և կամ իւր եղբայրը, տանում է քաւորին ընծայ, և խնդրում նրան գալ որդու խաչը բռնելու: Քաւորը սիրով ընդունում է խնդիրը և նրան լաւ հիւրասիրում: Յետոյ պատրաստում է մի թուռնգի գինի, մի շիշ օղի, մետաքսի եռագոյն թելերով ասղնեգործած մի գոյգ քոշ և մի ուրիշ, մօտ 5 ը. արժողութեան մի ընծայ հարսանիքի օրը հարսին նուէր տանելու:

ՀԱՆԴԵՐՁՈՐՀՆԵՔ

Հարսանիքի օրը մօտենալիս, հարսնացուի մօտիկ ազգականները հրաւիրում են իրենց մօտ հարսնացուին, երբեմն միայնակ, երբեմն էլ ընկերուհիների հետ. լաւ հիւրասիրում և վերադառնալիս էլ մի մի ընծայ տալիս: Այս օրերում հարսնացուին, ինչպէս և փեսացուին հանդիսաւոր կերպով լողացնելը այս կողմերում վերացել է: Սրանք իրենք, իրենց սովորական եղանակով լողանում, մաքրում են:

Ուրբաթ օրը դաւուլ գուռնան՝ գնում թէ փեսացուի և թէ հարսնացուի տների առաջ ածում է «սահարի» յատուկ հարսանեկան եղանակը, որով իմացնում է գիւղին, որ այդ օրուանից սկսւում է հարսանիքը: Նոյն օրը փեսացուն գրնում է և պատուաւոր հիւրերին իւր հօր կողմից հրաւիրում:

Երեկոյեան մօտ հիւրերը հաւաքուում են և ծալապատիկ նստում օջախի շուրջը, փափուկ գորգերի վրայ: Փոքր ինչ յետոյ մի մարդ մի ձեռին կոնք, միւսին մի սափօր, ուսին էլ մի անձեռնոցիկ շրջում է հիւրերի մէջ և ջուր ածում՝ լուանալու ձեռքերը: Այս նահապետական սովորութիւնից յետոյ անմիջապէս սփռում են գետնին սփռոցներ: Գերդաստան ամենաթլատ անդամներից մին, որ մառանապետ է ընտրուած լինում և տեղական բարբառով «մարանապետ» է կոչուում, բարձրանում է ալիւրի շտեմարանի վրայ և այնտեղից սոխ չալտում սփռոցների վրայ: Ոչինչ, եթէ սոխը փոխանակ սփռոցի վրայ, մինի գլխին կամ երեսին ընկնի, մի բարձր քրքիջ կը յաջորդէ սրան և սոխը կը դրուի իւր տեղը: Մի ուրիշն էլ միւսնոյն մառանապետի կարգադրութեամբ լոբի է շաղ տալիս սփռոցների վրայ և յետոյ բերում ամէն մի մարդու առաջ երկու հաց դնում: Յետոյ մատուցանում են լոբախաշու՝ մեծ մեծ քարղաններով, որոնց միջից խումբ խումբ ուտում են: Ընթրիքի ժամանակ կառավարում է «թոյպաշին», որ սովորաբար թագուորի փեսան, հօրեղբօր որդին և կամ մօտիկ ազգականն է լինում: Սա օգտւում է ընդարձակ իրաւունքներով, սրանից է կախուած հարսնեւորների ուրախութիւնը: Սա է մի կողմից խմեցնում հարսնեւորներին և միւս կողմից հրամայում հարսնետիրոջ կրկին լցնելու շիշերը: Սա է որոշում, թէ ո՛ւմ պիտի հրաւիրել, ի՞նչ պիտի տալ քահանային, եկեղեցուն, սա է հսկում, որ հարսի օժիտը խոստացածի համեմատ լինի:

Ընթրիքից յետոյ թագուորը և քաւորը մի մի վառած մոմ ձեռքերին կանգնում են քահանայի առաջ: Բերում են թագուորի հանդերձը—չուխէն և գդակը—և քահանան օրհնում է այն: Հանդերձի հետ լինում է և՛ երկու թաշկինակ, որոնցից մինը կապում են թագուորի, միւսը քաւորի կողքից:

ՍԱՓՐԵԼՈՒ ԾԷՍԸ

Հանդերձօրհնէքից յետոյ քաւորը ընտրում է մի «մակարբաշի», որ կազմում է «մակար»-ների խումբը երիտա-

տասարդներից և ամէն մինին մի մի մոմ տալիս: Մական-ները, թուով 20—30, թագուորի անձնապահներն են հա-մարւում և միշտ նրան շրջապատած պահպանում են:

Սրանից յետոյ կանչում են սափրիչին: Թագուորը նըս-տում է մի տթուռի վրայ, կողքին կանգնում է քաւորը, ձե-ռին մի վառած մոմ, իսկ մականները, ձեռներին վառած մոմեր, շրջապատում են սրանց: Սափրիչը սափրում է թագ-ուորի մօրուքը, և երբ վերջացնում է, տալիս է իւր փոք-րիկ հայելին թագուորի ձեռքը: Նախ քաւորը և ապա բո-լոր մականները համբուրում են թագուորի ճակատը և 5—20 կ. դնում հայելու վրայ: Սափրիչը վերցնելով դրամը՝ սկսում է քաւորին սափրել: Այս ժամանակն էլ թագուորն է մոմը ձեռին նրա կողքին կանգնում: Միքանի գիւղերում առաջ քաւորին են սափրում և ապա թագուորին:

Մինչև այդ ժամանակ թագուորի տանից մի կնոջ ձեռքով ուղարկւում է հարսնացուի մօրը հարսի զգեստը, որ բաղկա-ցած է լինում մի թաւշէ մուշտակից, (25—50 ռ. արժո-ղութեամբ), մի շալէ կամ մետաքսէ արխալուղից (5—10 ռ.), մի չարղաթից (7 ռ.), մի գիլանի գօտիից (5 ռ.), գլխին կա-պելու արծաթ կամ ոսկի դրամներից (8—72 ռ.), մի զոյգ չմշկներից (1 ռ. 20 կ.) և մի դըրայի (մետաքսի) շապկից (5—8 ռ.). ընդամէնը 54—172 ռ. արժողութեան: Բացի սրանից ուղարկւում են նաև մի թուռնգի գինի և մի շիշ օղի: Իսկ արխալուղի գրպանները և չմշկները լցուած են լիւմ տեսակ տեսակ մրգեղէններով: Այս հանգերձը տանողը չի յանձնում, մինչև որ մի ընծայ չի ստանում:

ՀԱՐՍՆԱՌԻ ԳՆԱԼ

Մինչդեռ տղի տանը հանդերձներ են օրհնում, հարսի տնից մի երիտասարդ, ձեռին մի կարմիր խնձոր բռնած, գալիս և բոլորին հրաւիրում է: Անմիջապէս մականբաշու կարգադրութեամբ մականները գնում գինւում և գալիս են: Իսկոյն ձեռներին մի մի մոմ առած՝ շրջապատում են թագ-ուորին ու քաւորին և դաւուլ-զուռնի առաջնորդութեամբ

ուղևորւում զէպի հարսնացուի տունը: ձանապարհին մակարները պարում, երգում, բղաւում և հրացաններ ու ատրճանակներ են արձակում:

Երբ հասնում են աղջկայ տունը, հարսնացուի հայրը իւր հիւրերով զիմաւորում է սրանց: Մինն էլ մի երկար մաշալլա—(ձողի ծայրին կուպրի մէջ թաթախած շոր կապած և վառած) ձեռին առաջնորդում է նրանց: Այս տեսնելով՝ մակարները արձակում են իրենց հրացանները այդ մաշալլայի վրայ և «ուռա» բղաւում:

Հարսնացուի մայրը մօտենում է թագուորին և համբուրում նրա և քաւորի ճակատները ու հրաւիրում ներս: Սակայն թմբկահարը կտրած է լինում դուռը և թոյլ չի տալիս ներս մտնելու, մինչև որ քաւորից միքանի կոպէկ նուէր չի ըստանում: Միքանի բոպէում բոլորը խուժում են ներս: Ղաւաղամի մի անկիւնում մի վարագոյրով (գեարդակ) կտրած է լինում, որ կոչւում է «պուճախ»: Այստեղ է լինում հարսնացուն իւր միքանի ընկերուհիների հետ: Վարագոյրի մօտ պատից կախուած է լինում հարսի օժիտի գորգը կամ կապերտը:

Մակարները գնում նստում են վարագոյրի մօտ, իսկ քաւորը, թագուորը և փեսեղբայրը կանգնում են կախուած գորգի առաջ, վառ մոմերը ձեռքերին: Տան ծերունին մօտենում է թագուորին և նուիրելով նրան մի գօտի, կամ մի ուրիշ բան՝ խնդրում է նստել: Թագուորը եթէ գոհ է մընում, նստում է, իսկ եթէ ոչ՝ կանգնած մնում է: Այս ժամանակ թագուորի մօտիկ ազգականները մօտենում և համոզում են նրան, որ բաւականանայ տուածով և նստի: Վերջապէս թագուորը քաւորի հետ միասին նստում են:

Այս ժամանակ աղջկայ ազգականները «լոյս» են բերում.—մի սկուտեղի շուրջ շարում են խնձորներ, որոնց վրայ ամրացնում են վառած մոմեր: Սրանց մէջ տեղը ածում են մրգեր, գաթայ, հաւ, ձու և այլն: Իսկ ամենամօտիկ ազգականները «ծառ» են բերում: Ամէն մի «լոյս» կամ «ծառ» բերելիս, մակարները «ուռա» են կոչում, ածում, պա-

րում, գինի և օղի խմում և յետոյ մականբաշին առնում է այն և տալիս տնեցիներից մինին պահելու: Այդ բոլորը մականներին է պատկանում:

Քիչ յետոյ ընթրիք են տալիս, և մատուցանում են պատուայ կերակրներ: Օղին և գինին առատութեամբ մատուցանում են: Պարն ու «եալին», ծաղրն ու հանաքը երկար շարունակում են, մինչև օր հարբած ու յոգնած, կէս գիշերին ամէնքը ցրւում են տները. մնում են միայն քաւորը, փեսան և միքանի մականներ: Այս ժամանակ տան հարսերն ու աղջիկները գալիս շրջապատում են թագուորին և սկսում խօսացնել նրան: Զոնքանչն էլ բերում նրան և նրա հետ մնացողներին նորից հաց է տալիս, որ կոչւում է «ընթրուկածաշ» կամ «թաքուն պատառ»: Առաջինը նշանակում է, որ թագաւորը կարող է այդ ժամանակ ազատ նրստել և ճաշել, առանց հիւրերից նեղուելու, երկրորդը, որ զոնքանչը իւր պահած լաւ պատառը թաքուն տալիս է իւր փեսին:

Երբ հարսը ուրիշ գիւղից է լինում, հարսնառ գնալը տեղի է ունենում շաբաթ առաւօտեան: Թէ մականները և թէ թագուորը ձիով են լինում, թէև պատահում է, որ բոլորն էլ հետի են գնում: Այս գնացքի ժամանակ երիտասարդ մականները, գլխները օղուց տաքացած, ահագին աղմուկ բարձրացնելով, իրենց բոլոր շնորհքները թափում են: Արշաւելով առաջ ու յետ, նրանք կանգնում են ձիու վրայ, քշած միջոցին ոտը խփում գետնին և կրկին թռչում ձիու մէջքին, մտնում ձիու փորի տակ և ատրճանակ արձակում և այլն:

ՓԼԹԵԹՕՐՀՆԷՔ

Շաբաթ առաւօտեան վաղ մականները նորից հաւաքւում են աղջկայ տունը: Այստեղ նրանց նախ մի մի բաժակ օղի և ապա մի մի թերխաշ (թընը խարաւ) ձու են տալիս:

Ժամը 10-ին մօտ դառուլ գուռնան մի որոշ եղանակ ածելով հրաւիրում է բոլորին պատրաստուիլ պսակ գնալու: Գալիս է քահանան և օրհնում հարսի հանդերձը: Այս ծէսը տեղական բարբառով կոչւում է «փըթեթօրհնէք» (փաթեթ օրհնէք): Մի սկուտեղի մէջ դնում են թագուորի տընից բերուած հարսի հանդերձը և հարսի ծնողների կողմից թագուորին տալու ընծան, — մի գօտի և կամ մի չորեղէն: Թագուորը մօմը ձեռին կանգնում է հանդերձի մօտ, իսկ հարսնացուն պուճախումն է լինում:

Հանդերձը օրհնելուց լետոյ թագուորը վերցնում կապում է գօտին: Հարսի հանգերձներն էլ տանում են պուճախը, ուր մի հարս հագցնում է նրան և գլուխը կապում, զարդարում: Այս միջոցին հրաւիրում են քաւորին հարսի գօտին կապելու: Սա ուրախութիւնով գալիս կապում է և թեթևութեամբ խփելով մէջքին ասում. «Աստուած քեզ մին զոչ որդի տայ:»

Այս ժամանակ թոյլաշին շտապեցնում է. «Հըթնամար, պա հինչ տեռաւ, ախէր շէնըմը օրիշ հրսանէք կայ, կը գան մեր ըռըչկնէն կտրին. առաջ մունք պիտի քընինք»:

Գիւղացիները հաւատացած են, որ եթէ պսակի գնալիս մի ուրիշ հարսանիք պատահի, թագուորը կը դժբախտանայ:

ՊՍԱԿ ԳՆԱԼ

Վերջապէս հարսը՝ կողքերին մի մի հարսնաքույր (հըրսնաքուր), հանգերձ հագցնող կնոջ առաջնորդութեամբ դուրս է գալիս պուճախից և ծանր քայլերով գալիս թագուորի աջ կողմում կանգնում: Սրա ձախ կողմումն էլ քաւորն է լինում: Իսկոյն թոյլաշին մի մետաքսէ թաշկինակ կապած մի երկար ձողի ծայրին, առաջ է ընկնում: Դառուլ-գուռնան աւելի ուժգնութեամբ ածելով՝ առաջնորդում է դէպի եկեղեցի: Մականները շրջապատած հարս ու թագուորին, «ուռառ» են բղաւում, պարում, գինի, օղի խմում և ատրճառակ արձակում: Միքանի մականներ էլ «ծառեր» ձեռքերին բըռ-

նաժ պարելով առաջ են գնում: Երբ հասնում են եկեղեցուն, միքանի մակարներ պահապան են կանգնում եկեղեցու շուրջը, որպէս զի թույլ չտան թշնամի մարդկանց եկեղեցու կտուրը քար ձգելու և այսպիսով ամուլ դարձնելու հարսին: Միւսները մտնում են եկեղեցի: Իսկոյն թույլաշին յանձնում է քահանային տանուտիրոջ համրիչը և խնդրում պսակել: Այստեղ էլ թագուորաքոյրերն են հսկում, որ չարամիտ կանայք թել չհանգուստեն և տյգպիսով ամուլ դարձնեն հարսին: Քահանան նախ խոստովանեցնում է հարս ու թագուորին և ապա երկուսին միասին չոքեցնելով սեղանի առաջ, իւր շուրջառը ձգում գլխին: Այս ժամանակ թագուորը հանում է իւր գրպանից մի խնձոր, որի մէջ արծաթ դրամներ են խրուած լինում, և ծածկաբար տալիս հարսին: Երբեմն էլ շատանում է միայն մրգեղէն տալով:

Երբ քահանան գինու բոժակը օրհնելով տալիս է թագուորին, առաջ է գալիս հարսնեքոյրը, առնում բաժակը և մնացած գինին խմեցնում հարսին:

Պսակի խորհուրդը կատարելուց յետոյ քահանան ասում է. «Դէհ, թաքաւէրին, թագուհուն սիրողը կէտյ տեսնամ»: Ամէնքը մի առ մի մօտենում, համբուրում են թագուորի բռնած Աւետարանը և խաչհամբոյր ձգում: Եւ եթէ մինը չի ձգում, քահանան բարկանում է վերան, գնում սիւների յետևից քաշ տալիս բերում, որ միքանի կոպէկ էլ է ձգի:

Երբ տեսնում են, որ այլ ևս ոչ ոք չի մօտենում, շարժւում են դէպի տուն: Սակայն այս անգամ թագուորն ու հարսը միւսնոյն կերպ չեն գնում: Դեռ մինչև ամուսնանալը հարսը թագուորին հաւասար էր համարւում, ուստի և՛ նրա կողքից էր գնում, բայց այժմ, արդէն ամուսնացած լինելով, ժողովուրդի կարծիքով, նրանից ստոր է, ստիպուած է ամէն բանում նրան հետևելու, ուստի և՛ թագուորը գնում է առջևից, աջ կողմում քաւորը, ձախում՝ փեսեղբայրը, իսկ հարսը թագուորի յետևից, նրա գօտուց ամրացրած թաշկինակը բռնած: Նրա կողքերից էլ գնում են հարսնեքոյրերը:

Եկեկեցուց դուրս գալիս քաւորը հանում է իւր կողքից կապած թուրը և խրում դռնագլխին, որ փեսան ու հարսը տակովն անցնեն և սատանաները չը կարողանան նրանց խփել։ Այժմ արդէն մականների ուրախութիւնն իւր գագաթնակէտին է հասնում, պարը, ուռան, հրացանաձգութիւնը քանի գնում սաստկանում են։

Ամէնից առաջ գնացքը ուղղւում է գէպի «օճախ»-ները, ուր հարս և փեսայ երեքական անգամ չոքում և համբուրում են օճախից, խուսկի ծխում, խաչհամբոյր ձգում։ ձանապարհին հարսը կամ փեսի բարեկամները և քաւորտնք հրաւիրում են հարս ու թագուորին իրենց դուռը, ուր սրանք կանգնում են, իսկ մականները սրանց առջև պարում։ Հրաւիրողը օղի կամ գինի է բաշխում մականներին և մի նուէր տալիս թագուորին կամ հարսին. օրինակ, մի չարղաթ, մի լաջակ ձրգում հարսի գլխին. մի թաշկինակ, կամ մի օսկապ կապում *) թագուորի վիզը։ Հեռու բարեկամներն էլ մի մի աման ձուռձեղ, հալուայ, կարմիր ձու, փլաւ, ընկոյզ, գինի, օղի, և այլն, են բերում, նախ մի մի բաժակ տալիս թագուորին ու քաւորին և մի մի էլ պատրաստած պատառ ներկայացնում նրանց և ապա մնացածը տալիս մականներին։

Միքանի բարեկամ կանայք էլ հարս ու թագուորը իրենց դռնով անցկենալիս՝ կտրից ընկոյզ են շաղ տալիս վերաները։ Պիտի երևակայել, թէ ինչպիսի իրարանցում է տիրում մականների մէջ, որ աշխատում են միմեանց ձեռքից խլիլել ընկոյզները։

Վերջապէս գնացքը մի երկու ժամից հասնում է «հարսնքատունը»—հարսի տունը։ Միքանի գիւղերում այս միջոցում մի հաւ են բերում քաւորի տանից։ Մի մակար այդ հաւը, իսկ մի ուրիշը մի դաշոյն ձեռներին բռնած պարում են։ Եւ երբ պարը վերջանում է, քաւորը առնում է դաշոյնը և հորիզոնական կերպով բռնում և հրաւիրում թագուորին։ Սա էլ վերցնում է հաւը, գլխից և ոտներից բռնում

*) Օսկապը (ուս-կապ) մի ծակ քսան կոպէկանոց է, որ կանանց կարմիր թելով կապում են ուսովը։

և խփում դաշոյնին, վիզը կտրում: Բոլոր մականները «ուռա» են բղաւում և գովում թագուորի քաջութիւնը: Յետոյ բոլորը խառնիխուռն խուժում են ներս և նստում գորգերի և ներքնակների վրայ: Հարսին կրկին տանում են պուճախը, իսկ թագուորին կանգնեցնում են վարագոյրի մօտ, նրանից ներքե քաւորը և փեսեղբայրը:

Դրսում գուռնան շարունակում է ածել «նուախք» եղանակը: Թոյալաշին գնում մի ընծայ է տալիս և հրաւիրում ներս:

Կէս օրին հաց են ձգում և մատուցանում են բողբաշ, գոլմա և կորկոտ: Նախ ճաշում են տղամարդիկ: Սակայն այս ժամանակ էլ թագուորը ոչ նստում և ոչ էլ հաց է ուտում: Աներանք մի երկու զոյգ գուլպայ և մի գգակ են բերում նուիրում, որ նստի, հաց ուտի: Այս նուէրը կոչւում է «բերանբացուկ»: Երբ ճաշը աւարտւում է, թագուորն ու քաւորը 20—40 կոպէկ են ձգում ափսէի մէջ, խոհարարին նուէր: Հացի ժամանակ գիւղի գզիրը գալիս պահանջում է մի փոքրիկ աման հալուան, որ յատկապէս պատրաստուած է լինում, և բաժանում բոլոր հրաւիրեալներին: Եթէ մի-նին չհասնի, նա աղմուկ կը բարձրացնի և կը պահանջէ:

Տղամարդկանցից յետոյ կանայք են նստում հաց ուտում և վերջն էլ «կանչ» անում: Այս «կանչից», որին միայն կանայքն են մասնակցում, գոյանում է մօտ 30 ր., որ յանձնում է հարսի մօրը:

Սրանից յետոյ հեռու բարեկամները ցրւում են, մնում են միայն մօտիկ ազգականները և մականները: Իսկոյն թոյալաշին խնդրում է բերել և ցոյց տալ հարսի օժիտը: Անմիջապէս բերում են և բաց անում: Թմբկահարը վերցնում մի մի բարձրացնում է իրերը և բոլորին ցոյց տալով՝ բղաւում. «Թագաւերին մկըռնէ»:

Մականները ձայն են տալիս. «Հրամմա»:

Թմբկահարը՝ «Հրամանքդ Աստծու. խնամին տվաւ իւրան՝ քղջկանը մին սիրուն կապերտ, որ եժի պակասը պակասը՝ 20 մանէթ. (մինչդեռ արժէ 10 ր.):

Բոլորը միասին բղաւում են. «Շէն կենայ, շէն»:
Այսպէս ցոյց են տալիս ամբողջ օժիտը, որ բաղկացած է լի-
նում հետեւեալ իրերից.

ՀԱՐՍԻ ՕԺԻՏԸ

Մի ձեռք չոր, արխալուխի վրայ մօտ տասը բուբուռ արծաթ
դրամ սարմալոճակ կարած:

Երկու ձեռք սպիտակեղէն:

Մի ձեռք անկողին, բաղկացած մի ներքնակից, մի վերմակից,
երկու բարձ և մի մութաքաւից:

Մի կարպետ:

Մի փոքրիկ կապերտ (գեաբա):

Մի գորգ:

Երկու մափրաչ:

Մի բակեղաթ:

Մի հատ աղա-քսակ, չորից կարած:

Մի կաթնալ բռնելու չոր (թութաճախ):

Մի կուժ:

Մի կոնք:

Մի սափոր (ալթաւա):

Մի սկուտեղ (մաժմահի):

Մի ասմալըղ—թելերից գործուած զղալակալ:

Պղնձեալ ամսէնհր:

Մի «սնդուկ»:

ՀԱՐՍԸ ՏԱՆԵԼ

Երեկոյին պատրաստուում են գնալու թագուորի տունը:

Օժիտը բարձում են մի ձիու, հարսնեղբօրն էլ նստեց-
նում վերան: Դաւուլ զուռնան ուժգնութեամբ ածում է:
Հարսի հալը բռնում է հարսի ձեռքից, առաջ բերում և ձե-
ռը տալով թագուորի հօրը՝ ասում. «Առ ամանաթդ, տար
խէրը տես»: Հարսը խոնարհում և համբուրում է կերսարի
ձեռքը: Սա էլ շնորհակալ է լինում խնամուց, օրհնում հար-
սին և մօթեցնում նրան թագուորին: Սպա թագուորն ու
հարսը ծունր դնում համբուրում են օճախը: Այս ժամա-
նակ թագուորը մի քիչ մոխիր է վերցնում և լցնում գրպա-

նր: Յետոյ թագուորը առաջ է անցնում և քաւորի ու փեսեղբօր հետ գնում. իսկ հարսը հետևում է նրան, նրա գօտուց կապած թաշկինակից բռնած: Մականները սրանց շքրջապատած են լինում և պարելով՝ «ուռա» բղաւելով առաջ գնում: Երբ մօտենում են տանը՝ թագուորի մայրը մի սկուտեղի մէջ երկու լաւաշ հաց և մի փոքրիկ ափսէի մէջ կրրակ, վերան խունկ դրած, պըտըտեցնում է տան չորս անկիւնը, ապա դուրս գալիս և երեք անգամ պտտում թագուորի ու թագուհու շուրջը: Յետոյ բարձրանում է մի բարձր տեղ և ընկոյզ կամ կաղին շաղ տալիս հարսի գլխին *): Ապա մօտենում և համբուրում է հարսի ճակատը: Սա էլ խոնարհում և համբուրում է նրա ձեռքը: Այս միջոցին տանեցիներից մին իւղի կարասը բերում, ներկայացնում է թագուհուն, և սա միքանի կոպէկ ձգելով իւղի մէջ՝ մատը իւղոտում, քսում է դռնագլխին և սկեսուրի մազին: Իսկ սկեսուրըն ասում է. «Ձեռնդ ընի եղի մաջին, քը մատաղ»: Յետոյ հրաւիրում է ներս, բայց սա չի գնում, մինչև որ կերսարը գալիս և մի ընծայ է խոստանում: Հարս ու թագուոր մըտնում են ներս և չոքում համբուրում օճախը: Այս ժամանակ հարսը գրպանից խունկ է հանում և ձգում օճախը: Իսկոյն տան ծերունին մօտենում և հէնց այդ օճախի մօտ օրհնում է նրանց **): Յետոյ հարսին տանում կրկին փակում են նոյն կերպ պատրաստուած պուճախում: Անմիջապէս սկեսուրը մի տղայ գրկում, տանում հարսի գիրկն է դնում, ասելով. «Բարով դու էլ մին տղայ բիրես, քը մատաղ»: Հարսը, որ մինչև այդ ժամանակ կանգնած է լինում, գրկում է երեխային և նստում: Յետոյ գրպանից հանում է մի զոյգ փոքրիկ գուլպայ և տալիս երեխային:

Միքանի գիւղերում էլ (օր. Ծօշում) պուճախում մի համետ են դնում և դիտում. եթէ հարսը վերան նստի, դա

*) Ծօշու գիւղում կոպէկանոցներ էլ են շաղ տալիս:

**) Ո՛րքատ նմանութիւն Ետրուսքների սովորութիւններին:

նշանակում է, որ նա յիմար է, իսկ եթէ մօտը կանգնի՝ դա ապացոյց է, որ խելացի է:

Երեկոյին տեղի է ունենում հարսի տան նման ընթրիք, որի ընթացքում «ծառեր» են բերում: Գիշերը ուշ հիւրերը ցրում են և մնում է միայն փոքրիկ հարսնեղբայրը, որ քնում է հարսի մօտ և հսկում նրա վրայ: Սա չի թոյլ տալիս, որ հարսի քնած ժամանակ բանան երեսը, տեսնելու թէ նա որքան գեղեցիկ է:

ՄԱԾԱՐՔ

Կիրակի օրը գնում ամբողջ գիւղի աղամարդ մեծերին հրաւիրում են, և այն օրուայ հրաւէրը մածարք է կոչւում:

Կէսօրին մօտ ճաշ են տալիս, որի ընթացքում առատութեամբ բաշխում են գինի և օղի, որ հրաւիրեալների գլխերը տաքանան և գրպանները փոքր ինչ լայնանան:

Երբ հացկերոյթը վերջանում է, թմբկահարը երեք անգամ խփում է թմբուկին և կանչում. «Ա՛ջամհատ, մեր խնամին գինի շատ օնի. հալա քէփը ետնան ա ըննական. մինչի խողը ծառը եր ընելը քէփ ինք ըննական. հըմէկ մին պատառ տազ ըրէք մին թազա խաբար ա եկալ, ասիմ»: Մեծամասնութիւնը լռում է: Սա իսկոյն թմբուկը տանում դրնում է տանուտիրոջ առաջ: Այս ժամանակ առաջ է գալիս թագուորի հայրը կամ մայրը և բերում մի կարմիր մետաքսէ մեծ չարսաւ է ձգում թմբուկի վրայ:

Հիւրերը մէկ մէկ, ազգակցութեան և կամ հարստութեան կարգով դրամ են նուիրաբերում յօգուտ թագուորի: Թմբկահարը առնում է դրամը, ցոյց տալիս բոլորին և բըղաւում. «Ա՛ թագաւորէն ջամհատ»: Զուռնաչին պատասխանում է. — Հրամմա. Թմբկահարը՝ «Աստուծէն հրամանքը քեզ, (այս ինչը) մեր թագաւորէն սէրին բերալ ա մին հինգ մանէթ, շէն կենայ, շէն»:

— Շէն կենայ, կրկնում են բոլորը: Սովորաբար ամէն մինը 20 կոպէկից մինչև 20 ըուբլի նուէր է տալիս: Եւ երբ

մինը աւելի պակաս է տալիս, քան որ թագուորի տնեցիները նրա տնեցիների կանչին տուել են, կռիւ է ծագում: Թագուորի հայրը և կամ բարեկամները նախատում են նրան և ստիպում եթէ ոչ աւելի, գոնէ այնքան տալ: Այս կանչից գոյանում է 50—100 ր.:

Կանչից լետոյ մի սկուտեղի վերայ դրուած երեք բաժակ են բերում և գինի ածելով առաջարկում հիւրերին, որոնք երեք բաժակն էլ միմեանց լետեից խմում են մինը թագուորի, միւսը հարսի և երրորդը քաւորի կենացը: Ով դժուարանում և կամ հրաժարւում է խմելուց, նրան որպէս պատիժ չորրորդ բաժակն էլ են խմեցնում:

ՄԿՐԿՈՉԵՔ

Կիրակի երեկոյեան, բայց առաւելապէս երկուշաբթի առաւօտ, միայն մականները հաւաքւում են թագուորի մօտ և քէփ անում, «ծառի», «լոյս»-երի վրայ եղած մրգեղէնները ուտում, մնացածը իրենց մէջ բաժանում և ապա թագուորի և սրա ծնողաց հետ գնում այդ գերդաստանի ննջեցեալները օրհնել տալիս և վերադառնում: Այս ժամանակ քահանան կատարում է թագի վերացման ծիսակատարութիւնը, որի ընթացքում քաւորը իւր սուրը բռնում է թագուորի ու հարսի գլխին, որպէսզի արգելէ չարերին սրանց խփելու:

*
* *

Այդ օրը, զիշերը թագուորն ու հարսը առաջատու են մտնում: Հարսնաքուրը պատրաստում է անկողինը, մօտը դնում գինի, միրգ և գինու բաժակով փոքր ինչ մեղր: Քաւորը կտրան և մի կին դռան յետեւ թաք կացած են լինում: Խստութեամբ պահանջւում է կուսութեան ապացոյց սաւանը, որ հարսնաքուրը տանում հարսի մօրը և սկեսորին ցոյց է տալիս: Եթէ հարսը կոյս չի լինում, որ սակաւ է պատահում, շատ անախորժ դէպքեր են տեղի ունենում:

Միքանիսը շատանում են միայն մի լաւ թակելով և բաւական երկար ժամանակ արհամարհելով, ուրիշները ուղղակի վերադարձնում են հօրը, և երկար խօսակցութիւններից յետոյ, զիջանելով հօր տուած նուէրներից, կրկին ընդունում:

Առաւօտեան վաղ տղան վեր է կենում փախչում մի բարեկամի տուն, ամաչելով մինին երեւալ: Մի քիչ յետոյ գալիս են մօտ ազգական կանայք «աչքի լոյս», այսինքն շրնորհաւորելու, որ հարսը կոյս է եղել: Ճաշին մատուցանում են «քեալլա-փաշա» (ոտ ու գլուխ): Այս ժամանակ մի խընձոր են ման ածում, որի վրայ ամէն մինը մի արծաթ դրամ է ցցում և ուղարկում հարսին: Սա սիրով ընդունում և մինի առաջնորդութեամբ գալիս բոլորի ձեռքերը համբուրում է: Սրանք էլ համբուրում են նրա ճակատը և գովասանքներ թափում գլխին: Երեկոյեան մօտիկ ազգական տղամարդիկ դաւուլ-զուռնի առաջնորդութեամբ թագուորին բերում են տուն, որ ամաչելով մօտենում է ծնողներին և համբուրում ձեռքերը:

Երբ հիւրերն արդէն վերադարձած են լինում, հարսը ջուր է տաքացնում և բերում բոլորի ոտներն աւագութեան կարգով լուանում և փոքր ինչ խոնարհելով՝ համբուրում է, թէև շատերը թոյլ չեն տալիս և մի մի քսան կոպէկանոց ձգում կոնքի մէջ, իբրև հարսին նուէր: Ոտ լուանալիս հարսը զգուշանում է, որ ձախ ոտը առաջ չլուայ, որպէս զի անյաջողութիւնը չպատի:

Միւս օրն առաւօտեան շատ վաղ հարսը վեր է կենում և ամբողջ տունը մաքրում աւելում, աղբք դռան մօտ հաւաքում և իւր քոշերն էլ վերան է դնում: Երբ սկեսուրը վեր է կենում, գովում է հարսի ջանասիրութիւնը և միքանի կոպէկ դնում քոշերի մէջ: Հարսը վերցնում է կոպէկները և նոր դէն ածում աղբը:

Մի շաբթից յետոյ հարսի մայրը կամ հօրեղբօր կինը վերցնում է միքանի գաթայ, մի հաւ, միքանի ֆունտ սպսիկ, մի սանր, թել, ճաղեր, մի ձեռք հանդերձ և գնում թագուորի տունը «գլխըլըվայ»: Սա լողացնում է հարսին,

լուանում շորերը, այդ գիշեր էլ մօտը մնում և առաւօտեան վերադառնում:

Երբ առաջին անգամ հարսը գնում է աղբիւր ջուր բերելու, իւր հետ ցորեն է տանում և լցնում աղբիւրի ակը: *)

Ե. Լ.

ՏՂԱՅԵՐՔ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ

Մինչ դեռ կնոջ արգասաւորութիւնը մեծ ուրախութիւն է պատճառում ինչպէս ամուսնուն, այնպէս և՛ ամբողջ գեղաստանին, նրա ամլութիւնը դժգոհութիւնների և երբեմն ապօրինի կնապահութեան տեղիք է տալիս: Սակայն դեռ այդ աստիճանին չհասած, ամուլ կինը դիմում է «փալճինե-րի» միջնորդութեան և նրանց «գիր անել տալով» յոյս է տածում երեխայ ունենալու: Երբ մարդկային միջոցները անգոր են գտնւում և յաճախ տեսնուող երազները տրամադրում են նրան սրբերի օգնութիւնը հայցելու, վերցնում է մի սպիտակ խոյ և ոտաբոբիկ դիմում սրբի դուռը: Այս տեսակի սրբերից Վարանդայում նշանաւոր են Սարիբէկը, Ամարասի Ս. Գրիգորիսը, Սարուշէնի Աւետարանը, Սզնէքի Ս. Յովհաննէսը և այլն:

Մօտենալով սրբի դռանը, ամուլ կինը երեք անգամ չօքէչօք պտտում է նրա շուրջը և ապա համբուրելով սրբութիւնը, չոքած և ձեռքերը գետնին լեռնած՝ անշարժ մնում է: Այս ժամանակ մի անմեղ մանուկ վերցնում է մի կտոր

*) Այս յօդուածը պատրաստելիս, բացի այն որ ես անձամբ ներկայ եմ գտնուել միքանի հարսանիքների, այլ և իմ տուած ծրագրով ինձ համար նիւթեր են հաւաքել տարբել գիւղերից Պ. Պ. Տէր-Սարգսեան, Բալայեան, Իշխանեան, Մելիք Ալլահվերդեան, Ապրիսեան, Տէրտէրեան և ուրիշներ, որոնց շնորհակալութիւնս եմ յայտնում:

քար և գնում նրա վզին: Քահանան անմիջապէս ձգում է նրա վրայ իւր շուրջաւը, և աղօթքներ կարդում: Մի կին էլ նրա մօտ հսկում է, որ ոչ ոք չդիպչի նրան և խանգարէ նրա խնդրուածքը:

Կինը ջերմեռանդութեամբ աղօթելուց յետոյ խոստանում է եօթը գիւղ ման գալ, «մատաղ հաւաքել», ոչխար առնել և բերել «նրա ոտքի տակը», եթէ իւր խնդիրը կատարի ու մի որդի տայ:

Եթէ այս միջոցը ևս չի օգնում, գնում երեք անգամ անցնում է տղայ տուող Ծակ քարերից՝ նոյն խնդիրը կրկնելով:

Միևնոյն ժամանակ լսելով կախարդ կանանց, ամուլ կինը փոխում է իր ննջարանը, կարծելով թէ այդտեղ քաջքեր կան, որ թոյլ չեն տալիս որդի ունենալու: Մուտք ժամանակ տաք ջուր դուրս չի ածում, մուտք տեղը ջուր չի խմում, որովհետեւ չար սատանան այդպիսի տեղերից պակաս չի լինում: Երբեմն էլ չբերքութիւնը «կոխից» յառաջացած են համարում: Այս պատահում է, երբ նոր պսակուած ժամանակ հարսի մօտ չար և անմաքուր մարդիկ են գալիս: Կոխուած կինը եօթը տարի ամուլ է մնում, և եթէ սրանից յետոյ էլ որդի չի ունենում, այն ժամանակ նրան տանում, սպանուած մարդու գերեզմանի վրայ ջուր են խմացնում, ննջեցեալի աակով անցկացնում, կամ նոր պսակուածների տան կտրով ման ածում և այլն:

Մինչդեռ քաղաքում լղի կնոջ դրութիւնը փոքր ինչ լաւ է, գիւղում սաստիկ աննախանձելի է: Գիւղացի կինը լղութեան նոյն իսկ վերջին օրերում չի ազատում տնային ծանր աշխատանքներից. պատահել են գէպքեր, երբ կինը տղայ է ծնել ծանր կուժը ուսին, աղբիւրի ճանապարհին, և կամ այգում, միայնակ աշխատելիս: Տատմօր օգնութիւնը բոլորին չի հասնում:

Երկունքը սկսուած միջոցին հրաւիրում են տատմօրը և կնոջը առանձնացնում մի սենեակում: Եթէ երկունքը երկար է տևում, սկեսուրը փեշը ջուր ածած՝ առաջարկում է

ծննդականին խմելու, որով և՛ ներուժն են նրա՝ սկեսուրի և կամ տան միւս անդամների դէմ գործած յանցանքները:

Մօտիկ ազգական կանայք գալիս են օգնութեան և խր-
փելով ծննդականի մէջքին բղաւում. «Ղոշուն էկաւ. թալա-
նեցի՛ն, տարան»: Մինն էլ հերթիկից մի ձու է վայր ձգում,
ասելով. «Բերում ըս բեր, բերում չես՝ ես բերում ըմ»:

Երբեմն պատահում է, որ ծննդկանը ուշաթափում
է: Իսկոյն նրա մօտի կանայք, հաւատալով, որ արդէն քաջ-
քերը տիրապետել են ծննդականին, սուրսափած փախչում են.
մնում են միայն արիասիրտները, որոնք քանդում են նրա
գլխի փաթեթները և դնում գլխին կնքահօր գլխօրկը, որ-
պէս զի քաջքերը կարծեն, թէ նա տղամարդ է: Անմիջապէս
գալիս է կնքահայրը և սկսում ապտակել, խփել ծննդականին,
ամբողջ մարմինը հարել: Միւսներն էլ հրացաններ են ար-
ձակում, վառօդ վառում, քաջքերին հալածելու և ծննդկա-
նին ուշքի բերելու նպատակով: Եթէ երեխան արդէն աշ-
խարհ է եկած լինում, նրան վերցնում տանում դնում են
երդիկը, որով նուիրում են նրան քաջքերին, խնդրելով խնայել
մօրը: Այս բոլոր ժամանակ սաստիկ զգուշանում են ծննդ-
կանի անունը տալու, որպէս զի քաջքերը նրան էլ իրենց
«դասը չգասեն»: Բացի սրանից, ծննդականի երեսին լեղակ են
քսում և բարձի տակն էլ շամփուլներ, սանդերք, պողպա-
տի կտորներ և համալիւներ դնում: Երբ ծննդկանը ուշքի է
գալիս, նրան տալիս են մի կծիկ կծկելու և կամ մի ուրիշ
գործ, որպէս զի նրանով զբաղուի և քաջքերին ուշք չգար-
ձնի:

Երբ երեխան աշխարհ է գալիս, տատմայրը երեսը երեք
անգամ խաչակնքելով և «հայր մեր» շնչալով կտրում է պոր-
տը և բամբակի թելով կապում: Եթէ երեխան տղայ է լի-
նում, պորտից ընկած կտորը տանում ձգում են մի ընդար-
ձակ տեղ, որպէսզի տղան մեծանալիս հասարակութեան մէջ
մտնող ելնող լինի, չամաչի, իսկ եթէ աղջիկ է, ձգում են
մի լետ ընկած անկիւն, որպէսզի համեստ և ամօթխած
տանտիկին դառնայ: Դանակն էլ պահում են, որ մկրտու-

Թեան ջրով սրբեն: Սրանից յետոյ տատմայրը ծննդկանին կանգնեցնում է տաշտի մէջ, Ս. Մարիամ Աստուածածնայ աղօթքն ասելով կիսից վայր լողացնում և պարկեցնում: Ապա երեխային է լողացնում, վերան աղ ցանում, փաթաթում շորերի մէջ և երեք անգամ խաչակնքելով՝ դնում ծննդկանի աջ կողմը:

Այդ ժամանակ տան «մշտուլուղչին» վազում ամենից առաջ ծննդկանի ծնողների և ապա կնքահօր տնեցիներին «աչքի լոյս է» ասում, աւետելով նորածնի աշխարհ գալը, որի փոխարէն և՛ մի բան նուէր է ստանում:

Մի քանի ըոպէից յետոյ ազգականներն ու հարեանները տեսութեան են գալիս, իրենց հետ բերելով ձուածեղ, խաւիժ, եփած ձու և այլն: Տատմայրը ծածկում է նորածնի երեսը և չի թոյլ տալիս նորեկներին տեսնելու, մինչև որ նրանցից մի քանի կոպէկ և կամ մի «խալաթ» չի ստանում: Գալիս է նաև սանամայրը՝ բերելով իւր հետ մի սպիտակ և մի կարմիր կտոր, աղնաբաթ: Տնեցիները հիւրերին հիւրասիրում են թէյով և կամ ղայնարով.— սա պատրաստում են այսպէս՝ մի ջրով լի կաթսայի մէջ գցում են զանձաֆիլ, կինամոն և հիլ ու երկար եփ տալիս:

Մի քիչ յետոյ հրաւիրում են քահանային տունը «փարատելու», որովհետև պիղծ և քաջքերով լի են համարում: Քահանան օրհնում է մի գաւաթ ջուր, որը սրսկում են ծննդկանի սենեակում և ողողում տան ամանները: Թէև այսպիսով տունն ու ամանները սրբւում են, սակայն ծննդկանը դարձեալ մնում է անսուրբ, նրան ոչ ոք ձեռք չի տալիս, նրան կերակրում են առանձին ամաններով, որ միմիայն տատմայրը կարող է մատուցանել և յետոյ էլ լուանալ: Ինքը ծննդկանը նոյնպէս ինքն իրեն անսուրբ զգալով՝ զգուշանում է մի որ և է բանի դիպչելու: Պատահել է, որ տատմայրը ամբողջ օրը բացակայել է և խեղճ ծննդկանը քաղցած մնացել է, չհամարձակուելով հացատեղից իւր ձեռքով մի կտոր հաց վերցնելու: Սակայն այս տևում է մինչև մեկըրտութիւնը, որ սրբում է նրան: Մինչև այս ժամանակ,

որ սովորաբար ութ օր է տևում, ծննդկանին ջրի փոխարեն գինի, պղպեղով պատրաստուած տաք կերակրներ և քաղցրեղէններ են տալիս: Տատմայրն էլ օրը մի անգամ լողացնում է նորածնին և լուանում շորերը:

*
* *

Մկրտութեան նախընթաց երեկոյին ծննդկանի տնից «սեղան» են ուղարկում կնքահօրը, որ բաղկացած է լինում զոյգ թուով գաթալից, երկու զոյգ հացից, մի եփած հաւից, մի գաւ գինուց, մի շիշ օղուց և մի զոյգ գուլբալից: Տանողը միւսնոյն ժամանակ հրաւիրում է կնքահօրը գալ միւս օրը երեխան կնքելու: Նոյն երեկոյին ուղարկում են նաև քահանային մի զոյգ հաց, մի զոյգ մօմ, մի գաւ գինի կամ մի շիշ օղի և հրաւիրում գալ երեխան մկրտելու: Միւս օրը տատմայրը վաղ առաւօտեան գալիս է և պատրաստում երեխային եկեղեցի տանելու: Գալիս է և՛ կնքահայրը, իւր հետ բերելով մի զոյգ մօմ, նարօտը և մի գունաւոր թաշկինակ: Գիւղերում սովորաբար եկեղեցումն են մկրտութեան խորհուրդը կատարում և միայն եկեղեցի չեղած գէպքում տանն են մկրտում և համարեա միշտ՝ թոնրի վրայ:

Մինչդեռ եկեղեցում կատարում են մկրտութեան խորհուրդը, տատմայրը մի փոքրիկ շիշի մէջ մեռնաշուր ածած շտապով վերադառնում է տուն և լուանում ծննդկանի ձեռները, որպէս զի նրանք սրբուած լինեն և կարողանան գրկել մեռնուած մանկան: Լուացուած ջուրն էլ ածում է օճախը, իսկ շիշի միջի աւելացած ջուրը տալիս տնեցիներին պահելու, որպէս զի ապագային կարողանան «հարամոտած» ամաններն ու իրերը սրբել: Նոյն միջոցին գալիս են և՛ սանամայրն ու ծննդկանի մայրը: Առաջինը բերում է «ծնընդգեւաթ» — մեղրով ու շաքարով պատրաստուած ձուածեղ — ծընընդկանի համար, իսկ երկրորդը մի ձեռք հագուստ նորածնի համար:

Վերջապէս քահանան «Լոյս 'ի լուսոյ» շարականը երգե-

լով առաջնորդում է կնքահօրը, որ երեխան բազուկների վրայ առած բերում է տուն և տալիս ծննդկանին: Սա համբուրում է կնքահօր ձեռքը և ապա առնում երեխան: Քահանան իւր «Պահպանիչը» աւարտելուց յետոյ շնորհաւորում է հետեւեալ կերպով. «Շնորհաւոր մկրտութիւն, Աստուած տրուել է, ամուր ձեռք պահէ, հօրով, մօրով ու բախտաւոր զաւակ լինի. այն հացիցն ուտէ, որ ոչ հատնէ, ոչ պակասէ»: Յետոյ դառնալով ներկայ եղողներին՝ ասում է. «Ես ձեզ համար մի մեռոնաթաթախ երեխայ բերի, որով ամենքդ էլ ուրախ էք. դէհ, եկէք տեսնեմ դուք ինձ ի՞նչ էք տալու, որ ես էլ ուրախանամ»: Նախ ծննդկանը, և ապա կնքահայրն ու հանդիսականները համբուրում են խաչը և խաչհամբոյր ձգում: Սրանից յետոյ բոլորը նստում են ճաշելու, օրուայ որ ժամանակն էլ լինի, միւսնոյն է, որից յետոյ արդէն՝ ցըրւում են:

Երեք օրից յետոյ տատմայրը նորից է գալիս և «երեխայի մեռոնը վեր անում»: Քթի տակը աղօթքներ շնջալով՝ լուանում է երեխայի մեռոն քսած տեղերը մի մաքուր ամանի մէջ, յետոյ լողացնում է նրան մաքուր ջրով, առանց սապոնի, և ջուրը ածում թոնիրը: Սրանից յետոյ արդէն՝ նա իւր վարձն ստանում և գնում է: Այնուհետեւ տնեցիներն են մինչև քառասունքը լրանալը երեխային օրը մի անգամ լողացնում:

Մի քանի օրից էլ ծննդկանն է վեր կենում: Առաջին անգամ ոտը գետնին դնելիս նա երեք անգամ խաչակնքում է երեսը և աղօթքներ շնջում: Սակայն մինչև քառասունքը լրանալը նա տանից դուրս չի գալիս, արեգակի երես չի տեսնում, ո՛չ լողանում է և ո՛չ էլ գլուխը լուանում, այլ ամբողջ ժամանակը զբաղուած է նորածնի հոգսով, այսպէս՝ երբ տան մօտով ննջեցեալ են անցկացնում, իսկոյն ինքը կանգնում և երեխային էլ բարձրացնում է. երբ մի ուրիշ ծնընդկան և կամ մի կասկածելի անձնաւորութիւն է գալիս ծննդկանի ննջարանը, նա չի թույլ տալիս նրանց ներս մտնելու, մինչև որ նորածնին դուրս չի հանել տալիս և ա-

պա ներս բերում: Եւ եթէ նա այդպէս չի վարւում, երեխան «կոխւում» է, այսինքն սաստիկ լղարւում է և միշտ լալիս է: Այսպիսի հիւանդութիւնից բժշկելու համար նրան լողացնում են կատուի ձագի և կամ հօր գուլպաների վերայ, և եթէ սրանք չեն օգնում, տանում մի սպանուած մարդու գերեզմանի վրայ երեխայի ոտները լուանում են, յետոյ գերեզմանի քարերից մինը վերցնում և երեխայի վրայով երեք անգամ քալոց տեսնում են և վերջը մի ձու և մի մեխ թաղում գերեզմանի մօտ, որպէս զի հիւանդութիւնը այնտեղ մնայ:

Քառասունքը լրանալիս ծննդկանը լողանում և գլուխը լուանում է ձգօտի վրայ: Յետոյ այս ձգօտը վառում են, որպէս զի քաջքերի հետքերը կտրեն: Ապա նախ օրօրոցը, յետոյ երեխային և վերջը ծննդկանին դուրս են հանում տնից և «արևի երեսն դուրս բերում»: Երեկոյին հաւաքւում են բարեկամներն ու հարևանները և նրան ու երեխային եկեղեցի տանում, ուր քահանան կատարում է քառասունքի ծէսը: Այնուհետև արդէն ծննդկանը ազատօրէն կարող է դուրս գալ տնից:

Երեխայի եղունգները առաջին անգամ ոսկու կամ արծաթի վրայ են կտրում, որպէսզի նրա մատները միշտ ոսկու և արծաթի մէջ լինին:

Եւ երբ երեխայի առաջին ատամները երևում են, մայրը «կճեխաջ» է անում.— եփում է ցորեն, լոբի, նոխուղ (սիսեռ), բակլայ և հետը խառնում կաղին, քիչմիշ, լոբլաբու: Յետոյ նստեցնում է երեխային մի սփռոցի վրայ և առաջը մի դանակ և մի հայելի դնում: Ուրիշ փոքրիկ երեխաներ էլ կանչում նստեցնում է այդ երեխայի շուրջը և պատրաստուած կճեխաջը ածում ատամ հանող երեխայի գլուխին: Մինչդեռ երեխաները խլխլելով կճեխաջը ուտում են, մայրը դիտում է, թէ իւր ուղին նախ դանակը, թէ հայելին է վերցնում, որովհետև եթէ առաջինը վերցնի, ապագայում մի եղբայր է ունենալու, իսկ եթէ երկրորդը՝ մի քույր:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Ընտանիքի մէջ ամենից յարգուածը մայրն է: Մօր անմիջական իրաւասութեան տակ է գտնուում ընտանիքի ներքին կառավարութիւնը, ընտանիքի ղեկը: Նա վերին աստիճանի աշխատասէր է և գործունեայ, իւր անձնական օրինակով նա ազդում է ընտանիքի միւս անդամների վրայ: Մայրը միաժամանակ հրամայում է հարսներին, աղջիկներին, թոռներին և թէ հասակն առած, ամուսնացած որդիներին: Ընտանիքի մէջ ոչինչ ծածուկ չէ նրանից. նրա սուր աչքը տեսնում է ամէն ինչ. նա գիտէ ամէն մի գաղտնիք, բայց և վերին աստիճանի գաղտնապահ է: Նա դէպի իւր ամուսինը շատ զգոյշ է և միմիայն ամենակարեւոր տեղեկութիւններն է հաղորդում կամ նրա հետ խորհրդակցում: Այդ պատճառով ընտանիքի անդամները իրենց կարիքները կամ սրտի դարդերը համարձակ յայտնում են մօրը, հաստատ հաւատացած լինելով, որ տան միւս անդամները չեն իմանալ այդ:

Հայրը այստեղ համարւում է մի հիւր, կամ աւելի լաւ է ասել, մի մշակ, որ աշխատում է դրսում, լցնում է տունը ամէն տեսակ բարիքներով, այդ բոլորը յանձնում է կնոջը և հաշիւ չէ պահանջում ընտանիքում տեղի ունեցող ծախսերի մասին, հաստատ հաւատացած լինելով, որ կինը աւելի ժլատ է քան ինքը: Սակայն հայրը տան մէջ մի խորհրդաւոր անձնաւորութիւն է, նրա տան եղած ժամանակ ընտանիքում տիրում է սրբազան լուծութիւն, հարսերը ծածկում են երեսները, աղջկերքը քաշւում են մի անկիւն և իրենց բանին կենում, ամուսնացած տղամարդիկ իսկոյն հեռացնում են իրենցից զաւակներին, որպէս զի հայրը չտեսնէ և նախատի *):

*) Որդին կամ հարսը մեծ ամօթ են համարում հօր ներկայութեամբ երեխային գրկել և զգուշիլ, ուստի նրա ներս գալուն պէս երեխային յանձնում են տան պառաւին կամ աղջկան:

Հօր ու մօր այս յարգանքը տևում է մինչև նրանց ծերութիւնը: Հետզհետէ ծերանալով նրանք կորցնում են և իրենց գիրքը: Որդիներն այլ ևս չեն լսում ծնողներին: Հարսները ջողաբ (խօսքին-խօսք բերել) են տալիս, շատ անգամ ծաղրում, ծիծաղում: Նոյն իսկ ամենաբռնակալ հայրը ծերանալով և ուժից ընկնելով, խոնարհւում, մեղմանում է և ակնածում որդիներից ու հարսներից:

Վարանդեցի հայ կին

Հօրն ու մօրը քիչ ու շատ յարգում են այն ժամանակ, երբ երկուսն էլ կենդանի են: Նրանց կենդանութեան ժամանակ որդիները կամ հարսները ոչ մի զժգոհութեան նշան չեն ցոյց տալիս: Իսկ մէկը կամ միւսը զրանցից պակասելով, կարծես պակասում է և կենդանի մնացածի յարգանքն ու իրաւունքը: Այս է պատճառը, որ ծերունիները

յաճախ կրկնում են Վաստուած, էնքան մեր խեղանը պահիս, չը քորանը ես մեռնիմ, հարսին նան տղի ումուդ չընգնիմ»:

Կինն էլ ասում է՝ ամուսնուն. «Քու շոքը ոչ պրկասի իմ գլխան. թա չէ տղերքդ նան հարսներդ ինձ սաղ սաղ կոլ կտան»:

Աշխատանքի անընդունակ մարդուն տան սնդամները հաւասարապէս ատում են, նրա գոյութիւնը ձանձրոյթ է պատճառում ամեն մի անդամին: Մանաւանդ վերջինիս գոյութիւնն անտանելի է, երբ իրենց կենդանութեան ժամանակ ընտանիքի անդամներից մի ջահիլը մեռնում է: Ամէնքը կշտամբում են ծերունուն, ամէնքն էլ վրան գողում են. «Քաւթառ գըլխակեր, էնքան կըննական ըս, որ լոխչիս գըլխըներն օտիս ետաւ գիօրբագիօռ ընիս»: Խեղճ ծերունին ակամայից լռում է և ոչինչ չի պատասխանում, կարծես ինքն էլ խոստովանում է, որ շատ է ասլըել:

Սովորութիւն կայ, երբ այդ տեսակ երկարակեաց ծերունին մեռնում է և եթէ նրա մահից յետոյ ընտանիքի անդամներից մէկն ու մէկը հիւանդանում է, գնում են մեռած ծերունու գերեզմանը փորում, գլուխը մարմնից բաժանում և աչքի մէջ մի փայտ տնկում, որպէս զի հիւանդն էլ չմեռնի: Ասում են իբրեւ թէ աչքը տան վրայ է գնացել և մինչև ընտանիքի անդամներից մէկին չտանի, չի հանգըստանալ: Գլուխը մարմնից բաժանելով իբրեւ թէ ազատում են այդ փորձանքից:

Հօր մահից յետոյ ընտանիքի կառավարութեան ղեկը անմիջապէս անցնում է մեծ որդուն. եթէ վերջինս չունի ոչ մի պակասութիւն և շատ փորձուած է, իսկ եթէ անընդունակ է և դիրք չունի թէ տանը և թէ հասարակութեան մէջ, այս դէպքում կառավարութիւնն անցնում է միւս եղբայրներից ամենից ընդունակի ձեռքը:

Ընտանիքի գլուխը հօր մահից յետոյ համարում է մեծ որդին, թէև չունի այն լայնածաւալ իրաւունքները, ինչ որ հայրն ունէր: Մեծ եղբայրը յարգուած է ընտանիքի անդամներից հաւասարապէս: Նա միմիայն կատարում է թեթև աշ-

խատանքներ և տարուալ մեծ մասը տանն է լինում:

Այնուհետև նա համարում է հասարակութեան մի պատուաւոր անդամ (աղսախկալ) և միջամտում է հասարակական գործերում: Նա հագնւում է պատշաճաւոր և մաքուր և որ գլխաւորն է՝ շինամէջ (շնամաջ) դուրս գալիս հագած պիտի լինի կօշիկներ (չմշկներ), որից զրկուած են միւս եղբայրները:

ԱԶԳԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐ

Տատի մօրը	ասում են — Պապունց աչան:
Տատին	» Տատի, աչան, մեծագի, նանի:
Մօրը	» աղի, աքա, սիրուն նան, կամ ուղղակի տալիս են անունը:
Հօրեղբօրը	» Ամի, պիժ ամի, զիզ ամի:
Հօր եղբօր կնոջը	» Հարս, աքեր, հասի
Մօր եղբօր կնոջը	» Քռակին:
Մօր եղբօրը	» Դալի, քեռի:
Հօրաքրոջը	» Հաքուր, աքեր կամ տալիս են անունը:
Մօրաքրոջը	» Մաքուր, աքեր և անունը:
Քրոջը	» Բաջի, աքուր կամ անունը:
Եղբայրը եղբօրը	» Բաքա, ապա, ապեր, օր. Մակիչ բաքա, պիժ ապա, մեծ ապա:
Կնքահօրը	» Պելի, խըչաղբեր:
Կնքամօրը	» Պլակին, սընամար:

Խ Ն Ա Մ Ո Ւ Ն Ք

Կնոջ հայրը	կոչւում է — Աներ, հաներ:
Կնոջ մայրը	» Զոքանջ, զենքւլ:
Ամուսնու հայրը	» Պատրոն:
Ամուսնու մայրը	» Սկեսուր:
Ամուսնու եղբայրը	» Տեգր, Տագր:
Ամուսնու քույրը	» Տալ:

Ամուսնու եղբոր կիներ կոչւում է—Տըգրակին:

Կհոջ քոյրը » Քեհնի:

Կհոջ եղբայրը » **Հընժը տղալ:**

Կհոջ ըրոջ մարդը » Բաշանաղ:

Հարսի համար ամուսնու ազդականները կոչում են պատրու-
հենք, իսկ փեսայի համար հարսի բարեկամները աներանք:

Կ'ինը ամուսնու մասին խօսելիս, սկեսրոջ առաջ կոչում է՝ տղադ. տալին՝ քու ախպեր, տեգրկնոջ՝ քու տագրը, իր ծնողների առաջ՝ փեսադ, ուրիշների առաջ՝ ինքը, մեր մարդը, մեր հալը, մեր տղամարդը, Առաքելին հարը (որդու անունով), Սընամանց տղան (ազգանունով), իմ տմրը և ալն, իրեն կոչում է ադա:

Ամուսինը կտոջը կոչում է, իր ծնողների առաջ՝ հարսը, կամ ծագումով, օր. Բըղղըսաբէն թուռնը, Գեռնն աղջիկը: Աներոջ մօտ՝ աղջիկը, օտարներին առաջ՝ մեր խիզանը, մեր տանըցին, կողակիցս աչս ինչի թուռը կամ աղջիկը, կնոջը՝ ախչի:

Ընդհանրապէս Վարանդայում գերդաստանները բազմանդամ չեն: Շատ հազիւ է պատահում, որ մի քանի եղբայրներ երկար ժամանակ միևնոյն յարկի տակ միասին ապրեն: Եղբայրները ամուսնանալուց կարճ ժամանակ յետոյ բաժանուում, նոր գերդաստուն են կազմում: Ծնողները ապրում են կամ ամուրի կամ նոր ամուսնացած որդու մօտ: Բազմանդամ են լինում միմիայն երկրագործութեամբ պարապող ընտանիքները և սա էլ ունի իւր յարգելի պատճառը: Երկրագործութեամբ պարապելու համար հարկաւոր են շատ աշխատաւոր ձեւքեր, ուստի եղբայրները ստիպուած ապրում են անբաժան:

Բաժանուելու գլխավոր պատճառը տեղրկներն են լինում: Վերջիններս ապրում են միմեանց հետ շատ անհաշտ. օր չի լինիլ, որ մի որևէ պատճառով երկու տեղրկների միմեանց հետ չկռուեն, մանաւանդ վերջիններիս մէջ շատ զարգացած է նախանձը, այսպէս օրինակ ասում են. «Խեղճերակներ տեղրակընկան օձին ծակին կօզի», այսինքն չի ուզենալ, որ նա բաղդաւոր և ուրախ ապրի, այլ միշտ նեղութեան և թշուառութեան մէջ: Բազմաթիւ օրինակներից առաջ բերենք ժողովրդական մի ասացուածք, որը շատ պարզ

բնորոշում է ընտանիքի անդամների միմեանց հետ ունեցած լարաբերութեան չափը:

Պատմում են, իբրև թէ մի հարս հիւանդ ժամանակ աղերսական ձայնով դիմում է ընտանիքի անդամներին և մի գդալ ջուր ուզում՝ ասելով.

Սկեսուր, սկեսուր, սկսրհան
Սերտս էրեց մի գդօլ ջուր.

—
Պատրոն, պատրոն, պտրհան (պահարան),
Սերտս էրեց մի գդօլ ջուր.

—
Տալիկ, տալիկ, սեւ սալիկ
Սերտս էրեց մի գդօլ ջուր.

—
Տեգրակին, տեգրակին, օծին ծակին
Սերտս էրեց մի գդօլ ջուր.

—
Նշանած, նշանած, Ըստրծու խղզրհանած
Սերտս էրեց մի գդօլ ջուր:

Սակայն այնքան քարեսիրտ են լինում, որ ոչ մէկը զրանցից ջուր չի տալիս իրեն մինչև ամուսինը գալիս է և հիւանդը դիմում է նրան ու ջուր խնդրում: Ամուսինը տալիս է ջուրը և նա խմելուն պէս մեռնում է: Այստեղից երևում է, որ ընտանիքի մէջ ամենից սիրելին իր ամուսինն է:

Յաճախ սկեսրոջ և հարսերի մէջ կռիւներ են պատահում, որ շատ անգամ տուր ու դմբոցով է վերջանում:

Կռուի պատճառները լինում են.

Ա. Երբ սկեսուրը մի հարսին աւելի է սիրում, լարգում և պաշտպանում քան միւսին:

Բ. Երբ մի թոռան սիրում է աւելի քան միւսին, մայրական խնամք է տանում, լաւ հագցնում է և իւր «ագիզ բալա», այսինքն միակ սիրելի որդի է կոչում: Միւս մայրերը նախանձում և սկեսրոջ հետ կռւում են:

Գ. Երբ մի հարս շատ աղջիկ է բերում: Այս դէպքում ոչ թէ միայն սկեսուրն է հարսի հետ կուռում և նրան սկսում առել, այլև ընտանիքի միւս անդամները, մինչև անգամ իւր ամուսինը սկսում են վատ աչքով նայել նրան և կծու խօսքերով սիրտը խոցոտել: Սկեսուրն անտանելի հայհոյանքներ, անէծք է թափում հարսի գլխին. «Քու հօր տօնը պրիշակ մնայ, խօխէս տօնը քընդըլական ըս»: Աչքալոյս, կերուխում, կնուկների խնջոյք տեղի չեն ունենում այս դէպքում: Բարեկամները, աչքալոյսի փոխարէն, մխիթարում են ծնողներին. «Աստուծ ձեզ պահի, վնաս չօնի, եկող տարի էլ մի զոջ տղայ կը բերիս»: Խեղճ կինը կարծես մահուան ոճիր գործած, լսում է իւր դատաւճիռը և լուրթեամբ տանում ընդհանուրի այդ նախատինքը:

Վարանդայում աղջիկ բերելը մի դժբաղդուլութիւն է համարում: Շատ դէպքեր են պատահել, որ մի քանի աղջիկ բերող կնոջ զուրս են արել տանից:

Աղջիկը ծնուած օրից մինչև իր մահը ծնողների համար մի ծանր բեռ, մի մեծ հոգս է մանուկանդ աղքատ ընտանիքների համար. պատահում է, որ աղջկերքը սնանկացնում և վերջին չքաւորութեան մէջ են ձգում իրենց ծնողներին:

Ծնողները ստէպուած են աղջիկներին լաւ հագցնել և հագուստի վրայից կախել արծաթէ կամ ոսկէ զրամներ ամենաքիչը 20—30 ռ. արժողութեամբ, այդ զրամները աղջիկը պսակուելիս տանում է իւր հետ: Վարանդայում աղջիկը շատ վաղ է նշանւում, համարեա 5—6 տարեկան հասակում շատերին նոյն իսկ օրօրոցում են նշան դնում (օրօրոցը խաղում): Նշանած մնում են 6—7 երբեմն աւել տարիներ: Այսքան երկար ժամանակամիջոցում երկու կողմի խնամիները միմեանց հետ բարեկամութիւն են անում, փոխադարձաբար միմեանց հիւրասիրելով և օգնելով: Բայց ծանրութիւնը ընկած է աւելի աղջկայ ծնողների վրայ:

Աղջկայ ծնողները լաճախ հրաւիրում և հիւրասիրում են փեսայի ծնողներին կամ բարեկամներին:

Ամէն նշանաւոր տօն օր ստիպուած «խօնչա» են ուղարկում խնամոնց տուն, որը բաղկացած է լինում գլխաւորապէս գաթալից, հալուալից, հաւերից, մեղրից, գինուց, արաղից և այլն, արժողութեամբ 1—3 ռուբլի: Խնամոնց կողմի բարեկամներից եթէ մէկը պսակուելու լինի, աղջկայ տէրը պէտք է «խօնչա» տանի, «խալաթ» տայ և հարսանիքի ժամանակ «կանչ» (դրամական նպաստ) անի: Այս բոլորը մօտաւորապէս արժենում է 10—15 ռ.: Բացի դրանից աղջկայ տէրը օգնում է իւր խնամուն վարելու, ցանելու, հնձելու, կալսելու և այլ ժամանակ. իսկ կանայք բուրդ գզելու, մանելու, գործելու կամ թէ թուրթ թափելու, արտը քաղհտնելու ժամանակ առանց վարձատրութեան հաւասար աշխատում են խնամոնց հետ: Այսքանը մինչև հարսանիքն է: Հարսանիքի ժամանակ աղջկայ ծնողները բաւականին ծախք են անում, լաւ բաժինք և փեսային արծաթէ գօտի խալաթ են տալիս, իսկ փոխարէնը շատ չնչին կանչ են վերցնում:

Վերև յիշածներիցս պարզ երևում է, թէ որքան ահագին ծախք են անում ծնողները և այդ բոլորը դեռ մէկի համար. իսկ եթէ ենթադրենք թէ մէկի փոխարէն մի քանիսն են, այն ժամանակ երևակայելի է ծնողների դրութիւնը: Պատահում է, որ միաժամանակ նշան են դնում մէկ, երկու և երբեմն երեք աղջկայ և ծնողները ստիպուած են լինում երեք տան հետ բարեկամութիւն անել:

Այս է պատճառը, որ Վարանդայում աղջիկ բերելը տնաքանդութիւն է համարւում և յաճախ կռիւների պատճառ դառնում: Ընդհակառակը, երբ հարսը տղայ է բերում, ամբողջ ընտանիքում ցնծութիւն և ուրախութիւն է կատարւում, տեղի են ունենում աչքալուսէք, խնջոյք, կերուխում: Տղաբեր հարսին զանազան խալաթներ են տալիս. «Մէջքդ կանանչ կենայ» կրկնում է ամէն մի եկող: Սկեսուրը տղաբեր հարսին խնամում է և լաւ կերակրում: Սկեսուրը այդ վարմունքը միւս հարսերի նախանձը շարժում է և կռուի պատճառ է դառնում:

Դ. Չբերքութեան պատճառով ևս կռիւներ են ծագում

Հարսի և սկեսորոջ մէջ: Երբ Հարսը չբերք է, սկեսուրը այս դէպքում աւելի չարանում և շարունակ անիծում է: «Ծոխդ կտրէ հունց վէր իմ խօխէն ծոխը կտրեցիր, ա՛յ չոր տառեխա: Անէծքը դեռ բաւական չէ, երբեմն էլ Հարսին դուրս են անում տանից, փոխարէնը ուրիշ Հարս կամ աղջիկ բերելով, կամ թէ խղճում են և չեն ուզում տանից դուրս անել, միայն երկրորդ կին են բերում, որպէս զի երեխայ բերի և որդին անժառանգ չմնայ *): Երկրորդ կնոջ երեւան գալը պատճառ է դառնում կռիւների ու տուրուղմբոցի, որ տեղի է ունենում ապօրինի և հարազատ կնոջ միջև, կամ թէ սկեսորոջ հետ: Վերջինս աւելի պատւում, մեծարում է ապօրինի Հարսին և ընդհակառակը հարազատ Հարսից միշտ դանգատւում է որդուն: Այստեղից յառաջանում է անվերջ կռիւներ և երկպառակութիւններ: Հարազատ կինը այլ ևս չկարողանալով տանել այդքան զրկանք ու նախատինք, թողնում ու հեռանում է:

Ե. Հարսի ծածուկ մի տեղ գնալը կամ մի բան ուտելը, իւր պարտականութեան մէջ ճշտապահ չլինելը կամ վերջապէս օտար մարդու հետ խօսելը կռիւների պատճառ են դառնում:

Սկեսուրը Հարսի հետ կռուելիս անտանելի հայհոյանքներ է թափում, գլխաւորապէս ծնողների հասցէին, օր. «Քա մօր մադարը կտրէ, որ քեզ նմանը ինձանաւ քցից». «Քու հար շոն դառնայ». «Քա մօր մարդը մեռնի»: Հարսը լսում է այդ բոլորը և համբերում, նա ոչ մի դժգոհութեան նշան ցոյց չէ տալիս, մանաւանդ երբ նորահար է: Մի քանի տարուայ հարսը այդ տեսակ դէպքում կամ քթի տակին

*) Պատահում է երբեմն մինչև չորս կին են պահում, միայն թէ երեխայ ունենան:

Թաղլար գիւղում մի դարբին, որ ունէր մեծ հարստութիւն, պահում էր չորս կին, բայց ոչ մէկից երեխայ չունէր. փորձում է բերել հինգերորդը. Այս վերջինը յղանում է, բայց դարբնի բարեկամները կամենալով նրա հարստութեան տիրանալ, լղի կնոջը խեղդում են և խեղճ դարբնին թողնում անժառանգ:

փնթփնթում է և զրանով արտայատում իւր զգոհութիւնը կամ ուղղակի պատասխանը դարձնում է և սկեսրոջ հայհոյում:

Ընդհանրապէս հարսերը շատ ամօթխած և համբերատար են լինում: Սկեսրոջ անտանելի վարմունքը, զրկանքը, անէծքն ու ծեծը հարսը լռելեայն տանում է և ոչնչով չի փոխարինում, միայն, ինչպէս ասում են, «դանակը ոսկուն» հասնելուց յետոյ, այլ ևս չի համբերում և «ջողաբ» է տալիս: Պատճառ որ վարանդայում աղջիկը շատ շուտ են մարդու տալիս: 13 տարեկան հասակում ամուսնանալը սովորական երևոյթ է այստեղ: Մատուղ հասակում աղջիկը զրկուելով ծնողների խնամակալութիւնից և ընկնելով իրեն բոլորովին անձանօթ մի ընտանիք, կորցնում է իւր ազատութիւնը և համարձակութիւնը: Նա դատապարտում է լռութեան և անվերջ համբերութեան: Սկեսուրը հայհոյում է, մագերը քաշում, մինչև անգամ ծեծում, հարսը համբերում է և չի համարձակում ամուսնուն զանգատուել, իսկ եթէ փորձում է զանգատուել, փոխարէնը կամ հայհոյանք և կամ ծեծ է ստանում: Մինչև անգամ, երբ աղջիկը յուսահատուած դիմում է իւր ծնողներին և իւր վիճակի մասին զանգատում, վերջիններս ոչ միայն չեն ուզում լսել նրա զանգատը, այլև նախատելով յետ են ուղարկում սկեսրանց տուն, առարկելով, թէ հարսը պէտք է համբերէ:

Հարսը բացի տեգրկնիկների և տալերի հետ խօսելուց, ուրիշների հետ երկար ժամանակ անխօս է մնում:

Սկեսուրի հետ չի խօսում մինչև երեխայ բերելը *): Կեսրարի հետ մինչև մահը, իսկ եթէ սա ցանկանում է, որ հարսը իւր հետ խօսի, մի ընծայ է տալիս և հետը

*) Պատմում են, թէ Նոյի կինը հարցրել է իւր հարսերին, թէ ինչու թոնիրը չեն վառել. սրանցից մինն էլ պատասխանել է, թէ թոնրի միջից ջուր է դուրս գալիս: Աստուծոն շատ անհաճոյ է եղել, որ հարսը համարձակուել է սկեսուրի հետ խօսել, ուստի և հրամայել է, որ տալից ջուրը բարձրանայ և ջրհեղեղ լինի: Պատմող կինը սաստիկ յարձակում էր շուշէցի հարսերի վրայ, որոնք խօսում են իրենց սկեսուրների հետ:

խօսեցնում, բայց դա լինում է այն ժամանակ, երբ հարսը տղային կամ աղջկանը պսակում է:

Տեգրի հետ մնում է անխօս մինչև 10 տարի և խօսում է միմիայն տեգրի հաճութեամբ. կնքահօր հետ մինչև մահը, կնքահօր կողմի բարեկամներից ամենափոքր երեսայի հետ նույն իսկ անխօս է մնում:

Գերդաստանի մէջ ամենից շատ կուռում են տեգրկնիկները:

Կռիւր ծագում է հետևեալ պատճառներից.

Երբ մէկը իւր երեսայի համար նոր հագուստ է կարում, միւսը ոչ, մանաւանդ երբ հարսներից մէկը երեսայ չի ունենում և պահանջում է, որ նոր կտորից իրեն ևս բաժին տան:

Երբ լուացքի ժամանակ մէկը շատ լուացք է անում, միւսը քիչ:

Երբ մէկին շատ են բանեցնում միւսին քիչ:

Երբ մէկը ճակատին ոսկէ դրամներ է շարում, միւսը ոչ:

Երբ տեգրկնիկը ծածուկ մի բան է կատարում և միւսները լայտնում են իրենց ծնողներին: Երբ մէկի օժիտը շատ են բանեցնում, միւսինը քիչ:

Երբ մէկն ունենում է մի կամ մի քանի փեսայ և ներանց ծածուկ ուտեցնում, խմեցնում է:

Երբ մէկի ամուսինը ծածուկ սիրում է տեգրկնիկներից մէկին և ինքն իմանում է:

Կռուելու ժամանակ միմեանց հայհոյում են. «Պոչերդ կտորիմ». «Ծամերդ տըխտակին սանրիմ». «Աչքդ հըրթըլուսին մնայ, ետքդ ճըլկուորին փոսին». «Ծծերաւդ չանգալընկնիս». «Քանց ջուր շատ քըրըքար կեաս». «Մին ծըկիս, հըզեր փքիս». «Հանց օրի կեաս, օրին ծննդականը թըմաշա կեայ»:

Ամուսինների մէջ ևս կռիւներ են պատահում, բայց ոչ այնքան ստէպ, սակայն նույն ծեծը, նույն կռիւը, նույն հայհոյանքը տեղի է ունենում և այստեղ:

Առաւելապէս կուռում են

Երբ կինը ծածուկ սիրած է ունենում և ամուսինն իմանում է:

Երբ սկեսրոջ հետ «եօլա» չի գնում և սա գանգատոււմ է որդոււն:

Երբ աղջկայ ծնողները խոստացած օժիտը չեն տալիս կամ ձգձգում են:

Երբ ամուսինը օտարութիւնից դառնալով իմանում է, որ կինն իրեն դաւաճանել է:

Երբ մարդն ուզում է կնոջ բերած գորգը կամ կապերտը ծախել և պարտքը տալ, կինը հակառակում է և թոյլ չէ տալիս:

Երբ ընտանիքի միւս անդամները շատ են վիրաւորում և վշտացնում կնոջը և վերջինս մի քանի անգամ գանգատոււմ է ամուսնուն և բաւականութիւն չստանալով թողնում, գնում է հօրանց տուն:

Ամուսինը գնում է մի կերպ համոզելու և տուն բերելու, կինը դիմադարձութիւն է անում և չի համաձայնոււմ, այստեղ ամուսինը դիմում է ծեծի և բռնութեամբ տուն բերում:

Աշխատանքն ընդհանրապէս ընտանիքի անդամների մէջ չէ բաժանուած: Բուրդ գգել, մանել, գորգ ու կապերտ գործել, այս և սոյնանման գործեր կատարում են միասին և ոչ ոքի մասը որոշուած չէ: Որոշուած են միմիայն հետեւեալ աշխատութիւնները.

Կերակուր եփելը և հաց թխելը սկեսրոջ պարտքն է. տուն աւելն ու ջուր բերելը աղջիկն է կատարում, տղամարդկանց գլուխն ու ոտները լուսնում է հարսներից փոքրագոյնը, իսկ կով կթել, խնոցի հարել, խմոր հունցել և այլ նման գործեր կատարում են միւս հարսերը:

Բայց վարձնդացի կնոջ գործունէութիւնը դրանով չի վերջանում: Բացի տնային գործեր կատարելուց նա օգնում է նաև իւր տղամարդին դաշտումը:

Դիւղացի կինը աշխատանքի տեսակէտից ոչնչով չետ չէ մնացել իւր ամուսնուց: Նա կատարեալ տնտես է տան և

Ժրաջան մշակ դաշտումը: Տան աշխատանքը վերջացնելուց յետոյ, նա շտապում է դաշտը: Պէտք է տեսնել, թէ ինչպէս նա մանգաղը ձեռին հնձում է արտը և խուրձեր կապում, խուրձերը կրում կալը, աշտն անում, կալը կալում, թեղում, ցորենը շուտում, ջրաղաց տանում, ալիւր պատրաստում: Արտը քաղհանում, խոտը հարում, չորացնում և դիզում: Այդ դեռ բաւական չէ, այգում ևս թուլթ թափելիս կամ խաղող քաղելիս հաւասար աշխատում է իւր ամուսնու հետ: Մինչև անգամ անտառ է գնում փայտ բերում, պտուղներ ժողովում: Ահագին դազանակը ուսին տաւարը կամ ոչխարը պահում: Մի խօսքով կինը գիւղացու համար իւր անբաժան ընկերը, իւր աջ կուռն է: Նա մինչև անգամ կռուի ժամանակ ահագին դազանակը ձեռին պաշտպանում է իւր ամուսնուն: Դաշտային աշխատանքն երբէք չի խանգարում գիւղացի կնոջ իւր տնային գործերը կատարելու: Նա այդ բոլոր գործերի համար ժամանակ է գտնում: Ուշ գիշերը, մինչդեռ ամէնքն օրուայ աշխատանքից յոգնած հանգիստ են առնում, կինը նստած ճրագի աղօտ լոյսի տակ կամ տղամարդի պատուոտած շորերն է կարկատում, կամ երեխաների համար գուլալայ գործում, պատուածը կարում, կեղտոտ շորերը լուանում, մաքրում:

Եթէ ժամերով որոշելու լինինք նրա աշխատութեան չափը, կարելի է ասել, որ նա ամառը բանում է օրեկան 18 ժամ, և հանգստանում է միմիայն 6 ժամ: Գիւղացի կինը մինչև անգամ չի հանգստանում կիւրակէ և տօն օրերը:

Սակայն այդ բոլոր աշխատանքը նա կատարում է առանց յոգնելու, առանց մի փոքր տրտուենշ յայտնելու: Նա գիտէ, որ իւր ամուսինն այդքան աշխատութիւնը միայնակ չի կարող կատարել, ուստի օգնութեան է հասնում և ո՞վ կարող է ասել, թէ դա մի թոյլ արարած, մի քնքոյշ կին է:

Ամառը մարդու չափ աշխատում է, ձմեռը գորգ ու կապերտ (որ շատ տարածուած է գաւառիս բնակիչների մէջ) է գործում, վաճառում, հարկ ու բեգառը վճարում, տան

կարիքները հոգում: Այսքան մեծ է վարանդացի կնոջ կոչումը և աշխատանքը, բայց և այնպես ոչ մէկը չի գանգատւում, այլ կատարում են միասին և սիրով:

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Բարոյականութիւնը հետզհետէ ընկնում է այս գաւառում: Այժմ շատ զիւղերում, համարեա առանց բացառութեան, բոյն է դրել այդ վարակիչ ախտը և հետզհետէ տարածւում է շրջակայ բնակիչների մէջ:

Վարանդան, որ սրանից տասնեակ տարի առաջ ներկայացնում էր մի կուսական երկիր, ուր թագաւորում էր բարոյականութիւնն ու անարատ սէրը, այժմ նահապետական այդ պարզ ժողովուրդը սկսել է արդէն անբարոյականանալ: Վարանդացի կիներ, որ գիտէր հաշտուիլ ամէն տեսակ դառն պայմանների հետ և բացի իւր ամուսնուց ուրիշին չէր ճանաչում, այժմ սիրում է պճնուիլ և ջահէլներին դուր գալ: Անբարոյականութիւնը տարածուած է գլխաւորապէս Թաղավարդ, Աւետարանոց (Չանախչի), Թաղլար, Գիշի, ձարտար, Քաթուկ և Նախիջևանիկ գիւղերում: Անբարոյականութեան տարածման գլխաւոր պատճառները կարելի է համարել, նախ՝ պանդխտութիւնը, որ սաստիկ տարածուած է գաւառիս բնակիչների մէջ: Գլխաւորապէս պանդխտում են Բագու, Ղաղախ, Պետրովսկ և Անդրկասպեան երկիրները: Վարանդացուն տակաւին նոր ծանօթ այդ երկիրները, մանաւանդ Բագուն իւր նաւթահորերով զրաւել և գերել է իրեն: Օտար երկրների հարստութիւնից շլացած, վարանդացին ծախում է իւր եզն ու գոմէշը, այգին ու արտը և դիմում հարստութեան ու ախտերի այդ բոյները: Տարիներով նա քաջքաշւում է այդտեղ, երեսի վրայ թողնելով ջահել կնոջն ու երեխաներին: Նա գրաււում է օտար աշխարհի գեղիս կեանքով, ընկնում է այդ հոսանքի մէջ և վերջ ի

վերջոյ կամ կուլ է գնում, կամ թէ չոր կմախք դարձած ու զանազան ախտերով վարակուած տուն գառնում: Խեղճ կիներ տարիներով սպասում է իւր աճուսնու վերադարձին, համբերութեամբ տանում է ամէն տեսակ զրկանք, նա քամում է դառնութեան բաժակը մինչև վերջին կաթիլը, միայն թէ չի ուզում դաւաճանել իւր ամուսնուն, նրան, որի հետ կապել է իւր բաղդը, իւր պատիւն ու կեանքը:

Սակայն բնութեան այս թոյլ արարածը երկար չի կարողանում դիմանալ: Շարունակ լուրեր է լսում, իբրև թէ իւր ամուսինը օտար կին է պահում և մտադիր չէ տուն դառնալու, կամ թէ թղթախաղով և արբեցողութեամբ վատնում է իւր վերջին կոպէկը:

Այդ տեսակ աննպաստ լուրերը, ամուսնու անտարբերութիւնը դէպի իւր ընտանիքը, քաղցը և վերջապէս կրքերը զուրս են հանում կնոջ իւր առաքաստից և ձգում փողոց: Անօգնական կինը որոնում է իւր բաղդը առաջի հանդիպած մարդու մէջ և ակամայից զոհւում....:

Բ. Երկրի դիրքը: Առհասարակ նկատուած է, որ այգեշատ տեղերում շատ է տարածուած անբարոյականութիւնը:

Գ. Գործարանները: Սա կարելի է համարել անբարոյականութեան բուն աղբիւրը: Վարանդայի շատ գիւղերում կան մետաքսի գործարաններ, ուր տղայ և աղջիկ թուով մօտ 100 բանում են միասին: Հսկողութիւնն այստեղ շատ թույլ է, մանաւանդ, որ գործակատարները նոյնպէս ջահել և ամուրի երիտասարդներ են լինում:

Ազատ ծնողների հսկողութիւնից՝ աղջիկները ասում, խօսում և կատակներ են անում տղաների հետ և հետեւանքն այն է լինում, որ ճարպիկ տղաները շատ հեշտութեամբ կարողանում են մոլորեցնել աղջիկներին: Գործարանն ունի մի առանձին բաժանմունք, որտեղ բանում են միմիայն պառաւ կանայք. այդ պառաւները նոյնպէս մեծ դեր են խաղում աղջիկների մոլորեցնելու գործում՝ միջնորդի դեր կատարելով:

Դ. Ներկարարները, որոնց խանութը կանայք ազատ մուտք են գործում:

Ե. Մանրավաճառները, որոնք շարունակ տնէ-տուն շրջում են և առևտուր անում, գլխաւորապէս կանանց հետ:

Զ. Տատմայրները, որոնք միջնորդի դեր են խաղում և շատ անգամ մոլորեցնում կանանց:

Է. Տեղային երաժիշտները:

Ը. Զօրքը:

Կանայք ևս նպաստում են անբարոյականութեան տարածման:

Վարանդայում գլխաւորապէս ջահել աղջիկներին ամուսնացնում են հասակն առած մարդու հետ և երբ կինը հասնում է իւր արբունքին, մարդն արդէն ծերացած է լինում և սա պատճառ է դառնում կնոջ շեղուկելու ճանապարհից և սիրելու աւելի ջահելներին:

Գիւղի ջահելները զանազան միջոցներով աշխատում են գեղեցիկ հարսներին ձեռք ձգել, մանաւանդ երբ վերջիններին ամուսինները բացակայում են գիւղից: Զահելները մի տեսակ պարծանք և քաջութիւն են համարում, որ կարողացան այս ինչ կնոջն որսալ, նոյն իսկ պարծանքով պատմում են իրենց շրջանում:

Եթէ տղամարդն ուզում է մի հարսի ձեռք ձգել, մի առանձին տեղ հանդիպելիս աչքով է անում *):

Եթէ կինը նոյնպիսի նշանով պատասխանում է, նշանակում է համաձայն է, և այնուհետև որոշում են տեսակցութեան տեղը և ժամանակը:

Պատահում է, որ կինն է մոլորեցնում տղամարդին, այս դէպքում կինը նրան ծաղրում, զանազան ակնարկներ է անում, հայհոյում է, կամ տեսնելիս ճմլկոտում է և կամ թուելով տղամարդի զանազան պակասութիւնները, նրան բարկացնում է: Այս տեսակ միջոցներով կինը յայտնում է իւր

*) Աչքով անել՝ նշանակում է ձախ աչքի կոպերը միմեանց մօտեցնել և ապա բանալ, որով արտաչափում են իրենց սէրը:

ցանկութիւնը, եթէ տղամարդին դուր է գալիս՝ առիթ է տալիս շարունակելու և խօսակցութիւնը հետզհետէ փոխւում է սիրային ակնարկների և ապա որոշում են տեսակցութեան տեղը: Իսկ եթէ տղամարդին դուր չէ գալիս կնոջ ակնարկները, մի սուր նկատողութեամբ վերջ է տալիս խօսակցութեանն և հեռանում:

Տեսակցութեան տեղերը լինում են գետերը, ուր կանայք գնում են լուացք անելու և երկու սիրահարներ նշանակած տեղը միմեանց հետ տեսակցում են:

Անտառները՝ ուր տղամարդիկ և կանայք գնում են պտուղներ ժողովելու:

Ուխտատեղիները, ուր մի քանի ընտանիք գիշերում են մի վրանի տակ:

Արտերը, ուր գնում են քաղհանելու:

Ջրաղացները:

Տները: Այրի կամ ամուսինն օտարութիւն գնացած կանայք սիրածի հետ շատ անգամ տեսակցութիւն են ունենում հէնց իրենց տներում, երբ արգելք չկայ:

Սիրահարական դէպքեր Վարանդայում հազիւ են պատահում: Գլխուորապէս սիրահարութիւններ տեղի են ունենում քիչ ու շատ հոգսերից ազատ երիտասարդների և հասակն առած աղջիկների մէջ:

Երկու սիրահարներ իրենց սէրը թաքցնում են ամէնքից, նոյն իսկ իրենց ծնողներից, որովհետեւ դէպի այդ տեսակները ժողովուրդը զգուանքով է վերաբերում և երես առած են անուանում: Այդ է պատճառը, որ շատ անգամ այդ տեսակ սիրահարութեան վերջը եղբրական է լինում: Պատճառ՝ ծնողները բոլորովին անտեղեակ իրենց աղջկայ կամ տղայի սիրահարութիւնից՝ նշանում են իրենց ցանկացած անձնաւորութեան հետ: Որդիները չեն համարձակւում իրենց սիրտը բանալ ծնողների առաջ և երբ տեսնում են այլ ևս հնար չկայ ազատուելու կամ ինքնասպանութիւն են գործում կամ թէ ծածուկ փախչում են սիրածի հետ:

Սիրահարական դէպքերի յաճախ չկրկնուելու պատճառ-

ուր կարելի է համարել նախ այն, որ Վարանդայում աղջրկերքն ամուսնացնում են վաղ: Ամուսնացող աղջիկների ամենամեծ տոկոսը կազմում է 13 տարիքը, իսկ նշան գնում են, ինչպես վերև յիշեցի, աւելի վաղ 6—7 տարեկանում: Պարզ է, որ 12 տարեկան աղջիկը տակաւին տեղեկութիւն չունի կեանքից և չգիտի թէ ինչ է սէրը, ուստի հեռու է նրա մտքից և սիրահարութիւնը:

Տղամարդիկ ևս մանուկ հասակից ծանրաբեռնուած լինելով ընտանեկան հոգսերով, ժամանակ չեն ունենում սիրահարութեան ետեւից ընկնելու:

Երկրի դիրքն ու կլիման ևս անմիջական ազդեցութիւն են ունենում:

Ահագին մինչև երկինք բարձրացող լեռները, թանձր և անմատչելի անտառները, շարունակ մշուշով պատած երկիրը, շարունակ տեղացող անձրևները ազդել են վարանդացու բնաւորութեան վրայ. նա դարձել է սառը, մտախոհ, լուրջ և խնայարբեր դէպի շրջապատող աւարկաները: Մարդը դարձել է իշխող և հրամայող, իսկ կինը հպատակուող և ենթարկուող:

Երրորդ՝ տղաները և աղջիկները միմեանց հետ քիչ յարակցութիւն ունին: Աղջիկը հասնելով 8 տարիքի կտրուում է դրսի ուշադրից և փակուում տանը, իսկ դուրս ելնելուց աչքերը գետնին ձգած շտապում է գործին, ճանապարհին տղամարդ պատահելիս կամ փոխում է ճանապարհը և կամ երեսը դարձնելով դէպի հակառակ կողմը՝ քարացած կանգնում է մինչև տղամարդի անցնելը:

Բայց և այնպէս՝ այդ չէ խանգարում աղջիկներին աշխատել երիտասարդներին դուր գալու:

Աղջիկները սկսած ամենահարստից մինչև ամենատղքատը մաքուր են հագնուում, հագուստներից կախում են զրամներ, մէջքին կապում են արծաթէ քամար, գլխներին ձգում են կարմիր դիպակ (չարդաթ), որպէս զի կարմրութիւնը տալ երեսներին և գեղեցիկ երևան, քայլում են սիգածեմ, երկար ծամ են պահում և գեղեցիկ հիւսում, գօտին պինդ կապում

են, որպէս զի կուրծքը դուրս ցցուած երևայ: Աշխատում են ամօթխած երևալ և երիտասարդներին տեսնելիս երեսները դարձնում են դէպի պատը և աչքի տակով նայում:

Երիտասարդներն աղջիկներին դուր գալու համար իբրև միջոց գործ են դնում.

1. Երգելը. լաւ ձայն ունեցող և լաւ երգող երիտասարդին աղջկերքը շատ սիրում են:

2. Քաջութիւնը, որ երիտասարդները ցոյց են տալիս ջիւրիդի, գօտեմարտի, մահակ կռուի և այլ խաղերի ժամանակ:

Լաւ պարելը, ճաշակով հագնուելը, ուսումն ևս մեծ դեր են խաղում այդ դէպքում:

Ամենից շատ դուր են գալիս աղջիկներին օտարութիւնից դարձած և նոր ձեռի հագնուած երիտասարդները. վերջիններս ոչ միայն աղջիկների ուշադրութիւնն են գրաւում, այլ և մայրերի նախանձն են շարժում, որոնք ամէն միջոց գործ են դնում իրենց փեսայացնելու:

Տղայ և աղջիկ միմեանց հետ տեսակցում են.

1. Բիւնաներում, ուր աղջիկները գնում են կաթ կամ իւղ բերելու, այնտեղ հանդիպում են տաւարածների և միմեանց հետ խօսակցում:

2. Եկեղեցիներում: Վարանդայում ջահել հարսներն ու աղջկերքը տարեկան երկու անգամ են եկեղեցի գնում: Ծաղկազարդին և Ութի-ուրբաթ գիշերը: Այդ երկու անգամ գիւղի աղջկերքը համարեա առանց բացառութեան գնում են եկեղեցի:

Երկու սիրահարներ այդ գիշեր փոքրիկ երեսալի միջոցով որոշում են տեսակցութեան տեղը և մինչդեռ շարունակում է ժամերգութիւնն՝ աղջիկն աննկատելի կերպով դուրս է գնում եկեղեցուց և շտապում տեսակցութեան տեղը:

3. Արտերում՝ քաղհան անելիս:

4. Այգիներում՝ թուփ թափելիս:

5. Անտառներում՝ պտուղներ ժողովելիս:

6. Միջատեղ, ուր հաւաքւում են բաւականին թուով աղջկերք և բուրդ գգում: Մի մհանով գալիս է երիտա-

սարգը և դէպի սիրած աղջիկը զանազան ակնարկներ անելով, յայտնում է իւր սէրը:

7. Փողոցներում պատահելիս աղջիկը կանգ է առնում մինչև երիտասարդի անցնելը, իսկ վերջինս աղջկայ մօտովն անցնելիս մի բան ասում և հեռանում է:

8. Աղբիւրներում. ուր աղջիկները գնում են ջուր բերելու, իսկ երիտասարդները տանում են կենդանիներին ջրելու և այդ ժամանակ միմեանց հանդիպում են և սիրում:

Սիրահարութեան ժամանակ երբեմն զանազան սիրահարական երգեր են յօրինում և երգում, բայց սրանք գրութաւորապէս լինում են [թուրքերէն *]:

Սիրահար երիտասարդը ցանկանալով երկրորդ անգամ սիրած աղջկայ հետ առանձին տեսնուելու խօսել, իւր բարեկամ մի հարսի կամ աղջկայ յայտնում է ցանկութիւնը: Միջնորդ հարսը մի մհանով՝ վերցնում է որոշուած տեղը, ապա գալիս է տղան և իրեն ձեռացնելով գործին բոլորովին անտեղեակ հարցնում է. «Ախչի [թորնըքբիս]: «Հընչիդ ա, քիս

*) Առաջ բերենք այդ տեսակ երգերից մի քանի նմուշներ.

Տ Ղ ա Ն՝

Սարերը ձինը կոխալ ա,
Քարհա, ես հոնց կեամ,
Փողոց, փողոց պղնձի ա,
Քարհա ես հոնց կեամ:
Կտոր, կտոր, լուսնունկեայ ա,
Քարհա ես հոնց կեամ:
Ձեր պառաւը մըրթմըրթում ա,
Քարհա, ես հոնց կեամ:
Ձեր շոնը հաչաւում ա,
Քարհա ես հոնց կեամ:
Ձեր որձակը ծկլթում ա,
Քարհա ես հոնց կեամ:
Ձեր դիօռնը, ճռճռում ա
Քարհա ես հոնց կեամ:

Աղջիկը պատասխանում է.

«Սարերը ձինը կոխալ ա,
Կանանչ թըլաւ եկ:

ընք սեհր ընելում», պատասխանում է միջնորդը և աւելացնում. «Մի հարս էլ չըս պուհրում. թա մեզ նըհետ պերենք էս չիմաններս շու ածինք»:

«Իէ հօրա, մին աղչիկ ճարի օգիմ ըլի. բաս հինչիս բարեկամն ըս».

— Եանի օգրմ ըս պսակուիս, ախչիկ չկայ:

«Բա որ օգիմ լուչ, կասիմ»:

— Իէ օգրմ ըս մեր Մընըշական լաւ ախչիկ չըս ճըրըլական. եկ լհա օգի. ասում է միջնորդը և ցոյց տալիս ընկերուհուն:

Աղջիկն ամաչելուց սաստիկ կարմրում է և կմշտում հարսի կուռը:

«Ախչի եանի հինչ ըս կօռնըս կմշտում, մեր Գըսպարին անայ լաւ տղի ըս քըննական, հազըր բոյաւ, բուսաթաւ տղայ ա». ասում է միջնորդը և դառնալով տղային աւելացնում: «Աղաթըն ա նըշընծացու տղին ջուբումը բարեղան կնի, խը՞ մին զատ չըս տալիս մեզ»:

Տղան հանում է բերած մրգեղէնը, որ գլխաւորապէս լինում է տանձ, խնձոր, չամիչ, կաղին և կօնֆէտ, տալիս է իւր բարեկամ հարսին և խնդրում, որ ընկերուհու հետ բաժանի:

Միջնորդը մրգեղէնի մի մասը տալիս է աղջկան և աւելացնում. «Ինքառ ախչի, տեսնըմըս, որ քնաս մեր Գըս-

Փողոց, փողոց պղնձի ա,

Լէն կըրմիջաւն եկ:

Կտոր, կտոր լուսնըկեայ ա,

Ծառէն շոքաւը եկ:

Մեր պառաւը մըրթմըրթում ա

Ետնուց զըլուաւն եկ:

Մեր չունը հաշմաշում ա,

Պատառը քցի եկ:

Մեր որձակը ծկլթում ա,

Կոտան քցի եկ:

Մեր դոռնը ճըլլըլլում ա,

Տափանը եղէ, եկ»:

պարին, էգան ստի գատեր կօտիս»: Եթէ աղջիկը վերցնում է, արդէն համաձայնութեան նշան է և տղան գոհ սրտով թողնում հեռանում է:

Աղջիկը փոխարէնը նոյն միջնորդի միջոցով ուղարկում է տղային մի զաւուս (փողի քսակ) մրգեղէնով լցրած, կամ իւր գործած մի զոյգ գուլպայ, իսկ Ձատկին նախշած ձու:

Ժողովուրդն ընդհանրապէս յարգում է աղջկայ պատիւը և ոչ մի կերպ թույլ չէ տալիս նրան անպատուել. նոյն իսկ ամուրի տղաները կոյս աղջիկների հասցէին ոչ մի խօսք չեն արտասանում, իսկ եթէ պատահում է որ տղաներից մէկը լետին մտքով մի որևէ իցէ աղջկայ մասին խօսում է, ընկերները իսկոյն նախատում և լռեցնում են:

Բայց եթէ աղջիկն արդէն խախտել է իւր կուսութիւնը, այնուհետև դառնում է ծաղրի և խօսակցութեան առարկայ: Հասարակութիւնը խիստ դատապարտում է այդպիսիներին, նրանից խօյս են տալիս նոյն իսկ իւր ընկերուհիները և ոչ մի յարաբերութիւն չեն ունենում հետը: Նա դառնում է ընտանիքի նախատինք և գիւղի տղաներից ոչ մէկը չի կամենում հետը ամուսնանալ: Ծնողները վերջապէս ստիպուած ամուսնացնում են կամ այրի մարդու, կամ երկու կին ունեցողի և կամ օտար գիւղացու հետ և իրենցից հեռացնում: Այս բոլորը կատարւում է այն ժամանակ, երբ աղջկայ վարմունքը յայտնւում է, իսկ երբ ծածուկ է մնում, մի մի անգամ անցնում է առանց հետևանքի:

Իսկ եթէ տղան իմանում է, որ կինը նախ քան իւր հետ ամուսնանալը ուրիշի հետ յարաբերութիւն է ունեցել, հետևանքը շատ վատ է լինում, կամ ուղղակի խեղտում, սպանում է, կամ յետ է դարձնում հօրանց տուն, կամ թէ կանչում է ծնողներին և յայտնում աղջկայ դրութիւնը, որից լետոյ տղան կամ բոլորովին մերժում է այդ տեսակ կնոջ հետ ապրել, կամ թէ մեծ փող ստանալով հաշտւում է:

Ա. Բ.

ՀԻՒՆԴՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԺՂԿՈՒԹԻՒՆ

Վարանդան իւր լեռնային մաքուր օդով, բարեխառն կլիմայով, բազմաթիւ յստակ աղբիւրներով և օդը մաքրող անտառներով բաւական առողջարար երկիր է: Սակայն ժողովուրդի տգիտութեան և բժշկական միջոցների բացակայութեան պատճառով՝ մահացութիւնը հասնում է 11⁰/₁₀₀:

Հիւանդութիւնների գլխաւոր պատճառն է կեղտոտութիւնը: Թէև այստեղի գիւղերը՝ գոմերը գիւղից մի փոքր ինչ հեռու, առանձին տեղ լինելու պատճառով աւելի մաքուր են, քան թէ Ախալքալաքի, Ախալցխայի և Աղէքսանդրապոլի գիւղերը, սակայն և այնպէս՝ շատ հեռու են մաքուր կոչուելուց: Տեղի սղութեան պատճառով տները միմեանց կից շինուած լինելով, մինի կտուրը ծառայում է միւսին որպէս բակ և աղբանոց, իսկ վերջինիս ծուխը առատութեամբ լցնում է երկրորդի տունը՝ եթէ միայն դուռը բաց է լինում: Հարադամների սարսափելի ծուխը, լուսի սաստիկ պակասութիւնը, խոնավութիւնը և կեղտոտութիւնը քայքայում են վարանդեցու երկաթի առողջութիւնը: Բարեբաղդաբար այժմ այլ ևս չեն շինում այդպիսի բնակարաններ և գիւղերը կամաց կամաց ունենում են երկարկանի, պատուհաններով տներ, որ տաքանում են թիթեղէ վառարաններով:

Հիւանդութիւնների տարածուելու մի ուրիշ պատճառն էլ այն է, որ սուրբ պարտականութիւն է համարուում անշուշտ այցելել հիւանդին, այնպէս որ անհնարին է լինում նրան առանձնացնել, որի պատճառով և՛ տարափոխիկ հիւանդութիւնները սաստկութեամբ տարածւում են:

Քանի որ քաղաքը գտնւում է հիւանդանոցից ու բժշկանոցից, ինչ կարող ենք տեսլ գաւառի մասին: Միայն կէս տարի առաջ Աղդամում նշանակուեց մի գիւղական բժիշկ և

բացուեց գիւղական դեղատուն ու մի ապաստանարան: Սակայն այս օգնութիւնը գլխաւորապէս տարածուած է Աղզամի շրջակայ թուրք ազգաբնակիւթեան վրայ, իսկ Վարանդայի հայը դարձեալ մնում է առանց բժշկի և ստիպուած դիմում է սափրիչներին, «սնդչիներին» (սնդրժի), տոտմայրերին, կին «հեաքիմներին» և մանաւանդ սուրբ աղբիւրներին, ծառերին, քարերին և «գիր անող» կախարհներին:

Վարանդացու ամենագործածական դեղը «խնթութունն» է, - սրբի մօտից վերցրած հողը և կամ սուրբ ծառի փթած փողին, որ ջրի մէջ խառնելով ընդունում և կամ քսում է ցաւած տեղը:

Հիւանդութիւնների վերաբերեալ ոչ մի հաւաստի թրւեր չլինելով՝ կարելի է միայն ասել, որ երեխաների մէջ առաւելապէս տարածուած է ծաղիկ և կտրմբուկ հիւանդութիւնը: Ժողովուրդը դեռ ևս լաւ չէ ըմբռնել ծաղիկ կտրելու նշանակութիւնը և թէև տարին մի քանի անգամ ծաղկահատներ շրջում են գիւղերը, սակայն և այնպէս՝ շատ երեխաներ մնում են առանց ծաղիկը կտրելու և զոհ են գրնում ծնողների տգիտութեան, որոնք, սակայն, նրանց առողջացնելու նպատակով ամենայն երեկոյ մոմեր են վառում, կիրակի պահում (անգործ նստում), միմեանցից հեռու մնում, միս ներս չբերում և այլն:

Երիտասարդութիւնն էլ վարակուած է վեներական ախտերով, բացի Նոր-Շէն, Հացի և Կաղարծի գիւղերից, ինչպէս վկայում է գաւառական բժիշկը:

Չափահասների և մանաւանդ հնձուորների մէջ տարածուած է տենդ և ջրգողութիւն հիւանդութիւնները:

Քաղաքում կան մի քաղաքի, մի գաւառի, մի զինուորական և երկու մասնաւոր բժիշկներ:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԵՂԵՐ

Ականջի վշվշոց.

Ձուի դեղնուցը քսում են քեչի երեսը և դնում ականջի վրա:

Աչքացաւ.

Աղջկամօր կաթը կաթեցնում են հիւանդի աչքի մէջ և կարմիր ներկ քսում կոպերը: Ձուի դեղնուցը խառնելով շիբի փոշու հետ, հարում են մինչև սպիտակելը և բամբակի վրա քսած դնում աչքին:

Անքնուծին.

Խաչխաչի կեղեր եփում են և ջուրը խմացնում հիւանդին:

Արինահոսուծին քթից.

Շարմահի կոշուած սանրը քերում են և փոշին քիթը քաշում:

Այտուռոյց.

Գինձ, զիւլխատնի, էմմանի զիւլ ծեծում և դնում են երեսին:

Ատամնացաւ.

Սխտոր կամ խորոված ընկուղ են դնում ատամի վրա: Սև մեխակ են դնում ատամի տակ, կամ մեխակի իւղի մէջ բամբակի թաթախելով դնում են ատամի տակ: Շիբը ալրում են հին բամբակի մէջ և փոշիացնելով՝ բամբակով վերցնում և դնում ցաւող ատամի տակ:

Այրուած մարմին.

Կարագը քսում են ալրուած տեղը և քաթան-հինդի մանրացնում վրան են դնում: Մօլաբաչի կոշուած բոլի իւղը քսում են ալրուած տեղը: Ձուի դեղնուցով խմոր են չինում, կրակի վրա չորացնում, և ապա փոշիացնելով դնում ալրուած տեղի վրա:

Բարակացաւ.

Մոշի արմատը քերում, ծեծում, օղի քաշում խմացնում են հիւանդին:

Բերանհարներ.

(Բերանի մէջ լեզուն սպիտակում է և ծածկւում սպիտակ բըշտիկներով:)

Շիբլեղի մի փոքր կտոր ձդում են բերանի մէջ և պտտեցնելով

լեզուի օգնութեամբ, թողնում մի քանի ժամ. ալդ միջոցին բերանի թուփը չպէտք է կու տալ: Շիրէղը աչրում և մանրացնելով խառնում են սարու նաբաթիի փոշու հետ, մատով վերցնում և ածում լեզուի վիրաւոր մասերի վրայ: Քացախ են առնում բերանը: Տառելի ձկան գլուխը աչրում են և փոշին ցանում լեզուի վրայ:

Գլխացաւ.

Քացախ և մանանեխ են քսում: Մէղի մէջ ձու են եփում, դրնում հիւանդի գլխին: Տղրուկներ են կպցնում ճակատից:

Լուծել.

Լուծելու համար վերցնում են սինամաքի (?) կոշուած տերեւը, եփ ածում և ջուրը խմում:

Խաւարսն.

Մովը աչրում, կարագով շաղախում, դնում են խաւարսնոտ մարմնի վրայ:

Խօլերայ.

Ճմրթում և կռան մեծ ջղից արիւն են տալիս:

Խլուծին.

Նաւթի անօթը տաքացնում դնում են ականջին: Երբեմն էլ խոռն կոշուած բոլսն են խաշում դնում ականջին:

Կատաղած շան կծած.

Կարմիր լոբի և շան մազ են դնում խածած տեղը:

Կողքի ծակոց.

Աղը աղանձում կամ թեփը տաքացնում դնում են կողքին:

Կտրուած մաշկ.

Սարգի ոստաւնը ծեծում դնում են կտրած մասի վրայ: Երբ աչրում խանձիլը կապում են վրան: Օճառը և սև նաւթը եփում շորի վրայ քսելով դնում են կտրածի վրայ: Մի քանի տեղերում կըտրած մորթու վրայ դնում են սև-եօնջալ:

Կապոյտ վէրք.

Չամիչ, անախաթուն, լեղակ, աղբի ճիճուն ծեծում կապում են վէրքի վրայ: Կտու վէրքից սկսում է ժահր թափուել:

Հազ.

Մանիչակի թէչ են խմում: Սերկերի կորիզը եփում և ջուրը խմում են: Սալայ կոշուած արմատը չորացնում, աղում և թէչի հետ խառնում, խմում են:

Հարքուխ.

Քթի տակ շոր են ծխում, թթուի թան են տալիս հիւանդին:

Միզակապուծիւն.

Թեփը խաշում դնում են փորին: Թեփի տեղ գործ են ածում և անլուաչ բուրդ: Քարաուղի արմատը եփում և ջուրը խմացնում են:

Մատնաշունչ.

Մատնաշունչը հասցնելու համար խաշած սոխ կամ անալի խճոր են դնում:

Մազոլ.

Շիբի և աղի խառնուրդի ջրով լուանում են: Տաւարի լեղին հինալի հետ խառնում քսում են:

Մոլոքոր.

Մոլոքորից ազատուելու համար մերկանում են, մի ոսկէ դրամ տրուում ջրի մէջ, և ածելով մարմնի վրայ, փաթաթւում կարմիր մետաքսէ սաւանի մէջ:

Ոսկրաքեկ.

Կոտրած մասի վրայ տախտակ են դնում կապում, մինչև կոտրած մասերի ձուլուիլը:

Ոտների քրտինք.

Աղաջրով կամ չիբաջրով լուանում են:

Վէրք գնդակի.

Գնդակից ստացած վէրքի վրայ դեղնահող են տալիս:

Տաքուծիւն.

Կատուահողի կոչուած ծառի արմատի կեղեւը մաքուր լուանում, քերում, թանձր եփում հիւանդին խմացնում են:

Յաւ տուած մկանունք.

Յաւ տուած մկանունքի վրայ դնում են ծեծած միս: Տաք ջրով միշտ լուանում են:

Փայծաղի մեծանալը.

Եշի կաշի են կապում: Սև կաշաղակը կապում են փայծաղին գրսից:

Փորացաւ.

Տաք աղիւսի վրայ նաւթ են ածում և դնում փորի վրայ:

Փորկապուծիւն.

Փորկապուծեան համար խմում են նուան ջուր: Հիւն են ուտում:

Օձի թոյն.

Օձ պահողները կծած տեղը պինդ կապում են, թմրեցնում, չետոյ պատում ածելիով վերքը և միջի թոյնը ծծելով՝ բերանից թափում: Դրանից չետոյ կռօթն կոչուած բուսը վրան են տալիս կամ մածուն քսում, ժահրը հանում է և 8 օրից չետոյ հիւանդը առողջանում: Մածնաթանը ածում են կոնքի մէջ և կծած անդամը դռնում մէջը:

Յ. Տէր Յովհաննիսեան.

ՄԱՀ, ԹԱՂԱՒՄՆ ԵՒ ՄԵՌԵԼՈՑ.

Ժողովուրդը հաւատում է, թէ մարդու մահուան օրը նախապէս որոշուած և գրուած է ճակատին, որ ոչ մի միջոց չի կարող հեռացնել կամ մօտեցնել այն: Այդ օրերի հաշիւը պահւում է երկնքում դարսուած կճուճներով, որոնց մէջ իւրաքանչիւր տարի մի կաթիլ ջուր է կաթում: Երբ կճուճը լցւում է, օրը լրացած է լինում և մարդը մեռնում է: Միևնոյն ժամանակ ամէն մարդ մի աստղ ունի երկնքում, երբ օրը լրանում է, աստղը ընկնում է և մարդն էլ մեռնում:

Երբ մարդու վախճանը հասնում է, եթէ բարի է՝ բարի, իսկ եթէ չար՝ չար հրեշտակը գալիս է հոգին առնելու: Բարի մարդը շատ հանգստութեամբ, ասելով, ծիծաղելով յանձնում է հոգին հրեշտակին, ստանալով նրանից ծաղկի մի փունջ, իսկ չարը երկար տանջւում է չար հրեշտակի հարուածների տակ: Վերջինս սուրը խրելով հիւանդի կողքը, ամուր սեղմում է բկից, այնպէս որ նա ոչ մի բան չի կարողանում ասել և իւր «սրտինը սրտումն է մնում»: Մեռ-

նելու ըրպէին մեռնողը լսում է իւր ազգական ննջեցեալների ձայնը, որոնք կանչում են. «Ե՛կ, ե՛կ, այստեղ լաւ է»: Ինքն էլ պատասխանում է. «Գալիս եմ, գալիս»:

Երբ մարդը հոգին աւանդում է, բոլոր տնեցիները սաստիկ լալիս են, իսկ փոքր ինչ աւելի սրտոտները դարձնում են մեռելի երեսը դէպի արեւելք, շորերը հանում են, կզակին մի թաշկինակ կապում, ոտների բլթամատները բամբակի թելով կապկապում, աչքերը ծածկում, ձեռքերը կրծքին խաչաձև ծալում, վերան մի շոր ձգում և մի հաց դնում սրտին:

Իսկոյն գալիս են ազգականները և ծանօթները, մխիթարական խօսքերով հանգստացնում սգաւորներին. «Աստուած սրտներդ մխիթարի, դուք ողջ լինիք: Բոլորս էլ մեռնելու ենք, Աստուած ննջեցեալի հոգին լուսաւորի, համբերող եղէք» և այլն: Գալիս է և քահանան ու օրհնում ջուրըն ու պատանը: Տղամարդ ննջեցեալին լողացնում են գիւղերում՝ հարեանները, իսկ քաղաքում՝ ժամկոչները: Կին նընջեցեալներին՝ գիւղում հարեան կանայք, իսկ քաղաքում՝ աղքատ կանայք և կամ, եթէ հարուստ է եղել, կոյսերը՝ աղօթքներ մըմնջալով: Լողացնելուց յետոյ ննջեցեալի ձեռքերին մի մի մոմ են դնում, որպէսզի միւս աշխարհում իւր բարեկամ ննջեցեալներին ճրագի լուսով տեսնի: Յետոյ պատանում են սպիտակ կտաւով, փաթաթում մի կապերտում և դնում նաժի մէջ և վերան ձգում դիպարդը:

Տասն տարեկանից բարձր ննջեցեալների համար ութ օր շարունակ մոմեր կամ կանթեղներ են վառում նրանց լողացրած տեղերում, որպէս զի նրանց հոգիների ճանապարհը դէպի երկինք լուսաւոր լինի:

Երբեմն պատահում է, որ հարուստ ննջեցեալների համար դազաղ են պատրաստել տալիս և հետեւելով քաղաքի սովորութիւններին, ծերինը անում են սև, հասակաւորինը՝ կապոյտ, իսկ երիտասարդինը՝ կարմիր, գոյնզգոյն ծաղիկներով զարդարուած:

Նոյն օրը քահանան կատարում է տան կարգը և նըն-

ջեցեալը տանուում է եկեղեցի: Ննջեցեալը վերցնելուց յետոյ անմիջապէս նոյն տեղը մի քար են դնում, որպէս զի ննջեցեալի յիշատակը հաստատ մնայ այդ տան մէջ:

Մինչև թաղման օրը թէ սգաւորները և թէ նրանց ազգականներն ու ծանօթները ժամերգութիւնների ժամանակ եկեղեցի են գնում, իսկ առաջին ժամերգութիւնից յետոյ բոլորը գալիս են ննջեցեալի տուն, քահանային հոգոց ասել տալիս, մխիթարում սգաւորներին և մի մի բաժակ օղի խմում, հեռանում:

Թէ գիւղերում և թէ նոյն իսկ քաղաքում կան լալկան կանայք, որոնք հրաւիրւում են ննջեցեալի վրայ լատկապէս լաց լինելու: Սովորաբար «մայր ողբոց» հանդիսանում է ննջեցեալի մայրը և կամ մեծ քույրը: Սա նստում է ննջեցեալի սնարի, իսկ մի ուրիշը ոտների մօտ, միւս կանայք շրջապատում են ննջեցեալը: «Ողբոց մայրը» թւում է ննջեցեալի առաքինութիւնները երգի եղանակով, միւսները կրկնում են վերջին խօսքերը և բարձրաձայն լալիս:

Երբ ննջեցեալը եկեղեցումն է դրուած լինում, միւսնոյն երևոյթը այնտեղ էլ է կրկնւում, և շատ անգամ աւելի սաստկութեամբ, որովհետև աւելի մեծ բազմութիւն է ներկայ լինում: Սակայն սրանով էլ չի վերջանում, և միշտ շարունակւում է տանը: Այստեղ առաջ են բերում ննջեցեալի ջորերը և մէկ մէկ բարձրացնելով, հոտոտելով, համբուրելով գոլում և լաց են լինում: Գիւղի ամենահեռաւոր կէտից էլ լսելի է լինում ննջեցեալի տան ողբն ու կոծը:

Եթէ ննջեցեալը հարուստ է եղել, նրա համար պատարագ են մատուցանում և յետոյ թաղում, իսկ եթէ աղքատ, շուտով տանում թաղում են:

Թաղման ծէսը կատարելիս, կանայք դարձեալ շրջապատում են ննջեցեալին եկեղեցում և ողբեր ասելով լալիս: Եթէ ննջեցեալը նոր նշանադրուած է եղել, սգաւորները կարմիր խնձորի վրայ սպիտակ դրամներ շարած, նշանի մատանին սև քօղով պատած՝ դնում են ննջեցեալի վրայ և լաց լինում: Շատ անգամ լալկան կանայք ննջեցեալի կողմից մնաս բարև

են ասում նշանածին, և պատուէրներ տալիս նրան: Սովորաբար քահանան էլ նպաստում է ողբ ու կոծին գանձ ասելով, չնայելով որ այդ արգելուած է:

Լալն ու կոծը գնալով սաստկանում են և շատ անգամ ննջեցեալի մայրը և քուրը պատառոտում են իրենց երեսները, քանդում, քաշում մագերը, թակում գլուխները, ուշագնաց լինում:

Վերջապէս կանանց հեռացնում են և վերցնում դագաղը տանում դէպի գերեզմանատուն: Կանայք լաց լինելով և բարձրաձայն ողբեր ասելով՝ վերադառնում են տուն և շառունակում շորերի վրայ կոծելը:

Տղամարդիկ քահանայի և խաչ ու խաչվառի առաջնորդութեամբ տանում են ննջեցեալը գերեզմանատուն: Դիակառքեր գիւղերում բոլորովին չկան, իսկ քաղաքում կայ մի շատ հասարակը: Չորս կամ վեց հոգի բռնած նաժից կամ դագաղից, առաջ են գնում, շուտ շուտ փոփոխուելով: Նոր բռնողն ասում է. «Աստուած ողորմի»: Միւսը թողնելով դագաղը՝ պատասխանում է. «Աստուած ողորմի ծնողացդ»:

Այս յուզարկաւորութեան ժամանակ քահանան զգուշանում է յետ նայելուց, որովհետեւ եթէ յետ նայի, նոյն տրնից մի ուրիշն էլ կը մեռնի:

Վերջապէս յուզարկաւորութիւնը հասնում է գերեզմանատուն: Գերեզման փորողներից մինը առաջ է գալիս, դագաղից բռնում, տանում գերեզմանի աջ կողմը դնում: Սովորաբար գերեզմանները փորում են գիւղերում ննջեցեալի ագգականները և կամ հարեանները, իսկ քաղաքում ժամհարները: Գերեզմանների խորութիւնը լինում է 2—3 արշին, իսկ լայնութիւնը մի արշին: Աւարտելուց յետոյ թին ու բահը խաչաձև դնում են գերեզմանի վրայ, որպէս զի սատանաները չմտնեն ներս:

Եթէ գերեզմանը լաւ փորուած է լինում և հողը կակուղ, ասում են, թէ ննջեցեալը արդար էր, իսկ եթէ գերեզմանը վատ է փորուած և հողը քարքարոտ է լինում,

շնչում են, թէ ննջեցեալը մեղաւոր էր, Աստուած նրան հողի մէջ էլ մի հանգիստ տեղ չտուեց:

Նախ քան ննջեցեալը գերեզման իջեցնելը, մօտիկ ազգականները գրկախառնում են նաժը, համբուրում ննջեցեալին և լաց լինում: Յետոյ, ննջեցեալին հանում են նաժից և իջեցնում գերեզման: Քահանան օրհնում է հողը մօտիկ ազգականի ձեռքում և ձգել տալիս գերեզմանի մէջ: Անմիջապէս բոլոր յուղարկաւորները մի մի բուռ հող են ձգում ննջեցեալի վրայ՝ ասելով. «Աստուած ճանապարհդ բարի ա-նի, բարե տար մեր հին ննջեցեալներին»: Յետոյ արգէն գերեզման հատողները ածում են հողը գերեզմանի մէջ և վերան մի թումբ կազմում:

Թաղման ծիսակատարութիւնը կատարելուց յետոյ քահանան ննջեցեալի տնեցիների կողմից հրաւիրում է յուղարկաւորողներին ննջեցեալի տունը՝ ճաշելու: Այս ճաշը տեղական բարբառով կոչւում է «ժրմահաց» կամ «պատտրագ»: Սովորաբար եփում են շիլաճաշ. շատ անգամ մորթում են մի եգ և կոմ մի քանի ոչխար՝ թխում են 10—15 փութ հաց, գնում են մեծ քանակութեամբ օղի և գինի: Ոչ միայն եկողներին, այլ և բացակայ անձինքներին և հիւանդներին կերակուրներ են ուղարկում, որպէս զի տեղի չտան ոչ մի չարախօսութեան: Ահագին բազմութիւնը լուելեայն և մեծ ախորժակով ճաշելուց յետոյ, լսում է քահանայի օրհնութիւնը նոյն տան հին և նոր ննջեցեալների հոգու փրկութեան մասին և ապա, մխիթարութիւն բարեմաղթելով տնեցիներին, ցրւում:

Միւս օրը, լուսաբացին, ննջեցեալի հայրը և կամ եղբայրը գնում է գերեզմանատուն, համբուրում ննջեցեալի գերեզմանը, և երեք անգամ վայ կանչում, որպէս զի հոգին, որ մինչև այդ կանչը սաւառնում է գերեզմանի շուրջը, անդորրութեամբ ուղևորուի դէպի երկինք:

Նոյն օրը, ժամը 10-ին, սգաւորները գնում են գերեզմանատուն «իքնաւող»-ը (այգ) կատարելու: Այնտեղ են հաւաքւում և ննջեցեալի ազգականներն ու ծանօթները, մա-

նաւանդ կանայք, բերելով իրենց հետ օղի, գինի և խմորեղէններ:

Քահանան օրհնում է գերեզմանը, իսկ սգաւորները լաց են լինում, ողբեր ասելով: Վերջապէս երբ այլ ևս արցունք չի մնում աչքերում, վեր են կենում, համբուրում գերեզմանը և խաչհամբուր տալիս: Մի կին ջուր է ածում գերեզմանի վրայ, որից բոլոր սգաւորները խմում են, կրծքերին քրտում, երեսները լուանում, որպէս զի եթէ վախեցած են, վախն անցնի: Յետոյ գերեզմանի հողից վերցնում, սգաւորների «սրտերին» են քսում, որպէս զի «սրտերը հովանան» և այլ ևս երկար չսգան:

Այս ամենից յետոյ բոլորը, թէ տղամարդ և թէ կին, մի մի բաժակ օղի են խմում երկար բարեմաղթութիւններով, ուտում բերած խմորեղէնները և ապա թողնելով մնացորդները գերեզմանի մօտ, վերադառնում սգաւորի տունը ճաշելու: Ճաշից յետոյ կրկին մի քիչ լաց են լինում, ննջեցեալի մասին խօսում և ապա ցրւում:

Հիւրերը հեռանալուց յետոյ տնեցիները ննջեցեալի շորերը մաքուր լուանում են, որպէս զի հոգին մաքուր և անարատ գնայ հասնի իւր տեղը:

Գիւղերում ութ օր շարունակ սգաւորները առաւօտ երեկոյ եկեղեցի են գնում, ժամասացութիւնից յետոյ քահանային հոգոց ասել տալիս: Իսկ քաղաքում քառասուն օր շարունակ կանայք տնից դուրս չեն գալիս: Շատերը նոյն իսկ մի տարի սուգ են պահում և տնից դուրս են գալիս միայն գերեզմանատուն գնալու:

Թաղման վեցերորդ օրը ննջեցեալի ազգական ու հարեան կանայք նորից հաւաքւում են ննջեցեալի տունը և լուանում սգաւորների գլուխները, որ մինչև այդ ժամանակ սնկլուայ են մնում: Նոյն երեկոյին մօտ ազգականներից «սրգահան» է ուղարկւում սգուորներին: Սգահանը բաղկացած է լինում զանազան տեսակ խմորեղէններից, եփած հաւից, օղուց, գինուց և մեծ սգաւորի համար մի «խալաթից»:

Եօթներորդ օրը, այսինքն «եօթին» ազգականներն ու

հարեանները նորից հաւաքւում են ննջեցեալի տունը և սրգոլորների հետ միասին գնում գերեզմանատուն, քահանային օրհնել տալիս գերեզմանը, երկար լաց լինում, ողբեր ասում, և յետոյ վերադառնում տուն, ճաշում: Ծաշից յետոյ քահանան օրհնում է բոլոր հին և նոր ննջեցեալների հոգին և ստանում 40 կ.—մի ըուբլի վարձատրութիւն:

*
* *

Առաջ բերենք մի քանի նախապաշարումներ.

Եթէ գիւղում ննջեցեալ լինի, ոչ ոք գլուխ չի լուանալ, ոչ էլ լուացք կանի, վախենալով թէ մի գուցէ, հրեշտակը, որ ննջեցեալի պատճառով գիւղումն է, «կուփէ» (խըփէ):

Կնոջ գերեզմանը մի արշին աւելի խոր են փորում, որովհետեւ կինը խօսք ման ածող է, խռովարար և սատանի հետ բարեկամ:

Եթէ մի ննջեցեալից յետոյ տնեցիներից հիւանդանում են, կարծում են, թէ ննջեցեալը իսկապէս մեռած չէ և տնեցիներից եօթը հոգի տանելու է: Որոշելու համար, թէ նընջեցեալը իսկապէս մեռած է թէ ոչ, գերեզմանի վրայ գարի են ածում և ձին տանում մօտը, եթէ կերաւ, այդ ապացոյց է, որ ննջեցեալը իսկապէս մեռած է: Իսկ եթէ չկերաւ՝ դա նշան է, որ մեռած չէ: Այս դէպքում բաց են անում գերեզմանը, ննջեցեալի գլուխը ջախջախում, կամ մի մեխ խըփում գլխին, մէկն էլ սրտին: Մի քանիսն էլ մեռելի սըրտից մի կտոր կտրում և հիւանդին են տալիս, որ ջրով ընդունէ և առողջանայ:

Արեւը մայր մտնելուց յետոյ ննջեցեալ չեն թաղում, ապա թէ ոչ գիշակեր կենդանիները կը հանեն գերեզմանից և կուտեն:

ՀՈԴՈՒ ԵՒ ՀԱՆԴԵՐՁԵԱԼ ԿԵԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Մարդը տարբերում է կենդանիներից նաև՝ նրանով, որ սա հոգի, իսկ նրանք միայն շունչ ունին: Մարդու հոգին մի լուսավոր բան է, որ բնակւում է մարդու ձախ կողմում: Մեռնելիս հոգին դուրս է գալիս բերանից, եթէ արդար է՝ աղաւնու, իսկ եթէ մեղաւոր՝ սև թռչունի նմանութեամբ: Մի պառաւ պատմում էր, թէ մի ծառի տակ իւր հիւանդ թոռը խնամելիս, ննջում է և տեսնում մի աղաւնի, որ երեխայի բերանից դուրս է գալիս և կանգնում ծառի վրայ: Արթնանալով նա գտնում է իւր թոռանը՝ մեռած: Բոլոր երեխաների հոգիները արդար են, իսկ չափահասների՝ նր՝ մեծ մասով մեղաւոր:

Հոգին բերանից դուրս գալուց յետոյ մինչև այգը կատարելը սաւառնում է գիակի շուրջը և երբ միւս օրը վաղ առաւօտեան տան մեծը գալիս երեք անգամ «վան» է բղաւում, ապահով կերպով սաւառնում է դէպի երկինք: Այստեղ բոլորը թռչունների կերպարանքով մնում են՝ արդարները՝ մի ծաղկալից, ծառազարդ այգում, մեղաւորները՝ մի մթին տեղ, իսկ ոչ արդար, ոչ մեղաւորները՝ արդարների յետևը: Այստեղից նրանք հսկում են իրենց գերեզմանների վրայ, շատ անգամ այցելում են իրենց ազգականներին, երեւում են նրանց երազների մէջ: Նաւակատեաց, մեռելոց օրերը իջնում են իրենց գերեզմանների վրայ և սպասում, որ իրենց ազգականները գան, գերեզմանները օրհնել տան: Եւ եթէ օրհնել են տալիս, իրենք ուրախացած, օրհնում են օրհնել տուողներին և սաւառնում երկինք, իսկ եթէ չեն օրհնել տալիս, տխուր տրտում, ազգականներին անիծելով՝ բարձրանում են:

Երբեմն էլ պատահում է, որ հոգին դեռ մարդու կենդանութեան ժամանակ թողնում է մարմինը և ինքը գնում:

Այդ թափառման միջոցին մարմինը բոլորովին անզգայ ընկած մնում է, մինչև որ հոգին նորից վերադառնում է: Այսպէս մի անգամ Քառասնի գիւղացի Աղաջանը գիշերը գնում է եկեղեցի և գրկելով որդու դագաղը, երկար ժամանակ լաց է լինում և անզգայացած ընկնում վայր: Երբ մի երկու օրից զգաստանում է, պատմում է թէ ինչպէս իւր որդու հոգու հետ միասին ինքն էլ բարձրացել է երկինք, տեսել զրախտը, խօսել Աստուածութեան հետ և այլն:

Այստեղ, այս երկնային կայեանում հոգիները անհամբերութեամբ սպասում են վերջին դատաստանին, երբ Քրիստոս կը գայ և Գաբրիէլ հրեշտակապետի փողով բոլոր ննջեցեալները յարութիւն կ'առնեն: Այդ ժամանակ կը կախեն արդարութեան կշիռը և բարի ու չար հրեշտակները, որոնք մարդու կենդանութեան ժամանակ նստած բարին՝ աջ, չարը՝ ձախ ուսին, գրում էին նրա գործերը, կը հանեն իրենց մատեանների միջից բարին՝ բարութեան, իսկ չարը՝ չարութեան գործերը և կը գնեն կշռի նժարների մէջ: Եթէ բարութիւնը կշռէ, մարդը կանցնի Քրիստոսի աջ կողմը, իսկ եթէ չարութիւնը՝ ձախ: Յետոյ արդէն աջակողմեանները զրախտ, իսկ ձախակողմեանները դժոխք կերթան:

Դրախտը մի հրաշալի ալբի է, լի մշտադալար ծառերով, անուշահոտ ծաղիկներով, քաղցրահամ աղբիւրներով և բիւրաւոր գեղեցիկ թռչուններով:

Իսկ դժոխքը մի մութ խոր անդունդ է, ուր թոնիրներից, խարոյկներից, կուպրի կարասներից ահագին հուր է բարձրանում և տանջում երկաթեայ տրեխներ հագած մեղաւոր մարդկանց:

Հ Ա Ի Ա Տ Ք

Ա. ԳԼՈՒԽ

ԼԵՌՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆԲ

Վարանդացին հեռու անցեալում և մեծ մասամբ այժմըս էլ աստուածացրել է ամբողջ բնութիւնը և ծունր դրել նրա առաջ: Քիրս լեռը իւր սպիտակափառ գագաթով նուիրական է եղել նրա համար. շատերը ծունր չոքած աղօթել են նրա առաջ: Դեռ մինչև այժմս էլ Քիրսի աստուածացման վերաբերեալ աւանդութիւններ շրջում են ժողովրդի մէջ և լերան վերայ գտնուող բաղմաթիւ ուխտատեղիները խլել են նրանից նրա աստուածացումը: Խերխան գիւղի Ծծաքարի աւանդութեան մէջ *) թշուառ կինը Քիրսին է զիմում և խնդրում իրեն քար դարձնել, որ և կատարւում է:

Աշան գիւղի Յից քարը **) դարձեալ մի կին է եղել, որ աւագակներից հալածուած՝ խնդրել է Քիրսին և քար դարձել:

*) Տես երես 189.

**) Տես երես 193.

Բ ԳԼՈՒԽ.

ԲԱՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆԲ

Վարանդայում կան քարեր և ժայռեր, որ պաշտում են. ժողովուրդը ուխտի է գնում նրանց, մոմ վառում, աղոթում, և մատաղներ կտրում: Այսպէս՝ Սղնախ գիւղի մօտ գտնւում է մի ահագին ժայռ քար, որ մի ժամանակ ժայռից պոկուելով գլորուել, եկել է մինչև գիւղ և հէնց գիւղի մօտ կանգ առել, առանց մի որ և է վնաս պատճառելու: Գիւղացիները գոհ լինելով, որ այդ քարը աւելի առաջ չէ գլորուել և վնասներ պատճառել, պաշտում են նրան: Այս քարը կոչւում է Պուկ-քար, այսինքն պոկ եկած քար: Ամուլ կանայք գալիս երեք անգամ թել են փաթաթում այս քարի շուրջը և ապա տանում, գուլպայ գործում հագնում, որպէս զի երեխայ ունենան:

Կաթ չտուող կովերին էլ տանում երեք անգամ պտտեցնում են նրա շուրջը:

Հանդիպակաց ժայռն էլ, որտեղից պոկ է եկել այդ ահագին ժայռ քարը, նոյնպէս պաշտում է: Այնտեղ առաւելապէս երաշտ ժամանակ են մոմեր վառում, որ անձրև գայ և կամ կարկուտ չիփի:

Մի այսպիսի ժայռ էլ գտնւում է Հիրհեր գիւղում, լեռան լանջին, որ եթէ գլորուի, գիւղը աւերակ կը դարձնի: Վառուած բազմաթիւ մոմերից ժայռի լանջը բոլորովին սևացել է:

Բայց աւելի հետաքրքիր է Գիւնէյ ձարտար գիւղի Շմանէքը, որ կարծէք գոլմէն լինի: Մի կանգնած ժայռ քարի վրայ ընկնում են երկու մեծ ժայռ քարեր, միւս կողմից յենուած լինելով իսկական ժայռի վրայ: Սրանց միջև կայ երկու փոքրիկ խորշ: Կատաղած անասուններին, մանաւանդ այն կովերին, որոնք կթելիս հանգիստ չեն մնում և կամ հորթին թույլ չեն տալիս ծծելու, բերում կոխում են այս խորշերի մէջ, նախապէս մոմեր վառելով ժայռի առաջ, որ

խելօքանան: Այս ժայռի առաջ մի ծառ կայ, թիքեռնը, ծածկուած բազմաթիւ շորերի կտորներով:

Մի մեծ ժայռ քար էլ Սխտորաշէնի մօտ կայ, որ կարծես մանհիր լինի: Սրա առաջ չորս սրբազան ծառեր էլ կան, ծածկուած շորի կտորներով: Բացի սովորական ուխտ անելուց և մոմեր վառելուց, ամէն մի անցորդ պարտաւոր է սուրբ քարի մօտից մի փոքրիկ քար վերցնել, դնել ս. քարի վրայ և մի ուրիշը վայր ձգել:

Մի այսպիսի քար էլ Քարին-տակը գիւղում կայ:

Սակայն առանձին ուշադրութեան արժանի են՝

Ծ Ծ Ա Ք Ա Ր Ե Ր Ը

Սրանք ծծի նմանութեամբ պտուկներ են, որ գտնուում են ժայռ քարերի լանջերին, երբեմն ահագին ժայռերի և երբեմն այրերի մէջ: Սրանցից կաթ կաթ ջուր է հոսում, որ սակաւակաթ կանանց կաթը աւելացնելու դեղ է համարւում: Կաթ չունեցող կինը իւր երեխան գրկած գալիս է այդ քարի առաջ չոքում, աղօթում, մի քանի մոմ վառում և ծծերը բռնում այդ կաթիլների տակ և կամ վերցնում այդ ջրից, մի մասը խմում, միւսն էլ ծծերին քսում: Ասում են, որ անմիջապէս կաթը առատանում է:

Այսպիսի ծծաքարեր շատ կան, որոնցից նշանաւոր են. Խերխան գիւղի ներքե գտնուածը: Սա մի ժայռ քար է, որ հեռուից մի երեխային ծիծ տուող կնոջ նմանութիւն է տալիս: Ունի և պտուկներ, որոնցից ջուր է կաթկաթում: Ասում են, որ մի դժբաղդ մայր, այդ տեղում իւր օրօրոցի մէջ պահած երեխային ծիծ տալով՝ խնդրել է Քիւրս լեռից *), որ իրեն քար դարձնէ, որովհետեւ այլ ևս չի ուզում տուն վերադառնալ և իւր սկեսուրի ձեռին տանջուել: Քիւրսը կատարել է նրա խնդիրը, միւսնայն ժամանակ նրան կաթ տալու շնորհքը պարգեւելով:

*) Յատկապէս շատերին պատմել հմ տուել և բոլորն էլ առանց բացառութեան ասել են, թէ խնդրել է Քիւրսից:

Մի այդպիսի ծծաքար կայ և Սարիբէկում, որ գտնուում է մի ժայռի մէջ, մինն էլ Փիւրման գիւղում: Մի ուրիշն էլ Թաղլարի մօտ, Ղուրու-չայի արևելեան կողմը գտնուող այրի մէջ, ինչպէս և մինը Ծովատեղ գիւղի մօտ, լճի ափին, որի անունով և լիճը Ծծաքարի ծով է կոչուում:

Այստեղ կովեր էլ են բերում ուխտ անելու, որ շատ կաթ տայ: Միայն բերելիս հորթը կապում են կովի մէջքին, և իրենք առնելով ջուր, քսում նրա պտուկներին:

Կան քարեր ևս, որոնք պաշտուում են, որպէս մի որոշ հիւանդութեան բժշկութիւն տուող: Այսպիսիներից էլ լիշենք մի քանիսը:

Որպէս հազ հիւանդութեան բժշկող սուրբ քարեր.

Ա. Սարիբէկի ուխտատեղուց փոքր ինչ բարձր գտնուող ժայռը, որի միջով մի անցք է բացւում: Հազողները նախապէս մօմեր վառելով այդ ժայռի առաջ, 3 կամ 7 անգամ անցնում են այդ անցքով, յուսալով որ հազը կը կտրի:

Բ. Ալամանց գոմերում գտնուող «ըխտըլահազ» (խեղդող հազ) ուխտատեղին: Սա մի ծառի մօտ երկու ահագին քարեր են, որ միմեանց վրայ ընկնելով՝ մի փոքրիկ անցք են թողել: Խեղդող հազ ունեցողները նոյն կերպ բժշկւում են:

Գ. Բողըխանի լեռան վերայ, վանքից մօտ կէս վերստ հեռաւորութեամբ անտառի մէջ գտնուող մի սափէն մեծութեան մեկուսի ընկած քարը, որի մէջ մի փոքրիկ անցք կայ: Այստեղ նոյն կերպ բժշկում են փոքրիկ երեխաներին:

Դ. Սարուշէնի «ըխտըլահազը», որ նոյնպէս մի ծակ քար է և նոյն կերպ բժշկում է հազողներին:

Հօցի գիւղում կայ Քօլէն (թփերի) խաչ, որ մի կաղնենու տակ երկու սրածև քարեր են. թէ ծառը և թէ քարերը պաշտուում են և համարւում ծծի վէրքերը դարմանող:

Շուշում, թուրքերի թաղում գտնուում է «Քամու-թաչ» անուն քարերի կոյտը, որ պաշտուում է որպէս «քամի» — ուեվ-մատիզմ հիւանդութեան բժշկութիւն տուող:

Նոյն հիւանդութիւնը բժշկող մի ժայռ քար էլ Դոնա-

վարդ գիւղում կայ, որ նոյնպէս «Քամու խաչ» է կոչւում և պաշտւում է:

Կան նաև քարեր ու ժայռեր, որոնց միջով անցքեր են բացուած. ամուլ կանալք երեք անգամ անցնում են այդ անցքերով, որպէս զի որդի ունենան: Ասում են, թէ անցքը մեծանում և թոյլ է տալիս կնոջը անցկենալու, եթէ որդի է տալու, և նեղանում ու արգելում անցկենալու, եթէ որդի չի տալու: Այսպիսի քարերից նշանաւոր են Պտկեսիբերքում և Սարիբէկում գտնուածները:

Աւդուռ գիւղում գտնւում է «Աւդալ-օճախ» ուխտատեղին, որ հասարակ քարերի մի կոյտ է: Այստեղ ուխտ են գալիս չընրք կանալք և կամ նրանք, որոնց որդիները տարին չլրացած մեռնում են, որպէս զի առաջինները որդի ունենան, իսկ երկրորդների որդիները երկարակեաց լինին:

Դռնավարդ և Քառասնի գիւղերի միջև կայ երկու քար, որոնք միմեանց վրայ ընկած լինելով, տակովը մի անցք են թողել: Այս անցքի տակ ևս մի փոքրիկ քար կայ, ուր գլուխընում է մի խորշ: Եթէ տասերկու տարեկան ժամանակ այդ խորշը ջուր ածեն և խմեն, 17 տարեկան հասակում սաստիկ զօրեղ կարող են լինել, որովհետև այդ քարերը նրան ոյժ կը տան:

Ալամենց գոմեր կամ Մատաթ քենդ գիւղի մօտ մի մեծ քար կայ, որի մասին ասում են, թէ Մարիամ Աստուածածինը դրա վրայ նստած է եղել, երբ հրեշտակը աւետիս է տուել նրան, թէ որդի պիտի ունենայ: Այժմ ամէն մի անցորդ մի քար է վերցնում և դնում դրա վրայ, ի նշան իւր յարգանաց: Շատերն էլ պտուղներ են դնում և կամ մօմեր վառում:

Հին Քեաթուկի մօտ Դիզատ ուխտատեղում կայ մի ծակ ժայռ քար. երաշտ ժամանակ կանալք գնում մօմեր են վառում ժայռի լանջին և ծակից ջուր վայր ածում: Ասում են, թէ այդ սուրբը այնքան զօրաւոր է, որ անմիջապէս անձրեւ է անում:

Մի այսպիսի քար էլ Ներքին Թաղավարդ գիւղում կայ—

միայն սա ծակ չէ: Երաշտ ժամանակ բերում ջուր են ածում վերան, կաթնաճաշ եփում, բաժանում, որ անձրև գայ: Մի անգամ մի տղայ ծաղրել է այդ քարը և վեր կացել կանգնել վերան, բայց անմիջապէս ոտները կուչ են եկել:

Մի քար էլ Դռնավարգում կայ, որ նոյն կերպ անձրև է տալիս: Միայն այս քարը նրանով էլ է նշանաւոր, որ երբ երկար ժամանակ անձրև է գալիս, բերում այս քարի տակ կրակ են վառում և անմիջապէս անձրևը կտրւում է:

Հացի գիւղից դէպի արևելք մօտ երկու վերստ հեռաւորութեամբ կայ ժայռից պոկ եկած և առանձին ընկած մի ահագին ժայռ քար, որ մէջտեղից ճեղքուած է: Այս քարը պաշտում են թէ հայերը և թէ թուրքերը: Վերջիններս ասում են, թէ Ալին է թրով խփել և ճեղքել: Այս քարի մօտ մի աղբիւր կայ, որ կոչւում է «Ալի-բուլաղ» (Ալու-աղբիւրը):

Խաչմաչ, Հարաւ և այլ գիւղերում կան քարեր, որոնք պաշտւում են միմիայն կայծակի հարուած ստանալու պատճառով:

Քարեր էլ կան, որոնք թէև չեն պաշտւում, բայց որոնց մասին պատմւում են զանազան աւանդութիւններ:

Այսպիսիներից նշանաւոր են.

ՈՒՂՏԱՔԱՐԵՐ

Մ. Քիրս լեռան վերայ կան ուղտանման և մարդակերպ քարեր. սրանցից փոքր ինչ հեռու մի ուրիշ քար, որ շատ նման է աւեղը թելող մի հարսի: Պատմում են, թէ մի ժամանակ այդ տեղով մի հարս են տարել: Պատահամբ սրա զգեստի ծայրը պատռուել է և նա առանձնացել է կարելու: Այս միջոցին մի աղքատ պառաւ կին մօտեցել է հարսին և ողորմութիւն խնդրել, իսկ սա բարկացել է վերան, որ այսպիսի նեղ ժամանակ եկել ողորմութիւն է ուզում: Պառաւն էլ իւր կողմից բարկացել և անիծել է բոլորին, որ քար կըտ-

քին: Եւ այդ օրուանից հարսն էլ, մականերն էլ, ուղտերն էլ քար կտրած մնացած են այնտեղ:

Յ Ի Յ Ք Ա Ր

Աշան գիւղից մի փոքր ինչ վերեւ գտնուում է «Ցից քարը»: Սա մի ժայռ քար է, որ փոքր ինչ նմանութիւն է տալիս երեխան գրկած մի կնոջ: Ասում են, թէ մի ժամանակ մի հարս, երեխան գրկած գնալիս է եղել, երբ աւազակները յարձակուել են վերան: Սա չկամենալով նրանց ձեռքն ընկնել, խնդրել է Գիրսից և քար դառել:

Հ Ո Վ Ո Ի Ի Ք Ա Ր Ե Ր

Ա.

Խաղաղի լեռան վերայ կան երկու մարդու, չորս ուղտերի և մի շան քարի արձաններ: Աւանդութիւնն ասում է, թէ մի ժամանակ դրանք կենդանի էին. Աստուած ուղարկել է դրանց մօտ իւր հրեշտակին աղքատի շորերով, որպէս զի փորձէ դրանց ողորմածութիւնը: Հովիւները ոչ միայն բան չեն տուել խեղճ աղքատին, այլ և քարկոծել են նրան: Այդ ժամանակ վերջինս անիծել է նրանց և քար դարձրել:

Բ.

Գրիգոր անունով մի ճգնաւոր աւազակներից փախչելով թաք է կենում յետոյ սրա անուամբ կոչուած Լուսաւորչի քիւրծի մէջ: Մի հովիւ յայտնում է աւազակներին նրա տեղը և սա նախ քան նահատակուիլը անիծում է հովուին, որ իւր կնոջ և ուղտերի հետ քար է կտրում: Այժմ ցոյց են տալիս հովուին, նրա կնոջը և ուղտերին նմանութիւն բերող քարերը:

Գ. ԳԼՈՒԽ.

ԿՐԱԿԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆԲ

Կրակի պաշտաման վերաբերեալ դեռ ևս շատ մնացորդներ կան. այսպէս շատ սովորական է կրակով երգուիլը. միշտ ասում են՝ կրակը օրհնի, մեղք համարելով ասել կրակը հանգցրու: Եւ գրեթէ բոլոր պառուները նախ քան կրակ հանգցնելը խաչակնքում են և «Յիսուս ու Քրիստոս» ասում:

Կրակի վրայ ջուր չեն ածում, որովհետեւ այդպիսի դէպքերում նա ասում է, թէ երբ ես մեռել, որ շիւաճաշդ չեմ եփել:

Կրակը չեն ծածում և ոչ թքնում վերան և կամ ոտը դնում, մեղք համարելով այդ, ինչպէս և՛ չեն անցնում վերայից:

Գիշերները կրակ փոխ չեն տալիս, հաւատալով, որ տընեցիներից մին կը մեռնի:

Կաթի տակից ոչ մի կտոր կրակ չեն վերցնում, որ կաթը չը շաղի (փսփփի): Եթէ ստիպուած են վերցնելու, նախապէս կաթի վրայ մի տերև և կամ մի կանաչ բան են դնում:

Եթէ փայտը վառուելիս ձայն է հանում, (վրրթվրրթում է), ասում են. «Աչքը դուրս գալ, մեր մասին խօսող կայ»: Յետոյ կամ մի քիչ մսխիր են ածում, որ դադարի և կամ զանազան անուաններ տալիս, որի ժամանակ որ դադարեց, այդ ապացոյց է, որ նա էր խօսում:

Երեկոյին լողանալիս մի կրակ են ձգում ջրի մէջ, որ չարերը չխփեն և թողնեն փախչին:

Վառած փայտը ոչ ու ձախ չեն շարժում, որ իրենց հայրը չմեռնի:

Կրակը հանգցնելիս չեն փչում, մեղք համարելով այդ, ասլ մոխիր են ցանում վերան:

Կրակը կայծակից մնացել է կայծքարի մէջ և լետոյ մարդիկ գայլախազով (չախմախ) խփել հանել են:

Կրակն ու ջուրը քոյր և եղբայր են: Մի անգամ ներանց մէջ վէճ է ծագել, թէ ո՞րն է ուժեղ և վճռել են փորձել: Քոյր կրակը իւր ոյժը ցոյց տալու համար գնացել սարերի խոտը վառել է, իսկ եղբայր ջուրն էլ գնացել բոլորը հանգցրել է: Այն օրուանից նրանք միմեանցից բաժանուել են:

* *

Կրակի պաշտաման հետ կապուած է և *օմախի պաշտամունքը*, Յայտնի է, որ օճախ բառը ունի և՛ գերդաստան իմաստը: «Մեծ օճախի տղայ է» — սովորական գովասանքն է, որ տրւում է մեծատունների որդիներին: Մեծ օճախից աղջիկ ուղելը և կամ մեծ օճախին աղջիկ տալը ամէն մի ծնույի տենչանքն է կազմում: Երբ գնում են աղջիկ ուղելու՝ սովորաբար ասում են. «Մունք եկալ ընք մըն հափուր մոխիր եր օնինք քու օճախէտ, տանինք մեր օճախին նհետ խառնինք»:

Երբ մի ընտանիք գերդաստանից բաժանւում է, նոր շինած օճախը սուաջին անգամ վառում է գերդաստան մեծը, նոյն գերդաստանի օճախից բերած կրակով:

Երբ նոր հաւեր են գնում, բռնում են օճախի վերայ, և ոտներին ջուր ածում, որպէս զի ընտանեան և չհեռանան այդ օճախից:

Գիւղի հիմնադրի կամ նշանաւոր տան օճախը նուիրական է դառնում ոչ միայն այդ գերդաստան, այլ և ամբողջ գիւղի համար. հարսանեաց ժամանակ հարս և թագուոր եկեղեցուց դուրս գալով այդ տեղ են գնում համբուրելու: Եկեղեցի չեղած տեղում պսակը այդպիսի օճախի վրայ է կատարւում *):

*) Տես Երես 115.

Հարսը թէ իւր տնից դուրս գալիս և թէ սկեսրանց տուն մտնելիս համբուրում է օճախները **):

Դ. ԳԼՈՒԽ

ՋՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ

Վարանդայում դեռ ևս մնացել է ջրի պաշտամունքը: Մեղք են համարում ջրի վրայ թքել և կամ նախատինքով վերաբերուիլ: ՆորաՀարսը առաջին անգամ աղբիւրի մօտ գալով, զոհ է բերում նրան ցորեն: Կիրակի օրերը մօմեր են վառում սուրբ համարուած աղբիւրների առաջ: Առողջութիւն հայցող հիւանդը մօմեր է վառում, աքաղաղներ զոհում, երկրպագում և աղօթում աղբիւրին:

Աղբիւրներից միքանիսը ամենայն տեսակ, իսկ միւսները մի մի որոշ հիւանդութիւնների բուժիչ սրբատեղիներ են համարւում: Առաջիններից նշանաւոր են Շօշու գիւղում, ձորակի մէջ գտնուողը, Վերին Սգնէքում «Կանաչ խաչ» անուն աղբիւրը, Հղորդի գիւղում «Մոշ-աղբիւրը», որ իւր անունը ստացել է մօտի մոշի թփերից և որի մօտ մի մեծ, պաշտուող կաղնի ծառ կայ: Չանախչի գիւղում՝ «Մեծ աղբիւրը», որի վրայ մի քանի անգամ լոյս է իջել: Ներքին Թաղավար-դում երկու թքեռնի ծառերի տակ պաղպաջող «Կարմիր աղբիւրը», որի մօտով անցնողը պարտաւորուած մի բան է դրնում աղբիւրի քարի վրայ և այնտեղից մի ուրիշ բան վերցնում:

Որպէս մի որոշ հիւանդութեան բուժիչ, նշանաւոր է Գիւնէյ-ձարտարի «Դաւաչիչակ» աղբիւրը: Ղալին-Խութի հըս-կայական ժայռերի գագաթից կաթիլ կաթիլ ջուր է հոսում և հաւաքւում ժայռի մէջ փորուած մի նեղ և երկար փոսի մէջ: Մոլոքոր հիւանդութիւն ունեցողները գալիս այս ջրի

**) Տես Երես 137, 139 և 140.

առջև մի զուգ մոմ են վառում, երկու հաւկիթ և երկու բւեռ (քոռամեխ) թաղում ջրի մօտ, աղօթում և այդ ջրով լողանում են: Եթէ հիւանդը անձամբ չի կարող բարձրանալ այդտեղ, որովհետեւ սաստիկ զառիվայր է, գալիս են նրա համար ջուր տանելու: Սրանք էլ նոյն կերպ վառում են մոմեր, թաղում հաւկիթ և քոռամեխ, աղօթում և բացի դրանցից, վերադառնալիս էլ բոլորովին յետ չեն նայում, և ջրի ամանը երբէք գետին չեն դնում:

Որպէս բոլ հիւանդութեան բուժիչ՝ նշանաւոր է Հիւնոտ գիւղի ջրվէժը, որի տակ նստում լողանում են, նախապէս մի զուգ մոմ վառելով ու աղօթելով:

Միւս գրեթէ բոլոր սուրբ համարուած աղբիւրները բժշկում են ջերմ ու տենդ հիւանդութիւնը: Այսպիսիներէց նշանաւոր են. Հղորդի գիւղում «Զրաւոր» (զօրաւոր) աղբիւրը, Փիրիճամալ գիւղում «Ծարաւաջուր» աղբիւրը, Ծօշկայ վանքի մօտ՝ կաթնանման աղբիւրը, Չանախչի գիւղում «Հոռնաղբիւրը» և «Քօսին» աղբիւրը, Խաչմաչ գիւղում «Թոխոպալ» աղբիւրը: Այս վերջինս բղխում է մի աւերակ մատրոն մէջ: Աւանդութիւնն ասում է, թէ մի կին իւր երեխայի հետ եկած է եղել այս մատուռը աղօթելու: Մօր աղօթքի ժամանակ երեխան շատ լաց է եղել և ջուր խնդրել: Մայրը աղօթքը չընդհատելու համար խնդրել է Աստուծուց, որ երեխայի ծարաւը յագեցնէ: Աստուած լսել է նրա խնդիրը և այդ աղբիւրը բղխել է մատրան մէջ:

Առհասարակ գրեթէ բոլոր սուրբ համարուած աղբիւրների մօտ կան ծառեր, որոնք նուիրական են համարւում: Հիւանդները լողանալուց յետոյ իրենց վերայից մի կտոր են պատառում և փաթաթում ծառին, յուսալով իրենց հիւանդութիւնը այդ շորի հետ միասին թողնել այդ ծառի մօտ: Միքանիսի մօտ էլ, ինչպէս Փիրիճամալինը, ծառ չկայ: Այսպիսի գէպքում հանգերձի մի կտոր կապում են մի փոքրիկ քարի վերայ և դնում աղբիւրի գլխին:

Իսկ վերջին Թաղավարդի «Շիշմայ» (ընտիր) աղբիւրի մօ-

տով անցնողը և կամ ջուր խմողը անպայման մի քար է ձգ-
գում աղբիւրի գլխին, հաւատացած լինելով, որ եթէ այդ
չանէ՝ ինքը կամ ազգականներից մինը կը մեռնի:

Ե. ԳԼՈՒԽ

ԾԱՌԵՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ

Վարանդայում սաստիկ տարածուած է ծառերի մեծա-
րանքը. համարեա՛ բոլոր գիւղերում կան մի կամ միքանի
ծառեր, որ սուրբ են համարւում, որոնց առաջ մոմեր են
վառում, աքաղաղ և կամ ոչխար մատաղում, նրանց տերե-
ներից գուշակութիւններ անում: Եստ մեծ մեղք է համար-
ւում այդ սրբազան ծառերը և կամ նրանց ճիւղերը կտրտե-
լը, մեղանչողը անմիջապէս պատժւում է: Այսպէս՝ պատ-
մում են, թէ մի մարդ, սրանից 40 տարի առաջ կտրել է
Սարիբէկի ծառից մի ճիւղ, որի պատճառով և՛ անմիջապէս
հիւանդացել, մահիճ է ընկել: Նրա հիւանդութիւնը մինչև
այժմս էլ տևում է. նա այժմ պառկած է մի ջախպի մէջ:
Պինը միշտ հսկում է նրա վերայ և ջախպի կողքից կապած
մի գդալով շուտ շուտ կերակուր ածում նրա բերանը: Այժմ
ամէն տարի մի անգամ նրան ուխտ են տանում Սարիբէկ:

Այս ծառերի ճիւղերը ծածկուած են բազմաթիւ, գոյնը-
գոյն շորերի կտորներով, որ ուխտաւորները կապում են, ի-
րենց հիւանդութիւնն էլ դրանց հետ միասին այդտեղ թող-
նելու յուսով:

Երբ ուզում են գուշակութիւններ անել, առաւելապէս
աղջիկները ճլորթի (ճինճի) են ձգում այդ սրբազան ծառե-
րի վրայ, ինչպէս, օրինակ, շատ յաճախ անում են Նոր-Շէն
գիւղում Սաղունց կաղնու վրայ, և սկսում ճոճալ: Մի որոշ
բան մտները դնելով, նրանք լարում են իրենց բոլոր ոյժը
և ճլորթիով բարձրանալով՝ աշխատում մի տերև կտրել և

իրենց հետ բերել (պաշար բերել): Եթէ յաջողում են, դա ապացոյց է, որ իրենց մտադրած բանը կատարուելու է, լաւ է և այլն, իսկ եթէ չեն յաջողում, նշանակում է թէ չպիտի կատարուի, լաւ չէ և այլն:

Այսպիսի ծառերից մի քանիսը պաշտուում են որպէս ամենայն տեսակ հիւանդութիւնների բժշկող և ամենայն տեսակ խնդիրներ կատարող, իսկ միւսները որպէս մի որոշ հիւանդութեան բժշկող և կամ մի որոշ զօրութիւն ունեցող:

Առաջին տեսակի ծառերից նշանաւոր են.

Ա. Սխտորաշէն գիւղի այգիների մօտ գտնուող ահագին չինարի ծառը, որի շրջապատը 25 մետր է: Սրա բունը բոլորովին դառարկ է և տասնեակ մարդիկ պաշտպանւում են դրա մէջ անձրևի և ուրիշ ժամանակ: Առաւելապէս Համբարձման օրը շրջակայ գիւղերից մեծ բազմութիւն է գալիս այստեղ, մոմեր վառում և կաթով ճաշ (կաթնապուր) եփում քաժանում իբրև մատաղ:

Բ. Վերին Թաղավարդ գիւղից արևմտահարաւ անտառապատ բլրի վրայ գտնուող «Պըրեաճառ» (բարեաճառ) ուխտատեղու ծառերը:

Գ. Սարբէէկի երեք հաստաբուն թեղի ծառերը:

Դ. Հին Դրախտիկից հիւսիս մի բլրակի վրայ գտնուող «Կախան» ուխտատեղու ծառերը:

Ե. Գիւնէյ-ձարտար գիւղի «Կոհակ» կամ «Յակովիկ» ուխտատեղու ճապկի ծառերը:

Զ. Հին Քեաթուկ գիւղի Գիգաւոր (գօրաւոր) ուխտատեղու երկու ահագին կաղնու ծառերը:

Է. Հարաւ գիւղի «Զրաւոր» (գօրաւոր) անունով հինուորաց կաղնին:

Ը. Նոյն գիւղի հարաւային կողմում մի վերստ հեռաւորութեամբ «Ջամալի խաչ» անունով թեղի, հացի, կաղնու ծառերը:

Թ. Ղաւախան գիւղի թեղի և ընկուզի ահագին ծառերը:

Ժ. Սղնախ գիւղի «Խնձորախաչ» կաղնին: Սրա մասին

պատմում են, թէ մի ժամանակ խնձորենի է եղել Մի օր մի թուրք ճիպոտով խփել է, որ խնձորները թափէ, իսկոյն և եթ կաղնու է փոխարկուել:

ԺԱ. Միրիշալու գիւղի տնճրի ծառը, որ մի բունի վրայ բուսած չորս ահագին ծառեր են: Պատմում են, թէ Սուսանենց տնից մինը կտրել է այս ճիւղերից մինը և անմիջապէս մեռել: Նրա տունն էլ կամաց կամաց քանդուել է և սերունդը ոչնչացել: Եւ այժմ գիւղի կանայք անիծելիս ասում են. «Սուսանենց օճախի օյինը գայ գլխուտ»:

ԺԲ. Աւդուր գիւղի արեւմտահարաւային կողմում, բլրակի վրայ «Մաթիկ բաբայ» կոչուած կաղնի և այլ ծառերը:

Այստեղ ամէն մի անցորդ դնում է իւր ձեռնափայտը մի խողոջաւոր կաղնու մէջ, յուսալով փայտի հետ իւր ցաւն էլ այնտեղ թողնելու: Զոհ մատուցանողները գործ են ածում այդ փայտերը մօտադներն եփելու:

ԺԳ. Նոյն գիւղում, մի ուրիշ բլրակի վրայ գտնուող «Ծառեխ» անունով ուխտատեղու կաղնու, բոխու և այլ ծառերը:

ԺԴ. Նոր-Շէնի Սաղունց կաղնին:

ԺԵ. Գիշի գիւղի «Ոսկի-խաչ» անուն ահագին կաղնին:

ԺԶ. Գիւնէյ-ձարտարի Շմանէքի մօտի թիքեռնը ծառը: Ասում են, թէ քահանան կտրել է դրա մօտ եղած միւս ծառը, որի պատճառով և՛ հիւանդացել և երեք օրից լետոյ մեռել է:

ԺԷ. Սզնէք գիւղի «Կաղնի խաչը»: Սա մի ահագին կաղնի է, որի մօտ մի խաչ քար կայ:

ԺԸ. Նոյն գիւղի «Կանաչ խաչը»: Սա էլ մի քարակոյտ է, շրջապատուած ընկուզենի և ուռի ծառերով:

ԻԹ. Դունավարզ գիւղի «Խաչին հարթ» անուն սզնի ծառը և այլն:

Միմիայն մի որոշ հիւանդութեան բժշկող և կամ մի որոշ շնորհք տուող սուրբ ծառերից նշանաւոր են հետեւեալները.

Սարիբէկում կայ մի հարիւրամեայ թեղի ծառ, որի բլնի մէջ առիշեղ $\frac{1}{2}$ մետր երկարութեան մի նեղ անցք է

ձգւում: Մկնատամ ունեցողները մոմեր վառելով ծառի տուջև, մի ճիւղի վրայ շոր են փաթաթում, անցկացնում անցքի մէջ և ապա հանում և հիւթը քսում մկնատամին: Ասում են թէ անմիջապէս լաւանում է:

Բերթ գիւղի մօտ կան չորս ահագին կաղնենիներ, որոնց բնի հողից վերցնում քսում են երեսներին, որ մկնատամն անցնի: Սրա ուխտի օրը Աւագ Զորեքշաբթի օրն է, երբ բազմաթիւ մոմեր են վառում և մատաղներ կտրում:

Սարգսաշէնի մօտ մի քլլըւէրդի ծառ կայ, որ կոչւում է «Ըխտըլահագի խաչ»: Հազողները գալիս այս ծառի առաջ մոմեր են վառում և բեռներ գամում ծառին, շորի կտորներ կապում, որ այլ ևս չհաղան:

Դռնավարդ գիւղում կայ մի խաչքար, շրջապատուած կաղնի ծառերով: Այս տեղը կոչւում է «Գիօրդնուկխաչ» և այստեղ գալիս են ձեռների վրայ «գորդնուկ» ունեցողները բժշկութիւն հայելու:

Խաչմաչ գիւղի հանդէպ մի բլրակի վրայ գտնւում է «Հարեայ եղցի» անունով մի փոքրիկ մատրան աւերակ, ուր կան վեց ընկուզի և թեղի ծառեր: Սա բժշկութիւն է տալիս յօգացաւի և մէջքացաւի: Սիւնոյն ժամանակ ամէն մի անցորդ նախ ուխտ է անում այստեղ և ապա անցնում: Մինը պատմում էր, թէ մի անգամ հարբած լինելով անցել է այդ տեղի մօտով և չէ համբուրել, տուն հասնելուն պէս վիզը ծռուել է, և միայն երկրորդ օրը, երբ մի աքաղաղ է զոհել այդ ուխտատեղուն, ուղղուել է:

Հացի գիւղում «Որդոտէն (հորթերի) խաչ» անունով մի ահագին կաղնի կայ, որ բժշկութիւն է տալիս ջերմ ու տենդ հիւանդութեան:

Փիրիճամալ գիւղի «Զրաւար» (զօրաւոր) անունով խոռոչաւոր ծառը և Նախիջևանիկի «Քամու-խաչ» անուն բարձր ծառերը բեղմատիղմի բժշկող են:

Գիշի գիւղի մօտ էլ կայ Բրբըշամալ կոչուած ուխտատեղին, որ մի մատրան հիմնայատակ աւերակ է, պատած թքեռն և թեղի ծառերով: Նատ լաց լինող երեխաներին

տանում այդ ծառերի տակ պարկեցնում և մի քար դնում են փոքրին, ու մոմեր վառում ծառերի առաջ, որ երեխան այլ ևս շատ լաց չլինի:

Նոր-Շէնում մի պռչնի ծառ կայ, որի բնի մէջ մի ծակ է գոյացած: Նախապէս մոմեր վառելով, լղար երեխաներին անց են կացնում այդ ծակով, որ գերանան:

Յմեջջան գիւղում գտնւում է «Ջեարկեայ մարագ» անունով ուխտատեղին, որ մի շարք մսուրների տեղեր են և միքանի խաչ քարեր: Սրանց մօտ կան շատ ծառեր, որոնց ուխտ են գալիս խուլ մարդիկ, բժշկութիւն հայցելու:

Նախջևանիկում մի նահատակի գերեզման կայ, խաչքարերով և ծառերով շրջապատուած, ուր բերում են խելագարներին, բժշկութիւն հայցելու:

Դռնավարզ գիւղի հանդէպ, մի բլրակի վրայ գտնւում է մի փոքրիկ կաղնի, որ կոչւում է «Մատաղախուտ»: Այստեղ, այս կաղնուն զոհեր են մատուցանում, մանաւանդ երբ մորեթ է գալիս: Ասում են, թէ մորեթը գալիս այդ կաղնու վրայ հանգստանում է և երբ մատաղ են կտրում, ուտում և անմիջապէս հեռանում է: Մատաղախուտի մօտ կայ մի հին ամբոցի աւերակ, որ տեղացիները «Կռապաշտի դալա» են կոչում: Աւանդաբար ասում են, թէ այդտեղ բնակող կռապաշտներն էլ այդ մատաղախութիւն զոհեր են մատուցանելիս եղել:

Շոշկայ վանքում կան հինաւորաց ծառեր, ուր բերում են թէ հիւանդ և թէ առողջ անասուններ, երեք անգամ պտտեցնում ծառերի և վանքի շուրջը և մահակը կտրում, որպէս զի հիւանդ անասունները առողջանան, իսկ առողջները պահպանուին հիւանդանալուց:

Դռնավարզ գիւղի արևելեան կողմը կայ մի ճապկի ծառ, որ շատ բարձր է: Հիւանդ անասուններին բերում երեք անգամ պտտեցնում են այս ծառի շուրջը և մահակը կտրում ծառի տակ, որով և՛ անասունի հիւանդութիւնը այդ կտորը ուաճ մահակի հետ մնում է այդտեղ ու անասունը լաւանում:

Նոյն գիւղում կայ և՛ «Տըվըրախաչ» անուն ուխտատեղին, որ մի խաչ քար է, շրջապատուած բոխի ու տանձի ծառերով: Ամուլ կովերին տանում են այնտեղ, որ ծնի:

Սուրբ Համարուած ծառերը չորանալուց յետոյ էլ ժողովրդի Համար նուիրական են մնում: Ոչ ոք չի կտրտում, վառում և կամ ուրիշ տեղ տանում այդ փայտերը, այլ շարունակում են մոմեր վառել և աղօթել դրանց առաջ: Եւ երբ սկսում է փթիլ, փոշին ջրի մէջ են ածում և խմում և կամ քսում գորտնուկի (ձեռի հիւանդութիւն) վրայ, որ առողջանայ: Այսպիսի փոշին «խնօթուն» է կոչւում:

Այսպիսի ծառերից նշանաւոր են Սգնէք գիւղի կաղնին, Գիւնէյ-ձարտարի օձիւի մօտինը և այլն:

Միքանի ծառեր էլ, ինչպէս և՛ միքանի քարեր, պաշտւում են լոկ այն պատճառով, որ կայծակի հարուած են ստացել: Ժողովուրդը հաւատում է, որ անձրեւ կամ կարկուտ գալիս քաջքերը պաշտպանւում են ծառերի կամ քարերի տակ, իսկ հրեշտակները իրենց ձեռքի գաւազանով—կայծակով—խփում են նրանց և հալածում այնտեղից, միայնգամայն սրբելով և՛ ծառը կամ քարը: Այսպիսի ծառերից լիշենք օրինակ Հարաւ գիւղի կենդրոնում, ձորակի մէջ գտնուող կաղնին: Խաչմաչ գիւղում Հարեան եղցու ընկուզենին և այլն:

Միքանի բոյսերի և ծաղիկների մասին էլ կան հետեւեալ աւանդութիւնները.

Բ Ա Մ Բ Ա Կ

Աստուած մարդուն կաւից շինելուց յետոյ, կաւոտ ձեռքերը իրար է քսել և կաւի մնացորդները երկիր թափել, որից բամբակ է բուսել:

Խ Ա Ղ Ո Ղ

Խաղողը լառաջացել է Նոյ Նահապետի մատուցած զոհի ոսկորներից, գետնի մէջ թաղելուց լետոյ:

ՎԱՐԴ ԵՒ ՄԱՆՈՒՇԱԿ

Վարդն ու մանուշակը քոյր և եղբայր են, որ միմեանց միշտ կարօտ են մնում: Եթէ մինը կարողանայ պահել մանուշակին և ցոյց տալ քրոջը՝ ինչ որ խնդրէ, անմիջապէս կը կատարուի:

Զ. ԳԼՈՒԽ

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆԳ

Ա.

Թ Ռ Զ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Ծ ի ծ ե ո ն ա կ.

Վարանդայում թռչուններից ամենից աւելի ծիծեռնակըն է պաշտում: Շատ մեծ մեղք է համարում նրան սպանել և կամ նրա բունը քանդել: Ինչ գանգատում էր մի մարդ, թէ ուզում է տունը քանդել, նորոգել, բայց չի համարձակում, որովհետեւ տան հետ միասին պիտի քանդուի և՛ ծիծեռնակի բունը: Գանգատողը պնդում էր, թէ իւր հարեանի տունը հրդեհ էր ընկել և բոլոր երեխաներին ալրել, որովհետեւ տան երիտասարդներից մին անխոհեմութիւն էր ունեցել ծիծեռնակի բունը քանդելու:

Մի կին էլ գանգատում էր, թէ ծիծեռնակը բունը

շինել է օճախի անմիջապէս գլխին, այնպէս որ շատ անգամ կեղտոտում է կերակրները: Ո՛րքան և անախժ էր այս բանը տնեցիներին, այնուամենայնիւ նրանք չէին համարձակուում քանդելու բունը:

Հաւատացնում են, որ շուշեցի Սէյրանենց Սահակը մեղք չհամարելով ծիծեռնակին վնաս հասցնել, մի անգամ բըռնել է մի ծեծեռնակ և լեզուն կտրել: Եւ այս է եղել պատճառը, որ նրա հինգ որդին էլ համը են ծնուել:

Երբ առաջին անգամ գալիս են ծիծեռնակները, մարդիկ և կանայք նրանց նայելով երեսներին խաչ են հանում. և առհասարակ երբ նրանք ճռուողում են, ասում են, թէ սաղմոս են քաղում, ժամ են ասում, օրհնում են մեզ և այլն:

Այսպէս պաշտելու մասին ասում են, թէ մի անգամ խայթող սողունները հաւաքուել են և խորհուրդ արել, թէ ո՞ր կենդանու արիւնը ամենից քաղցր է, որ առաւելապէս նրան խայթեն: Երկար շփոթանութիւնից լետոյ մոծակին ուղարկում են, որ գնայ բոլորի արիւնն էլ փորձէ և ապա իրենց տեղեկացնէ: Սա գնում բոլորին խայթում և մարդու արիւնը ամենից քաղցր է գտնում: Երբ վերադառնում է իւր զեկուցումն անելու, ծիծեռնակն իմանալով այդ, յարձակում է վերան և սպանում:

Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է.

Մուկը ապաստան գտնելով Նոյի տապանում, կրծեց և ծակեց տապանը: Ջուրը սկսեց ներս լցուել: Նոյ այս տեսնելով՝ բարկացաւ մկի վրայ, որ գնաց մի անկիւնում թաքկացաւ: Յետոյ Նոյ առաջարկեց կենդանիներին, որ փակեն ծառը, սակայն ոչ ոք չկարողացաւ: Վերջապէս օձը ոլորուելով տարածուեց ծակի վրայ և ծածկեց այն: Երբ ջրհեղեղը անցաւ, Նոյ առաջարկեց օձին վարձատրութիւն խնդրել մատուցած ծառայութեան համար և սա հանելով իւր լեզուն, մարդու արիւնն ուզեց: Այդ ժամանակ ծիծեռնակը, որ Նոյի ոտի վրայ նստած էր, յարձակուեց և օձի լեզուն կծեց: Եւ այս է պատճառը, որ դեռ այժմս էլ օձի լեզուն

միջից կտրուած է: Օձն էլ իսկոյն յարձակուեց ծիծեռնակի վրայ, սակայն կարողացաւ միայն նրա պոչից կծել: Ուստի և՛ նրա պոչը երկուսի բաժանուեց: Օձի խալթած տեղից երկու կաթ արիւն ընկաւ, մինը Նոյի վրայ, որ անմիջապէս ոջիլի փոխարկուեց, միւսն էլ գետին, որ լու դարձաւ և թռաւ:

Ա Ղ Ա Ն Ի .

Սա էլ ծիծեռնակի պէս, բայց ոչ նրան հաւասար, պաշտուում է: Սրան ևս չեն սպանում և կամ վնաս հասցնում: Միայն թէ սրա մասին մի առանձին աւանդութիւն չի պատմում, տարածուած են միայն ս. Գրքի մէջ պատմուածները:

Կ Ա Շ Ա Ղ Ա Կ .

Պաշտող թռչուններից է և՛ կաչաղակը, որի մասին պատմում են, թէ մի անգամ սա մի պառուաւի տան գլխին նստած աւետում է նրան, թէ որդին օտարութիւնից գալիս է: Պառուաւը առանց հասկանալու նրա աւետիքը, մի կտոր հաց է ձգում նրան: Նա իսկոյն տանում է այդ հացը և տալիս որդուն, որ սաստիկ քաղցած է լինում: Յետոյ վերադառնալով նոյն բանն է աւետում և մի կտոր հաց ևս ստանալով, խեղճ որդուն տանում: Այս բանը միքանի անգամ կրկնում է, մինչև որ պառուաւը ձանձրանալով, մի քար է ձգում դէպի կաչաղակը: Սա էլ վերցնում է այդ, և տանում ձգում որդու գլխին: Որդին իսկոյն և եթ մեռնում է: Պառուաւը գալիս է մեռած որդու մօտ և ճանաչում իւր ձրգած քարը: Այնուհետև այլևս քար չեն ձգում կաչաղակին, այլ միշտ հաց են տալիս ու խնդրում. «Բարին մեզ, չալը թշնամուն»:

Պատմում են, թէ մի անգամ մի գիւղացի, մի կաչաղակի ոտներից մի քիչ յարդ է կապել և կրակ տալով բաց թողել: Խեղճ թռչունը իսկոյն այլուեւ է: Ուղիղ մի տարուց յետոյ այդ միւսնոյն գիւղացու փոքրիկ աղջիկը իւր տատի տանը միայնակ եղած միջոցին, շուրերը վառւում են և մինչ-

դեռ նա վազում է տուն, կրակը լափում է նրան: Գիւղացին նոր գգում է իւր արած մեղքը և կրած պատիժը:

ԱՒԱՆԴԱՆԻԹԻՒՆՆԵՐ

Թռչուններ էլ կան, որոնք թէև չեն պաշտում, բայց որոնց մասին կան հետեւեալ աւանդութիւնները.

Կ Ո Ւ Կ Ո Ւ (կըկու).

Մի հարս ծառերից մի ճօճք է կապում, դնում իւր միակ երեխային մէջը և ինքը գնում քաղհան անում: Երբ մի քիչ յետոյ վերադառնում է, երեխային այլ ևս ճօճքի մէջ չի գտնում: Յաւից և սկեսուրի վախից թռչուն է դառնում և կուկու *) կանչելով պտրում իւր երեխային:

ԽԱՊԱՎ ԿԱՄ՝ ՍԱՆՐԱԿԱՎ (ՅՈՎ-ԵՈՎ).

Սա մի հարս է եղել, որ մի անգամ թողել է խմորը կիսատ հունցած և սկսել է մազերը սանրել: Յանկարծ կեսուրը վրայ է հասել, և սա ամօթից ու վախից թռչուն է դառել, սանրը գլխին, և թռել:

Կ Ա Ք Ա Ւ.

Սա ժամանակով մի հարս է եղել: Մի օր, երբ սա խմոր է հունցել, սկեսուրը բարկացել է վերան, թէ ինչո՞ւ է պինդ հունցել. սա էլ դիմադարձութիւն է արել, ասելով թէ կակուխ է: Սկեսուրը բարկանալով անիծում է հարսին, որ իսկոյն կաքաւ է դառնում: Բայց մինչև այսօր էլ նա դիմադարձութիւն է անում սկեսրոջը, անդադար կրկնելով, թէ «Կակուղ ա, կակուղ ա»:

*) Վարանդայի զիւղերում երեխային կուկու են կանչում:

Բ Լ Թ Ո Լ Լ

Աստուած Ադամին ստեղծելուց յետոյ, երբ տեսաւ, որ միայնակ տխուր է, ասաց նրան, որ իւր համար մի զրոյց-ընկեր ընտրի և նա ընտրեց բուլբուլին: Սակայն այս անգամ էլ բուլբուլի ընկերը միայնակ մնաց և սկսեց տխրել, ուստի և՛ Աստուած ստեղծեց Եւային, և բլբուլին վերադարձրեց իւր ընկերոջը:

Պ Ո Ղ Ո Ղ Ո Ւ Ս (ԲՈՒՆԾ).

Մի պառաւ ունենում է Պօղոս անունով մի հատիկ որդի: Մի անգամ եկեղեցուց վերադառնալով՝ պառաւը երեսային մեռած է գտնում: Խփելով իւր գլխին, պառաւը խընդրում է Աստծուց որ իրեն թռչուն դարձնէ, որ և՛ կատարւում է: Եւ այդ օրուանից այդ խղճուկ պառաւը կանչում է իւր որդուն, Պղողոս, Պուղոս, այն էլ գիշերները, որովհետեւ ոչ հանգիստ և ոչ էլ քուն ունի:

Ա Ղ Ո Ւ Ս

Երբ Կայէնը սպանում է Աբէլին, Ադամ սկզբում կարծում է թէ քնած է, բայց երբ յետոյ հաւաստիանում է, որ մեռած է, պատանում է նրան և թաղում: Աստուած խըղճում է Ադամին, և ագռաւին ուղարկում, որ ասէ Աբէլին, թէ պատանդ մաշիր եկ: Սա էլ գնում է և փոխանակ այդ, ասում է, թէ «տապանդ մաշիր եկ»: Աստուած բարկանում է ագռաւի վրայ և անիծում, ասելով թէ բերանդ դրած եօթը պատառից մինը միայն կուլ գնայ: Եւ այդ է պատճառը, որ մարդիկ այդքան ատում են նրան և որ ագռաւը այնքան անկուշտ է, որովհետեւ եօթը պատառից միայն մինն է կուլ գնում:

Ա ն գ դ.

Անգղը ամենախմաստուն թուշունն է համարուում, որի համար և՛ նրան չեն սպանում: Նա շատ երկար է ապրում և միայն 700 տարեկան ժամանակն է ձու ածում և ձագ հանում: Պատմում են, թէ շատ հին ժամանակներում Հարուն-Ղարուն մի շատ հարուստ մարդ իւր ահագին հարքստութիւնը բարձում է ոչխարների վրայ և տանում մի սարի մէջ թաղում, ոչխարներին էլ մորթում: Սրա թուը իմանալով այդ հարստութեան մասին, կամենում է պտրել և գտնել, բայց բոլոր միջոցները ՚ի դերե են ելնում: Վերջապէս մի իմաստուն մարդ խոստանում է անգղներից իմանալ տեղը և այս նպատակով շատ ոչխարներ մորթել տալիս ու տարածում է մի դաշտի մէջ: Ինքն էլ մի քթոցի մէջ, գոմէշի ստամոքսով ծածկուելով թաք է կենում: Իսկոյն տնգըղները ամենայն կողմից հաւաքւում ուտում են ոչխարները. երբ կշտանում են, գնում իրենց պապին էլ են բերում, որ նա ևս կշտանայ: Երբ սա ևս կշտանում է, թռռները հարցնում են նրան, թէ ուրիշ անգամ էլ այդպէս կշտացել էր:

Մէկ էլ, ասում է պապը, Հարուն-Ղարունի ժամանակըն եմ կշտացել, երբ ոչխարներին բարձեց իւր ահագին հարքստութիւնը և տարաւ ալ, այն սարի մէջ թաղեց և լետոյ էլ բոլոր ոչխարները կոտորեց:

Իմաստուն մարդը անմիջապէս դուրս է գալիս քթոցից, գնում փորում ցոյց տուած սարը և գտնում անթիւ հարքստութիւնը:

Հարուն-Ղարունի ժառանգը առաջարկում է իմաստունին իբրեւ վարձատրութիւն վերցնել հարստութեան մի մասը. սա էլ խնդրում է տալ այնքան, որքան կը կշռի մի մարդու գանգ: Սակայն Հարուն-Ղարունի բոլոր հարստութիւնը չի կարողանում կշռել մի մեռելի գանգ: Այս ժամանակ իմաստունն ասում է, թէ մի բռուն հող ածեցէք նժարի միւս կողմը և երբ ածում են, իսկոյն կշռում է: «Ահա, տեսնում

էք, ասում է իմաստունը, մարդու աչքը միայն մի բուռն՝ հոգը կը կշտացնի. այդ անբաւ հարստութիւնը բաւական չեն նրան, ես էլ բացի այդ մի բուռն հոգից, ուրիշ բան չեմ ուզում»:

Չըջրթան կամ չափարծտի.

Մի անգամ Աստուած հրամայել է, թէ ով որ շուտով ինձ մօտ գայ, ես նրան թռչունների թագաւոր կը նշանակեմ: Արծիւը իսկոյն սկսում է թռչել դէպի երկինք, բայց ճանապարհին յօգնում է և ուզում է հանգչել. այս ժամանակ չըջրթան կամ չափարծտին, որ նրա թևի տակ ապաստանած, հանգիստ բարձրանում էր, դուրս է թռչում և գնում Աստծու մօտ:

— Ի՞նչու ես եկել, հարցնում է Աստուած այս փոքրիկ թռչունին:

— «Եկել եմ, որ թռչունների թագաւոր նշանակես ինձ», պատասխանում է չափարծտին:

— Դէհ, որ այդպէս է, ասում է Աստուած, գնա՛ մի ճիպոտ բեր, որ ոչ կարճ լինի, ո՛չ երկար, ո՛չ ծուռ, ոչ ուղիղ:

Այդ օրից սկսած նա պտրում է չափարների (ցանկապատ) տակ ճիպոտներ, և երբ գտնում է՝ ասում է.

«Զի՛, չի՛, էս չի՛. էն չի՛»:

Բ.

Մ Ի Ջ Ա Տ Ն Ե Ր

Ա.

Մ'եղու, շերամ եւ որդան կարմիր.

Յոք երանելին որդունքը վերցրել դրել է վերքերի վրայ
տակով. Վերէք, կերէք, Աստուած ձեզ կերակուր է տուեր:
Որդերն էլ խնայն փոխարկուել են մեղուի, շերամի և որ-
դան կարմիրի:

Բ.

Աստծու կով.

Աստծու կով կամ զատիկ կոչուած միջատը (ДОЖЬЯ КО-
РОВКА) սուրբ են համարում և երբէք չեն սպանում:

Գ.

Ձ Կ Ն Ե Ր

Ձկների մասին ընդհանրապէս շատ քիչ աւանդութիւն-
ներ կան, երևի մեծ գետեր և լճեր, հետեապէս և՛ զանա-
զան տեսակ ձկներ չլինելու պատճառով:

Յայտնի է միայն՝

Օ ճ ա ճ ու կ ը .

Սա Գաբրիէլ հրեշտակի փողն է համարում, որ լան-
կարծ ընկել է ջուրը: Ապացոյց՝ որ նրա վրայ կան 12 ծա-
կի հետքեր: Այս ձկները խմբով են շրջում, սրնգի ձայն հա-
նելով: Ձկնորսներն էլ ականջ են դնում, լսում սրնգի ձայ-
նը և ուռկանը ձգում, որսում:

Դ.

ՕՉԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Քեաթուկ լերան վերայ, «Սիպտակ հէօլ» ուխտատեղում և Սխտորաշէնի ահագին չինարի ծառի մէջ կան մի մի ահագին օձ: Ճանապարհորդները անցնելով այդ ուխտատեղիների մօտով, գնում ուխտ են անում, մոմ վառում, աքաղաղներ զոհում, որպէս զի այդ օձերը պաշտպանեն իրենց և ճանապարհորդութեան ժամանակ օձերը չխայթեն իրենց: Զահաբերութիւնների ժամանակ այս օձերը դուրս են գալիս և հանգիստ կերպով շրջում, ոչ մի վնաս չպատճառելով ուխտաւորներին:

Ուխտաւորները վերցնում են այդ օձերի շապիկների (խորխի) կտորները և պահում գլխարկների մէջ: Երբ օձ է պատահում, հանում այդ շապիկի կտորը ցոյց են տալիս: Հաւատացնում են, թէ օձը անմիջապէս յետ է քաշոււմ և ոչ մի վնաս չի տալիս:

Ընդհանրապէս հայերը ոչ մի վնաս չեն հասցնում լոկին, մինչդեռ օձերին աշխատում են սպանել:

Պատմուն են, թէ մի անգամ մի հայ մարդ մի կատաշած ուղտի վրայ հրացան է արձակում, բայց հրացանը վրիպում է և ուղտը ընկնում է հայի ետեւից: Սա շունչը կտրուած ցատկում է մի ցանկապատից և ընկնում մի այգի: Այս միջոցին մի լոկ դուրս է պրծնում և խայթում, սպանում կատաշած ուղտին: Այնուհետև հայերը լոկին հայ են համարում, և նրա արած լաւութեան համար պաշտում:

Լոկը օձերի սափրիչն է համարւում, և երբ սկսում է սափրել մի որևէ օձի գլուխ, յանկարծ մի հարուած է տալիս գլխին և անմիջապէս սպանում:

Լոկին բարկացնելիս ասում է. «Յը համբերեմ, չեմ կրծի, բայց եթէ կծեցի, միայն հաւի պանիր պիտի քսէք, որ առողջանայ»: Եւ որովհետև հաւի պանիր չկայ, ուստի լոկը սրանով ուզում է ասել, թէ իւր կծածը ոչնչով չի լաւանալ:

Այս է պատճառը, որ վարանդացիները երբէք չեն չարչարում և կամ սպանում լոկին, հաստատ գիտենալով, որ նա, իբրև հայ, իրենց չի կծիլ, այլ միայն թուրքին, իսկ երենց կծում է օձը, որ թուրք է և թուրքերին չի կծում: Եւ այս է պատճառը, որ թուվչիները (ովսունչի) միայն թուրքերն են լինում:

Քառասնի գիւղից փոքր ինչ բարձր, մի բարձր ժայռ կայ, որ մի քիչ առիշեղ կտրուած է: Այդ կտրուած, տափաւ տեղում, երկու թզենիների տակ ապրում է մի ոսկեղջիւր օձ, որ երբեմն իւր լուսաճաճանչ գլուխը դուրս է ցուցում ժայռից: Ասում են, որ եթէ մինը կարողանայ մի անդրավարտիկ ձգել նրա գլխին, այն ժամանակ օձը կը փութի, բայց կը թողնէ իւր ոսկի եղջիւրները, որոնք իմաստութիւն կը տան, ում մօտ էլ սր լինին:

Շատ տներ էլ օձեր կան, որ տան «դէօվլաթ» համարուելով՝ ոչ մի հալածանքի չեն հանդիպում: Տնեցիները մանով կաթ են տալիս նրանց, որ խմելուց յետոյ ոսկիներ են ձգում ամանի մէջ:

Պատմում են, թէ մի մարդ միշտ կաթ է տուել իւր տան մի օձի և ամէն անգամ մի ոսկի ստացել: Մի անգամ այդ մարդը ուրիշ երկիր գնալու պատճառով որդուն է լանձնարարում օձին կաթ տալ: Որդին տեսնելով օձի տուած ոսկին, մտածում է սպանել նրան և մի անգամից ստանալ նրա անթիւ ոսկիները: Հարուածը վրիպում է, օձի ագին կը տըրւում է և սա խայթում է աղին, որ միքիչ յետոյ մեռնում է:

Երբ հայրը վերադառնում է, իմանում է ամէն ինչ և շատ ցաւում: Մի ժամանակից յետոյ հայրը դուրս է հրաւիրում օձին, գնում է նրա առաջ մի աման կաթ և առաջարկում հաշտուել և առաջուայ պէս շարունակել: Սակայն օձը մերժում է կաթը և առում. «Քանի որ ես տեսնում եմ իմ կտրուած ագին և դու մտաբերում ես քո սպանուած որդին, մենք չենք կարող բարեկամներ լինել»: Այս ասելով

օձը բոլորովին հեռանում է և կարճ միջոցում այս մարդը աղքատանում և թշուառանում:

Ե.

Կ Ա Ք Ն Ա Ս Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Այս կենդանիների պաշտամունքից բուն Վարանդայում նուցել է միայն կատուին վերաբերեալ միքանի սնտիապաշտութիւններ: Այսպէս՝ կատուն սուրբ է համարւում և նրան սպանողը եօթ եկեղեցի պիտի շինէ, որ կարողանայ այդ մեղքից ազատուել: Եւ եթէ այդ չի կարող անել, մեղքից թեթեանալու համար գոնէ մի խալուար (ցորեն մաղելու մաղ) պիտի առնէ, յատկապէս դրկիցներին փոխ տալու:

Նրա մասին կան հետեւեալ աւանդութիւնները.

Կ ա տ ու լ .

Ա.

Քրիստոսին փշէ պսակով չարչարելիս, արցունքը յորդութեամբ հոսում էր և նա թաշկինակով սրբում էր: Մինը խլեց նրա ձեռքից թաշկինակը և գցեց աղբանոցը, ուր անմիջապէս կատուի փոխարկուեց:

Բ.

Մի անգամ Քրիստոս իբր մի հասարակ մարդ հիւր է լինում մի տան, մկները շատ նեղում են նրան և տնեցիներին: Այս ժամանակ նա ձգում է իւր թաշկինակը դէպի մրկները, որ կատու դառնալով՝ բռնում է նրանց:

Վարանդացիները պատմում և ուխտ են զնում միքանի կենդանիների պաշտաման տեղեր, որոնք թէև Վարանդայում

չեն գտնուում, սակայն նրան սահմանակից լինելով՝ այնքան էլ հեռու չեն:

Այսպիսի ուխտատեղիներից նշանաւոր են.

Ջանգեզուրի գաւառում, Տաթև վանքի հանդիպակած լեռնաշղթայի մէջ գտնուում է Եզան ուխտատեղին կամ ինչպէս սովորաբար թուրքերէն կոչում են՝ «Օկիւզ—գիարատ»-ը: Սա քարերի մի ահագին կոյտ է, որ օր աւուր աւելանում է, որովհետև ամէն մի անցորդ պարտաւորուած մի քար է բերում ձգում այդ կոյտի վրայ: Աւանդութիւնն ասում է, թէ այդտեղ թաղուած է մի եզ, որ ինքնակամ և առանց մարդու ճիպտի այդ տեղի քարհանքից ահագին քանակութեամբ քար է կրել Տաթևի եկեղեցին շինելու:

Այս ուխտատեղին նուիրական է ինչպէս հայերի, այնպէս և՛ թուրքերի համար:

Երբ կենդանիների մէջ տարափոխիկ հիւանդութիւններ են տարածուում, թէ հայերը և թէ թուրքերը բերում են կենդանիներ և այդ քարակոյտի շուրջը երեք անգամ պլաւտեցնում: Եւ եթէ, հիւանդութեան սաստկութեան պատճառով, կենդանիներին բերել չեն կարող, գալիս, այդ քարակոյտի տակից մի բուռն հող են հանում և տանում, աղի հետ խառնում, տալիս հիւանդ կենդանուն: Շատ դէպքեր են պատմում, երբ կենդանիները անմիջապէս լաւացել են:

Խաչէնի Պտկսաբերկ հինաւուրց եկեղեցու մօտ թաղուած է մի արջ: Աւանդութիւնն ասում է, թէ այդ եկեղեցին շինելիս մի արջ շարունակ քար է կրել շրջակայքից: Երբ եկեղեցին աւարտել են, պակասել է միայն մի մեծ քար և այս արջը երկար որոնելուց յետոյ շատ հեռուում գտել է և շալակած բերել: Երբ վայր է դրել քարը, վարպետը անտել է, որ թուրք կտրելով արջի ուսերը՝ սաստիկ արիւնոտուել է, վերցնում է թուրք և խփում եկեղեցու պատին: Դեռ մինչև այժմ էլ ցոյց են տալիս այդ արեան հետքերը:

Յետոյ արջը օգնել է վարպետին քարը իւր տեղը դնելու, և երբ ամէն ինչ աւարտել են, շունչը փչել է: Վարպետը մեծ ցաւակցութեամբ ամփոփել է նրա մարմինը եկե-

դեցու մօտ և վերան քարեր դարսել: Ուխտաւորները մօմ են վառում այդ քարակոյտի վրայ և մատաղներ անում:

Ա Ր Ջ.

Սրա մասին կալ հետեւեալ աւանդութիւնը.

Արջը ժամանակով մօրդ ջրաղացսան է եղել. երբ շատ գողութիւններ է տրել, Աստուած բարկացել է վրան և արջ դարձրել: Եւ ապացոյց սրան՝ երբ սպանում են արջին, սա առաջին թաթերը միմեանց վրայ դնելով՝ խաչում է:

* *

Բոլոր կենդանիները և բոյսերը լեզու ունին և կարող են խօսել: Որպէսզի մարդիկ կարողանան նրանց հասկանալ, պէտք է, որ շահմար օձը իւր լեզուն քաշէ մարդու բերանը: Այս բաղդին արժանացել են ովջի (որսորդ) Փիրումը և Լոխմանին:

Է. Գ Լ Ո Ւ Խ.

ԼՈՒՍՍԻՈՐՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔ

Արեւ եւ յուսին.—Վարանդայում դեռ մինչև այժմ էլ ծերունիներ և պառաւներ կան, որոնք պաշտում են արեգակ և յուսին: Շատ տեղամ պատահում է, որ սրանք ծուներ են չորում նոր ծագող արեգակի և նոր նորոզ լուսնիակի տուալ և աղօթում նրանց այսպէս. «Աստծոյ ցնծուղն տուած ըրիզնակ, ա՛յ մօրայ նոր ըլած լուսնիկեալ, իմ երեսս քո ոտանըդ տակը, դու իմ խոխէքս պահես» և այլն: Լուսնի նորին գրեթէ բոլոր գիւղացիները առաջին տեղամ լուսնին նայելիս, միքանիսը բաղդաւոր համարուած երեխայի կամ մարդկանց երեսին են նայում, յուսալով, որ այդ ամիս բաղդա-

ւոր կերպով կ'անցնեն, ուրիշներ դրամի վրայ հայեացք ձգելով համբուրում և ճակատին են դնում, յուսալով շատ դրամ շահել այդ ամսում:

Արևով երդուելը շատ սովորական է՝ «իմ արևը վկայ» քու կանտնջ արևդ վկայ»:

Միհր աստծու պաշտաման մնացորդ՝ խոտի կամ փայտի կոյտեր վառելու սովորութիւնը դեռ մինչև այժմ էլ շարունակում է Վարանդայի գիւղերում, թէև քաղաքում արդէն վերջացել է:

Տեսառնընդառաջի երեկոյին նշանուած երիտասարդները ցրտնի ծառի ճիւղեր հն բերում և դարսում եկեղեցու գաւթում: Յետոյ եկեղեցու շահից բերած մոմով վառում են այդ կոյտը, ծուխի ուղղութիւնից գուշակութիւններ անում, նորահարսին, ինչպէս և՛ նորածին երեխային երեք տնգամ պըտտեցնում շուրջը: Երիտասարդները թռչում են կոյտի վրայով, ուրիշներ պար բռնում շուրջը:

Արևի և լուսնի մասին կան յետևեալ աւանդութիւնները:

Ա.

Ժողովուրդը լուսինն ու արևը քոյր և եղբայր է համարում: Մի օր քոյր արևը ասել է, թէ ինքը վախենում է գիշերը մանգալուց և ցերեկն էլ ամաչում երբ իրեն են նայում: Այդ ժամանակ եղբայր լուսինը պտտասխանել է նրան, թէ ինքը գիշերը կը շրջի, թող ցերեկը նա պտտուի, միայն վերցնի մի քանի թոփ ասեղ և խրի իրեն նայողի աչքերը: Եւ այդպէս էլ եղել է: Արևը նստած մի առիւծի մէջքին, սլանում է երկնակամարի վրայով, և երեկոյեան գնում հանգստանում մօր գրիում: Առիւծը իւր վիթխարի թրով պաշտպանում է նրան քաջքերից:

Բ.

Մի օր լուսնի և արևի մայրը խմոր էր հունցում, որ-

դին, լուսինը, գալիս և խնդրում է, որ իրեն համար էլ մի բլիթ շինի, մայրը բարկանում և խմորոտ ձեռքով խփում է երեսին: Դեռ մինչև այժմ էլ լուսնի վրայ երևում են նրա խմորոտ մատների հետքերը:

Գ.

Մի կին իւր որդու համար գուլբայ էր գործում: Երբ քիչ էր մնացել վերջացնելու, արեգակը ուզում էր մայր մտնի, ուստի մայրը ասաց որդուն, թէ թող մնայ վաղը կը վերջացնեմ: Որդին աղաչում է մօրը, որ այդ օրը վերջացնի: Այդ դէպքում, ասում է մայրը, աղաչիր արեգակին, որ մի քիչ սպասէ: Երեխան դառնում է արեգակին և ասում. «Ջան արեգակ, մի քիչ սպասիր, մայրս վերջացնի զիզի գուլպա», հագնեմ»: Արեգակը սպասում է և երբ երեկոյեան ուշ մայր է մտնում, մայրն հարցնում է, թէ ինչո՞ւ այնքան ուշացաւ:

Արեգակը պատասխանում է, թէ մի երեխայ խնդրեց իրեն սպասել, մինչև որ մայրը կը վերջացնէր նրա գուլպան: Արեգակի մայրը բարկանում է և անիծում երեխային, որ ցերեկը մեռնի և գիշերը կենդանանայ, նրա մայրն էլ երբէք չվերջացնի գուլպան: Եւ այնուհետեւ այս երեխան ցերեկները մեռած է լինում, իսկ գիշերները կենդանանում և գալիս է մօր մօտ, խնդրում իւր զիզի գուլպան: Սակայն մայրը երբէք վերջացրած չէ լինում, որովհետեւ գործածը ինքն իրեն քանդում է և խեղճ երեխան ոտաբոբիկ թափառում է:

Դ.

Մի հարսնացու ցանկանալով անշուշտ աւարտել իւր փեսացուի գուլպան, խնդրել է արեգակից մի քիչ էլ սպասել: Բարի արեգակը կատարել է հարսնացուի խնդիրը և ուշ մայր մտել: Սակայն արեգակի չար մայրը, հարցնելով նրա ուշանալու պատճառը՝ բարկացել է և անիծել հարսնացուին,

ասելով. «Քար դառնայ նա»: Իսկոյն խեղճ հարսնացուն քար է դարձել: Եւ այս օր էլ Նինգի գիւղի մօտ ցոյց են տալիս այդ քար դարձած հարսնացուն:

Շաւարում. — Արեւի և լուսնի խաւարումը բացատրում են այսպէս. Քաջքերը կամ սատանաները կտրելով նրանց ճանապարհները, ուզում են վիրաւորել նրանց, իսկ նրանք պաշտպանւում են և վերջի վերջոյ յաղթում:

Խաւարման ժամանակ մեծ սուգ է տիրում գիւղերում. երիտասարդները հրացաններ են արձակում դէպի վեր, մտածելով թէ կարող են քաջքերին խփել, ուրիշներ պղնձեայ ժամաններ ծեծելով և զանգերը խփելով ահագին աղմուկ են բաժրացնում, դարձեալ քաջքերին վախեցնելու նպատակով: Իսկ կանանցից շատերը լալիս են ցաւից և երկիւղից:

* *

Օր. — Երկնքում կայ երեք թռչուն: Երբ սրանցից առաջինը ձայն է հանում, բացւում է առաւօտը, երկրորդի ձայնելիս դառնում է կէս օր, իսկ երբ երրորդ թռչունն է ձայնում՝ մութը պատում է աշխարհը:

Աստղեր. — Սրանցից ամէն մինը պատկանում է մի մարդու: Բարեգործ և առաքինի մարդունը պայծառ է լինում, չարագործ և անբարոյականինը՝ աղօտ: Երբ աստղը վայր է քնկնում, և կամ փոխում է իւր ընթացքը, մարդը մեռնում է:

Գիսաւոր աստղեր երեւալիս ասում են թէ մեծ աղէտներ է պատահելու, թագաւոր է մեռնելու և այլն:

Յարդ գողի ծանապարհի մասին պատմում են, թէ մի մարգագայլ հարս լուանալով իրենց հիւրի ոտները, շատ փափլիկ է գտել և երբ բոլորը քնել են, գնացել է, որ ուտի, սակայն հիւրը դաշոյնի մի հարուած է տուել նրա ծծին: Իսկոյն կաթը ցայտել է երկինք, և մինչև այժմս էլ իւր հետքը թողել:

Ուրիշներ էլ հուստացնում են, թէ դա Աստծու արքայութեան ճանապարհն է:

Շատերն էլ պատմում են, թէ մինը (չգիտեն թէ ով) դարման է գողացել և ճանապարհին վայր թափել, որի հետքը մնացել է ու այժմ էլ կոչվում «ղերմանդի»:

Ամալ.—Սաստիկ սպիտակ և առանձին կանգնած ամպ տեսնելիս ասում են, թէ դա Աստծու միրուքն է:

Իսկ եթէ այս ամպը շատ փոքր է, ասում են դարմանագող է, սրովհետեւ դա նշան է, որ քամի պիտի լինի և կալերից դարման գողանայ:

Որոտման մասին ասում են, իբր թէ մի պառաւ մի պարկի մէջ քարեր ածած քաշ է տալիս, որից և՛ յառաջանում է գողգողոց:

Ոմանք էլ կարծում են, թէ դա յառաջանում է «ըլլկոծն» քամու սաստիկ շարժումից:

Առաջին որոտման ժամանակ գիւղացիները երկաթ են կծում և քարով իրենց գլխներին խփում, ասելով.

«Քըրըգլօխ, ըրկըթը կեռիկ» և այս այն նպատակով, որ այդ տարի կտրկուտ չգայ:

Որոտ.—Մի բամբակի պառաւ, նստած մի բամբակի ձիու վրայ, ձեռին մի բամբակի մտրակ քշում է երկնքով: Նրա ձիու ոտների տրոփիւնից յառաջանում է որոտը:

Կայծակը հրեշտակների գաւազանն է, որով խփում են սուտանաներին:

Ոմանք էլ կարծում են, թէ երկու հրէշ կայ, որ կըլուում են միմեանց հետ սրերով, այս սրերի փայլից յառաջանում է փայլակը, միմեանց ընդհարումից՝ կայծակն ու որոտը: Եւ կամ երկու վիթխարի գազաններ միմեանց հետ «ղոջի են տալիս», — պոզերը միմեանց խփելով կոււում են, որոնց պոզերի ընդհարումից յառաջանում է կայծակը:

Ուրիշներ էլ պնդում են, թէ երկնքում մի պառաւ մի

թղուկ ծառայ ունի, որ փայտ կոտորելիս կացինը քարին է դիպցնում, որից և կայծակ է յառաջանում:

Ծիածանը, - տեղական բարբառով «կանաչ կարմիրը», Աստծու գօտին է համարում: Նրանով գուշակութիւններ են անում, այսպէս՝ եթէ դեղին գոյնը միւսներից աւելի է, այդ նշան է, որ այդ տարին շատ հիւանդութիւններ պիտի լինի. երբ կանաչ գոյնն է աւելի, դա ապացոյց է, որ այդ տարի ցորենը առատ է լինելու, իսկ եթէ կարմիրն է աւելի, գինին է առատ լինելու:

Մի աւանդութիւն էլ ասում է, թէ ծիածանը այն կտանաչ կարմիր թելն է, որ բերեց Գոսպար թագաւորը, իբրև կնքահայր Քրիստոսի պարանոցը կապելու:

Երկրաշարժի մասին հետեւեալ կարծիքներն են տիրում:
ա. Գետնի տակ ապրում է մի եղջերու, որի եղջիւրի վրայ դրուած է մի մեծ կաթսայ, լի մի տեսակ հեղուկով: Երբ հեղուկը տաքանում է, կոտորում է կաթսան և կտորները խփում գետնին, որից և յառաջանում է «ժածքը»:

բ. Գետնի տակ կայ մի եզ, պոչը դրած մէջքին, երբ շարժում է պոչը և խփում գետնին, երկրաշարժ է լինում:

գ. Գետնի տակ մի ձուկ կայ, երբ մէջքը քոր է գալիս, շարժում է և իւր հետ շարժում երկիրը:

դ. Մի հրեղէն քամի մտնում է երկրի մէջ և շարժում նրան:

ե. «Ըլրկոճն» քամին մտնում է այն ջրի մէջ, որի վրայ գտնւում է մեր աշխարհը և ալեկոծում ջուրը: Ջրի ալեկոծութիւնից շարժւում է և՛ մեր երկիրը:

Ը. ԳԼՈՒԽ

ՔԱՅՔԵՐ ԿԱՍ ՍԱՏԱՆԱՆԵՐ

Դռնավարդի և Քառասնի, ինչպէս և՛ Ազոխի և Թաղլարի միջև կան խոր ձորեր, սաղարթախիտ ծառերով ծած-

կուած: Այս ձորերը կոչուում են «քաջկաձոր» և լի են քաջ-
քերով—սատանաներով:

Չանախչի գիւղում էլ, կուսանաց անապատի մօտ ահա-
գին ժայռի մէջ մի մեծ ճեղքուած կայ: Գիւղացիները այդ
ճեղքուածքին «քաջքատուն» են կոչում և հաւատում, թէ
քաջքերով լի է: Հազիւ է պատահում, որ գիշերները մար-
դիկ անցկենային այդ ժայռի մօտով:

Խոր համոզուած լինելով որ քաջքերը գոյութիւն ու-
նին իրականապէս, ժողովուրդը բազմաթիւ արկածներ է
պատմում նրանց վերաբերութեամբ, որոնցից առաջ ենք բե-
րում միայն հետեւեալները:

Ա.

Դռնավարդ գիւղում Անանեանք նկատում են, որ երե-
կոները քաջքերը գալիս իրենց ձիւ հեծնում և սաստիկ ալս
ու այն կողմն են քշում, այնպէս որ առաւօտեան ձին օստ-
տիկ յօգնած և քրտնած է լինում: Միւսնոյն ժամանակ հիւ-
սում էին ձիու մագերը և այնպէս թողնում հեռանում: Մի
երեկոյ կուպր են քսում ձիու վերայ և առաւօտ տեսնում են
մի սև սատանայ կպած ձիուն: Իսկոյն մի ասեղ են շուլու-
լում նրա մարմնին և վայր առնում նրան: Եօթ տարի շա-
րունակ աշխատեցնում են նրան, միայն միշտ իրեն ցանկա-
ցածի հակառակն են ասում, որովհետև քաջքերը միշտ մարդ-
կանց հակառակ են դնում: Այսպէս, օրինակ երբ կամենում
էին ասել, թէ գնա ջուր բեր, ասում էին. «Մի գնար և ջուր
մի բերեր»: Իսկոյն գնում և բերում էր: Եօթ տարին լրանա-
լիս սատանան դառնում է դէպի Անանեանք և ասում. «Ի՞նչ
յիմար մարդիկ էք, եօթ տարի մնացի ձեզ մօտ, չհարցրիք
թէ ինչո՞ւ ջուրին չի ծնում, որ ասէի»: Եւ իսկոյն անյայտա-
նում է:

Բ.

Ղաւախան գիւղի Ակոր-ջանը պատմում էր, թէ մի օր
մի սատանայ խափել է իրեն և տարել սատանաների տունը

ցոյց տուել: Այդ տեղ, ասում էր նա, եղել է մի գեղեցիկ մուշտակ, մի եաբա (երկժանի) և մի կոյտ ածուխ: Երբ նա հետաքրքրուելով հարցրել է, թէ ինչո՞ւ համար են այդ բաները, սատանան պատասխանել է, թէ մուշտակը նրա համար է, որ առաւօտները ձգեն եկեղեցի գնացող ծերունիների վերայ, որպէսզի տաքութիւնից թուլանան և եկեղեցի չգնան. ետքան որ ձգեն չարը տեսնող և բարու յետեւից գնացող երիտասարդների պարանոցը, իսկ ածուխը՝ քսեն իրենց ասածը: Բւրացողի երեսը:

Գ.

Մի անգամ Քառասնի գիւղում մի «զուռնաչու» ձայն են տալիս, թէ արի գնանք, հարսանիք կայ՝ սա վեր է կենում և առաջնորդի հետ գնում քաջքաձորը: Մէկ էլ տեսնում է, որ մի հարսանիք եկաւ, ինքն էլ սկսում է իւր զուռնան ածել: Քաջքերը երկար պարում են: Այս ժամանակ զուռնաչին նկատում է, որ կանանց հանդերձները իւր դրկից կունանց շորերին շատ նման են, կամացուկ մի քանիսից մի մի կտոր կտրում է:

Երբ առաւօտեան աքաղաղը կանչում է, բոլոր քաջքերը անյայտանում են և ինքը մնում է այդ ձորում մէն մենակ: Գալիս է տուն, հանում կտորները և տանում գրացի կանանց շորերի հետ բռնեցնում, տեսնում է, որ իսկուպէս նրանցից է կտրուած: Պատմում է գէպքը և խրատում որ հանդերձների մէջ կամ նշխարք գնեն և կամ ասեղ շուլուլեն, որ քաջքերը չկտրողանան տանել հագնել:

Գ.

Ձանաղչի գիւղում օրանից մօտ 50 տարի առաջ, մի գիշեր մինը ձայն է տալիս Տէր Յովհաննէս քահանային, թէ մինը հոգու հետ է, եկ ճաշակ տուր: Նա էլ վեր է կենում և նրան հետևում: Սա տանում է Քաջքատան վերևը և այնտեղից վայր գլորելով՝ անյայտանում: Հաւատացնում էին, թէ գա Քաջքատան ոտտանաներից է եղել:

Ե.

Մի մարդ լսելով քահանայի քարոզներին, իւր հարըստութիւնը բաժանել է աղքատներին, լուսալով մէկին հազար ստանալ: Երբ բոլորովին աղքատացել է, դիմել է նախ քահանային և ապա Աստծուն, իւր բաժանածի հազարապատիկը խնդրելով, բայց երբ ոչինչ չէ ստացել, ստրջացել և սատանային օգնութեան է կանչել: Սա խսկոյն ներկայացել է նրան: Մարդը պատմել է եղելութիւնը և խնդրել նրան օգնել իրեն քահանայից վրէժ առնելու: Սատանան ամենայն սիրով առաջարկում է մարդուն, թէ ինքը ջորի կը դառնայ, թող տանի քահանային ծախէ: Մարդը համաձայնում է և սատանան իբրև ջորի ծախում է քահանային: Սակայն մի երկու օրից յետոյ սատանայ-ջորին մուկ է դառնում և ծակը մտնում: Քահանան ծախողից իւր դրամը լետ է պահանջում: Դիմում են դատաւորին: Վերջինս պատուելով քահանային, հրաւիրում է իւր հետ ճաշելու: Այս միջոցին լանկարծ սատանայ ջորին երևում է քահանայի արգանակի մէջ և քահանան առանց այլևայլութեան կոխում է ձեռքը արգանակի մէջ և աշխատում բռնել ջորու ականջից, ջորին փախչում մտնում է միւսների պնակները և քահանան, առանց տատանուելու, կոխում է ձեռքը այս պնակից այն պնակը: Երբ հարցնում են նրան այդպէս անելու պատճառը, նա լանդիմանում է նրանց, թէ չե՞ն տեսնում ջորին, որ պնակից պնակ է վազում: Անմիջապէս դատաւորը հրամայում է կտպկտպել այդ քահանային և որպէս խելագար գժատուն ուղարկել:

ՕՐՕՐՈՅԱԳՈՂ

Երբեմնապէս պատահում է, որ մայրերը երեխաներին ծիծ տալիս, օրօրոցի վրայ ընկած քնում են: Այսպիսի դէպքերում ծիծը ծածկում է երեխայի բերանն ու քիթը և խեղդում նրան:

Իրենց յանցանքը սատանաներին վերագրելով՝ մայրերը երեւակայում են, թէ օրօրոցագող քաջքեր կան, որ գալիս երեխաներին տանում են: Եւ որպէսզի արգելեն նրանց երեխաներին մօտենալու, սրանց սնարի տակ նշխարք, պողպատ, համալիլ են դնում, քնեցնելիս խաչակնքում, և երեխայի վերայ ասեղ շուլուլում:

Սրանց մասին պատմում են, թէ մի անգամ շօշեցի ջինդար (կախարդ) Ակոփին սատանաները տանում են սարը, ուր նա տեսնում է նրանց գլխաւորին և միւսներին պար բռնած: Պարի տաքացած ժամանակ գլխաւորը հրամայում է օրօրոցագող քաջքին գնալ երեխայ բերել: Սա գնում է և միքիչ լետոյ մի երեխայ ձեռին վերադառնում: «Այս անգամ շատ պտրեցի, ասում է նա, տալով երեխան գլխաւորին, մի երեխայ խաչակնքուած էր, մի ուրիշի բարձի տակ նշխարք կար, մի երրորդի վրայ ասեղ էր շուլուլած, միայն այս երեխան էր մեզ տրժանի, որ վերցրի բերի»: Այս ժամանակ գալիս են ուրիշ միքանի քաջքեր էլ, բերելով իրենց հետ կանանց հանդերձներ: Իսկոյն միմեանց ձեռքից խլխլելով հագնում են այդ հանդերձները և շարունակում պարել: Պարի տաքացած միջոցին, վերցնում են բերած երեխային, և պարելով միմեանց ձգում. վերջին ստացողը դժոխային ձայներ հանելով՝ խփում է երեխային գետին և սպանում: Այս իրարանցման ժամանակ կրակին դրուած իւղը շուռ է գալիս և իւղոտում մի քանիսի հանդերձները:

Լուսաբացին, երբ սատանաները չքանում են, ջինդար Ակոփը գալիս է գիւղ և իմանում, որ իւր հարեանի հարսը «ծծով է արել» իւր երեխային և խեղդել, որի համար և՛ նրան սաստիկ նախատում են: Անմիջապէս գնում է նրանց մօտ, պատմում է երեկոյեան անցքը, օրօրոցագողի երեխային գողանալն ու սպանելը և իւր խօսքերին ապացոյց բերում է այն, որ իւղը թափուել և իւղոտել է հանդերձները: Կանայք գնում նայում են իրենց հանդերձները և տեսնելով որ յիրաւի իւղոտուել են, հաւատում են:

Ոչ միայն օրօրոցագողները տանում են փոքրիկ երեխաներին, այլ և պատահում է, որ «Տիւրի փարիները» իրենց երեխաները փոխում են սրանց հետ: Փոխուածներն սկսում են լղարիլ և շարունակ լաց են լինում: Այսպիսի դէպքերում տանում երեխային դնում են երկու գերեզմանի միջև և ասում. «Իմը տար, քոնը բեր», հաւատալով, որ «Տիւրի փարիները» կը վերադարձնեն իրենց երեխային:

ԾԱՂԻԿ ԵՒ ԿԱՐՄՐՈՒԿ

Ծաղիկն ու կարմրուկը քոյր և եղբայր են, որոնց ման է ածում մի սպիտակահեր պառաւ կին, աջ ձեռով ծաղիկը, ձախով կարմրուկը (պռուկ) բռնած:

Երեխան ծաղիկով կամ կարմրուկով հիւանդացած միջոցին, մինչև Խոզաշնայր ձէթի ճրագը վառ են պահում, կամ մոմեր վառում, կիրակի պահում, առաքաստ չեն մըտնում, միս ներս չեն բերում և այլն:

ՄԱՐԴԱԳԱՅԼ

Առաւելապէս կանայք, բայց երբեմն էլ տղամարդիկ գիշերները գալլ են դառնում, գնում երեխաներ գողանում, ուտում և կամ նոր թաղուած ննջեցեալներն հանում լափում: Սրանք ման են գալիս գալլերի հետ միասին, խմբով, և երբ լուսանում է՝ հանում են իրենց մորթին, մարդ դառնում և տանում մորթին մի ապահով տեղ պահում, գիշերը նորից հագնելու և գալլ դառնալու:

Այս պատիժը նրանք ստանում են Աստծուց իրենց բազմաթիւ մեղքերի համար, ուտելով երկնքից թափուած կարկտանման բանը, որ թափւում է յատկապէս գալլերի համար: Ուտելուց յետոյ անմիջապէս երկնքից մի գալլի մորթի է ընկնում ուտողի վրայ և սա իսկոյն գալլ է դառնում:

Եթ տարի գալլութիւն անելուց յետոյ, գալլի մորթին ինքն իրեն անյալտանում է և մարդը այլ ևս գալլ չի դառնում:

Պատմում են, թէ երբ կարողացել են մորթին գտնել և կրակը ձգել, մարդը այլ ևս գալ չէ դարձել, սակայն միշտ մարդագալները ահագին խնամքով թագցնում են իրենց մորթիները:

Առաջ բերենք սրանց մասին եղած աւանդութիւններից գոնէ երկուսը:

Ա.

Պռնավարդ գիւղում մի որսորդ գիշերը նկատում է, որ անտառի մէջ կրակ է արած և մի կին միայնակ միս է խորովում: Կամացուկ առաջ գնալով՝ որսորդը բռնում է կնոջը յետևից, կապում ծառին և շուրջը պտրելով գտնում է մի գալլի մորթի, որ անմիջապէս կրակն է ձգում: Կինը ամէն ճիգ գործ է դնում մորթին ազատելու, բայց չի կարողանում: Առաւօտեան որսորդը բերում է կնոջը Պռնավարդ, ուր նա խոստովանում է, թէ ինքը նուխեցի է և իբրև մարդագալ եկել էր այդ կողմերը: Անմիջապէս իմացնում են ամուսնուն, որ գալլիս և նուէրներ տալով տանում է կնոջը:

Բ.

Մի չանախչեցի որսորդ անտառում գիշերած միջոցին տեսնում է, որ կարկտանման բան է թափւում երկնքից և գալլերը հաւաքում ուտում են: Ինքն էլ վերցնում մինը ուտում է, երբ յանկարծ երկնքից մի գալլի մորթի է ընկնում վերան և ինքն էլ գալլէ դառնում ու գնում միտնում գալլերին:

Այնուհետև եօթ տարի շարունակ գիշերները գալլ դառած թափառում է և լէշեր ուտում: Եօթը տարին լրացած օրը գալլերի հետ միասին գնում է Արաքսի ափը մի ձիու լէշ ուտելու, բայց այս անգամ սաստիկ զարշում է և մորթին ընկնում է վերայից: Այնուհետև այլ ևս գալլ չի դառնում:

ՍՐԲԵՐ

Ս Ա Ր Ի Բ Է Կ

Թուրք քոյր և եղբայր հիւրընկալելով Երուսաղէմից եկող մի վարդապետի, դռան բացուածքից տեսնում են, թէ ինչպէս նա օդի մէջ կանգնած աղօթում է: Այս հրաշքից յափշտակուած, նրանք ընդունում են քրիստոնէութիւն և մի նորահաւատ ծառայի հետ փախչում Վարանդա: Թուրքերը հետևում են նրանց և նահատակում՝ Շուշուց մօտ 10 վերստ հեռաւորութեամբ, դէպի արեւելահարաւ, մի լեռան վրայ, ուր այժմ գտնւում է նրա ուխտատեղին: Եղբօր անունը գրուած է եղել Մարտիրոս, բայց սրով նահատակուելու պատճառով վերակոչուել է Սրաբէկ, իսկ ժողովուրդը աղաւաղելով կոչել է Սարիբէկ:

Ձորի մէջ, թփերի տակ գտնւում է ծառայի նահատակուած տեղին, որ նոյնպէս ուխտատեղի է:

Սարիբէկից մի քիչ բարձր գտնւում է քրոջ նահատակութեան տեղին, որտեղ գրուած քարը նորերս տեղափոխել են Սարիբէկ:

Ս. ՂԵՒՈՆԴ ԵՒ ԱՆՆԱ

Մի Ղևոնդ անունով քահանայ իւր քոյր Աննայի հետ գերի է ընկնում կռապաշտների ձեռքը: Մի անգամ, ծնընդեան տօնին սրանք թոյլտւութիւն են ստանում փոքր ինչ հեռանալու: Անմիջապէս Ղևոնդը մի ժայռի միջից հանելով իւր թաքցրած քահանայական զգեստը, հագնում է և սկսում ժամ ասել և խաչը ջուրը ձգել Ծկոռիի մօտ՝ գետի մէջ: Կռապաշտները իմանում և գալիս են սրանց նահատակելու: Սրանք փախչում են, սակայն Հմբրատեղում (Համբուրելու տեղում) Ղևոնդ երեցի ձեռքը վիրաւորւում է և արիւնը հոսում գետին: Այժմ որպէսզի այդ արեան հոսած տեղը ոտնակոխ չլինի, ամէն մի անցողդ մի քար է դնում վերան և համբուրում:

Քոյր և եղբայր վազել են դէպի լեռը, սակայն քոյրը կէս ճանապարհին նահատակուել է, իսկ եղբայրը բարձրացել լեռը, սակայն տեսնելով, որ քոյրը արդէն նահատակուած է, չոքում և աղօթում է, մինչև որ գալիս և իրեն էլ նահատակում են: Յետոյ սրա վրայ մի մատուռ են կանգնեցնում, որ այժմ կոչւում է ս. Ղևոնդեան անապատ կամ Ղոնդիկ *):

Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՏՆՏԵՍԸ

Մի ժամանակ Եջմիածնում մի տնտես կին կար, որ թէ կաթուղիկոսին և թէ վերջին աղքատին միևնոյն և միաչափ կերակուրներն էր տալիս: Նրա աչքում բոլորն էլ հաւասար էին և ինքն էլ ոչ մի խտրութիւն չէր դնում: Այս բանը այնքան հաճելի էր հաւասարութիւն քարոզող Քրիստոսին, որ նրան հրեշտակի ձեռքով մի խնձոր էր ուղարկել, որից հոտոտելով զուարթանում և գոյնը աւելի կարմրում էր:

Մի անգամ կաթուղիկոսը իմանում է, որ այդ տնտեսը իրեն էլ այնպէս է կերակրում, ինչպէս և՛ վերջին աղքատին, բարկանում և կանչում է նրան իւր մօտ: Երբ կինը գալիս է, կաթուղիկոսը տեսնելով նրա այտերի կարմրութիւնը՝ ասում է. «Ինչո՞ւ ես կերակրի ամենալաւ մասը ինքդ ուտում, երեսդ կարմրացնում, իսկ մեզ համար ամենավատ մասն ուղարկում»:

— Ոչ, պատասխանում է տնտեսը, ես հրեշտակից մի խնձոր եմ ստացել, նա է ինձ ոյժ և կարմրութիւն տալիս: Այս ասելով նա հանում է խնձորը և հոտոտելով՝ աւելի գեղեցկանում ու թարմանում: Կաթուղիկոսը տեսնելով այդ, ներողութիւն է խնդրում այդ արդար կնոջից և հրամայում տօնել նրա տօնը: Ահա այս տնտեսի տօնն է, որ մենք մինչև հիմայ էլ տօնում ենք:

ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Յովսէփ իւր կացինը տալով՝ ստանում է Մարիամ կոյ-

*) Տես երես 45.

սին, որպէս ամուսին: Մի առ ժամանակից յետոյ, երբ Ս. Կոյսը չղանում է, Յովսէփ և ծնողները հալածում են նրան, կտակածելով նրա բարոյականութեան վրայ: Կոյսը փախչում է մի այր, ուր և՛ ծնում է Յիսուսին: Հովիւներն այդ իմանալով՝ վերցնում են մի քիչ աղբ և տանում տալիս նրան, կամենալով այսպիսով նախատել նրան, ապօրինի որդի ունենալու համար: Ս. Կոյսը խաչակնքում է այն, որ իսկոյն ձուռածեղ և հալուայ է դառնում: Հովիւները զարմանում և սկսում են փառաբանել նրա Աստծուն: Մի քիչ յետոյ հասնում են թագաւորից ուղարկուած մարդիկը Յիսուսին սպանելու: Իսկոյն Ս. Կոյսը աղօթում է և յանկարծ մօտի ժայռը երկուսի է բաժանում և ծածկում Յիսուսին: Սպանիչները չգտնելով մանկան, յետ են դառնում: Այժմ Ս. Կոյսը նորից «Փառք 'ի բարձունս» ասելով հեռացնում է ժայռերը և հանում մանկան:

ԽԱՉԱԿՆՔՈՒԻԼ

Հայր Յովսէփ իմանալով, որ Մարիամը լղի է, սաստիկ բարկացաւ և կանչեց իւր մօտ նախատելու: Այս ժամանակ նա տեսաւ կոյսի մօտ մի հրեշտակ, որ խաչակնքում էր ասելով. «Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ ամէն»: Յովսէփ զարմանալով, հարցրեց հրեշտակին թէ այդ Բնչ է նշանակում: Հրեշտակն էլ ասաց. «Այս աղօթքը ես Աստծու հրամանով սովորեցրի Ս. Կոյսին և այդ դրան է վերաբերում: Երբ «Յանուն Հօր» ասելով ձեռը վերեւ է բարձրացնում, սրանով նա ասում է, թէ այն գաղտնիքը, որ դու հիմայ չգիտես, նախ Հայր Աստուածը իմացաւ. երբ տալիս է Որդւոյ անունը և ձեռը արգանդին դնում, դրանով նա ասում է, թէ յետոյ արգանդի զաւակը իմացաւ այդ: Երբ կրծքի երկու կողմերին է նշան անում, դա նշանակում է, թէ յետոյ այդ իմացան աջ և ձախ ուսերի հրեշտակները, իսկ երբ կրծքի մէջտեղն է դնում ու «Ամէն» ասում, դրանով ուզում է ասել, թէ շուտով կիմանայ այդ գաղտնիքը ամբողջ աշխարհը»:

Թ. ԳԼՈՒԽ

ԿԱԽԱՐԴՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՑՀԱԶԱՐԵԱՅ

Ինչպէս Վարանդայի գիւղերի, այնպէս և քաղաքի գրեթէ բոլոր բնակիչները, հայերը և մանաւանդ թուրքերը դեռ ևս բաւական հաւատով են վերաբերում դէպի կախարդութիւնն ու կախարդները: Դեռ ևս բաւական թուով կախարդներ շրջելով գիւղից գիւղ և նոյն իսկ հաստատուելով քաղաքում, կարողանում են միայն այդ արուեստով իրենց ապրուստը հոգալ:

Այսպիսի կախարդներից Շուշում նշանաւոր է Գրիգոր Տէր Բաղդասարեանը, որ յայտնի է «դէր (Տէր) Բալին (Բաղդասարի) տղան» անունով: Սա մի միջահասակ, խոժոռ դէմքով, սև և երեսի կոպիտ գծագրութեամբ քառասունամեայ մարդ է, սուր մտքով ու ճարպիկ ձևերով օժտուած:

Սրան քսան տարուց ի վեր դիմում են տղամարդիկ և մանաւանդ կանայք, մինը իւր կորուստը գտնելու, միւսը որդի ունենալու համար գիր անել տալու, երրորդը իւր ապագան կամ ունենալիք երեխայի սեռը գուշակել տալու, չորրորդը մինի սէրը գրաւելու համար թալիսման գրել տալու, հինգերորդը դիւահար որդու զևերը հալածել տալու և այլն: Ամենայն, բայց մանաւանդ չորեքշաբթի, ուրբաթ և կիրակի օրերը ահագին բազմութիւն լցւում է սրա տունը, որ գրտնւում է թուրքերի թաղի մօտ, ձորակի աջ լանջին: Սա բաղկացած է երկու սենեակից, որոնցից մինը ընդունարանն է, իսկ միւսը՝ արհեստանոցը: Առաջին սենեակի չորս պատն էլ ամբողջովին ծածկուած են պատկերազարդ հանդէսների թերթերով, այնպէս որ՝ այցելուն որ կողմը նայէ՝ անշուշտ պատկեր պիտի տեսնի: Միւսը, արհեստանոցը, մի փոքրիկ սենեակ է, մի մեծ և մի փոքր պատուհանով: Այստեղ պատի

մէջտեղից խփած է մի եղջերուի գլուխ: Իսկ պատուհանների առջև դրուած մի մեծ փայտէ մահճակալ, մի կապերտով ծածկուած: Մահճակալի մի ծայրում ձգուած է մի փոքրիկ ներքնակ, որի վրայ ծալապատիկ բազմում է կախորդը աշխատելիս, իսկ այցելուները պըպըզում են առջևը, յատակի վրայ և կամ կանգնած մնում: Կախարդի առաջ դրուած է մի մանղալ *), որի կողքին խառն ի խուռն ածուած են բազմաթիւ իրեր: Այստեղ, մի թիթեղի մէջ կայ աղանու աւրիւն, մի շշի մէջ գալլի ուղեղ, մի ուրիշի մէջ արջի ջիղ, թիթեղի կտորներ, վերան զանազան գծեր քաշած, ջուկ-ջուկ թղթերի մէջ փաթաթուած զանազան փոշիներ, վարաղներ, չերկեր, թանաքներ, չորս հինգ հատ գրիչ, գունաւոր մատիտներ և այլն: Սրանցից էլ փոքր ինչ հեռու թափուած է թղթերի մի ահագին կոյտ, վերան մի Վեցհազարեայ, և ուրիշ մի քանի, սրանից արտագրուած, կախարդական գըրքեր և մի ձեռագիր բժշկարան դրուած:

Մենք ղիտաւորութիւն չունինք նկարագրելու, թէ սա ինչ «գրեր» է անում և կամ թէ ինչպէս է գործում, որովհետեւ ինչպէս հաստատ իմացանք, սա վարւում է միանգամայն «Վեցհազարեայ»-ի համեմատ, որը կարող է ձեռք բերել ուսումնասիրողը:

ԴԱՆԱԿ ՔՅԵԼ

Վարանդացիները հաւատում են, թէ երբ մի որևէ կերպով մեղանչեն մի սրբի դէմ, նա կը պատժէ իրենց մի որևէ հիւանդութիւն տալով, որից ոչ մի կերպ չեն կարող ազատուիլ, բայց եթէ այդ միւսնոյն սրբին մատաղ կըտրելով և աղօթելով: Որպէս զի իմանան, թէ հիւանդութիւնը որ սուրբն է տուել, որովհետեւ բացի նրանից մի ուրիշ սուրբ, ի պատիւ այդ սրբի, երբէք չի բժշկի նրա տուած հիւանդութիւնը, դանակ են քցել տալիս:

Եօթը տնից մի մի դանակ են խնդրում, ապա բոլորը

*) Կրակարան, որի մէջ բոցավառուած կրակ են ածում:

լաւ մաքրելուց լետոյ դնում են մի աման ջրի մէջ և ամէն մինին մի սրբի անուն դնում: Ամանի շուրջը մօմեր կպցրելով վառում են և ծուներ դնում աղօթում, որ ժանգոտուի այն սրբի դանակը, որը տուել է այդ հիւանդութիւնը: Յետոյ այդ ամանը դնում են հիւանդի սնարի մօտ և միւս առաւօտ հանում դանակները նայում, թէ որ դանակն է ժանգոտուած, որից և՛ իմանում են, թէ որ սրբիցն է, որի գուռը և՛ տանում են հիւանդին և կամ մի քանի բուրլի դնում հիւանդի բարձի տակ, խոստանալով հիւանդի առողջանալիս այդ դրամով մատաղ կտրել այդ սրբին:

ԿԵՂ ԶԱՓԵԼ

Կեղ չափելու շնորհքը տալիս են սրբերը, երբ պասով, աղօթքով դիմում են իրենց. այսպէս Սարուշէնի Աւետարանը տուել է այդպիսի շնորհք Սզնէք գիւղի Հաւկշոռ (հաւկշոռ) *) Մկրտիչանց Միւրգին կնոջը, Սարիբէկը Մոսունց Սանգուխտին և այլն:

Կեղ չափող կինը սոթքում է իւր ձախ ձեռքը և լետոյ աջ ձեռքով ձախ ձեռի միջամատի ծայրից սկսած երկու կեղ (թիզ) չափում, ապա ասում. Եթէ այս ինչ մարդու խորհուրդը պիտի կատարուի, երկարի, եթէ ոչ՝ կարճանայ. կամ, եթէ կորուստը պիտի գտնուի, երկարի, իսկ եթէ ոչ՝ կարճանայ: Յետոյ բոլթ մատը պահում է վերջին կէտում և նորից մի քանի անգամ միայն մի կեղ չափում: Նայելով դէպքին նա կամ կուչ է բերում մատները և կամ երկարացնում:

ՎԱԽ ՎԵՐ ՔԱՂԵԼ

Նինգի գիւղում ապրում է «Վախ վեր քաղող» Տէր Առաքել Տէր Պետրոսեան տնուն քահանան: Սա մի խուլ, սաստիկ հարբեցող և զրեթէ անգրագէտ մի անձն է, որ ոչ

*) Եղբայրները բաժանուելիս հաւերը կշռել և այնպէս են բաժանել:

միայն ամբողջ Վարանդայում, այլև հեռու շրջակայքում մեծ հուշակ ունի որպէս վախեցած մարդկանց անմիջապէս առողջացնող: Իւր և գիւղի ծերունիների ասելով՝ նրա տոհմը, պապ քահանան և նոյն իսկ պապի պապը «վէր քաղող» են եղել և դեռ կը լինին, որովհետեւ նա սովորեցրել է այդ շահաւէտ արուեստը իւր որդուն, որ երբեմն փոխարինում է իրեն: Գլխաւորապէս ամառը, կիրակի օրերը Շուշուց և շրջակայ գիւղերից հայ և թիւրք գիմում են նրան: Եղել են օրեր, երբ մինչև հինգ հարիւր մարդ համախմբուած են եղել նրա դռանը, խնդրելով իրենց վախը «վէր քաղել»:

Գործողութիւնը շատ պարզ է: Մի երկար կոթաւոր փոքրիկ հալոցի մէջ արճիճ է հալում, հետը փոքր ինչ մոմ խառնելով, և յետոյ՝ մի ջրով լի թաս բռնելով վախեցողի նախ աջ, յետոյ ձախ ականջների և ապա մէջքի և կրծքի առաջ՝ արճիճը լցնում է ջրի մէջ: Միւսնոյն ժամանակ Հայր մեր շնչում: Արճիճը ջրի մէջ թափուելիս որքան բարձր ձայն հանէ, այնքան աւելի վախեցած է լինում:

ՄՈՒՄ ՀԱԼԻԼ

Վախեցածին գլխաւորապէս բժշկում է «մում հալողը»: Սա երեսը երեք անգամ խաչակնքելուց յետոյ վերցնում է մի ասեղ,—որ սովորաբար իւր վրայ է պահում և երբէք ուրիշի չի տալիս,—և կոխում մեղրամոմի մէջ. յետոյ Հայր մեր շնչալով և սրբերի անուններ տալով՝ մեղրամոմը դնում է տաքացրած (թաթակիշի) ծհանի կամ մի ունելիքի վրայ. մոմը հալչում և թափւում է տակը բռնած մի աման ջրի մէջ, և մի որևէ ձև ստանում: «Մում հալողը» հանում է ջրից մոմը և նրա ձևից և կամ վերայի գծերից գուշակում, թէ ինչից է յառաջացել վախը:

Այս գործողութիւնը երեք անգամ կրկնելուց և գուշակութիւններ անելուց յետոյ՝ մոմը փաթաթում է բամբակի մէջ, թելով կապում և տալիս հիւանդին, որ գիշերը դնի ոտի տակ և առաւօտեան կոնքի տակը դրած լուացուի և

ապա անխօս տանի մի ծառի տակ թաղի ու այդ լուացուած ջուրն էլ վերան ածի:

Միքանիսն էլ բամբակի մէջ մի մեխ են ցցում և թաղում կամ շէմքում և կամ այն մեռելի գերեզմանում, որից, իբր, վախեցել են:

Այն ևս պէտք է ասել, որ «մում Հալիլ» կարող են միայն երազով սրբերից այդ շնորհն ստացողները:

ՄՐՏՄՆԱՅ ԲՈՒՆԵԼ

Երբ մի որևէ բանից զգուելով այլ ևս բան չեն կարողանում ուտել, սրտմնայ են բռնել տալիս, որոնցից Շուշում ամենանշանաւորներն են՝ Մարիամ-պաճին, Անթառանը և ուրիշներ: Սրտմնայ ընկնողը մի ասեղ է խրում կրծքին, ուշք դարձնելով, որ ասեղը ծուռ կամ կոտրած չլինի, որպէս զի ծուռ կամ թերի կերպով չբռնուի սրտմնան: Յետոյ մի չորեքշաբթի, ուրբաթ և կամ կիրակի օր, առաւօտեան, անօթի գնում է սրտմնայ բռնողի մօտ և խնդրում սրտմնան բռնել: Սա հանում է սրտմնայ ընկնողի կրծքից նրա խրած ասեղը և ձգում իւր ձեռին բռնած կապոյտ պնակի մէջ:

Պէտք է ասել, որ պնակն անշուշտ կապոյտ պիտի լինի և կապտագոյն շերտեր ունենայ, որովհետեւ զրանք նման են սրտմնայ ընկնողի կապուտկած նեարդերին, որոնք կապտել են սատանաների ազդեցութեամբ: Եւ այս սատանաներին միայն ասեղը կարող է հալածել:

Ապա երեք անգամ խաչակնքում է պնակը, ցուցամատը դնում ասեղի վրայ և ստիպելով սրտմնայ եղողին շարունակ նայել պնակին աղօթում է.

«Գնացի Երուսաղէմ, տեսայ մին ծառնը,
էդ ծառիցը դուրս էկաւ մին ճէօղնը,
Ընդրանից դուրս էկաւ մին ուրիշ ճէօղնը,
Ընդրանից դուրս էկաւ մին ուրիշ ճէօղնը *),

*) Կրկնում է 8 անգամ:

Ութնճի ճէօղնիցը կախուեց մին ոչխար,
 Մօտըկացի, բռնեցի.
 Անդենակ մորթեցի,
 Անջուր լուացի,
 Անկրակ եփեցի.
 Ես կերի սրտմնայ չըլի,
 Դու խէ սրտմնայ իս ըլալ»:

Յետոյ բարձրացնում է մատը և եթէ սրտմնայ եղած են լինում, ասեղը կպած է լինում մատին: Շարժում է մատը և երեք անգամ թափ տալիս, որ ասեղը ընկնի ջրի մէջ: Ասեղը որչափ ամուր է կպած լինում մատին, այնքան սաստիկ են սրտմնայ եղած:

Այս միևնույն գործողութիւնը երեք անգամ կրկնելուց յետոյ, սրտմնայ բռնողը ծածկաբար մի քիչ ջուր է ածում մի բուռը և պնակը տալիս սրտմնայ եղողին խմելու: Եւ մինչդեռ նա խմում է, սա լանկարծ ցնցում է նրա երեսին բւի ջուրը՝ ասելով. «էդ ա քու դեղդ»: Յետոյ արգէն սըրտմնայ եղողը այդ պնակը, առանց վալը դնելու, միջի ջուրը ածում է մի ամանի մէջ և տանում տուն, քիչ քիչ խմում, մի քիչ էլ լցնում է ցուրտ ջրի մէջ և լուանում ոտներն ու ձեռքերը:

Այդ ջուրը պարունակող ամանը երբէք գետնին չեն դնում, այլ միշտ կախում են և երբ առողջանում են, աւելացած ջուրը ածում են եօթը սև քարի վրայ և կամ մի, սովորաբար տանձի, ծառի տակ:

Եթէ մի անգամից չառողջանան, կրկնում են էլի մի կամ երկու անգամ:

ԱԶՔԻՆ ՀԱՏԸ ՎԵՐ ՔԱՂԵԼ

«Աչքին հատ» կոչւում է այն հիւանդութիւնը, որ պատում է աչքի մի մասը սպիտակ թաղանթով: Այս հիւանդութիւնը բժշկելու համար դիմում են որոշ կանանց, որոնք լալտնի են որպէս «աչքի հատը վեր քաղողներ»: Սա վերցնում է 7 ոսպ և 7 բրինձ, երեք անգամ խաչակնքում իւր երեսը, մի ամանի մէջ ջուր ածում, տալիս հատ ունեցողի

ձեռքը և լետայ չայր մեր շշուշալով ու սրբերի անուններ տալով տրորում է այդ ոսպերն ու բրինձը հատ ունեցողի աչքերին, թողնելով որ թափուին ամանի մէջ: Ապա մատները թաթախում նույն ջրի մէջ և երեք անգամ քսում աչքերին: Վերջը այդ ոսպերն ու բրինձը տալիս են հաւերին:

Չ Ո Փ Չ Ի

Սրբերի տուած շնորհներից մինն էլ չոփչութիւնն է: Ստացողը սովորաբար ուշաթափւում է, «շտապում» է, և մի կամ միքանի օր անգգայ մնալուց լետոյ, ուշքի գալիս և պատմում թէ այս ինչ սուրբը երեւցաւ իրեն և չոփչութիւն անելու շնորհք տուեց: Այսպէս ներքին Թաղավարդ գիւղում մի տասերկու տարեկան ամուսնացած կին «շտապում» է, երեք օր շտապած մնում և ապա լայտնում, թէ Սարուշէնի աւետարանը երեւցել է իրեն և չոփչութեան շնորհք տուել: Այժմ դա գիւղի նշանաւոր չոփչին է և տարին միքանի անգամ էլ «շտապում է»:

Գրեթէ ամէն մի գիւղ ունի իւր չոփչին: Քաղաքն էլ զրկուած չէ դրանցից. նա էլ ունի թաղլարեցի Հիւրին, Նա-նա-խանումը, Շողերը, Սառան, Փահլուանին կիներ:

Ասում են, թէ շատ անգամ կորիզներ և կամ ոսկորի կտորներ են մնում երեխաների կոկորդներում, որից և՛ հիւանդանում են: Չոփչին նստեցնում է երեխային իւր ծընկների վրայ և նախ բերանից և ապա քթից բոլոր ուժով փչում: Իսկոյն կորիզը կամ ոսկորը դուրս է ընկնում բերանից:

ՄԿՆԱՏԱՄԻ ԳԻՐ

Մկնատամը բժշկելու համար, թէ քաղաքում և թէ գիւղերում գիր են անել տալիս: Քաղաքում այսպիսի գիր անողներից նշանաւոր է Տէր Գ. քահանան:

Գիր անողը թանաքով մի գիծ է քաշում վերքի շուրջը և մէջը գրում.

Ամ, ամուն, Արամուն,

Պորպոյ (?), Երիպոյ (?)

Դուք չորացուցէք զմկնատամս:

Այս «գիրը անել են տալիս» առաւելապէս չորեքշաբթի օրերը, մանաւանդ մեծ պասի վերջին, «չիք» չորեքշաբթի օրը:

ԳԵԼԿԱՊ (Կիւլկապ)

Երբ գիւղացիների կենդանիները կորչում են, գալլի և առհասարակ բոլոր գազանների բերանները կապել են տալիս, որ չուտեն կորած անասունը: Գալլի բերան կապողը սովորաբար մի աղօթք է ասում ամբողջը մի անգամ միայն շունչ առնելով և յետոյ կամ մի բաց դանակ փակում, կամ կացինը մտցնում սանդերքի մէջ, կամ մի թել առանձին և կամ մի դաշույնի վրայ երեք անգամ հանգուտտում:

Ահա մինը այդ աղօթքներից.

«Եւ ի ծովուն խաչ մի կայր,
Եւ ի սուրբ լերինն աչն խաչին
Եօթը թիւ երկաթի,
Ամէն թուի եօթ խորան.
Եւ ամէն խորանի եօթ նարդէոս.
Ծածքն պղնձեղէն,
Եւ բանալին երկաթի.
Կապեալ եմ զգալի բերանն
Եւ զգողի շարժումն.
Եւ գալլ գազանի բերանն,
Որ շրջի ի մէջ գիշերի.
Երեք բեւեռ ֆրիստոսի,
Մէկն ի սիրտ սև սատանի,
Մէկն ի բերան գէլ գազանի,
Մէկն ի շարժումն աւազակի:

Այսպէս կապելուց յետոյ գազանները եօթը օր շարունակ ոչինչ չեն կարող ուտել: Պատմում են բազմաթիւ դէպքեր, որոնցից յիշենք զոնէ մինը: Խաչմաչ գիւղում գալլի բերանը քահանայի հօրը դաշույնի վրայ կապել տալուց յետոյ գնում են Կորած կովը պտրելու և գտնում են հանդարտ կանգնած մի գալլի մօտ: Գալլը բերանը կապած նախելիս է եղել կովին: Կովի տէրը դաշույնի վրայից ձգել է գալլ կապի թելը, որպէս զի սպտնէ գալլին: Սակայն հէնց

որ թելը արձակում է, գալլը լարձակում է կովի վրայ և պատառում նրան:

*
* *

Կորուստը գտնելու համար գալլի շրթունքները և կամ յետին ոտի ճիւղը կրակն են ձգում: Ստում են, թէ գտնողը և կամ գողացողը անմիջապէս կուչ եկած գալլիս է և յանձնում իրը:

Մի աղջկայ ձեռքն ստանալու համար չղջիկի թևը քսում են վրան:

Կաքաւի փետուրները ձգում են գետի մէջ, որ փետուրն որ ջրի ընթացքի հակառակ գնաց, վերցնում պուհում են և նրանով կախարդութիւն անում: Բաւական է, որ այդ փետուրը մինին քսեն, նա սաստիկ կը սիրահարուի քսողի վրայ:

Կիւռ թռչունի փետուրները և կամ 4 տերեւանի առուույտ իւր մօտ ունեցողը կարող է աչքակապ կախարդների արածները տեսնել:

ՀԱԻԱՀԽԱՅՈՒԹԻՒՆ

Եթէ կաշաղակը մինի տան վրայ կըչկչայ՝ գուշակում են, որ հիւր կամ տան պանդուխտներից մինը պիտի վերադառնայ:

Եթէ կաշաղակը երեսը դէպի տունը դարձրած կռկռայ՝ գուշակում են, որ լաւ համբաւ պիտի ստանան: Իսկ եթէ պոչը դէպի տունը դարձրած լինի, վատ համբաւ պիտի գայ: Ուստի և՛ ասում են. «Թէ խէր ա, տեղդ փոխ տուր, թէ շառ ա, երեսդ շուռ տուր»:

Եթէ ծիւղը լողանայ, ագռաւը կռաւէ, կանանչ գորտը (գորտնուկը) կռկռայ՝ անձրև կը գայ:

Եթէ բուն գիշերը մինի տան վրայ բռւայ՝ այդ տնից մինը կը մեռնի:

Եթէ հաւը աքաղաղի պէս կանչէ՝ տնեցիներէից մինը մեռնելու է. առաջն առնելու համար հաւը դռան շէմքում մորթում են:

Եթէ գիշերը հաւը կամ աքաղաղը անժամանակ կանչեն, այդ նշան է, որ մի չարիք պիտի գայ. իսկոյն մի կրակ են շպոտում դէպի հաւաքունը, որ չարը հաւերին գնայ:

Եթէ անցորդի գլխի վրայով ագռաւը կռւայ, սա մի վատ բան է գուշակում և բարձր ձայնով կանչում է. «Ա՛քաշ, խէր. ա՛ քաշ, խէր»:

Եթէ շունը ոռնայ՝ տնեցիներից մին կը մեռնի:

Եթէ կատուն երեսը լուայ, կամ թաթը ակահջի տակով անցկացնէ, հիւր կը գայ:

Եթէ կատուն ոտերով չանգռոտէ գետինը՝ անձրև կը գայ:

Եթէ նապաստակ պատահի, անյաջողութեան նշան է, իսկ եթէ աղուէս՝ յաջողութեան:

Ժ. ԳԼՈՒԽ

ՍՆՈՏԻԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աչքով տալ.— Կան մարդիկ, որոնք չար աչք ունին և կարող են աչքով տալ: Եթէ նրանք հաւանում են մի բանի և կամ նախանձում են, իսկոյն աչքով են տալիս և իրը իսկոյն և եթ տրաքւում է:

Եւ որպէսզի աչք չտան, դիմում են հետեւեալ միջոցների.

ա.— Բռշնի ծառը տնկում են բակում, արտում, պարտիզում և այլն:

բ.— Բռշնի փայտի մի փոքրիկ կտոր, ուղտի բրդի և աչքահիւնքի հետ կարում և կապում են օրօրոցից, ձիու վզից և այլն:

գ.— Մի ամանով ջրի մէջ մի ձու են ձգում և դնում իրի մօտը. աչք տալիս ձուն տրաքւում է:

դ. Եղի, եղջերուի կամ այծեամի գանգ ցցի վրայ անց-
կացրած խփում են տան, արտի, այգու մօտ:

ե.—Յայտնի, աչք տուող մարդկանց պատահելիս, մի
քարի վրայ թքնում են և շուռ տալիս:

զ.—Ոսկի բղուճի կաշին հանում ուղտի մազով լցնում,
կարում են երեսայի ուսին:

է.—Երեսայի օրօրոցից և կամ շորերից կախում են
աչքահոլունքներ:

Պատմում էին, թէ հայր ու որդի անցնում էին վար
անողների կողքից: Հայրն ասում է. «Ի՞նչ լաւ եղ է», և ըս-
պասում է, որ եզը իսկոյն տրաքուի: Սակայն ոչինչ չի պա-
տահում: Զարմացած ուղարկում է որդուն, որ տեսնի, թէ
եզի սամին բռննոց է: Որդին գնում տեսնում է, որ յիրա-
ւի բռննոց է և հօր պատուէրով փոխում է: Անմիջապէս
եզը տրաքւում է:

«Տեսնոր որդի, բռնին էր, որ արգելում էր», ասում է
հայրը:

—Ի՞նչ լաւ աչք ունիս, հայրիկ, ասում է որդին, և
իսկոյն հօր աչքն էլ տրաքւում է:

Մարմնախաղ.—Եթէ աջ ձեռը քոր գայ, փող կ'ստա-
նայ, իսկ եթէ ձախը քոր գայ՝ փող կը ծախսէ:

Եթէ կզակը քոր գայ՝ հիւր կը գայ:

Եթէ մի տնգամ փռնչտան՝ անյաջողութեան նշան է,
իսկ եթէ զոյգ՝ յաջողութեան:

Եթէ յօրանջելիս չխաչակնքուին, սատանան կը մտնի
բերանը:

Եթէ աջ աչքը խաղայ, յաջողութիւն է գալու, իսկ եթէ
ձախը՝ ձախորդութիւն:

Եթէ ականջը կանչէ՝ մինը նրան լիջել է: Եւ որպէս
զի իմանան, թէ ո՞վ է լիջողը, տալիս են ծանօթների անուն-
ները, ում անուան ժամանակ որ ձայնը կտրուեց, նա է:

Եթէ աջ ականջը քոր գայ՝ միւս օրը լաւ եղանակ կ'անի,
իսկ եթէ ձախ՝ անձրև կը գայ:

Եթէ մինի ոտի տակը քոր գայ՝ ճանապարհ կը գնայ:

Սեղան.—Եթէ թոնրից դուրս եկած առաջին հացը ուտեն՝ ամուսինը կը մեռնի:

Եթէ հացը գետից անցկացնեն՝ կը քաղցրացնեն:

Եթէ հաց կտրելիս մի կտոր թռչի ընկնի միւս կողմը՝ յաջորդ տարին սով կը լինի:

Եթէ այլած հաց ուտեն՝ գայլից չեն վախենայ:

Եթէ մսի ճիւղ ուտեն՝ մագերը կ'երկարին:

Եթէ ոչխարի ուղեղ ուտեն՝ խելքը կը շատանայ:

Եթէ երիտասարդը կաթսայի տակը սրբէ՝ հարսանիքի օրը ձիւն կը գայ:

Եթէ ափսէն մաքուր սրբեն՝ կնոջ երեսը գեղեցիկ կը լինի, իսկ եթէ չսրբեն՝ չեչոտ կը լինի:

Ով որ մանկութեան ժամանակ աղջկայ հետ միասին մի ափսէի միջից ուտի, գող կը լինի:

Եթէ մթին տեղը ջուր խմեն՝ քաջքերը կը կոփեն: Եւ եթէ ստիպուած են խմելու, կանգնում են շէմքի վրայ և մի ձեռը դնելով պարանոցի ետեւը՝ խմում:

Եթէ երեկոյեան սփռոցը թափ տան՝ տան բարաքեաթը կը կորչի:

Թռչուններ.—Եթէ գիշերը աքաղաղները կանչեն, մարդիկ կը խաչակնքեն երեսները և կ'ասեն. Օրհնեալ է Աստուած, որովհետեւ նախ երկնքի աքաղաղն է կանչում և ապա սրանք և կամ մարդկանց պահապան հրեշտակները, որ մարդկանց քնելուց յետոյ համբառնում են երկինք, նորից վերադառնում են և միայն աքաղաղներն են տեսնում նրանց:

Եթէ երեսան հաւի գլուխ ուտէ՝ ծնողներից մինը կը վախճանուի:

Եթէ հաւի սիրտը հում-հում կուլ տան՝ սրտոտ կը դառնան:

Եթէ ձուի կեղեւը այրեն՝ հաւը ձուից կը կտրուի:

Եթէ հաւի փետուրը այրեն՝ անձրև կը գայ:

Հաւը թուխս դնելիս շարում են հաւկիթները, մի ձեռում բռնում հաւը, միւսում մի հաւկիթ: Յետոյ այս մի հաւկիթը երեք անգամ պտտեցնում են բոլոր հաւկիթների շուրջը և դնում մէջ տեղը, և հաւը թուխս նստեցնում ասելով.

«Վո՛չխարը կէայ սրերաւը,
Տաւարը կէայ քուլերաւը,
Էծերը կէայ հէօլերաւը,
Դու էլ կէաս քու ճտերաւը»:

Եւ կամ՝

«Լոխ ծակ,
Մինը լակ»:

Դորտ.—Եթէ գորտ տեսնեն և ձեռների ու ոտների վրայ չթքեն, ձեռների վրայ գորտնուկ կը բուսնի:

Դայլ.—Եթէ արևով անձրև գայ, գայլերը կը ծնին:

Օձ.—Եթէ սխտոր ցանեն բուկում և կամ կախ տան դռնից կամ առաստաղից, օձերը չեն կարող մօտենալ:

Եթէ սոխ դնեն գրպաններում և կամ սխտոր քսեն տրեխներին, օձերը կը փախչեն:

Եթէ սպանեն օձը, մինչև արիւսակի դուրս գալը չի սատկիլ:

Եթէ սպանած օձը գլուխը դուրս հանած չթաղեն, կը ողջանայ:

Բոյսեր.—Եթէ սոխի կճեպը խնկի հետ կրակը ձգեն, արքայութեան հոտը կը բուրէ:

Եթէ դալար բոյսը այրեն, անձրև կը գայ:

Եթէ մինը ընկուզենի տնկի, 7 տարուց լետոյ կը մեռնի:

Եթէ չիք-չորեքշաբթի օրը պտուղ չբերող ծառերին երեք անգամ առանց խօսելու խփեն, պտուղ կը տալ:

Կարկուտ.—Եթէ մի պառաւ և կամ մի ծեր սուրբ Սարգսի պասի երկուշաբթի օրը ցորեն աղանձէ և կարկուտի ժամանակ շաղ տայ, իսկոյն կարկուտը կը կտրի:

Եթէ վառեն Տեառնընդառաջի մոմերը, կամ շամփուրները խաչաձև դնեն, քսկարենքը (եռոտանին) հակառակ դարձնեն, զատկի ձուի կճեպը և կամ նոյն օրուայ մատաղի ոսկորները դռանը դնեն, կարկուտը կը կտրի:

Եթէ պղինձ կամ կաւէ ամանի կտորներ թակեն և կամ հրացաններ արձակեն, կարկուտը անձրևի կը փոխուի:

Վախ.— Վախեցողը բժշկուելու նպատակով դիմում է հետևեալ միջոցների.

1) Վախեցնողի բռից կամ փէշից ջուր է խմում:

2) Մի քանի, որոշ գերեզմանների վրայ կան փոքրիկ փոսեր, ինչպէս օրինակ Ծովատեղ գիւղի գերեզմանատնում մի փոքրիկ երեսայի և կամ Նինգի գիւղի վախ բռնող Տէր Առաքելի հօր՝ նոյնպէս վախ բռնող քահանայի գերեզմանը և այլն: Վախեցողին բերում կռացնում են այսպիսի մի փոսի վրայ և ծոծրակին այնպէս ջուր ածում, որ փոսի մէջ լցուի, յետոյ վախեցողը չոքում և խմում է այդ փոսի միջի ջրից:

3) Մի կաւէ ամանով ջուր դնում են մի կիրակմուտք օր մի որևէ, սուանց հաղորդութեան մեռած՝ ննջեցեալի գերեզմանի վրայ և հետևեալ օրը մի քանի ումպ խմում այդ ջրից և ամանը կտրում:

4) Արջի լեղի են խմում:

5) Ննջեցեալից վախեցողին տանում են այն ննջեցեալի գերեզմանի մօտ, որից վախեցել է, վերցնում են գերեզմանաքարը, մի քիչ քանդում հողը, մի հաւկիթ դնում և մի մեխով ծակում ու նորից ծածկում: Ապա այդ գերեզմանաքարի վրայ մի քիչ ջուր ածում և խմեցնում ու յանկարծ ջրի ամանը կտրում:

6) Եթէ ննջեցեալից են վախեցել, այգը կտտարելիս յանկարծ հող են ածում վախեցածի պարանոցին:

Զ Ա Ի Ա Խ Ք

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՏՕՆԵՐ ^{*)}

ՆՈՐ-ՏԱՐԻ ԿԱՄ ԿԱՂԻՆԴ

Նոր-տարին մօտենալիս կանայք իրենց շահով տուած փողից վերցնում և իրենց ու իրենց երեխաների համար նոր հանդերձներ են պատրաստում, որովհետեւ գերդաստանը շատ հազիւ է պատահում, որ կանանց կամ երեխաների համար հանդերձներ անէ:

Նոր-տարու նախընթաց օրը առաւօտ վաղ տուն ու դուռը մաքրում իստակում են: Փոքր հարսը սովորականից աւելի խմոր է հունցում, և թոնիրը վառում: Անմիջապէս գալիս է ապլան և մախոխապուր դնում վերան, նոյն և ձիթով տոլմա, սիրքալի ու լոբի միւս օրուայ համար: Երբ կերակուրը եփում է, ապլան սկսում է մեծ հարսի հետ հաց թխել և երբ աւարտում է, սկսում է նոր-տարուայ համար պատրաստութիւն տեսնել: Նախ բաւականաչափ անիսոնով բաղած է թխում և յետոյ վերցնելով մի մեծ գունտ խմոր, աղօթում է. «Երկնաւոր Թագաւոր, դու բարով խերով տարի էնես, դու հալւորիս ու տղոցս, հարսներուս ու թոռներուս հետ շատ տարիներու նէասիպ էնես, մէկու ճար աղջկանս ա մէ բարի դուռմ' բանաս»: Յետոյ մի հատ մի կոպէկանոց խրում է խմորի մէջ, մի լաւ գնտում, և ապա

^{*)} Տես Աղգապրական Հանդէս. Ա. գիրք. Եր. 117—379.

բանում, երեսը ձեռքով նշխեր անում, ու քիշմիշով ու ընկուզով զարդարում: Յետոյ Յիսուս Քրիստոս ասելով դնում է այդ «տարին» հացառի վրայ և խփում թոնրի շուրջը:

Մինչդեռ ապլան տարին է պատրաստում, ամէն մի հարսը մի մի վասիլ (տիկնիկ) և մի մի քիսա (քսակ) է շինում խմորից և ընկուզով ու քիշմիշով զարդարում: Յետոյ նշաններ են անում, թէ այս ինչ վասիլը այս ինչ հարսի, և այս ինչ քսակը այս ինչ ամուսնունն է: Ապա մինը եղների համար մի լուծ է շինում, միւսը կովերի համար չորս պտուկ, երրորդը՝ հաւերի համար կրիչ—ջրի աման, չորրորդը՝ ցորենի համար հոր՝ մէջը ցորեն, գարու համար դարձեալ հոր, մէջը գորի, հինգերորդն էլ մի խնոցի իւղի համար: Յետոյ ապլան այս բոլորը խփում է թոնրի շուրջը և փայտեղով ծածկում թոնիրը, որովհետեւ արդէն հովացած է լինում:

Միքիչ յետոյ գրեթէ ամբողջ գերդաստանը հաւաքւում է այդ թոնրի շուրջը և անհամբերութեամբ սպասում, թէ ինչ պատգամ պիտի լսէ այդ Պիւթեան հորից: Վերջապէս ապլան բաց է անում թոնրի բերանը և բոլորի հայեացքները ուղղւում են թոնրի մէջ և ուրախութեան աղաղակները հնչւում ամէն կողմից: Ապլան նախ հանում է «տարին» և ապա՝ քսակներն ու վասիլները. բայց այստեղ էլ պահւում է աւագութեան կարգը, նախ հանւում է գերդաստանի հօր, ապա մեծ որդու և ալլն քիսաները, յետոյ մեծ հարսինը և ալլն: Եթէ քսակները ուռած լինին, այդ նշան է, որ նրա տէրը այդ տարի պիտի հարստանայ, իսկ եթէ, ընդհակառակը, կուչ եկած լինի, աղքատանալու է: Եւ եթէ վասիլներն ուռչին, նրանց տէր հարսերը որդի են ունենալու: Մինչև անգամ զննում են ուռոյցքը և եթէ ուռոյցքը դէպի վեր է ուղղուած, ասում են արու երեխայ է լինելու, իսկ եթէ դէպի վայր՝ աղջիկ: Յորենի, գարու հորերի, լծի, խնոցու և կրիչի ուռչիլն էլ առատութեան, իսկ կուչ գալը սակաւութեան նշան է: Իսկ եթէ սրանցից մինը «կուտ է գնում», այսինքն թոնիրն է ընկնում, ասում են, թէ նրա տէրը մեռնելու կամ կորչելու է:

Նոյն օրը երեխայ ունեցող կանայք Ծաղկամօր կիրա-
վին են պահում, որպէսզի երեխաները ծաղիկ չհանեն:

Երբ մթնում է, ապլաները մոխիր են ածում զրսի դը-
ռան շէմքի վերայ, որպէսզի չար մտքով ներս մտնողները
էշ կտրին: Մի մեխ էլ խփում են տան խաչերկաթին, որ-
պէսզի չարը (քաջք) չկարողանայ ներս մտնել, ալիւրով էլ
մի մի խաչ են նկարում զրսի դռան վերայ: Տան ծերունի-
ներն էլ իրենց պարապման մի յատկանիշ գործիք են նկա-
րում զրսի պատի վերայ:

Գիշերը մեծերը շուտով քնում են, իսկ երիտասարդնե-
րը սպասում են, որ կէսգիշերին գնան գետից ջուր բերեն,
որովհետեւ հաւատում են, թէ այդ գիշեր գետը մի ժամ ոս-
կի է վազում: Պատմում են, թէ մի խուլ հարս մի անգամ
կաղնդի մի գիշեր գնացել գետից ջուր է բերել իւր կերսա-
րի ձեռին ածելու, վերջինս նեղացել է վերան, թէ ինչո՞ւ
սառուցի կտորներ է բերել, բայց յետոյ լուսին բռնել տե-
սել է, որ ոսկիներ են: Մի ուրիշն էլ դարձեալ ոսկի ածել
վերցրել է որ բերի տուն, սատանաները ահագին աղմուկ են
բարձրացրել, թէ տարա՛ւ, բռնեցէք: Վախենալով լետ է
նայել, իսկոյն ամանը ընկել է ձեռքից, իսկ ինքն էլ տուն
ընկնելով ուշաթափուել է:

Անհամբերութեամբ սպասելով կէս գիշերին, երիտա-
սարդները նայում են կատուի աչքին. երբ բերը բոլորովին
կլորացած և մեծացած են լինում, ասում են, թէ արդէն
կէս գիշեր է և պատրաստոււմ են գետը գնալու: Մինը հեծ-
նում է ակիշը, միւսը շիշը, երրորդը՝ խաչերկաթը: Սրան-
ցից աւագը վերցնում է մի գիւգում՝ լի ցորենով, գարիով.
միւսներն էլ մի քիչ խոտ են վերցնում: Ահագին աղմուկով
գնում են գետի ափը, խոտը տակերը ցկում, վերան նստում
և սպասում, թէ երբ պէտք է «գետը ոսկի վազէ»: Երկար
սպասելուց յետոյ աւագը ասում է.

«Բեզի կուտամ ցորեն, գարի,

Դուն ա ինձի տու բարի,

Շնորհաւոր Նոր-տարի»:

Եւ գիւգիւմի ցորենն ու գարին ածում գետը, լցնում գիւգիւմը ջրով ու «տղաք քաշէք, ոսկի լցուաւ» ասում ու վազում տուն: Բոլորը վազում են տուն, աշխատելով յետ չնայել. նրանց թւում է, թէ սատանաները նրանց հետեից ընկած են, թէ նրանք «բռնեցէք» են բղաւում և այլն: Տան մէջ սրանց դիմաւորում են տան մեծերը և շտապով ջուրը դատարկում մի ամանի մէջ, որ տեսնեն, թէ ոսկի չէ կտրել:

Երբ արշալոյսը սկսում է բացուել, ապւանները վեր են կենում, արթնացնում հարսերին, «տարի»-ները դնում սալաների մէջ, վերան մեղր ածում և ձեռքերին բռնած՝ հաստ գաւազանը քոթքոթացնելով՝ դուրս են ելնում, դառնում դէպի արևելք, երեք անգամ ասում. «Ռէօվլաթ, սարն էս, ձորն էս, արի տուն» և նորից քոթքոթացնելով մտնում ներս: Պահում են «տարի»-ները, իսկ վերայի մեղրը տանում բոլորին բաժանում, որպէսզի այդ տարին միմեանց հետ անուշութիւնով անցկացնեն:

Մեծ որդին իւր բաժին մեղրը ուտելով՝ տանում է երեք «բաղաճ» (իւղով պատրաստած հաց) գետում թրջում և բերում, մաս մաս անում, տալիս կենդանիներին, աւելացնելով դրանց վերայ և՛ լուծն ու պտուկները: Այսպիսով նա շնորհաւորում է կենդանիների նոր տարին և յարգի փոխարէն խոտ տալիս:

Ապա հայրն ու մայրը նստում են օճախի գլուխը և որդիներն ու հարսերը աւագութեան կարգով գալիս համբուրում են սրանց ձեռքերը և Նոր-տարին շնորհաւորում: Յետոյ ապւան նորահարսին մի ուռուպիա (ոսկի) է ընծայում, իսկ միւսներին միրգ և քիսաներն ու վասիլները բաժանում: Բոլորը ուրախութիւնով ընդունում են ապւայի տուածները և միմեանց նոյն մրգերով կաղնդում: Տեգրները ևս իրենց նորահարսերին միրգ կամ ուրիշ բաներ են ընծայում, իսկ ամուսինները ամօթ համարելով ոչինչ չեն նուիրում իրենց կանանց, ո՛չ էլ շնորհաւորում:

Հայրը պատրաստուելով դուրս գնալ տանից, բերում

ձին կանգնեցնում է գոմի մէջտեղը, իսկոյն միւս տնեցիներըն էլ խմբուում են շուրջը և ուշադրութեամբ նայում, թէ ձին ինքնուրոյնաբար որ ոտը կը բարձրացնէ: Եթէ աջը բարձրացնէ՝ այդ նշան է՝ որ այդ տարին յաջողութեամբ, իսկ եթէ ձախը՝ ձախողութեամբ պիտի անցնի: Աջը բարձրացնելիս հայրը իւր չափահաս որդկերանց հետ ուրախացած մի մի բաժակ օղի են խմում, վերայից էլ մի մի հատ դմի ուտում և դուրս ելնում: Մեծ մարդիկը նախ գնում են իրենց սգաւոր ազգականների և կամ զրկիցների տունը, միութարում նրանց, ապա մօտիկ ազգականներին հանդիպում և յետոյ մի մի շիշ օղի առած գնում են քահանային «տեսնելու»:

«Օրհնեալ տէր», ասում են նրանք, ներս մտնելով քահանայի տունը:

— Աստուած օրհնէ, պատասխանում է քահանան: Եկողը անմիջապէս մօտենում է և համբուրելով քահանայի աջը՝ ասում.

«Շնորհաւոր նոր-տարի, ամէն տարի ուրախութենով աս օրս հասնինք»:

— Քուկդ ա շնորհաւոր, պատասխանում է քահանան, բարով խէրով շատ տարիներ աս օրս հասնինք. հրամմէ վեր նստի:

Բոլոր եկողները դարձեալ աւագութեան կարգով նըստում են և մի քիչ յետոյ քահանան նրանց մի մի բաժակ օղի է հրամցնում: Քահանայի օղին խմելուց յետոյ եկողները հանում են իրենց բերած շշով օղին, մի մի բաժակ իրենք խմում, մի մի բաժակ էլ բոլորին հրամցնում և մընացածը (եթէ միայն մնայ) տալիս են քահանայի տնեցիներին՝ որ դատարկեն և յետոյ շշերն առնում և գնում են տըները, որ լցնեն ու գնան նոյն կարգով տանուտէրին տեսնեն:

Պատահում է, որ շատերը հարբում են և անախորժ դէպքեր են տեղի ունենում:

Միւս օրը «բաղդ-փորձուկ» է, այսինքն բաղդը փորձե-

լու օր է: Երիտասարդներ ու աղջիկները նախընթաց օրը պատրաստած «ղառչիկ կլիկները»—կլոր, փոքրիկ հացեր—գնում են կտուրները և կամ դէզերի վրայ և դիտում թէ ագռաւները վերցնում ո՞ր կողմն են տանում. որովհետեւ հաւատում են, որ այն կողմից պիտի գալ սպասելի փեսան կամ հարսնացուն:

Յետոյ գնում են իրենց բարեկամների տները և նայելով թէ ինչով կը հիւրասիրեն իրենց, գուշակում իրենց բաղդը: Ուրիշներ թաք են կենում գրկիցների տներում և լսածից գուշակութիւններ անում: Միքանիսն էլ բալանի դնելով գրպանները՝ լուռ կանգնում են փողոցներում և անցուդարձ անողների խօսակցութիւններից գուշակութիւններ անում:

Երկու օր յետոյ, յունուարի 4-ին, երեկոյեան ապլաները կտրում են տարին, բաժանելով տան բոլոր անդամների և նոյն իսկ կենդանիների մէջ: Ում բաժնի միջից որ դուրս գալ դրամը, այդ տարի նա է բաղդաւոր լինելու և կամ նըրանից է բաղդաւորութիւնը գալու:

Քրիստոսի ծննդեան և մկրտութեան տօներին զուտ եկեղեցական ծիսակատարութիւններից զատ մի առանձին, ուշադրութեան արժանի բան չի կատարւում:

ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ

Առաջաւորաց պատին ժողովուրդը Ս. Սարգսի պատ է կոչում և շաբաթ օրը հանդիսով տօնում նրա տօնը: Այս հինգ օրուայ ընթացքում լինում են մարդիկ, որ օրական միմիայն մի քիշմիշ են ուտում և կամ անսըլաղ ծոմ են պահում. ուրիշներ էլ օրական միայն մի անեկ հացով են բաւականանում, իսկ ընդհանրապէս ժողովուրդը միայն պատ է պահում, ուտելով աւելուկ, դմի, բանճար, բողկ և մախոխ ապուր, միայն թէ մինչև ճաշ պէտք է ծոմ պահեն:

Ժողովուրդը բաւական ջերմեռանդութեամբ եկեղեցի է գնում, մանաւանդ ուրբաթ երեկոյին և շաբաթ առաւօտեան: ձանապարհին ժամուորներից շատերը պրծեցնում են իրենց մագերից և քամուն տալիս, որպէսզի Ս. Սարգիսը իրենց չոռն ու ցաւն էլ այդ մագերի հետ տանի:

Այդ հինգ օրուայ ընթացքում կանայք, մանաւանդ աղջիկները գլուխ չեն լուանում, որպէսզի Ս. Սարգսի ձիու ոտները թնջուկ չփաթաթուի: Թոնրի վրայ էլ խաչերկաթը չեն դնում, որպէսզի գառները չգժուեն:

Ուրբաթ երեկոյեան տան տիկիները տների գլխաւոր դռների յետեւ մի մի սկուտեղ են դնում և վերան շարմաղով փոխինդ շարմաղում, չորս կողմն էլ չորս մոմ վառում, լուսալով որ Ս. Սարգիսը իւր ձիով կը գայ այցելելու և՛ իրենց տունը և նրա ձիու ոտների հետքերը կը մնան փոխինդի վրայ:

Երբ լուսանում է, պառաւներն իսկոյն վեր են կենում և նայում, թէ դռան յետեւ դրուած փոխինդի վերայ պայտի հետքեր չկան: Անսահման է լինում նրանց ուրախութիւնը, երբ այդպիսի մի հետք նկատում են: Գանձա, մի անգամ չարածճի տղաները մի պայտ էին խցկել Սէլրանենց փոխինդի վրայ և մի քիչ էլ ձիու թրիք դրել: Սէլրանենք մեծ հպարտութեամբ այդ փոխինդից խաշիլ էին պատրաստել, ձիու թրիքն էլ մանրել հետը խառնել և գիւղի իշխաններին, ամենաթանգագին հիւրերին հրաւիրել ուտեցրել էին:

Այդ օրը միմիայն խաշիլ են պատրաստում և այն էլ առաւելապէս դռան յետեւ դրած փոխինդից:

Նոյն երեկոյին աղջիկներն ու երիտասարդները աղի կլիկներ—սաստիկ աղի հացեր— են ուտում և միքանի աղօթքներ շշնջալով պարկում:

Գիշերը Ս. Սարգիսը «ղըռ» ձին հեծած, «ալ զափուտը» վերան, «մզրախը» (նիզակ) ձեռին չափ է ընկնում Ախալքալաքի դաշտավայրով, մի վայրկենում անցնելով մի ծայրից միւրը: Նրա ձիու պնչերից ամպեր են ցայտում և փաթիլ փաթիլ ձիւն անում, ոտների տրոփիւնից աշխարհք թըն-

դում, նիգակի խաղացնելուց սաստիկ բուք բարձրանում: Նա այցելում է միքանի արժանաւորների տները և տնօրինում, թէ՛ որ երիտասարդը որ աղջկան փոխադարձաբար ջուր տայ:

Երիտասարդների ու աղջիկների այդ օրուայ ամբողջ խօսակցութիւնը լինում է գիշերը տեսած երազները: Ամէն միւնը պատմում է, թէ՛ ո՞վ և կամ ինչպիսի ոք եկաւ և իրեն ջուր տուեց, ջրի ամանը ինչից էր և թէ՛ որքան ջուր կար մէջը: Գրեթէ բոլորն էլ հաւատում են, որ այդ ջուր տուողըն է իրենց վիճակուած և որ անշուշտ, ինչպէս և լինի, սրա հետ են ամուսնանալու: Եթէ ջրի ամանը ոսկուց է լինում, ասում են թէ՛ ամուսինը սաստիկ հարուստ է լինելու, եթէ արծաթից, միջակ հարուստ, իսկ եթէ պղնձից և կամ կաւից՝ աղքատ: Զրի քանակութիւնն էլ որոշում է, թէ՛ որքան ժամանակ են միմեանց հետ ապրելու. եթէ լիքն է՝ շատ երկար, եթէ կիսատ, կեանքի կէսը, իսկ եթէ քիչ, միայն միքանի տարի:

Այդ օրը առաւօտեան սովորաբար պատարագ է մատուցւում և գրեթէ բոլորը գնում են եկեղեցի: Երիտասարդներից և աղջիկներից շատերը հաղորդւում են և ջերմեռանդութեամբ աղօթում Ս. Սարգսի պատկերի առաջ:

Պատարագը սովորաբար մատուցւում է մի որևէ գերդաստան հին և նոր ննջեցեալների հոգու փրկութեան համար և այդ գերդաստանը հրաբիրում է գրեթէ բոլոր չափահաս և ծեր մարդկանց հոգու հաց ուտելու, ուր և՛ Ս. Սարգսի մասին աւանդութիւններ են պատմւում:

Այսպէս՝ մինը կամենալով ցոյց տալ, թէ ինչպէս Ս. Սարգիսը օգնութեան է հասնում իւր ծոմը պահողին, պատմում էր.

Մի մարդ Ս. Սարգսի ծոմը անսրբաբար բռնում է: Պատահում է, որ նրա եղբայրը սաստիկ հիւանդանում է և ինքը ստիպուած է լինում կէսգիշերին գնալ մօտակայ գիւղից քահանայ կանչել, որ նրան հաղորդութիւն տայ: Ծանապարհին սրան շրջապատում են գայլերը, իսկ ինքը ո՛չ մի գէնք չէ ունենում պաշտպանուելու: Բայց սա հաւատով գիմում է

Ս. Սարգսին և նրան օգնութեան կանչում: Մէկ էլ տեսնում է, որ մի «ղըռ» ձիուոր եկաւ և իւր նիզակով բոլոր գալլերին հալածեց: Սրանք փախան և հեռուն պըպըզեցան: Քահանային առած վերադառնալիս այս մարդը դարձեալ նկատում է նոյն գալլերը միևնոյն տեղում պըպըզած, միայն այս անգամ ո՛չ մի շարժում չեն անում: Վախենալով կամաց կամաց մօտենում են նրանց և տեսնում, որ բոլորն էլ քար են դարձած: Մինչև այժմս էլ, ասում են, թէ կան այդ քարերը:

Մի ուրիշն էլ հաւատացնում էր, թէ Նաքալաքե գիւղից մի քուրդ բքից բռնուելով՝ Ս. Սարգսին օգնութեան է կանչում և խոստանում մի զոյգ մօմ վառել: Ազատուելով նա ուրանում է իւր խոստումը, սակայն յաջորդ տարին, Ս. Սարգսի շաբթին նոյնպիսի մի բքից խեղդւում է:

Բայց Ս. Սարգիսը ամէն տարի մի յոյն է խեղդում, կամենալով ընկճել այդ ազգի կամակորութիւնը: Պատմում են, թէ մի անգամ մի թագաւոր ստիպել է մի յոյնի Ս. Սարգսի պսար պահելու և երբ սա չէ յանձն առել, հրամայել է բանտ ձգել և միմիայն ցամաք հաց տալ:

Շաբաթ օրը հանել է նրան բանտից և ասել. «Տեսա՛ր, չէիր պահում, ինչպէս պահել տուի»:

— Բայց տրեխներիս նայիր, պատասխանում է յոյնը, որ պսար լուծելու նպատակով տրեխներն էր կրծել:

Մինչ այս, մինչ այն, օրը փոքր ինչ բացւում է և արևը դուրս գալիս: Այս ժամանակ երիտասարդներն ու աղջիկները կտուրներում կանգնած իրենց բուլուճները—փոքրիկ հաց—որ գիշերը իրենց բարձերի տակ էին դրել, դնում են դէզերի վրայ և դիտում թէ թռչունները կը վերցնեն և ո՛ր կողմը կտանեն, ո՛ւմ կտրան վերայ կ'իջնեն, որովհետև հաւատում են, թէ այն կողմից, այն կտրան տակից գալու է սպասելի հարսնացուն կամ փեսացուն: Բայց վնայ նրան, որի բուլուճը գերեզմանի քարի վերայ դրուեցաւ. նա յուսահատւում է, հաւատացած լինելով՝ որ «գերեզմանի հետ պիտի պսակուի»:

ԲԱՐԵԿԵՆԴԱՆ

«Բարեկենդան, փորեկենդան.
Բարեկենդան օրեր է,
Խելքս զլիւս կորեր է»:

Քաղաքում սովորութիւն է բարեկենդան անուանել մի-
միայն մեծ պատից առաջ եղած մի ուտիս շաբաթը, բայց
գիւղերում այդպէս չէ: Նրանց բարեկենդանը ուղիղ երկու
շաբաթ է տևում, որ սկսւում է Առաջաւորաց պատից ան-
միջապէս յետոյ:

Առաջին շաբթուայ երկուշաբթի օրուանից քէլվանիքը
(տանտիկին — խոհարար) սկսում են իրենց պատրաստու-
թիւնը տեսնել. բաց են անում իրենց պահած իւղի կճուճ-
ների բերանները և բաւականաչափ գաթայ թխում, հալուայ
եփում:

Նոյն օրերը, տան մեծի կարգադրութիւնով, եթէ հա-
րուստ են մի կով, եթէ միջակ միքանի ոչխար, իսկ եթէ
աղքատ գոնէ մի գառը և միքանի հաւ են մորթում, միւսը
քաջ տալիս սառը մառաններում և մաս մաս գործ ածում,
ուտում խմում:

Բնականաբար ուտել խմելուն միշտ միանում են խաղեր,
երգ և հրաւեր:

Եւ ահա սկսում են գիւղի միքանի տներում հաւաք-
ւել միքանի ընտանիքներ: Մէջ են բերում խոնջան, տղա-
մարդիկը բաժանւում են երկու կարգի և նստում են խոն-
ջայի երկու կողմը: Սինու կամ մատուցարանի վրայ գալիս է 9
կամ 7 զանգակի ձեով փոքրիկ պոգեր, որոնք կոչւում են զառֆ,
սկսւում է «մատնի» խաղը: Խաղացողներից մի կողմը տալիս է
իւր անդամներից մէկին մատանին պահելու (որի անունից
խաղը կոչւում է «մատնի խաղալ») զառֆերից մէկի մէջ:
Մատանին պահելուց յետոյ շարուտժ զառֆերը մատուցարա-
նի վրայ բերում, դնում են խոնջայի վրայ: Հակառակ կողմը

աշխատում է իշկելով (բնագգումով) երկու զառֆ գլուխ ասել և նրանց միջից գտնել մատանին: Եթէ գտնում է՝ խաղը 1 հաշվում է նրա, իսկ եթէ ոչ 1 հաշվում պահող կողմի հաշուն: Այդպէս շարունակում է մինչև 10 կարգ լրանալը. 10-ին տարուող կողմի անդամներից մէկի ճակատին կամ ձեռքին զառֆի մրոտ քիւփով դադմա (նշան) են խփում. իսկ 20 լրանալիս՝ 2 դադմա են խփում և տանող կողմը հրամայում է տարած գառը, կամ հաւերը 1—2 շիշ օղու հետ բերել ընթրիքի պատրաստութեան համար: Հրամանն իսկոյն կատարում է: Բայց մինչև ընթրիքի պատրաստուիլը տանող կողմը սկսում է զանազան խաղերով տանջել տարուող կողմի անդամներին: Կան զանազան խաղեր, օր. սաթուանջ, դաւա-օյին, քարվան և այլն. եթէ օր. քարվան է, տարուող բոլոր անդամների վզերն իրար հետ կապում են մի պարանով և տանողները վրաները նստում՝ գոմի, բազի, տան մէջ միքանի անգամ ման ածում: Նստողները խփում են ուղտ շինած տանողներին. վերջիններս չեն լսում, վայր են ձգում, բարձրանում է աղմուկ, աղաղակ, ծիծաղ: Վերջապէս տանտիկինը աւետում է կերակրի պատրաստ լինելը՝ խաղը վերջանում է: Բացում է սեղան, տանտէրը բերում է մառանից իւր ունեցածը, ինչ որ Աստուած տուել է: Խոնջաների շուրջը բոլորում են ամենքը, թէ մեծ, թէ փոքր. սուտ աստցուածքներով, ծանր զաւէշտներով ուտում, խմում, զուարճանում մինչև կէս գիշեր և ապա ցըրում իրենց տները:

Մատանի խաղը շարունակում է մինչև բարեկենդանի վերջանալը. նա քանի մօտենում է մեծ պասին՝ այնքան կենդանանում, ոգևորող է դառնում, մինչև անգամ չափից անցնում: Առաջ, որ մեծի մի ակնարկը բաւական էր անչափահասին տեղնուտեղում սառչելու, քարի պէս մնալու՝ այժմս նախատինքն ու սպառնալիքն էլ չի ազդում: Պատիկը կէս հանաքով համարձակ ասում է ծերին՝ ինչ որ ունի իւր սըրտում և շատ անգամ ծաղրում երգելով.

«Արի պառաւ քեզի գովեմ. ջաղցէն ելած դե կլմանիս.
Աչքդ փոս է, քիթդ դուս է. թեպէնքին փոխուած հաւ
կլմանիս.

Յաճախ պառկեցնում և ոտքերին միքանի անգամ ճիւղտով խր-
փում են. ո՞վ ինչ կարող է ասել. «վարդապետաթող է, բարե-
կենդան օրեր է, խեղքս գլխէս կորեր է»: Մեծը ծիծաղելով,
կամայ թէ ակամայ ընկերանում է ընդհանուր ուրախութեան
և տանում այդ բոլորը:

Բայց այդ մի տեսակ զուարճութիւնը չէ հայի տանը.
կան և շատ ուրիշ զուարճութիւններ:

Շատ անգամ առաջուց յայտարարում է, որ աշըղն այս
ինչ գիշեր մէկի տանը հէքիաթ է ասելու: Ել մարդ չի մը-
նում գիւղում՝ բոլորը հաւաքում են այնտեղ: Օդան ու գո-
մը լցւում են. շարժուելու, ասեղ քցելու տեղ չկայ: Սիրելի
հէքիաթներն են «Շահ-Խամալիլը», «Ազարան Բիւլբիւլը», «Քեա-
րամն ու Ասլին», «Քօրօղլին» և այլն: Հէքիաթն սկսւում է ծրագ
դնելու հետ: Աշըղը սազը դցած թւը, պաշմակները (մաշիկ) հա-
գած, նոր շորերով ման է գալիս օդայի մէջտեղը—տափում,
բարձր ձայնով թուրքերէն ասում է հէքիաթը, շրխացնում է
մաշիկով գետնին, ոգևորւում, ոգևորում հանդիսականներին և
բարձր ու զիւ ձայնով կանչում սիրահար զոյգերի երգը: Նա մերթ
ընդ մերթ մօտենալով մէկ կամ միւս ծխողին, ագահութեամբ
թանձր ծուխը կուլ տալիս մի քանի անգամ, նրա քուլաները
քթածակերից ամպի նման դուրս թողնելով՝ շարունակում հէ-
քիաթը: Կամ յաճախ կամենալով հանգստանալ՝ առնում է
ձեռը արաղի բաժակը, իրանով հրճուող, ոգևորուող հանդի-
սականներին միքանի խօսք ասում և արագը խմում—բու-
կը թրջում ու նորից շարունակում: Ոգևորութիւնը սաստ-
կանում է, հանդիսականները մտքով թռիչք են անում դէ-
պի այդ կախարդական—գիւցագնական աշխարհը, և այդ
ոգևորութեան տակ մոռանում ամէն տեսակ աշխարհային
բան: «Հէ՛յ աղալար» կանչելով, և կրակով լցուած աչքերով
ոգևորութեամբ նայում է աշըղը ամէնքի երեսին և ամուր
խփում սազի թելերին: Հառաչներն ու «ջաները» անընդհատ

լսուում են հանդիսականների բերանից. և ահա աշըղին օգնութեան հասնելով լաւ ձայն ունեցող երիտասարդներից մի քանիսը՝ խաղի մէջ հարցնող կամ պատասխանող տները նըրանք են երգում:

Գոմի թանձր, գոլորշիախիտ և ծխով լցուած օդի մէջ բոլորը ափիօմ ընդունածի նման թմրած՝ անձնատուր են լինում երկար ժամանակ լռող և այժմ զրգուում զգացմունքներին. նրանց հետ խօսում, հառաչում, տխրում, ուրախանում և սրտերն ու աչքերը քամելով՝ կէս գիշերն անց ցրում իրենց տները:

Բայց նրանց զուարճութիւնները միայն գիշերները չեն տեղի ունենում. ցերեկներն էլ ունին իրենց հրապուրիչ խաղերը, որոնցից մէկն է և ջիլիթը (մական): Կտրիչ երիտասարդները ձի հեծած ցոյց են տալիս հանդիսատեսների ահագին խմբին իրենց շնորհքներն ու ճարպիկութիւնը:

Երբեմն էլ նոյն կտրիճները դաւուլ-զուռնան առաջ խառնած և կամ առանց դաւուլ-զուռնայի հաւաքում են մի որեւէ յարմար տեղ, մեծ մասամբ «պասմայ»-ի (քաքորի շերտ) վերայ և գօտեմարտում:

Փոքրիկ խմբեր էլ առանձնացած թուզթ, նարդի, դամա և այլ խաղեր են խողում:

Երեկոները, ուրախութեան թունդ ժամանակին յանկարծ դրսից լսում են կենդանական զանազան տնճոռնի ձայներ: Գոմի դուռը բացում է և յանկարծ ներս է ընկնում այլանդակ մէկը, երեսը ալիւրի կամ մրի մէջ կորցրած, այծի մորթուց մեծ մօրուք շինած, խայտառակ ձևով մորթիներից շորեր հագած, ձեռին երկար ձող կամ ակիշ բռնած, զանազան թուիչքներ անելով յարձակում է գործում ուրախութիւն անողների վրայ. բոլորը թէ ծիծաղում են թէ վախենում այդ այլանդակ մէջմունից: Երեխաները սաստիկ երկիւղից սրտաճաք լինելով՝ լալիս են, ամուր կպչում մայրերի կրծքին և գլուխները թափկացնում նրանց թևերի տակ: Կանայք վախեցած, կէս-ծիծաղ պահում են երեխաներին և հայհոյանքով ետ մղում յարձակում գործող մէջմունին: Բո-

լորը տեղերից վեր են թռչում, իրար են խառնւում. լացը-
ծիծաղը, աղաղակը, հայհոյանքը իրար է խառնւում... Եւ
վերջապէս մէյմունը տան տիրոջից իւր նուէրը առնելով՝
իւր բազմաթիւ ընկերներով գնում է ուրիշ տեղ: Սակայն նրա
գնալուց յետոյ էլ չէ իմացւում, թէ ո՞վ էր այդ չարածին:
Մէյմունները ներկայացնում են կամ պառաւ սատանայ, կամ
անճոռնի հրէշ, կամ տգեղ ուղտ, կամ սարսափեցնող շուտոտ,
կամ զև և կամ մի ուրիշ բան:

Այդ մէյմունները այդպէս աւելի անբովանդակ են, բայց
կայ մի առանձին տեսակը, որ կոչւում է ղաղժի և ունի իւր
լուրջ բովանդակութիւնը: Մէկը հագնում է հաստ մուշտակ,
երեսին կապում ահագին մօրուք, գլխին դնում թէնջէրէ,
շալէ երկար գօտին իբրև ժապաւէն գցում ուսը և տէրողոր-
մեայի հատերը քաշելով մեծափառ նստում է բարձր սատրի
վրայ, պահանջում ընտանիքի անդամներին առաջը չօքել,
ձեռքերը կրծքերին դնել և ստիպում է իւր ամբողջ կեանքում
անմեղ և հանգիստ հայից, որ ասէ չեղած տեղից իւր մեղ-
քերը: Այդ ղատին, որ ներկայացնում է կամ թաթար բռ-
նակալը, կամ արաբական խալիֆան, կամ կրօնամուտ տաճիկը,
կամ կատաղի ենիչարին և կամ մի ուրիշ բռնակալ-արիւնար-
բու աւերող իշխան՝ իւր քննութիւնը վերջացնելուց յետոյ կամ
հրամայում է, որ իւր հրամանատարները այդ անօրէն հային
տանեն կախեն, ողջ ունեցածը թալանեն, կամ բաշխելով նը-
րանց անպէտք կեանքը՝ մեծ փրկանքներ առնում, հեռա-
նում է:

Վայ այն մարդուն, որ լանձն կառնի ղատի դառնալ:
Էլ ինչ հայհոյանք, էլ ինչ հարուածներ ասես, որ չորս բոլորից
չեն տեղում:

Իսկ նորահարս սիրահարուած ջահիլ աղջիկներն ու տը-
ղերքը, կամ մանկամարդ հարսներն ու երիտասարդները եր-
կար ժամանակ սպասելով բարեկենդանի ազատ, արձակ վար-
դապետութիւն օրերին՝ հաւաքուած մի տան մէջ սկսում են
պարը: Պարն առաջ սկսւում է խաղի եղանակով, որ երի-
տասարդներից մէկը կամ երկուսն ասում են, իսկ միւս մէկը

կամ երկուսը առնում: Խաղացողների թիւը շատանում է, գալիս է տիկ կամ տկզար իւր զրուգընացող ձայնով: Իսկոյն իմացւում է պարի մասին. էլ ջահել մարդ չի մնում գիւղում, թափւում են այդտեղ, բերել են տալիս գաւուր զուռնայ, ամբողջ տունը լցւում է, կանգնելու ու նայելու տեղ չկայ. ուրախութեան աղաղակների մէջ զուռնայի ձայնը հազիւ է լսւում: Աբեղաթող օրերին ազատ իրաւունք է սիրահարուած ջահել գոյգերին իրար ձեռ բռնել պար խաղալ: Նրազները դնում են, ամեն մի տան մեծ փնտուում է իւր ջահելներին, բայց ո՞վ է նրանց խօսքը բանի տեղ դնողը, հիմա էլ խո հասարակ օր չէ, բարեկենդան է. առանց ուշադրութիւն դարձնելու խաղում են: Առաջ, որ մի հասակն առած մարդ ճիպոտը կառնէր՝ ինչպէս որ այժը ոչ խարից, այնպէս էլ տղամարդկանց կանանցից կը ջոկէր՝ այժմս անկարող է. չլսելուց զատ հրորշ կէնին վրէն կը խնդան, պարիցը դուրս կանեն:

Պարի մէջ կարգը պահպանելու համար որոշւում է մէկը, որ երկար ճիպոտը ձեռին ման գալով քոթ տալիս է կանգնողի կամ ման եկողի գլխին: Անկարգը ցաւած գլուխը քորելով տփկում է տեղը:

Համարեա կէս գիշերն արդէն մօտենում է. պարը փայտոստ անելու համար հազիւ փախցնում են զուռնաչուն, և սրտերը բաբախող սիրահարուած ջահելները ցրւում են իրենց տները:

Եթէ բարեկենդանի առաջին շաբաթին օրական միքանի անգամ էր սեղան տրւում, երկրորդ շաբաթին, մանաւանդ վերջին օրերը, սուփրէն բոլորովին տեղից վեր չի քաղւում: Բաց են անում սերի, կարագի և այլ պատուական ուտելիքների պուտակների բերանը: Քէյփանին «հոգեպահուստ» ինչ որ ունի բերում է մէյդան. «էլ էստից ետեւ պահեմ քնչ պիտի էնեմ, մկներուն փայ պիտի դարձնեմ»:

Այդ օրերը շատերն սկսում են բարեկամներին ցերեկով այցելել և վայելել նրանց ճոխ սեղանը: Անկարելի է, որ փողոցով անց կենաս և միքանի հարբած ձիւնի մէջ զննող-

տուռով մարդ չտեսնես. ամեն ոք չխմած էլ մի տեսակ թրմ-
րած դրութեան մէջ է զգում իրեն և շատ արդարացի է այն
խօսքը, թէ «բարեկենդան օրեր է, խելքս գլխէս կորեր է»:

Հարս գնացած աղջիկներն այդ օրերը «տուն են բերած»
լինում հէրանցը, և սկեսրանց տան մէջ կրած նեղութիւնից,
կորցրած ազատութիւնից միքանի օր հազիւ շունչ են քա-
շում իրենց սիրելիների և ծնողների մօտ, մխիթարւում և
ուրախանում: Ըստ մեծի մասին փեսաներն իրենց նշանած-
ների (ամուսինների) հետ բարեկենդանի ցերեկները իրենց
տներանց տանն են անցկացնում:

Առաջները հոկտեմբեր ամսից առաւօտ-երեկոյ մութ, խո-
նաւ և տաղտկացուցիչ գոմի կամ գոմի-օդի մէջ սովորող
վարժատան տղէքը հազիւ սկսում էին երկու շաբաթ ազատ
շունչ քաշել: Մինչդեռ վարժատուն գնալու ժամանակ, գըր-
պաններում վէզի կտոր անգամ պահելու իրաւունք չունէին՝
այս օրերում պզի (սառույցի) վրայ վէզն ու կակալը շարած,
անաքէստանքը (սախկայ) ձեռներն առած՝ ազատ կերպով
չըրխացնում էին. խաղում էին խաղում և մի յարմար ժա-
մանակ ընտրելով՝ իրենց խալֆաների առաջնորդութեամբ մի
մի նուէր, մի ճիւղտ և մի շիշ արող ձեռքներն առած գը-
նում էին վարժապետին տեսութեան: Նուէրները տալուց
յետոյ նրանցից ամենահամարձակը առնում էր ձեռքը ճի-
ւղտը և ասում. «Է՛, դու մեզի շատ ես ծեծէ, հիմի սրէն
քուկդ է, պառկի». վարժապետը կէս ծիծաղով, կէս նեղա-
ցած չէ լսում. այստեղ միւսները վրայ էին թափւում, զօ-
րով պարկեցնում և ոտքերին ճիւղտի միքանի հարուած հասց-
նելով ասում. «Էլ չես ծեծէ մեզի, ասա՛»: «Ձէ, չէ», խոս-
տանում է վարժապետը: «Պէ, մեր փեշկեաշը»: Ուսուցիչը
նուէր տալով միքանի կոպէկ, ազատւում է:

Իսկ միւս փոքրահասակ, քերեկան, պզտի սաղմոս կար-
դացող աշակերտները, որ ոչ թէ վարժապետի, այլ և մին-
չև անգամ խալֆաների հետ չէին համարձակուել այդպէս
վարուելու, մի զոյգ գուլպայ, մի զոյգ պաճիճ (թոզլուկ), մի

Թաշկինակ, գաթալ, սեր առած գալիս էին իրենց վարժապետին տեսութեան:

Վարժապետը նրանց բոլորին, թէ մեծին և թէ փոքրին հրամայում էր հերթով կանգնել և երգել էր տալիս հանդիսականներին զուարճացնելու համար, ապա արձակում խաղալու:

Վերջին օրերը, որ իրենց ասելով միմիայն փորի օրեր են, կամ բարեկենդան՝ փորի կենդան է, ոչ թէ ժամ ու պատարագ չեն լիշում՝ այլ և պաս պահելն անգամ մտքերով չէ անցնում: Պառաւններն ու ծերերը, որ մեծ երկիւղածութեամբ օրէնք երկու անգամ եկեղեցի էին գնում, աղօթք անում՝ այսօր պասն ուտիսից չեն էլ ջոկում: Ժամում ո՞վ կայ. մի տէրտէր ու մի ժամկոչ, շատ-շատ մի հատ էլ տիրացու: Տէրտէրն ինքն ասում է, ինքն էլ լսում, և զուրս գալով եկեղեցուց՝ պատահողի վրայ նեղանում, յանդիմանում, բայց միևնոյն ժամանակ ինքն էլ քթի տակին ծիծաղում: — Է,՛ բան չունիս, տէրտէր. բարեկենդանք է, ժամս որն է. էսօր—էգուան մեծ պաս է, ժամի օրերը կուգան, ասեղ ցրքելու տեղ չի մնայ. էրթանք, էրթանք նես, մէ լրախիմ անուշ էրա, ես գիտեմ ցրտէն ու մինակութենէն մոռած կլինիս,— ձեռ առնելով՝ քահանային տուն է հրաւիրում պատահող գիւղացին:

Նշանած աղջիկների «ջուխտ աչքը լուս» սկստանց տանից էլ ինչ փեշկեաշներ ասես, որ չտեղան նրանց գլխներին. էլ փող, էլ ոսկի, էլ չիկիլայ, էլ թող, էլ վալայ, էլ ինչ թանգագին կտորներ: Նշանուած տղան էլ աներանց կողմից է ստանում. զոքանջը բաց է անում իւր սնդուկը, իոկ աները՝ քիսէն: Նոր խնամիները—նոր փափա—շարունակ իրար տանն են լինում, ուտում, խմում, հարսնցուն առաջ բերում, գլխների վերև կանգնեցնում, ուրախանում:

Շատերն էլ խնամախօսութիւնն ու նշանադրութիւնը բարեկենդանին են անում. յաճախ լինում են և հարսանիքներ:

Վերջապէս հասնում է բուն բարեկենդանը: Կիւրակի

գիշերը մօտիկ բարեկամները իրար մօտ հաւաքուած, ինչ որ ունին, ինչ որ մնացել է բերում են մէլդան. սուֆրէն տ-հագին դէզ է ներկայացնում, աման ղներու տեղ չկայ, այն-քան որ ուտելիքներն իրար վրայ են շարած: Իրար հետ սեղան են նստած ծերունի սկեսրայրը ու մանկամարդ հարսը, տղամարդ, կնիկ մարդ. բոլորը միասին վայելում են գաթայ, հալուայ, լոխում, հաւկիթ, հասութայ, սեր, կարագ, մատակի մածուն, նոր ծնած կովի դալ, հաւ, սագ, գառ, ոչխարի կամ կովի զաւուրմայ, քիւֆթայ, տոլմայ, փլաւ, եայնի... էլ որ մէկն լիշես, որ մէկն ասես: Սեղան նստող-ների կողքերն ուռչում են. վերջապէս կէս գիշերն անց հա-ւաքում են ամէն բան, իրար «ճարահատեալ» սրտով շնորհա-ւոր պաս ասելով ցրում տները *):

Յ. Մալխասեան.

ՏԵՍՈՆԸՆՊԵՌԱՋ

Տեառնընդառաջին ասում են «տէրնդագ»: Այս երեկոյին, ժամասացութիւնից առաջ գրեթէ բոլոր տներում խեծախ են պատրաստում: Բորֆում են կորեկ, սիսեռ ու ոսպ և հետը քիշմիշ խառնում: Խեծախ պատրաստում են գլխաւորապէս այն նպատակով, որ ատամնացաւ չստանան: Նշանած աղ-ջրկայ ծնողները ածում են խեծախը մի սկուտեղի վրայ, մէջ տեղը մեղը լցնում և շուրջը շաքարեղէն շարում, ապա վե-րան փեսայի համար մի ելակ, կամ մի գդակ, կամ մի գօ-տի և կամ մի թաշկինակ դնում և տան փոքրիկի ձեռքով ուղարկում փեսացուին: Խնամոնք պատում են փոքրիկին միրգ

*) Որովհետեւ բարեկենդանին ես գիւղերում չեմ եղել, ուստի խնդրել եմ պ. Մալխասեանին, որ տեղացի է, նկարագրելու աղջ, որի համար և՛ շնորհակալութիւնս եմ յայտնում:

և թէյ տալով, իսկ ուղարկուած խեծախը փեսացուն բաժանում է տնեցիներին և իւր ընկերներին:

Հէնց որ երեկոյեան ժամերգութեան զօնգակաները հրնչում են, գրեթէ բոլորը, տղամարդիկ և կանայք, աղջիկներն ու հարսերը գնում են եկեղեցի: Սրանցից միքանիսը բոլոր մատի մատնարմատի մօտ, երկու ջղերի միջև գոյացած փոսում ջուր են ածում և աշխատում առանց թափելու տնից մինչև եկեղեցի տանել: Եւ եթէ յաջողացնում են, կարծում են, թէ իրենց ամբողջ կեանքում բաղդաւոր են լինելու: Եկեղեցում նորապսակ երիտասարդները խաջհամբօյր են տալիս և վառում ջահ: Գրեթէ ամէն ընտանիք մօմ է գնում և երբ ժամասացութիւնը վերջանում է, միմեանց հրհրելով, խօսելով և կռուելով աշխատում են վառել մօմը ջահից և առանց հանգցնելու տանել տուն: Այստեղ, բակերում և հերթիկներում արդէն դիզուած են լինում խոտի կօյտեր, որ վառում են եկեղեցուց բերած մօմերով: Սակայն ամբողջ մօմը չեն վառում, նրանից միքանի կաթիլ կաթեցնում են գլխարկի մէջ, որպէսզի կայծակը իրենց չխփի, պահում են և կարկուտ եկած միջոցին վառում, որ կարկուտը կտրի, ինչպէս և երաշտ ժամանակ, որ անձրև գայ:

Այս ժամանակ ամէն կողմից տէրնդազի ծուխը քուլայ քուլայ վեր է բարձրանում: Ծերերն ու պառաւները ուշի ուշով նայում են թէ ծուխը ո՞ր կողմն է գնում, որովհետև այն կողմից է գալու սպասելի փեսացուն կամ հարսնացուն: Իսկ աւելի խորագէտները պնդում են. — եթէ ծուխը հարաւ կամ արևելք երթայ՝ հասկը լաւ է լինելու, իսկ եթէ հիւսիս կամ արևմուտք՝ վատ: Երեխաներից սկսած մինչև ծերերը թռչկոտում են տէրնդազի վրայով, իսկ աղջիկներն ու կանայք պտտում շուրջը՝ բոլորեքեան «Ոչ քորոտիմ, ոչ բորետիմ» ասելով: Իսկ միքանի սրիկայ երիտասարդներ էլ քղաւում են.

«Տէրնդազ, քուրդ ինձի տաս,

Ես պագնեմ, դուն զուրանաս»:

Մանր տղաներն ու աղջիկներն էլ յատուկ այս նպատակի

Համար գործուած գուլպաներ կամ արախչիներ են ձգում կըակը, որպէսզի շնորհք ստանան: Բայց սրանք բոլորը դադարում են՝ երբ նորապսակ ամուսինները գալիս են տէրընդազի շուրջը պտտելու: Հարս ու փեսայ միմեանց բռնած, ձեռներին զոյգ մոմեր, հարսի կողքին սանամայրը, փեսինը՝ կնքահայրը կանգնած, ձեռներին մի մի մոմ, երեք անգամ պտտում են:

Տէրնդազի շուրջը պտտեցնում են նորածին երեխային, որ քառասունքը լցուի: Իսկ ամուլ կանայք իրենց ուշխուրի ծայրն են վառում, որ երեխայ ունենան:

Երբ տէրնդազը հանգչում է, կանայք մոխրից տանում կճուճների վրայ են ածում, որ բարաքեաթը աւելանայ, տան հերթիկից ներս են շաղ տալիս՝ ասելով.

Կատուն նեսը՝

Մուկը դուսը,

որպէսզի մկները ջարդուին: Բանիմաց տանտիկիներն էլ նոյն մոխրից ածում են հաւանոցի հերթիկից ներս, որ հաւերը շատ հաւկիթ ածեն:

Գիշերը ճնճղուկները գալիս տէրնդազի մոխրի մէջ թաւալում են:

Մ Ե Ժ Պ Ը Ս

Բարեկենդանի կերուխումից գրեթէ յօգնած, երեկոյեան մի անգամ ևս կուշտ ուտում և հաւկիթով փակում են բերանները, ապա լուանում ձեռքերը, ողողում բերանը և պարկում երազներ տեսնելու: Որկրամուկները գիշերը միքանի անգամ վեր են կենում, ընթրիկի մնացորդներից ուտում և նորից պարկում քնում:

Առաւօտը շատ վաղ վեր է կենում տատը, մի երկար ճիպոտ վերցնում, ուրորում, մի ուրիշ կարճ ճիպոտ մէջը կապում, ծայրին մի սոխի գլուխ ամրացնում, վրան ախիլալալ—

իծու մազից պեխ և միրուք ունեցող տիկին — կապում, եօթ գոյնզգոյն թեպուր կոխում սոխի մէջ և կախում տան հերթիկի խաչերկաթից: Երբ երեխաները զարթնում են, տատը ցոյց է տալիս նրանց այդ և դողդողալով ասում. «Տեսէք, տղաք, ախալոչը էկեր է, չըլլի թը պասերտ ուտէք, թըչը քար կը ցկէ գլխներուտ»: Սակայն նոյն այդ տատը նստելով «տան» շէմքին, մէջքը դրսի դռան արած, ուտում է բարեկենդանից մնացածները:

Այդ օրը «վաքարուք սրբեցարուք»-ի օր է ասւում. պէտք է բոլոր ամանները լուալ, մաքրել, տուն տեղ դուրս ձգել, թափ տալ, քունջ ու պուճախ ուլել իստակել: Եւ ահա կը տեսնէք մի հարսը ամաններն է լուանում, իւղի, պանրի պուտուկները բերնքովայր կործում: Պէտք է ասել, որ մեծ պասին ուտիսուայ ոչ մի բան մնացած չի լինում. դեղի համար մի ֆունտ իւղ անգամ ամբողջ գիւղում չի գըտընուիլ, որովհետեւ ուտելունը ուտում են, մնացածը ծախում: Միւս հարսը տներն է հոգում, փոքր թոնիրը վառում, տատը պոչով ապուր եփում և տղամարդկանց կերակրելուց յետոյ հարեւաններին հրաւիրում և պոչով ապուր ուտեցնում:

Այդ օրը «բաղդ փորձուկ»-ի օր էլ է, ուստի գնում են միմեանց տուն երկու նպատակով, նախ՝ շնորհաւորելու մեծ տղասը և երկրորդ՝ փորձելու իրենց բաղդը, նայելով թէ ինչպէս կը հիւրասիրեն իրենց և կամ թէնչ կը խօսեն: Սովորաբար հետեւեալ խօսքերով են շնորհաւորում. «Շնորհաւոր պաս ըլլի, բարով խերով, դուով դրկցով ու բարեկամներով հառնենք սուրբ Յարութեան»: Բայց երբ փոքր ինչ գլխները տաքանում է, այնուհետեւ շնորհաւորութիւնը հետեւեալ բանաձևն է ստանում.

«Շնորհաւոր պաս:»

— Եփօր մերը գաս:

«Թասմ՝ րախի տաս:»

— Թը խելօք մնաս:

Ապա հաւաքուամ են մինի տանը և «տիկի» ներդաշնակութեամբ պարում ու մախոխը գովում:

Քաղաքում նշանած աղջկայ կերսանքը կաղին և շագանակ առած գնում են աղջկայ տունը «կաղին խաղալու»: Երկար «ջուխտ է թէ վարդ» (կենտ) և այլ խաղեր խաղալուց յետոյ, ընթրում են և վերադառնում:

Այնուհետև գրեթէ ամէն օր միատեսակ բոլոր գիւղացիները, մեծից մինչև փոքրը, տղամարդ և կին, մինչև ժամը 11-ը, այսինքն մինչև ճաշուայ ժամերգութեան աւարտը ծոմ են պահում: Զանգակները խփելուն պէս բոլորը եկեղեցի են թափուում, անհամբերութեամբ սպասելով աւարտին, երբ սաստիկ արագութեամբ տուն վերադառնալով՝ վայելում են պոչով ապուր, կամ մախոխ, աւելուկ, բողկ և այլն: Աւելի ջերմեռանդները միաժում են բռնում, այսինքն օրը միայն մի անգամ են հաց ուտում և ջուր խմում:

Երեկոյին դարձեալ եկեղեցի են գնում, վերադառնում իրենց համեստ ընթրիկն անում և հաւաքում միմեանց մօտ, յայտնի հասարակաց օդաները խօսելու, հեքեաթ ասելու: Ժամը դեռ 8 չեղած ցրում են տները և քնում: Առաւօտ վաղ ժամը 5-ին վեր են կենում, կենդանիներին դարմընում, (յարդ տալիս) և նորից հաւաքում օդաները, ուր խօսակցելով մնում են մինչև ճաշու ժամերգութիւնը:

Կիրակի օրը տան բոլոր երեսաները մի մի ճիւղոտ առած, ուրախ ուրախ բարձրանում են կտուրը և հերթիկից այնքան խփում ախալոչին, որ նրա թեպուրներից մին վայր է ընկնում: Երբ բոլոր թեպուրները վայր են թափուում, գալիս է ցանկալի դատիկը: Այսպիսով ախալոչը ծառայում է գիւղացիներին և՛ որպէս մեծ պասի օրացոյց:

Առաջ սովորութիւն է եղել, որ մեծ պասից սկսած մինչև սերմը գետին ընկնելը ամէն կիրակի խեծախ անեն, իսկ այժմ այդ սովորութիւնը վերացել է: Միայն դեռ մինչև հիմայ էլ ցանքից մինչև հնձի ժամանակը ամէն կիրակի հատիկ են անում, որ ցորենը չցորանայ:

Գրեթէ առանց բացառութեան մեծ պասին, կիրակի օ-

քերը պատարագը առաւօտեան ժամերգութեան կից է լինում և անշուշտ մինը «առնում է», այսինքն մինը խնդրում է, որ իւր հին ու նոր ննջեցեալների հոգու համար մատուցուի: «Առնողը» ուղարկում է քահանային գինի՝ բաժակի, և ալիւր՝ նշխարքի համար: Յետոյ էլ, որպէս ժամոց՝ տալիս է նրան 20—30 կ: Նոյն օրը գիւղացիներին էլ հոգու հաց է տալիս:

Մ Ի Ջ Ո Ւ Ն Ք

Միջունքի ուրբաթ երեկոն կոչւում է «Քառսուն մանկունք»: Այդ երեկոյ չափահաս աղջիկները հալուայ, գաթայ, խեծախ են անում և սկուտեղի վրայ դրած 10—20 կ. էլ փող, տանում նշանած ընկերուհու տուն: Այստեղ բոլորը միասին՝

Քառսուն մանուկը լճին,
Թագն ու պսակը ճտին,
Ինչ օր տուիր բաղնեցպանին,
Անոր կէսն ա ինծի տու:
Կամ

Քառսուն մանուկ, քառսուն կուս,
Քառսուն մանկանց մեղայ ես,
Ինչ օր տուիր բաղնեցպանին
Անոր կէսն ա ինծի տու:
Եւ կամ՝

Լիճը լճին՝

Քառսուն մանուկը ճտին

պսելով՝ ծունր են դնում և իւրաքանչիւր անգամին քառսուն հատ ունեցող համրիչից մինը ձգում: Երբ 40 անգամ ծունր են դնում, այսինքն երբ համրիչը մի անգամ ամբողջովին քաշած են լինում, նախապէս պատրաստած 40 քարից մինը մի կողմն են դնում: Եւ այսպէս, երբ կէս են լինում,

այսինքն $20 \times 40 = 800$ ծուներ դրած են լինում, սաստիկ խոնջած, նստում իրենց բերած հացը ուտում են և ապա կրկին շարունակում:

Երբ 20×40 ծուներն էլ դնում են, այսինքն $40 \times 40 = 1600$ ծուներ դրած են լինում, սաստիկ յոգնած, մատների կոճերը ուռած, նորից նստում տանտիրոջ հացը ուտում և ընկնում քնում են:

Առաւօտ այս աղջիկները միմեանց գլուխ են լուանում ի լիշատակ 40 մանկանց խեղդուելուն, հաց ուտում և իւրաքանչիւրը ստանալով տան տիրոջից մի զոյգ գուլպա՝ նուէր, գնում են եկեղեցի, որտեղից և ցրւում են: Այդ ամբողջ օրը կիրակի են բռնում:

ԺԱՂԿԱԶԱՐԴ

Ախալքալաքցիները Ծաղկազարդին «Ծաղկազարդար» են կոչում: Այդ օրը եկեղեցում օրհնում են ուռենու ճիւղեր, որ գլխաւորապէս բերում են նոր պսակուողները և բաժանում գրեթէ բոլոր ժամաւորներին:

Երեխաները խումբ խումբ, օրհնուած ուռի ճիւղերը ձեռներին շրջում են տները և ասում.

Ծաղկազարդար, ծառին զարդար,

Խունգ առէք, խունգ ծխեցէք,

Սև հաւէն հաւկիթ գուզեմ,

Կարմիր կովէն եղ գուզեմ.

Վէ՛վ օր տա՛յ՝ շէն մնա՛յ,

Վէ՛վ օր չտա՛յ՝ չորչորնա՛յ:

Միքանիսն էլ օրհնուած ուռի ճիւղով խփում են սրան նրան և ասում,

Քամու տեղ,

Սրտի դեղ,

որպէսզի հիւանդութիւնները փարատուին:

Քաղաքում երեսաները գնում են հիւսններից «կարկաչաներ»։ Սա փայտեայ փոքրիկ, աստամնաւոր գլան է, երկար կոթով։ Գլանի երկու ծայրին անց են կացրած մի մի գլանի բարձրութեան, 2—3 վերջով երկարութեան տախտակներ, միացած ուրիշ երկու տախտակով, գօտիներով։ Մի ուրիշ բարակ տախտակ էլ, մի ծայրով յենւում է գլանի աստամների վրայ, իսկ միւս ծայրով անցնելով երկրորդ գօտով՝ միանում առաջին գօտուն։ Երեսաները պատեցնելով «կարկաչա»ները, աղմուկ են բարձրացնում և միևնոյն ժամանակ երգում.

Կարկաչայ, կարին կաչա

Սև օձին սև սոմաթայ (ճիպոտ)

Խունգ առէք, մոմ առէք,

Տասերկու պատարագ էրէք։

Իմ կարմիր հաւկիթս դուրս բերէք,

ձերմակ հաւկիթս նես տարէք։

Կամ՝

Ճըռ, ճըռ, ճճեռնակ,

Ասու հալալ պիպեռնակ,

Ընկերս ընկաւ ծովը,

Ծովէն էլաւ ծիրանը.

Խունգ առէք, մոմ առէք,

Տասերկու պատարագ էրէք,

Իմ կարմիր հաւկիթս դուրս բերէք,

Տնեցիները սովորաբար հաւկիթ կամ հատիկ են տալիս։ Հատիկը, որ այդ օրը ամէն տուն պատրաստում է, խաշած մաքուր ցորեն է, հետը քիչմիշ, շաքարի մանրունք և ընկույզ խառնած։

Օրհնուած ուռը խնոցու, կաթի մէջ են ձգում, որ առատ լինի։

Այդ օրը նշանած աղջկայ փոքրիկ տեգրները մի կամ երկու ապասի (20 կոպ.) առած գնում են հարսի առունը։ Հարսը լուանում է այս տեգրիկի կամ ոտները և նոր գուլպայ հագցնում և կամ գլուխը և նոր արախշին ծածկում։

Տեգրները դնում են իրենց բերած դրամը տաշտի ափին, որ հարսը վերցնի:

Երեկոյեան, դռնաբացուկից յետոյ քահանան քարոզ է խօսում բարեգործութեան մասին, որից յետոյ տիրացուները գրակալը դնում և գրում են ժողովրդի խոստացած նուէրները եկեղեցուն, որից զայնում է 10—12 կոտ գարի և ցորեն, միքանի ֆունտ ձէթ, խունգ և մոմ:

ՉԱՐՉԱՐԱՆԱՅ ԶԱՐԱԹ

Չարչարանաց շաբաթում ժողովրդի ջերմեռանդութիւնը աւելի ևս զարգանում է և եկեղեցին զրեթէ միշտ լի է լինում:

Իմաստուն և յիմար կուսանաց տօնին աւագ տիրացուն տաօը տոմսակ է պատրաստում, որոնցից հնգի վրայ իմաստուն, իսկ մնացածի վրայ յիմար խօսքերն է գրում: Տասը կուսանաց առակը կարդալիս, տասը երեխայ, առաւելապէս երգիչներից, շապիկ հագած կանգնում են դասը, գրակալի շուրջը, մի մի վառած մոմ ձեռներին: Դեռ Աւետարանը չաւարտած՝ աւագ տիրացուն մի ափսէի մէջ լցրած այդ տոմսերը՝ առաջարկում է այդ տասը երեխաներին առնելու: Իմաստութեան տոմսը վերցնողը սաստիկ ուրախանում է և իւր ձեռի մոմը մինչև ժամասացութեան աւարտը վառ պահում: Ուրախանում են և՛ նրա ծնողներն ու ազգականները՝ որովհետև հաւատում են, որ գուշակութիւնը ճիշտ է: Բայց վնայ նրան, ում յիմար է գուրս եկել. իսկոյն նրա ձեռի մոմը մարում են և հէնց եկեղեցում ամէն կողմից նախատում նրան:

Չորեքշաբթի կէս գիշերին «ցաւիս վերջ» են ասում և մինչև միւս օրուայ ճաշի ժամերգութեան աւարտը լուռ մնում, որպէսզի այլ ևս ցաւ չունենան:

Աւագ հինգշաբթի օրը գլուխ չեն լուանում, որ չգրթ-

ւեն, սապոն չեն գործ ածում, որ կսկիծ չտեսնեն, եօթը հաւկիթ են խաշում և պահում զատկի կիրակի օրը ուտում, որ ատամները չցաւեն:

Երեկոյին, Ոտնլուալի ժամասացութեան ժամանակ գրեթէ ամէն մի տնուոր մի կամ երկու «խիար» (վարունգ, կրտոր), կարագ, ժիքանի հաւկիթ տանում է եկիղեցի և տալիս քահանային:

Քահանան այդ կարագի մի մասը օրհնում և բաժանում է ժամաւորներին, իսկ միւս, մեծ մասը և հաւկիթները, որ միքանի հարիւր է լինում, տանում տուն:

Ոտնլուալի ժամանակ քահանան չոքում է սեղանի վանդակի առջև, ունենալով իւր երկու կողքին մի մի տիրացու, որոնցից մինը Աւետարան, իսկ միւսը խաչ է բռնած լինում: Քահանայի առջև դրւում է կոնքը, իսկ տիրացուների՝ մի մի ապէ՝ խաչհամբոյր ձգելու համար: Նախ գիւղի առաջաւոր և հարուստ մարդը, որ ամենից էլ առաջ է կանգնած լինում, մերկացնում է աջ ոտը և մեկնում քահանային: Վերջինս լուանում է ոտը և միքիչ օրհնուած իւղ դնում վերան: Յետոյ սա համբուրում է Խաչն ու Աւետարանը և ամենաշատը հինգ կոպէկ խաչհամբոյր ձգում: Այսպէս՝ քահանան լուանում է բոլոր ծերունիների ոտները, և երիտասարդների, կանանց ու երեխաների ձեռները և իւղ քսում, ստանալով մեծամասնութիւնից 1—2 կոպէկ խաչհամբոյր, որով և գոյանում է մօտ մի ըուրլի չիսուն կոպէկ:

Օրհնուած իւղը քսում են աչքերին և ճակատին, իրենց կամ անասունների ցաւած լոկին, որ լաւանայ, մի կտոր էլ իւղի կարասի մէջ են ձգում, որ «բէարէաքէաթով» լինի:

Գիշերային ժամերգութեան ժամանակ, մանաւանդ մօմերը հանգցրած միջոցին ահագին տնկարգութիւններ են տեղի ունենում: Քաղաքում շատ անգամ երիտասարդները բռնում համբուրում են աղջիկներին, հանդերձները միմեանց հետ կարում, կռւում, ծիծաղում և այլն:

Միւսնոյն գիշերը դարբինները մի ոտի վրայ կանգնած, բոլորովին լուռ՝ եօթ ամրոցի դռներից հաւաքած երկաթից

շինում են ապարանջաններ, փոքրիկ մատանիներ, որ *անժըմի* են կոչւում: Միւս օրը այդ բոլորը եկեղեցու դռանը անխօս կանգնած վաճառում են: Անժըմին քաշ են տնում երեխաների օրօրոցից, իսկ ապարանջանները դնում աղջիկների և կանանց թւերը, որպէսզի ամէն չարից ազատուին:

Աւագ ուրբաթին կոչում են սուգ ուրբաթ: Այդ օրը մինչև ճաշ տօն են պահում, իսկ ճաշից յետոյ կանայք կար տնում, տղամարդիկ արօր քշում, դարբինները մեխ ծեծում, Յուդայի աչքը փորելու նպատակով:

Սակայն այդ օրը ուստայանկները չեն գործում, որովհետև եղեգն են տուել Քրիստոսի ձեռքը, դարբինները չեն աշխատում, որովհետև մուրճով են բւեռել Տիրոջը: Հիւսնները չեն տաշում, որովհետև Քրիստոսի խաչափաշտը տաշել են: Եկեղեցում երեսներին չեն խաչահանում, որովհետև ինքը Քրիստոսը խաչուած է: Ծունը չեն դնում, որովհետև Քրիստոս խաչին, իսկ Յուդան գետնին է, համբուրողը Յուդային է համբուրում:

Ջ Ա Տ Ի Կ

Շաբաթ օրը ժողովրդի մեծ մասը ծոմ է պահում և անհամբերութեամբ սպասում ժամերգութեան: Շատերն էլ գնում են քահանայի մօտ և ստիպում նրան շուտով սկսել ժամերգութիւնը, այնպէս որ շատ գիւղերում ժամը 4-ին արդէն պատերը լուծած, պրծած են լինում:

Այդ երեկոյի պատարագն էլ մինը «առած» է լինում, և քահանան, երեցփոխը, տանուտէրը և ուրիշներ գնում են դրա տունը՝ ընթրելու: Պատերը բանում են հաւիթով և ելնում, նայում արևին, որ «արևով ուտեն»:

Ս. Յարութեան գիշերը ծնունդին եղունկ-աշելու շնորհքով օժտուած են համարում: Նրա հայրը իսկոյն մի գառ է մատղում և նրա թիակները պահում, մինչև որ նորածինը

մեծանալով՝ կարողանում է աջ թիակի վրայ նայել և տեսնել կորած կամ գողացուած իրերի տեղերը:

Կիրակի վաղ առաւօտեան, երբ ժողովրդեան կարծիքով նահատակների վրայ լոյս է իջնում, գնում գերեզմանների վրայ մոմեր են վառում:

Պատարագի ժամանակ նշանուած աղջիկների ձեռքը տալիս են «չաթալ» մոմ: Սա մի ձուռի վրայ խփած մոմ է, որի վրայ ուրիշ չորս մոմեր էլ են ամրացրած:

Կիրակի օրուայ պատարագը ևս մինի հին և նոր նընջեցեալների հոգու փրկութեան համար է մատուցուած լինում, և գրեթէ գիւղի մեծ մասը նրա տանն են կատարում Զատիկը:

Հազից յետոյ քահանան շտապում է օրհնելու տները: Այստեղ «տուն» բաժնում, խոնջի վրայ դրուած է լինում թթխմոր, աղ, խունկ, հացահատիկներ, ջուր և այլն, իսկ խոնջի տակ՝ քաքոր, հաւկիթ և այլն, որպէսզի սրանք ևս օրհնուին և շտաանան:

Այնուհետեւ գնում են միմեանց տուն Զատիկը շնորհաւորելու. «Քրիստոս յարեաւ 'ի մեռելոց».—«օրհնեալ է յարութիւնն Քրիստոսի» տսում, ձեռք տալիս և համբուրում: Կանալք էլ նոյն կերպ շնորհաւորում են, իրենցից տարիքաւորների ձեռքը համբուրում, սրանք էլ նրա ճակատն են համբուրում. իսկ հասակակիցների հետ համբուրում են:

Զատիկը շնորհաւորելուց յետոյ խումբ խումբ հաւաքւում են կտուրները և հաւկիթ կռուեցնում, մանաւանդ երիտասարդներն ու երեխաները:

Նշանած աղջիկներին փայ են բերած լինում և սրանց տանը կեր ու խումբ, խօսքն ու ծաղրը անպակաս է լինում: Շուտով գալիս է և զուռնան, ու ամբողջ գիւղը կլոր պար բռնում սրանց կալերում:

Միւս օրը մեռելոց է. բոլորը, բացի աղջիկներից ու հարսերից, գնում են գերեզմանատուն, որ սովորաբար գիւղի մի կողմն է լինում, մէկուսի ընկած, և օրհնել տալիս գերեզմանները: Շատերը իբր ննջեցեալների բաժին տանում

են իրենց հետ փլաւ, տասրկած կարտոֆիլ, հաւկիթ, մեղր, և քահանայի ու աղքատների հետ ուտում գերեզմանի մօտ:

Զատկից մինչև համբարձում, երեկոյեան ժամերգութիւնից յետոյ այլ ևս չեն գործում, որ «հաւկուր» չլինին, այսինքն չգրկուին արևը մայր մտնելուց յետոյ տեսնելու կառողութիւնից:

Մ Ա Յ Ի Ս Ի 7-Ը

Այս օրը ամբողջ գաւառի համար ուրախութեան և «օէյրանի» օր է: Դեռ սրտ նախորդ օրը տանտիկիները շինում են եօթական քաքոր և դնում կտուրը, որպէսզի այդ օրը, մայիսի 7-ին, նայեն, թէ դրանց տակից որդեր պիտի դուրս գան թէ ոչ, որովհետև հաւատում են, որ եթէ դուրս գան, տարին «գովլըթուր» կը լինի:

Ուրիշներն էլ մի գդալ են ձգում հերդիկից ներս. եթէ բերնի վրայ է ընկնում, ասում են, թէ թանգութիւն է լինելու, իսկ եթէ մէջքին, էժանութիւն:

Եթէ այդ օրը անձրև է գալիս, աղջիկներն ու հարսերը հերարձակ կանգնում են անձրևի տակ, որպէսզի մազերը երկարին: Միքանիսն էլ այդ անձրևի ջուրը կաթի մէջ են ածում, յուսալով, որ կը մակարթուի: Այդ օրուայ անձրևը շատ առողջարար է, և ծովերի վրայ թափուելով՝ մարգարիտ է դառնում, որովհետև Եղիա մարգարէի արցունքներն է: Այդ օրը թէ աղամարդիկ և թէ կանայք աշխատում են լողանալ, որովհետև բոլոր ջրերը այդ օրը սաստիկ առողջարար են համարւում և կարող են ամէն տեսակ հիւանդութիւններից բժշկել: Այդ օրը լողանում են նաև՝ փերիները, լողանում է և՛ նրանց պահապան ծերունին: Սակայն սա ջուրը մտնելուց առաջ, վերցնում է իւր գլխարկը—սրբելւլան—որի շնորհով նա աներևոյթ է դառնում և դնում ջուր խմելու եկած կովերից մինի գլխին, երկու պոզերի միջև, ո-

րովհետև եթէ գետնին դնի՝ «թըլըսումը» կը կորցնէ: Եւ որովհետև փերինները և սրանց հետ նրանց պահապանը երկար լողանում են, ուստի կովերը վերադառնում են, տանելով իրենց հետ գտակը: Եւ եթէ մէկը, նախիրը վերադառնալիս մի ոտի վրայ եօթն անգամ պտույտ տալ, կարող է տեսնել ամենից առաջ եկող կովի պոզերի միջև դըրլած այդ սրբիւլլան: Կտրիչ տղան կարող է խել ալդ գըլխարկը և փախչել, միայն կովը կ'ընկնի նրա հետևից և եթէ հասնի, կը խփէ նրան իւր պոզերով: Անմիջապէս սրբիւլլան ձեռքից կերթալ և կովի խփած տեղն էլ միշտ ծակ կը մընայ, ինչքան էլ որ նոր շոր հագնի: Բայց եթէ կովը չհասնի տղային, սրբիւլլահը կը մնայ իրեն և այնուհետև միշտ կարող է ծածկել այն և աներևոյթանալ:

Բաւական մեծ դեր խաղում են այդ օրը և՛ պոչուոր պառաւանները:

Այդ օրը Ախալքալաքի և շրջակայ գիւղերի բնակիչները ուխտ են գալիս Ախալքալաքի արևելեան ձորում, գետի ափին գտնուած «ձգնաւորի Վանքը»:

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ

Ամբողջ գաւառը համբարձման «կաթնապրի օր» է կոչում և ամէն տուն այդ օրը կաթնապուր եփում:

Դրա նախորդ, չորեքշաբթի օրը, շատ վաղ, դեռ արշալոյսը չծագած՝ աղջիկները գնում են ստրերը և վիճակի երգեր երգելով՝ ծաղիկներ հաւաքում: Յետոյ մի կճուճի մէջ եօթ աղբիւրից ջուր և եօթական քար ու մի քիչ էլ ծաղիկ թերթեր են լցնում: Ասկա ծաղիկները գովելով մի մեծ փունջ են կապում, դնում կճուճի բերնին, փոքրիկ փնջերով էլ շուրջը զարդարում: Երեկոյեան, երբ աստղերը ելնում են, այդ կճուճը դնում են «աստղերի տակ» — բացօթեայ մի տեղ:

Նոյն օրը կանայք պասմայի (քաքորի շերտ) մէջ կող-

պած կողպէք են ձգում և կամ չափում և նշնում են մի որևէ խոտի բարձրութիւն: Միւս օրը, հինգշաբթի, հանում են կողպէքը և նայում.— եթէ ինքն իրեն բացուած է լինում, այդ նշան է, որ այդ տարին յաջողութեամբ պիտի անցկացնեն, իսկ եթէ փակ է մնացել, անյաջողութիւնը և հիւանդութիւնը պատելու են իրենց: Միւսներն էլ չափած խոտն են զննում, որ եթէ երկարացած լինի՝ բաղդաւորութեան, իսկ եթէ նոյնը մնացած՝ անբաղդութեան նշան է: Այդ օրը նորահարսերն ու նորատի կանայք Ծաղկամօր կիրակի են պահում, որպէսզի Ծաղկամարը, որ միքանիսի ասելով Վառվառէ կոյսն է, պահպանէ երեսաներին ծաղիկ և կարմրուկ հիւանդութիւններէց:

Վիճկըւոր (վիճակ հանող) աղջիկները խմբովին վիճակը— նախընթաց երեկոյին պատրաստած կճուճը— ինչպէս և՛ սալի մէջ դրուած ծաղկի փնջեր ձեռքերին պտտում են տները և ջուր, աւազ ու ծաղկի փնջեր բաժանում: Տնեցիներն այդ ջուրն ու աւազը լցնում են խնոցին, որ կարագ շատ լինի և յետոյ մի որևէ նշան, օր. բալանի, կոճակ, մատանի և այլն, ձգում վիճակի մէջ, որ իրենց համար էլ վիճակ հանեն: Սրտնից յետոյ աղջիկներին էլ տալիս են պանիր, հաւկիթ, կաթ: Վիճկըւորները երբ այսպիսով բաւական բան հաւաքում են, զնում են իրենցից մինի տունը, այդ պաշարեղէնով կերակուր եփում, ուտում, խաղում, երգում և պարում:

Վիճակը մնում է այս տանը մինչև միւս, «դէմի» հինգշաբթին, երբ հաւաքում են մի ծաղկալից դաշտ և կամ մի կալ. աղջիկներից մինը դառնում է հարս, այսինքն բոլորովին լուռ նստում է, առնում վիճակը գիրկը և երեսը ծածկում մի քողով: Միւս աղջիկները նստում են նրա շուրջը և խմբով վիճակի երգեր երգում: Իւրաքանչիւր երգից յետոյ հարսը վիճակի միջից մի նշան է հանում, որը և՛ տալիս են տիւրոջը, միանգամայն երգուած կտորից գուշակութիւններ անելով: Երբեմն էլ երիտասարդների խմբեր գալիս են երգով մրցե-

լու աղջիկների խմբի հետ և փոփոխակի երգելով աւելի շուք տալիս հանգիսին, որ սովորաբար պարով է աւարտուում:

Ժողովուրդը հաւատում է, թէ լոյս հինգշաբթի, կէս գիշերին, բոլոր ծաղիկներն ու խոտերը սկսում են միմեանց հետ խօսիլ և ասել, թէ իրենք ինչ ցաւի դեղ են կամ իրենց արմատի մօտ քնչ կայ: Եւ ով շահմար օձին խփում, երկու հաւասար մաս անում ու պոչի կողմինը ուտում է՝ նա շնորհ է ստանում այդ ծաղիկների լեզուն հասկանալու: Այսպէս՝ Լոխմանին, որ կերել էր շահմար օձի մի մասը, շատ լաւ հասկանում էր ծաղիկների լեզուն: Սա մի անգամ իւր աշակերտների հետ այդ երեկոյ ծաղիկներ է ժողովելիս եղել: Սշակերտներից մինը, որ ցոյց էր տալիս թէ ոչինչ չի հասկանում, մենչդեռ ամէն ինչ հասկանում էր, վերցնում է մի ծաղիկ: Իսկոյն Լոխմանին, որ չէր կամենում աշակերտներին բան սովորեցնել՝ միակ գիտունը մնալու տենչով, հասկանում է, որ նա արդէն բաւական բան է սովորել, խփում, սպանում է նրան:

ՎԱՐԴԱՎԱՌ

Վարդավառին, ժողովրդի բարբառով Վարդեւորին, միմեանց վրայ ջուր են սրսկում, «Վարդեւոր անում»: Ուրիշներ աղաւնիներ են թռցնում և կամ զոհում: Քաղաքում վարդի մեծ փնջեր կապած տանում են եկեղեցի և դնում սեղանի առաջ:

Պատահում է, որ հասարակութիւնը մի կամ երկու եղ է մատղում, սակայն այս գաւառում այս առիթով մի առանձին ծէս չի կատարւում:

Ս. ԳԵՈՐԳ

Այս տօնը ժողովրդի բարբառով կոչուում է Ժուստօն:
 Այդ օրը ո՛չ ոք բան չի անում, վախենալով որ կը ծռուի:
 Պատմում են, թէ շատերը բան են արել և անմիջապէս
 ձեռքերը, ոտները և այլն ծռուել են: Եթէ ստիպուած են
 մի բան անելու, պատժից ազատուելու նպատակով գործից
 անմիջապէս լետոյ մի քիչ գարի են ցանում: Հաւատացնում
 են, թէ այդ ցանուած գարին ծռուն է դուրս գալիս, կրե-
 լով իւր վրայ Ս. Գեորգի պատիժը:

ՀԱՅ ԳՐԶԱԳՐՆԵՐ

Ախալքալաքի գաւառի հաւոց գրեթէ բոլոր եկեղեցիներում
կան մի կամ միքանի ձեռագիր Աւետարան, Աւամաւուրք, Մաշտոց
և այլ կրօնական բովանդակութեամբ գրքեր, որոնք բաւական լաւ
են պահւում: Այս Աւետարաններից միքանիսը չալտնի են իրենց հրա-
շագործութիւններով և բաղմամբիւ ուխտաւորներ ունին: Այսպէս, օ-
րինակ, Կուռնաշէթու «Սուրբ Գրիգոր Աւետարանը» տարին երկու
«ղէրի» ունի, իսկ Դիլիսկալի, Սուլղալի, Ճանճալի աւետարանները
իւրաքանչիւր կիրակէ բաղմամբիւ ուխտաւորներ ունին: Բոլոր ձեռա-
գրերը, ինչպէս և շատ եկեղեցական սպասներ և իրեր, օր. Կուլիկամի
և Պալխօլի գեղանկար վարագույրները, սրբոց պատկերներ, սկիհներ
քերուած են Էրզրումից և բաւական զգուշութեամբ պահւում են: Յա-
ւալին աչն է, որ աւետարաններից միքանիսն ընկել են մասնաւոր
անձերի ձեռքը, որոնք իրենց տունը ուխտատեղի են դարձրել և օգ-
տւում են առատ խաչհամբուրներով: Նոյն իսկ իրենք քահանաները,
փոխանակ ուրիշներին ալը արգելելու, իրենք են անում: Բզաւէտ
գիւղի քահանան իւր տան մի անկիւնում դարսել է մի երկու ձեռա-
գիր, միքանիսն էլ տպած աւետարաններ և «Օխթն Ախպէր» անուամբ
հռչակել, աչնպէս որ թէ իւր, և թէ չըջակալ գիւղերից բաղմամբիւ
ուխտաւորներ զալիս են ուխտ անելու և բաւական խաչհամբուր
ձգում, որը քահանան իւր պէտքերի համար է գործ ածում, մինչդեռ
գիւղի եկեղեցին մի հին, վրաց եկեղեցու աւերակ է և կարճ ժամա-
նակից կը քանդուի. փող էլ չունի՝ որ նորից շինեն: Այսպէս և Օւա-
ւէրտի, Սաթխալի և այլ տեղերի քահանաները՝ Միքանիսն էլ, ինչ-
պէս Դիլիֆի Տեր Բարդուղիմէոսը՝ ձեռագիր աւետարան չը գտնե-
լով, Վենետիկում տպած մի հին, կէսը թափած աւետարան է բաղ-
մացնում և շահում: Այսօր ամբողջ Դիլիֆը տէրտէրանց «Փոքրիկ
Աւետարան»-ով է երդւում:

Բացի կրօնական բովանդակութեան զրքերից, որոնք սակայն հետզհետ անհետանում են, որովհետև սովորութիւն է դարձած նշնջեցնել քահանայի կրօնքին դնել և հետը թաղել, կան և բժշկարաններ, Սոցիմոնի, Ռամ ձգելու գիրք և այլն:

ԳՐԶԱԳՐՆԵՐԻ ԿԱԶՄԸ

Առաւելապէս եկեղեցիներում գտնուած ձեռագիր Աւետարանները գեղեցիկ և ամուր կաղմ ունին, որոնց երեսները զարդարուած են արծաթէ քանդակներով: Աբապէս Վաչիանու եկեղեցում կալ բամբակիաջ թղթի վերաջ բոլորագիր և ութածալ մի Աւետարան, որ գրուած է ԶԽԸ (1499) թուին «ի դուռս սրբոյն Գէորգայ»: Սրա կազմը, որ նորոգուած է հայոց ՌՀԱ (1612) թուին, Ս կարապետու դռանը, ընկուզենու բարակ տախտակներից է, ամբողջովին կաշիով սլատած: Առաջին երեսում արծաթի վերաջ քանդակուած է Քրիստոսի խաչելութիւնը, զլխի աջ կողմում արեւ, ձախում՝ լուսին, կողքերին Մայր Աստուածածին և Մարիամ Մագթաղենացին:

Միւս երեսում քանդակուած է Ս. Աստուածածինը՝ Քրիստոս գիրկը, երկու հրեշտակներ թագ բռնած զլխին, կողքերում մի-մի կերոն: Գրքի բերանին մի վերջով լաչնութեան արծաթեալ փականք է, վերան չորս աւետարանիչների անդրինքի քանդակուած: Մէջքը պատած է ութը կարգ միմեանց հետ միացած արծաթէ հատերի չարքերով:

Սուղալի եկեղեցումն էլ կալ մի աւետարան, բամբակէ թղթի վրայ, 16 ծալ, բոլորագիր, Պետրոս դպրի գրած: Թուականը անուշտ է: Նշանաւոր է կազմը.—բարակ կաշեպատ տախտակներ, երեսը արծաթէ քանդակներ: Առաջին երեսում քանդակուած է դուրս ցցուած երկու խորանձակ կամար՝ մօտերը մի-մի հրեշտակ, կամարի ներքեւ սկիհ, վերան Քրիստոսը՝ խաչուած, աջ կողմը լուսին, ձախը արեւ: Լուսնից ներքեւ Աստուածածինը, իսկ արեւից ներքեւ Յովնան: Նէս առաքեալը՝ ձեռքերը կրծքին: Այս քանդակի տակ փորագրուած է «լշտակ է արծաթապատ սբ. աւետարանս հնգւցլ մհի մրտախն և կողակցոյն»:

Միւս երեսը՝ նույնպիսի երկու կամարների տակ, մի-մի կերոն, մէջտեղը՝ Ս. Աստուածածինը՝ Քրիստոս գիրկը, աջ ձեռին պսակ, զլխին թագ, որի երկու կողմը մի-մի հրեշտակ են կանգնած: Սրանից բարձր՝ ամպեր, միջից Հայր Աստուած ձեռքերը դէպի Ս. Աստուածածինը պարզած:

Քանդակի տակ փորագրուած է. «Նշխարէթին, որդւոցն մէի Անտոնին և Յարութիւնին ՌՄԾԸ. Մարտի ժթ-ին»:

Յիշենք մի քանի նշանաւոր գրչագրներ ժամանակագրական կարգով:

ԺԴ. ԴԱՐ

Դիլիսկայ գիւղի եկեղեցում կայ քառածալ, բամբակի թղթի վրայ երկշար, բոլորագիր տառերով գրուած մի Աւետարտն, որ զարդարուած է Քրիստոսի մարգեղութեան 14 և չորս աւետարանիչների եօթը պատկերներով: Սա կոչոււմ է Ամենափրկիչ և ամէն կիւրակէ բազմաթիւ ուխտաւորներ ունի: Աւետարանի վերջը գրուած է.

Ինչքն գիտէ տէրն կալուն, որ ի չալքէն մինչև ի նուն՝ ոչ է կտրած գրիչս 'ի բուն:

Փառք քեզ անսահման անուն և անզուգական անձնաւորութիւն հալոյ և որդի և սուրբ հոգի: Որ ետուր կարողութիւն մեղսակարգ գծողի Գրիգորի բանի խնդրողի հասանել չաւարտ ալամ աստուածախօս տառի: Որ շարագրեցաւ ի խնդրոյ աստուածասէ՛ր և երկիւղած քահանայի յովհաննիսի՝ բարեպաշտի: Զի որք աստուածալին սիրոյն փափագեալ հետևին միշտ չարազուարճաբեր կրանանք խորհին չաւրէնս տեառն ի տուէ և ի գիշերի: Ըստ նմին աւրինակի և սրբասէր քահանայն յովհաննէս միշտ և հանապազ բորբոքէր սուրբ և տիեզերաքարոյ աշխարհակեցոյց քառավտակ սուրբ աւետարանիս և ըստ բնաւոր բարուց բարւոյն ախորժական մտաւք մեծաւ տնէմամբ ստացաւ զսա՝ անջնջելի արձան: Ի մխիթարութիւն անձին և ի չորս փրկութեան: Ոչ ունելով մանկունս ըստ մարմնոյ՝ ստացաւ զսա որդի ըստ հոգւոյ՝ զաւակ ի սիոն ըստ մարգարէին և չիշատակ բարի չեղուսաղէմ: Որով մարթասցէ ժառանգել զերանութիւնն անվախճան: Եւ ես չոքնամեղս և փծունս ի գրչաց Գրիգոր պիտականուն վարդապետ՝ տեսեալ զփափագ և զսէր սորա առ նա՝ չանձն առի և չանկ հանեալ կատարեցի ըստ իմում կարի զխնդիր սորա. չնորհաւք և ողորմութեամբն Աստուծոյ: Ի թուականիս հալոց՝ ի ՊԽԲ՝ ամի, չամեսանն արեգի: Արդ՝ եղև սկիզբն սորա 'ի վանս սուհարայ՝ որ ալօմ կոչի խառաբաստայ՝ ընդ հովանեաւ հոլակապ և հոչակաւոր բարձրաբերձ և պալծառաչէն սուրբ եկեղեցոյ՝ որ չանուն սր՝

տիրամաւրն լուսոյ կառուցեալ կայ և աւարտեցաւ 'ի վանս ցիպնալ ընդ հովանեաւ Սուրբ Ստեփանոսի և Վասիլ թագաւորի Սուրբ Նըշանի՝ որոց խնամաւքն աւարտեցի։ Արդ աղաչեմ զամենեւեան, որք պատահէք սմա՝ տեսութեամբ կամ աւգտութեամբ լիշման արժանի արարէք զվերոյ ասացեալ պատուական քահանայն զՅոհանէս։ Որ ստացաւ զսուրբ աւետարանս 'ի հալալ արդեանց և չարդար վաստակոց իւրոց լիշատակ բարի իւրն և ծնողաց իւրոց։ Ստեփանոս քահանայի և ամուսնոյն յովանիսի ուսուի։ Որոց ողորմացի Քս Ած՝ ալժմ և չաւորն աներեկի։ Նաև թարմատար զըշիս Գրիգորիս և իմոցն ամենայնի։ Ամէն։ Նաև զբարեմիտ հեղահողի և զսրբասէր աբեղայն զընքստակէս կոկաւղ քարտիս՝ լիշեցէք՝ և ած ողորմի ասացէք նմա։

Եւ արդ՝ զնեղութիւն ժամանակիս՝ ոյ կարէ ասել՝ կամ ընդ գրոյլ արկանել։ Զմահ և գերութիւն, զսով և զսասանութիւն։ Զոր կրեմք ազգս քրիստոնէից ի յալասեռ անաւրինաց և անհաւատից։ Զի շարժեցաւ տուն խորազմին առ հասարակ ցեղ թաթարին, զալ աւերել և ապականել զաշխարհս ամենայն։ Եւ մենք ի յահէ նոցին սասանիմք, և աւր ըստ աւրէ մահու ակն ունիմք, և հաւատալով հայցեմք չաւ. փրկել զմեզ չաչնմ ահագին սպառնալեացն։ Այլ և ըղղառնագին վիշտս, զոր կրեմք 'ի մերոց իշխանաց. ի թուրքէ և ի քրդէ. լընտանեաց և չաւտարաց 'ի ներքուստ և արտաքուստ անասելի և անպատմելի։

Այլ զի և կաթողիկոսքն մեր՝ զերկոսին սպանին 'ի միում ամի, Հերու զտէր Թէոդորոսն 'ի Սիս սպանին և մինչդեռ տարին չէր վճարել՝ զտէր զԱբարիայն ի չոստան քարկոծ արարին. թող զայլ նեղութիւնս զոր ընդ մեզ անցուցանեն։

Ողբ ի գծողէս բան.

Եկալք ողբասցուք եղբարք զչարութիւն ազգին նետողաց, Բամք հալաստանեաց. զառնացեալք ի չանաւրինաց, Գանձըն վնասակար բուսեալ՝ չանդաստանս մեր հալաստանեաց. Սիղաչոր *) առնեն ըսմեզ զրկելով ի մեր հայրենեաց, Արամ և Նփրեմ լըծեալ հալածեն ըզ տունս չուդայեանց Թալամ աւրինակի սոքա, թորգոմեանք և ազգն մարաց. Սաստիւ տազնապեն ըզմեզ՝ նեղութեամբ ի չամէն կողմանց, Գլուխ ոչ գոլով հալոց, վշտացեալ չամենայն դիմաց Բաթունք ժողովոյս մերոյ զմեզ լացէք ի ձեռս ալլազդեաց. Ի թիւ ութ հարիւր հալին՝ քառասուն և երկու ամին։

*) Բարձրում կարմիր թանաքով խիւ

Գառինն աստուծոյ վկայ զհայրապետն մեր արարին.
 Որդիք հագարու զարմին չարաչար զմեզ խոցոտեցին.
 Բամեալ ժողովուց հալոց ըզ գըլուխն 'ի մեզնէ բարձին:
 Ի հնգետասան աւրին մեհեկի չորեքշաբաթին,
 Էկին պատեցին զմեր տէրն և լատեան մահու մատնեցին,
 Վասն Քսի սպանին, զի գլխաւորքն քրիստոնէին
 Առին բաղանիսն ածին, առաջի պիղծ ամիրաւին,
 Սաստիկ չարախաւսէին, թէ հարեալ է զա զմեր զադին.
 Նա պիղծ ամիրաւն ասէր ուրացիր զՔս կենդանին.
 Զխաչեալ թագաւորն անմահ ըզկապաւղն երկնից կամարին.
 Արդ սբ հայրապետըն մեր՝ դաւանէր զորդին միածին:
 Քրիստոս է ՈՅ հաւրիս արարիչն չաւիտենին,
 Ահա հաւատա՛մ ըզ նա փառակից հոգւոյ ճըշմարտին.
 Բամիցն հրաման տըլին առնալն, և մոլնալ զադին
 Իսկոյն խոցեցին ըզ տէրն և ընծան պէս գոչեցուցին
 Առին բաղանիացն ելին և քարիւ ըզգլուխն հարինք
 Կապած էր չըւանն ի վիզն, զոր առեալ ի քարչ տանէին
 Անչափ զնա հարին սրով և քարիւ մինչ կատարեցին,
 Թաւալ ի փողոցն արկին. զմարմին մեր պատրիարզին
 Ուղեղըն ցրուեալ գըլխին՝ ըզգագաթն վերացուցին,
 Ղամպար վառել կամէին ի չալրել ըզնըլխարս մեր տիրին.
 Իսկ ամիրապետն ասաց զնա տանել 'ի վր հալրենին
 Կական լալնժամ ըռամին հառաչմամբ չերկիր հնչեցին
 Որ ի քարկոծման ժամին փախուցեալ զաղիալ թաքչէին
 Սաստիկ էր լալին ճոցին. կոծ և աշխարն ի վերալ տիրին
 Իբր ըզտէրունեան աւրին դստերացն եեմին:
 Նման նախապկալին վըկալեալ մեր տէրն չոստանին
 Աւաղ ըզմեզ ասեմ եղբարք, որ հասաք չաւուրս ահագին:
 Խոց վիրաց առաք ուժդին չալասեռ ազգէ հրամանին:
 Թող մեզ խաւարի ալսաւր. լուս լուսնին և ակն արեւին
 Աստանաւր և մեք եղբարք կոծեացուք զաղէտս ահագին,
 Մեծահանգէս աթոռին սիս անուն վիճակ մեր վեհին
 Ալ և զհայրապետ նորին զտեղապահ սուրբ լուսաւորչին
 Բամից բոլորից հԱլին զտէր Թորոսն անղէն սպաննեցին
 Ալն էր հերունի ամին և զմեր տէրն ի տարեւցին
 Յայտ ի ահագին վըշտին՝ մեք վիրաւք հարաք դառնագին.
 Տէր Զաքարիա. բարի, նահատակ եղեր Քսի:
 Տէր Զաքարիա արի խաչակից եղեր Յիսուսի:
 Տէր Զաքարիա ընտրեալ քաջ հովիւ նման Քսի.

Վասն մեր բարեխօսեա առ Քրիստոս տէրն ամենաջնի.
 Շնորհել մեզ հովիւ բարի զհարազատն քո սիրելի.
 Զտէր Դաւիթ հոգւովն արի, լի շնորհաւք յաջորդ աթոռի.
 Պահել անսասան չերկրի լամեր ամս ժամանակի.
 Այլ և երգաւորս տաղ Գրիգորի անձին եղկելի.
 Մասն ընդ քեզ պարգեւեցի, լաննախանձ մեր տեառն էն ձըրի.
 Ամէն և այս եղիցի անլաջաւղ դրանս ընդունողի.
 Սուրբն Յովհաննէս արծրւան լման թռեաւ մտաւք անհասական.
 Առ ի պատմել բանին մարդկան զանճառն էլիցըս հանրական.

Վաչիան գիւղի եկեղեցում կայ ութածալ, մագաղաթէ Աւետարան, երկէջ և բոլորագիր. գրել է Յովհաննէս քահանան «ի յստոյգ աւրինակէ, կենաւք տառապանութեւք և բազում պանդխտութեամբ: Ի մեծ թուիս ի յեղանական շրջագայութեան. արեգական ստոր իջիւք երկնաչու ճանապարհաւ յերկնից յերկիր հայելով ըստ արարչութեանցն. չափեալ յեւանելոյն աղամայ ի դրախտէն զու: և զճառ ամ ըստ եօթանասնիցն որում մեք վարիմք, և է ի մարդեղութենէ բանին այ անժամանակ էին և փրկչի յի քի ամս ուլթ (1339): Իսկ ըստ թուոյ խոսրովային յաբէթեանս տոմարի չձգ: Եւ էր մեծ շրջանին միտ: Ի յառաջնորդութեան տր զաքարիայի: Եւ ի յաշխարհակալութեան մեծ ինքնակալին Մահմուտ խանին որ տիրէ բազում ազգաց ունելով է ծովէն Պոնտոսի մինչև ի ծովն Կազբից և մինչև ի գետն Ջահուն կոչեցեալ: Ի կաթողիկոսութեան հայկազանց սեւից Տո յակոբայ. և ի թագաւորութեան լեւոնի: Նստեալ 'ի գահն Կիլիկեցւոց զոր տէր ած պահեսցէ անստանելի զաթոռ հայրապետական և զթագաւորական զի յիշել զանուանս նոցա ստանել ս ա ք ը ի ն և ոչ ևս երևին թշնամիք ճշմարտութեան: Այլ և գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի գաւառիս բրզնունեաց. ի գեղո՞ւ տո ափն ծովու, որ կոչի աղէթ ընդ հովանեաւ սրբոյ Կարապետին, ի վայելումն եղբաւր որդոյն իմոյ Պետրոս քահանայի»:

Ապա խնդրում է յիշել իրեն ու իրաններին, որից յետոյ սրա եղբայր՝ Սարգիսը գրում է.

«Ի չափս ամի թուաբերութեանս հալոց չղը ի դառնացեալ և ի վշտացեալ ժամանակիս՝ չորում զաւրացեալ է ազգն Իսմաէլի և բազում նախատանաւք և արհամարհանաւք տանջն և նեղեն զազգս քրիստոնէից. մինչև զոմանց ինչս չափշտակեն և զոմանս տուգանեն և զոմանց տունս բուխտանաւք և հերձաւք և զուր բանիւք աւերել ջանան. զոր և սմա իսկ դանիէլ տանուտիրոջս բազում անգամ արարին. որ ի սուա և 'ի զուր մատնեցին և հազար դահեկան առին. և սա սրտի մտաւք և չաւար կամաւք վասն քի սիրոյն ետ զաչն ոռ. և ոչ տրտմեցաւ. զի զիոխարէնն առցէ հարիւրապատիկ և հազարապատիկ և բիւրապատիկ աչս և 'ի ս. դատաստանին ամէն. Բալց գըրեալ իսկ է 'ի սուրբ աւետարանիս թէ ընդ ոռ. դատարկ բանից զորս խաւսեցին մարգիկ տացին համար չաւուրն դատաստանի զոր արժանի է կրել հերձասացն և բուխտանասացն և զուր մատնաւդն, զպատիժ պատուհասի չարդար դատաւորէն քս և ընդ չուղալի և ընդ խաչահանուացն մատնեսցին 'ի հուրն անշէջ և որդն անքուն և 'ի տարտարուն ներքին և թողութիւն մի լիցի նոցաւ ամէն»:

Եւ արդ սա՝ դանիէլ տանուտէրս ստացաւ զսուրբ աւետարանս չիշատակ հոգոյ իւրոյ և ծնողաց իւրոց խաղութնի և շնոյմորի և կենակցին իւրոյ Թաճին և զաւակացն Խաղութնի և Խեթնի և առիւծուն տարաժամ հանգուցիւրցն ի քս և ալ զաւակացն մեծի և փոքու և ոռ. չարեան մերձաւորաց և ետ զսա անջինջ չիշատակ 'ի գեղէցիկ և չատուածաբնակ տաճարս ցղնոյ մեծի աչն սուրբ Աստուածածնին, որ հանապաղ մանկունք սորա հրճուին սովաւ լընթեռնուլըն զսուրբ աւետարանս:

ԺԵ. ԴԱՐ

Արագովա գիւղում արժ. Կարապետ քահանայ Ռայիսեանի մօտ կալ ութածալ, բամբակեայ թղթի վերայ մի շար բոլորազրով գրուած «Մատենան աստուածային, որ կոչի Հարցմունք»։ Դրել է Յովհաննէս «տկար և փծուն գրիչ պիտակ անուն աշակերտը» մի ոմն Երեմիայի համար «Ի թուակաշնութեան հայկազեան տոմարի պ. երրդի. Կ. երրդի Դ երրդի (1415) լերկիրն Արծրունեաց ի վանքս որ կոչի սքանչեւագործ, ընդ հովանեաւ սբ խաչիս սքանչեւագործի, Օծեալ ձեռամբ առաքելոյն Թադէոսի»:

Աբուլ գիւղի եկեղեցում կայ քառածալ, բամբակեայ թըղթի վրայ երկար բոլորագրերով գրած մի Աւետարան «սուրբ Մինաս» անուամբ:

Սկզբում կան իւղանկար 11 պատկերներ, որոնցից մէկը Աւետարան արտագրող Թումայի, մէկը ստացուի Կիրակոս կրօնաւորինն է, իսկ միւսները սրբերի են:

Գրուած է «Թումայ մեղուցեալ գրչի մեղսամած մատամբ 'ի յածաբնակ և յանառիկ կղզիս Աղթամար, ընդ Հովանեաւ սբ խաչիս և սբ նշանիս և աստուածամուկս սուրբ գեղարդեան 'ի Հայրապետութեան տա Դաւթի Հայոց 'ի ՊԿԷ (1418):

Գրչագրի վերջը աւելացրած է.

«Կամաւ ամենակալին աչ հաւր և որդուց և հոգւոյն սրբոյ: Ի դարս վերջին և 'ի ժամանակս չար և անբարի ի թուականութեան հայկազեան տումարի պճա լանիշխանութեան արարադեան գաւառիս: Յիր և ցան եղեալ՝ տարաշխարհիկ 'ի մէջ անագորուշն և անգութ աղգին վրաց: Արդ ի լալս և ի սոչն ժամանակի, լեպիսկոպոսութեան արհիական աթոռոյս Բըղնուլ տէր Յովհանէսի: Ես Ծատուր ծառաք ծառալիցն Աստուծոյ, նախարար՝ վերակացու և առաջնորդ քաղաքիս Բընուլ և ամուսին իմ Սարիբէկ հասեալ 'ի ժամ ծերութեան, ակն ունելով ելից 'ի կենցաղուս ջերմեռանդ սիրով ստացաք զսուրբ աւետարանս՝ մեզ և նախնեաց մերոց լիշատակ լաւութեան կտակ անվախճան կենացն, պաշար և առաջնորդ՝ երկնաչու ճանապարհին: Ի հալալ արդեանց մերոց՝ զաւակ 'ի սիրովն, և դանձ անկողոպտելի ի վերինն երուսաղէմ: Եւ ընծալեցաք զսա մեծ սիրով արհեական աթոռոյս Բընուլ և երկնահանգէտ մաւրս լուսոյ սբ Աստուածածնիս: Յիշատակ հոգւոց մերոց:

ԺԵ. ԴԱՐ

Սաթխա գիւղի եկեղեցում կայ «Ամենափրկիչ» անուանուած քառածալ, բամբակեայ թղթի վրայ երկաթագրով՝ երկշար գրուած մի աւետարան, զարդարուած աւետարանիչներ չորս պատկերներով: Գրել է Յովհաննէս գրչիկը պկթ-Թուի (1420) «ի Հայրապետութեան Հայոց տեառն Յակով-

բայ և յեպիսկոպոսութեան տեառն Խաչատրի արհեսպիսկոպոսի վերադիտող հայցունեաց գաւառի:

Վերջում ասուած է.

«Ջվերջի ստացող սուրբ աւետարանիս Յովհաննէս և իւր կողակցին Նինիֆարին և որդւոց նորա... որ ստացաւ սուրբ աւետարանս իւր հալալ ընչիւք դառն և զժուար ժամանակին սով էր և սաստիկ էր, որ մարդն զմարդն կերաւ Աստուած զ'ւր գործեցեալ մեղսն ոչ չիչէ չաւուր դատաստանին. և դարձեալ չիչեցէք ի մաքրափալ աղօթս ձեր զպարոնն որ գնեաց զայս սուրբ աւետարանս չերկիր որ կոչի Արզրում. ի գուշն, որ կոչի երկննիստ ի թվ. հայոց ՌԿ (1611)»...

ձանճղա կամ Բեժանօ գիւղում Կ.-ի տան մի սենեակում գրուած է մի ձեռագիր Աւետարան և մի Մաշտոց, բազմաթիւ թաշկինակներով փաթաթուած: Սրանց առջևը գրուած է մի երկու մոմակալ և մի ափսէ՝ խաչահամբոյր ձգելու համար: Գրեթէ ամբողջ գիւղը կիրակի և տօն օրերը գալիս է այդտեղ ուխտ, մոմ է վառում և խաչհամբոյր ձգում, որը, ի հարկէ, տանտիրոջ գրպանն է մտնում: Աւետարանը ութածալ, բամբակեայ թղթի վրայ բոլորագրով գրել է Յովսէս «յետինն ի գրչաց և անարժանն արուեստաւորաց սուտ անուն քահանան յերկիրս քաջբերունեաց 'ի գիւղաքաղաքս Ականց կոչեցեալ ընդ հովանեաւ գեղեցկաշէն տաճարիս Թադէոսի առաքելի Սուրբ Յակովբի հայրապետի և սուրբ Սարգսի զօրավարի և Ծիրանաւոր սուրբ Աստուածածնի, ի յառաջնորդութեան երկրիս և մերս գաւառի քաջ և արի Բաբունապետի և ուղղափառ քաջ և արի Բաբունապետի Յովհաննէս վարդապետի և Տէր Յովհաննէս եպիսկոպոսի, 'ի հայրապետութեան Հայոց Տէր Ընտակէսի 'ի թուին Հայոց ՋԺԵ (1466) ամին և ի խանութեան Ջհանշային, որ այս երկու ամէ զբաբելոնի յոտի արար ի վերայ խանին և նմա ոչինչ կարացան առնել»: Ապա լիշատակելով աւետարանի գնողին շարունակում է.

Արդ՝ շնորհիւ տեառն սկսալ և նորին կատարեսցի զպատգամս Տեառն Աստուծոյ իմոյ թագաւորին չի քի որ է աւրհնեալ չաւի-

տեան. Իսկ ի բառնալ թագաւորին Հայոց մեծաց և տիրել աշխարհին վրաց թագաւորին անգաւր գտեալ չարարչէն ել ազգն նետողաց որոյ անուն կոչի դադար, մարդաղէմ գազան, շաղակեր, որ ուտէին զմիս մարդոյ իբրեւ զանասնոյ, խուժադուժ ազգ, եկն աշխարհըն Հայոց և առ բազում բերդերս և բազում քաղքանիս և չանխնայ կոտորեց զալրս և զկանայս և զանմեղ մանկունս, և տարածեցաւ աստուածասաստ բարկութիւնն ընդ ամենայն աշխարհս. այս ամենայն եկն ի վերայ մեր վասն մեղաց մերոց, Իսկ Աստուած զթացաւ զիւր ծառալքս թէպէտ և մեղաւորք էաք բայց իւր ստեղծած էաք և դադարեցուց զբարկութիւնն. միթէ դառնացաք ի մեղաց և ոչ դարձաք ալլ առաւել լորդորեցան ի գործ պոռնկութեան ի շնութիւն, ի աղահուլթիւն, ի սպանութիւն, ի անուսութիւն, լընշասիրութիւն, ի արծաթսիրութիւն. իսկ առաջինքն զարարածս ձեռաց իւրոց պաշտէին իսկ սոքա զնիւթն, որ է արծաթ ամենայն չարեաց մայրն, առնէին վաշխս և տոկոսս, զորքս զրկէին, զաղքատս լացնէին. եղև քահանայն իբրեւ զմի ի ժողովրդենէն և առաջնորդն խոցոտող և ոչ բժշկող, և հարկս տալին անաւրէն ազգին և ծառալ գրվէին և չաստուծոյ ոչ վախէին և ի մեղաց ոչ դադարէին ալլ հարկին պատճառանաւք զիտէին թէ ապրել կամէին և ես առաւել մեղանչեցալ աչքան զամենեւեան և եղև մերովս զճանն (?) չար քան զառաջինն. իսկ աստուծոյ ոչ հանդուրժել այսմ ամենայնի ալլ չարոց զանաւրէն զազանն ընդ ամենայն տիեզերս չանխնայ կոտորեցին զքահանայս և զկրանաւորս և զանմեղ մանկունս և լալր մալր առ որդիս իւր, և որդիս առ հալրս իւր և ոչ ոք է որ թաղէր զնոսա. անդ էր ողորց և լալոց արժանի մարդարէին երեմիային լերանց թէ ընկերուք ի վերայ մեր և բլրոց թէ ծածկեցէք զմեզ. իսկ ի թուականիս եղև սով սաստիկ ի մելիտինէ հայոց մեծաց քաղաքի որ մայրն զսուլայն կուտէր, ու զխոան ու զամենայն ժամանք, իբրեւ զհաց կուտէին. ձըշմարտապէս պատմեցին թէ երեք ընկեր ի ճանապարհի միով երթալին երկու ի մի խորհուրդ եղև և զընկերն իւրեանց կերին և ետ մեզ ածասատու բարկութիւն որ եղև, իսկ ես տրուպս և անարժանս Սարգիս ամենայն մեղաւք լի զէրծեալ ի դառն տանջանաց եկի չերկիրս կրկեցուց ի չաստուածասէր և բարեպաշտ թագաւորին հեթմոյ և գրեցի . . . զսուրբ աւետարանս» Ապա խնդրում է չիշել իրեն և իւր ծնողներին:

ԺԶ. ԴԱՐ

Փոկա գիւղում Արժանապատիւ Տէր Ստեփան Տէր Մելքոնեանի մօտ կալ մի քառածալ, մագաղաթեալ, բոլորագիր Մայր Մաշտոց՝ Իգնատիոս քահանայի ձեռամբ գրուած «ի մեծ թուականիս հայոց ՚ի Ռ և ի Թ. (1561) ի գեօղս որ կոչի Ղարասու, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարիս որ անուն սրբուն Գէորգալ զօրավարին կառուցեալ կալ ի պարոնութիւն երկրիս հեղնայ սուլթան Ահմատ բէկի և ի թագաւորութեան աշխարհակալ արքային սուլթան Սուլէյման Խոնդ քարին, որ ՚ի յայսմ ամի եղև հակառակութիւն ՚ի մէջ որդւոց նորա, զի հայրն ծերացեալ էր և անկեալ ի տանն և որդիքն հակառակէին: Զի փոքր որդին սուլթան Բայազիտն զնաց ի վրլ մեծ եղբօրն սուլթան Սէլիմին: Եւ նա ժողովեաց զհեծեալ հօրն իւրոյ անթիւ զօրս և ել ընդ առաջ նորա և նա փախեալ ՚ի նմանէ դէպի յարևելս և զնացեալ եհաս ՚ի մեծ քաղաքն Շահաստան, որ է Թաւրէզ: Եւ թագաւորն Թաւրիզու Դահմազ շահն սիրով մեծարեաց զնայ և սուլթան Սէլիմն դարձաւ ի տեղի իւր. և ալ ոչ գիտեմք թէ զինչ լինելոց է: Յորոց փորձանաց փրկեսցէ զմեզ Քրիստոս Աստուած մեր. ամէն:

ԺԷ. ԴԱՐ

Դագէշ գիւղի քահանայ Արժ. Տէր Կարապետ Տէր Գարիէլեանի մօտ կալ մի ութածալ, բամբակեալ թղթի վրայ բոլորագրով գրուած Մաշտոց, հասարակ կազմով:

Յիշատակարանում ասուած է .

Կատարեցաւ սուրբ մատեանս, որ կոչի Մաշտոց ձեռամբ յոգնամեղ և կրկնամեղ Աթանաս սեթեթ քաւչի: Որ անուամբ միայն քահանայ և ոչ գործով: ՚ի քաղաքիս Ղարս կոչեցելոյ: Ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս ի թուականիս Հայոց ՌՃԻԳ. ի հոկտեմբերի ի. թ.: Յիշատակ և վայելումն մանկանց եկեղեցւոյ... քանզի ես Աթանաս երէց որոշեալ էի բազում ազգականաց և միայնացեալ

թշուառութեամբ ի մենաստանի լանկիւնս տան մերոյ. և պակասութիւն ամենայն կողմանց եկեալ հասեալ ի վերայ իմ բազում կերպիւ. երբեմն ստացուածոց, և երբեմն արդեանց պակասութեմէ:

Եւ ի մէջ ալլասեռ և չարադէմ ալլազգ տաճկաց սասանելով՝ գրեցի զսա և թողի չիշատակ վալերդացդ. որք ընթեռնաք սիրով զգիրքս սիրով սրտի և եթէ հաճուացի կամաց ձերոց տեառն շնորհք: Եւ թէ ոչ՝ ներեցէք մեզ. զի մեզէն ոչ է առաջ եկեալ ալլ ի սրբոց հայրապետաց առաջնոց: Աւարտեցաւ գիրքս, որ... (պատուած է) ի ժամանակս իշխանութեան... Սուլթան Մուհամմատին... հանապազ ընդդէմ Փռանգ... ի հայրապետութեան հայոց սուրն Յակովբ սրբազան կաթողիկոսի: Սուրբ իջման տեղւոյն: Որ և նա ի ժամանակի իւրում բազում վիշտս կրեաց. երկու ալլազգ թաղաւորաց միջի Վասն զի բազումք օյտողք արարին նենգութիւն վասն սուրբ Եթովբ լուսատուին մերոյ: Եւ նա որպէս զբաշ հովիւ մահ լանձն էառ. և կարի նեղութիւնս կրեաց մինչև ի բռնաւորէ ևս փախ առեալ գնաց ի դրունս պարսից արքայի. զեռ մինչև ցարդ աշխատի և վերջ զինչ լինելոց է Աստուած գիտէ: Դարձեալ իշեցէք զիս և ալլն....

Ճանճղա գիւղում մի ալրի կնոջ ուխտատեղի դարձրած սենեկում դրուած է ձեռագիր, բամբակեայ ութածալ և բոլորագիր Մաշտոց, որի չիշատակտրանում ասուած է.

Արդ՝ գրեցաւ սա ի դառն և ի դժուար ժամանակիս, որ իբրեւ զնաւ մրկեալ և ալեկոծեալ կայաք ի ձեռս անօրինացն և զազանաբարոյ բռնաւորաց: Զի ազգի ազգի և պէսպէս պատրանօք և անխտիր թալանէին և կողոպտէին զազգս քրիստոնէից անողորմաբար: Եւ կայեաք ի մէջ ալլազգեացն անտերոյ: Ոչ ունելով զառաջակալ և ոչ զլուս ժողովրդեան ալլ մնացեալ արի բերան և չալք ի մէջ ոճից թունաւորաց, զի որում ոչ կարեաք լաջ գնալ և ոչ ահեակ վասն անառակ գործոց մերոց որ կու կողոպտիմք ի ձեռս ալլազգեաց: Եւ զի առաջին ժամանակն հաստատեալ կայր ի միջի մերում հարկս որ այժմ ասեն խարաճ և սաչն ևս հաստատեալ էր հայրենեաց մերում ի վերայ նաֆարի և մեք կուտալեաք անխտիր, և այս Գ. ամ է որ ուրիշ ուրիշ սահմանք արծարծելով վերուցին զնաֆարին խարաճն և արարին խարաճն թխդի երեք բաժին, առաջին ալա որ էր Բ. ոսկի չարիֆի և երկրորդն լաւոթ որ էր Բ. ոսկի և երկրորդն լալոնալ, որ էր Գ. ոսկի, Բ. ոսկին կանէր Բ. զուշ, և էր Բ. զրամ արծաթ և Բ. ոսկին Բ. զուշ, որ կանէր Բ. զրամ ար-

ծաթ և ա. ոսկին կանէր ք. զուշ, յառ, որ էր ծք. դրամ արծաթ, և էր ալախ ծանտր խօճա մարդոյն, և աւսաթն միջնասահման մարդոյն և չալտնան էր չհտնացեալ մարդուն, որ է վերջին աղքատն: Եւ նոքա յարեան ի վերայ քրիստոնէից և եկեալ թալանեցին անողորմաբար մեծասունք, և միջնասահմանքն և աղքատքն հաւասար իւրեանց գիտութեան և վերջն Այ է գիտելի զինչ լինելոցն: Այս ամենայն եկն ի վերայ վասն անառակ գործոց մերոց, և մեծ անառակ գործքն մեր այս է որ ազգապղծութիւն բազում կու լինի ի միջի մերում: Ոչ ունին զնելով առաջնորդաց և ոչ երկնչելով անէն Այ, այլ մերում կամապաշտութեան: Եւ վասն անդր բարձեալ կա նախախնամութիւն Այ ի մէնջ: Զի ոչ ունիմք մաս մի բարի և ոչ կասեմք ողորմութիւն բարերարէն Գսէ: Եւ եղև կատարումն սուրբ տառիս 'ի թվաբերութեանս հալոց ՌձԽԳ (1694), ունիս ամսոյ իզ, օրն զշրթի ի զաւառս Խախթեաց որ այժմ կոչի Բաբերդ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի որ է մեզի եկեղեցի ձեռամբ մեղսատէր և անարկնստ Փանաքի սուտ անուն Գրիգորի և գործովն չէ արժանի, խոցեալ նեւիւք սատանայի:

Ապա խնդրում է չիչել իրեն ու իրալիններին:

ԺԸ. ԳԱՐ

Ղուկալիս գիւղի եկեղեցում կայ բամբակեայ թղթի վրայ գրուած մի քառածալ Մաշտոց, որ գրել է Մելքոն երէցը չ'ի գաւառն Խորձիւն որ Կեղի յորջորջի, ի ղուռն սուրբ Յակոբի և սուրբ Աստուածածնի թուին ՌձԿԷ (1718) մայիսի ժԳ: Սաղմոսները նոտր, իսկ շարականները բոլորագիր են: Սրա մէջ կայ «Ողբ Մելքոն երիցու Կեղեցույ ասացեալ ի թուին վրայ Սամելայ» գանձը, որ կրում է ԺԸ. դարի առաջին քառորդի աշխարհաբառի կնիքը:

Ողբս Մելքոն երիցու Կեղեցույ ասացեալ իւր թուին վրայ Սամելայ:

Մահն ու գրողը էկաւ աշխարհիս տիրեց,
Առաւ դիւիթ զալամ դէաւտարին գրեց.
Կարմիր գրէն հանեց սև գիրն գրեց
Աւագ, ափսոս կանանչ արեգ Սամէլ:

Երեսդ զրմղկուն քան զթերթ վարդի,
Լեզուդ անուշ խօսէր բուլբուլի ձագի,

Իմ քաղցր անուշ ձագուկ, իմ որդուս որդի,
Աւանդ և ալլն:

Լանջ քո լուծ գեղեցիկ շողշողիւ փալէր,
Աչերդ ծով ծովէ ուներդ պահէ:

Որ հալը որ մալը ձագն իւր ծոցուն վառէ
Աւանդ, ափսոս կանանչ արեդ Սամէլ:

Քօրփայ էիր Սամէլ դու զարնան զառնիկ
Դեռարոյս սիւմպուլ էիր նռանայ ծաղիկ,
Կարկտահար եղար թալփեցար գետնի
Աւանդ, ափսոս կանանչ արեդ Սամէլ:

Ոսկի ծաղկի նման շողիւ փալէլիր,
Թէ հին թէ շոր հագնէիր պոլիդ վալէլիր,
Սիրամարգի նման շուրջ ինձ քալէլիր,
Աւանդ, ափսոս և ալլն:

Իրանալ վարսեր ունէիր դու ծիրան քանքուլ
Լեզուդ արագ խօսէր քան զգարնան պիւլպուլ
Առին ձագս ի ծոցէս մէկ ժամ մէկ պահուլ,
Աւանդ, ափսոս և ալլն:

Նանիր ծաղկի նման բուսար ծաղկեցար,
Խորշակահար եղեր տերեւթափ եղար,
Շարաֆ *) քամին հնչեաց շուտով թառամեցար,
Աւանդ, ափսոս և ալլն:

Եկեր են կու բաժնեն ձագուկն ի մօրէն,
Կապկն կու հանեն Սամէլին թեւէն,
Մատանին ի մատէն զօղերն ականջէն,
Աւանդ, ափսոս և ալլն:

Սամէլ թալան եկաւ զքեզ թալնեցին
Կապկիդ 'ի վրալէդ շապկեքդ հանեցին
Քո թանգ արևն որդի աժան զնեցին
Աւանդ, ափսոս և ալլն:

Շուտով քեզ թալնեցին հանեցին կապան,
Չորնայ քոյ փայ էգին թող դառնայ խոպան,
Որ հալը որ մալը զրէր զերկուսն մէկ տապան,
Աւանդ, ափսոս և ալլն:

Ուստի ժամանեց քեզ այս կրակ բոցն,
Սրտիկդ խառնած սրով փլեր քո խոցն,
Սև հողով կու ծածկեն քո ձերմակ ծոցն,
Աւանդ, ափսոս և ալլն:

*) Արտերին Ֆեստուր:

Հայրդ մնաց քեզնէ օխով կարօտով,
Դու պալատան ծաղիկ՝ անուշիկ հոտով,
Գիշերն լերազն էկէ պագնէ կարօտով,
Աւաղ, ափսոս և ալլն:

Հալ ես, Սամէլ որդի, մէկ հետս խօսա,
Քոյրդ նոր հարս հանած զքեզ նոր փեսայ,
Աչերս թող խաւարի, խակամեռ տեսայ,
Աւաղ, ափսոս և ալլն:

Ջարդեցիր ոսկերքս յարմինս քլքլայ,
Քու կսկծուն, որդի, հալայ ու մաշայ,
Աղիքս զալարի սրտիկս խշխշայ,
Աւաղ, ափսոս և ալլն:

Մայրիկդ աղէխորով կսկծայ կ'ուլայ,
Աչերն արտասուածաց արիւն թափէ նա,
Լեարդս աղբխորով ջիգեարս մոմռայ,
Աւաղ, ափսոս և ալլն:

Սրտիկդ զխալեր է հրեղէն նետեր,
Արտասուս չի ցամքեր դարձեր է գետեր,
Սամէլս եմ կորուսեր սև հոգն է գտեր,
Աւաղ, ափսոս և ալլն:

Ծիրանի ծամերդ լանջդ ի վալր իջեր,
Կամար ունէր որդի քու ծովան աչեր,
Խոտապցալ սրբունանց խունկ ու մոմ խաչեր
Աւաղ, ափսոս և ալլն:

Քո կսկծուն Սամէլ չուարայ լացի,
Յոյժ գեղեցիկ պատկերդ սակաւ գովեցի,
Ես մեղաւոր Մելքոնս փանաք կեղեցի,
Թուական հալական հաղար հարիւրի
Մին յոբելեան վերայ ԺԱ. տարի,
Յունիս ԻԳ. ի յօր կիրակի, աւաղ:

Քո կսկծուն որդի խելաթափ եղայ,
Քո հասրաթէդ որդի անձն իմ սարսափի զողայ,
Լսողդ աղաչանաց աղերսանաց ասէք հալր մեղայ
Աւաղ, ափսոս կանաչ արեղ Սամէլ:

Ախալքալաք արժանապատիւ Խորէն քահանայ Բաղդա-
սարեան ունի մի ձեռագիր, բամբակէ թղթէ մատեան, որ
գրել է Հայոց ՌՃԿԸ (1719) թուին Թէոդոս գրիչը Էրզրու-

մում Խաչատուր վարդապետի համար: Սա պարունակում է իւր մէջ.

I

Հոգեպայծառ սուրբ հօրն Վարդանայ լուսաւոր արարեալ համառօտ մեկնութիւն երգոյ երգոցն՝ պարզ և զիւրահաս:

II

Տէր Առաքելի Սիւնեաց Եպիսկոպոսի հոգնորոգ վարդապետի Քարոզ Մենդեան ի բանն որ ասէ սիրելին ի սենեակ մեր երգեսցուք զսէր:

III

Մատթէոս Ուռհայեցու պատմութիւնը:

IV

Զենոբ Գլակայ պատմութիւնը, որ գրել է հայոց ՌՃԿԸ. Թուին, Խաչատուր վարդապետի համար Արգրուում Թէոդոս գրելը:

V

Յաղագս պիղծ ժողովուն Քաղքեղոնի և անիծեալ չառափառին Լէօնի:

Նոյն քահանայի մօտ կալ և մի «Աամ ձգելու» գիրք:

Ե. Լ.

ՆԱԽԱՊԱՀԱՐՄՈՒՆՔՆԵՐ

ԵՂԻՇԷ ՊԱՏՄԱԳՐԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐՈՒՄ

Սղիշէ վարդապետի անուան վերագրում են մի շարք աշխատութիւններ, որ անկասկած մեղուարան պատմաբանի մտքի և գրչի արդիւնք չեն, ալ աւելի ուշ ժամանակում ապրող անւալտ անձինք յանկանալով ընդունուած սովորութեան համաձայն բարձրացնել իրենց գրուածքի արժէքը, ծածկել են իրենց անունը, աշխատութեան չափութեանը նուիրելով անուանական չիշատակութիւնից սպասելիք փառքն ու պատիւը, Սթէ հեղինակները իրենք չեն կեղծել, արտագրողները կամ ուրիշ գրագէտներ են ալք վատ պաշտօնը կատարել. դա շատ սովորական երեւթ էր հնում, որ կատարում է և ալժամ միաջն փոփոխուած ձեով: Հնում վերցնում սեպհականում էին զալտնի հեղինակների անուններ, ալժամ դրա փոխարէն իւրացնում են ուրիշի մտքի արդիւնքը՝ փառաւորելու իրենց ոչինչ նշանակութիւն չունեցող անունները: Կեղծելու ալք ալանդակ սովորութիւնը միշտ մեծ դժուարութիւններ է ծնեցրել, երբ հարկաւոր է եղել մասնագիտօրէն որեւէ հարց լուծել, երբ ճշմարիտը իմանալով կարելի կը լինէր անցեալի իսկական պատկեր ստանալ: Հեռուն չղընանք, Ահա գրուած է մեր առաջ մի կանոնական գրուածք, նրա կանոններից մէկը նուիրած է Հալոց մէջ հնումը գուլութիւն ունեցող անտախպաշտական հաւատալիքներին, նկարագրուած են մի շարք ժողովրդական հմալութիւններ, գուշակութիւններ, որոնցից մեծ մասը և համարեա բոլորը մինչև ալսօր էլ անփոփոխ պահուած են մեր հասարակ ժողովրդի մէջ: Սթէ իսկապէս կանոնի հեղինակը Սղիշէ վարդապետն է, որովհետև ալս է կանոնի վերնագիրը. «Ստիմանք եւ կանոնք սրբոյն Եղիշէի առ ի խրատ ամենայն որդիս մարդկան», ապա ուրեմն մեր առաջ գրուած կը լինէր մօտ 1400 տարուալ ժողովրդական անտախպաշտական սովորութիւնների մի փոքր նկարագիր: Առ ալժամ չենք կարող մի որոշ բան ասել, թէ Սթէ

կանոնները Նդիշէինը չեն, որ ժամանակն են զրի առնուած, բայց անհերքելի է, որ նրանք շատ հին պիտի լինեն, որովհետեւ 13-րդ դարու ձեռագրերում ընդօրինակուած են և Վենետիկի հայերը առանց վարանուելու, ընդունել են Նդիշէի անունը կրող գործերի շարքում և ի միասին հրատարակել *): Սակայն այն ձեռագրի օրինակը որից վենետիկացիք կատարել են իրենց հրատարակութիւնը, թերի է եղել և մեզ հետաքրքրող կանոնը մի քանի ուրիշների հետ չէ ունեցել:

Կանոնի մէջ շոշափուած են հետեւեալ ինդիւրները:

ա. Բացատրուած է զանազան հիւանդութեանց պատճառները՝ ցրտից, կերակուրներից և դիւահարութիւններից. դիւահարութեանց տեսակները առաջ բերուած, բացատրուած և բարոյական խրատներով միջոց է ցուց տրուում աղ հիւանդութիւնից առողջանալու: (Ահա աղ է տպագրածի բովանդակութիւնը, էջ 363—368):

բ. Ալլազգիների մօտ խաչ տեսնողը պէտք է գնէ, խկ քրիստոնեաները իրաւունք չունին միմեանց վրա խաչ ծախել կամ առնել: (Ձեռ. Օրին.):

գ. Նապաստակի և մեռելոտի կենդանու միս ուտելը չանցանք է. եթէ մէկը նապաստակի միս ուտի անգիտակցաբար. նա 40 օր պիտի ապաշխարէ պահքով, եթէ գիտութեամբ՝ 2 տարի: Հոգեորականը անգիտակցաբար կերած ժամանակ երկու քառասունք պիտի ապաշխարէ, գիտակցաբար ուտելիս՝ 7 տարի:

դ. Հերձուածողները երկպառակութիւն սերմանողներ են և աղ-պիտիները կ'ենթարկուեն Աստուծոյ դատաստանին:

ե. Շատերը օգտուելով մարդկանց դիւրահաւատութիւնից, սատանայի թելադրութեամբ հնարել են շատ ստեր, որով մեծասում են անմեղներին: Կանոն գրողը թւում է մոլորութեան աղբււր ծառայող հմաւքները:

զ. Եթէ ծառը մէկի մահուան պատճառ է դարձել, նրան չէ կարելի մեղանալ. անշունչ առարկայ է (տես Մխիթար Գօշ Դատաստանագիրք էջ 323, կան. 111):

Մեզ հետաքրքրող կանոնը 5-րդն է, որ առաջ ենք բերում անփոփոխ:

«Եւ ալ չար սովորութիւն, որ ուսուց սատանայ, որով օտարացուցանէ զմարդիկ ի ճշմարիտ գիտութենէն, և ի ներքոյն ած կա-

*) Սրբոյ Հօրն մերոյ Նդիշէի վարդապետի մատենագրութիւնը. Վենետիկ 1859 թ. էջ 363—368:

խարդուծիւն և հմալուծիւն, որ են ազգալինք, մաքինեցւոց և վաղենտիապեոց և չար աղանդոց նոցա պաշտօնեալք և աշակերտք: Եւ տեսեալ զիւաքն զՅերմուծիւն նոցա մտացն ի ցոյց և ի տեսիլ տան նոցա. նաև օգնութիւն, խոստովանութիւն և զօրութիւն Աստուծոյ. կարծեցուցանեն զանձինս թէ իյցեն, իսկ ի հոգւոցն շնորհաց մերկացեալ մարդիկ չուան ի սատանալ որպէս ի զօրութիւն Աստուծոյ. և արքանեակս նորա որ են զեք չուան՝ որպէս ի հրեշտակս Աստուծոյ: Քանզի և խաւարալին զեք կերպարանին ի հրեշտակս և ցնորեցուցանեն զանմիտս:

Այլ և օտար և ազգի ազգի զանուանս չօղին միմեանց և կոչեն անուանէ իշխանք և պէտք ինքեանց՝ Գաբրիէլ և Միքայէլ անուամբ: Որպէս թէ պէտք և իշխանք ամենաչն հրեշտակաց գոլով և անմիտ մարդիկ հաւանեալ, հաւատան սատանալի իբրև Աստուծոյ և զիւաքն իբրև հրեշտակացն Աստուծոյ, և անուանցն, որք կոչեն հրեշտակաց անուանց: Այսպէս չարամիտ մարդիկ ընտրութեամբ ի նոցա չարեցան և զխաւարալին խորհուրդս նոցա չուան ի կորուստ անձանց և ամենեցուն, որք լսեն նոցա խաբէութեանն և բազմացուցանեն զչար ուսումն զոր ուսան ի սատանալէ. և աշակերտեցան նոցա և եղեն իբրև զնոսա մերկացեալք ի մկրտութենէ շնորհացն. եղեն անմեկնելի բնակութիւն զիւաց, ուսեալք զչար արուեստն արքանեկացն սատանալի: Վարդապետութեամբ զիւաքն գրեն զանուանս հրեշտակաց և սրբոցն Աստուծոյ. զառաքելոց և մարգարէից և այլ բազում հոգեկորուց և օտարացուցիչս Աստուծոյ բանս չօղեն և գրեն ի քարտիսի և խառն ընդ անուանս բանախաղք շինին չաւտարանէն Քրիստոսի և ի ներքս խառնին գրով, զի կենաց բանին զմահացու բանն յօժարութեամբ առնուցուն ժառանգողքն: Եւ զալստսիկ զրեալ լի քարտիսիւ ծախեն և կնքեն տէրունական խաչիւ, զի զաչն Աստուծոյ կարծին տպէտք և անմիտ մարդիկ հեշտասէրք, և առեալ զնին ի թապիւլի՝ կապին ի բազուկս և ի պարանոցս մանկանց իւրեանց և անասնոց. ձիոց, եզանց և ոչխարաց և պահպանակս կոչեն զաչն: Այլ և ծեռածութիւն առնին մանկանց տղալոց իւրեանց ասեն. ոչ լինիլ ի մարմինս նոցա. այլ բքաւ լսրանոց իւրեանց ձեռամբարձին զաչնոսիկ ասեն. թէ չաչաղկոտէ հիւանդացեալ է և մի առջէ դարձեալ աչառումն: Այլ և պատ առնեն զհիւանդացեալ մանկամբն. այլ և ընկենուն ծակունս ի երակէ ի ջուր և արբուցանին մանկանց և ալլոց հիւանդաց, վասնզի թէ ակն առած է կամ թէ և ալլ ոչ առնու: Այլ և հալեն կապար և արկանեն ի ջուր ամանաւ և դնեն ի վերալ կոծից մարդկան և ասեն. թէ դեղ է սրտաթաքի, նաև ջերմնոտի և ատամնացալի ի բացուստ արմատս ոստոց

հատանեն և ի ցիցս կապեն ի ծառս տանձու և ալ թուփս որ լինի շուրջ զսենական և ասեն թէ դեղ է ջերմոտի:

Ալ և ի ծննդեան բազում զօրութիւնս առնեն. նաև չորժամ մեռեալն հանեն ի տանէն: Ալ և ի հարսանիսն բազում հմալք վասն ճանապարհի և չորժամ առաջի աւաղաց երթիցեն. նաև ի հնձանս և ի կարասիս, ալ և ի վաճառելն և ի գնելն. նաև ի հանդերձի կտրելն և ի զգենուլն. ալ և լուղարկելն և ի հանելն ամանէն. նաև ի վերաջ որոցն. ալ և ի նարօտս երկութեան և ոստանանկութիւնս. ալ և ամենալն օրինակս արուեստիցն. Եւ ի խնդրել ջուր ումք ի զիշերի անցուցանեն ընդ նա դանակ 4 բեռի և աչնպէս տան ըմբել. ալ և արգելուն տալ մաղ խնդրողաց կամ կրակ. Նոյնպէս և չաուրս աւելաց է օրն արգելուն տալ բան խնդրողաց: Ալ և ի գալ նորոյ տարոյն ընկենուն երկաթի կուժ և քարչն ծիր զերթ բնակալն. և առաւօտուն առաքեն աղջկունս շրջել ի քարինս ի բացեալ և հալել ի ներքոյ նորա. թէ գտանի մաղ սպիտակ, ասեն թէ բախտի հասաւ առցէ ալր ալնոր. և թէ գտանի մաղ սեաւ, ասեն թէ բախտ հասաւ զոր տան օրիորդն ընդ երիտասարդի. Նաև թէ որ երեկս աքաղաղն խօսի հմալին. և թէ ի մաչրեաց ածիցէ ձալն աքաղաղի՝ զգլուխն հատանեն:

Ալ և ամենալն արուեստաւոր ի մուտս տարւոյն արուեստս իւրեանց հմալեն. դարբինն կռանաւ մի հարկանէ զսալն առանց երկաթոյ ոստանարկ թէ մի քարչէ կրոց և բիճաներիս հարկանէ մանոցն թել մի ձգէ և տալ զսալն զի չլանաւ. Եւ ի տարիկան տօնս և եկեղեցական նուէրս բառնան բազում հմալութիւնս. ալ և ի հարկանել ժամահարին զժամանակս հմալեն: Եւ ի մտանել կամ ելանելն իւրեանց կամ օտարաց ընդ դուրս տանն՝ հմալեն: Ալ և ի լուանալ զհանդերձս կամ գլուխ արանց կամ կանանց հմալեն. խորդն ապականութեան ապրիշմաքարչն և որ գլուխ զիւթութեանց ալսորիկ է հատահմալութիւն:

Արդ ալս ամենալն չարին խորհուրդք և պատրանք սատանաչականք ապականագործութիւնք զհոգիս մարդկան կորուսանեն և չաւանդութենէ աստուածութեան ուրացութիւնք և ի ճշմարիտ զիտութենէ նորա օտարութիւնք: Արդ եթէ ոք ալսպիսի չար սովորութեան հաւանեցաւ և չուսուց, չաչտնապէս հեռացաւ նա Վստուծոյ և ուրացաւ զճշմարիտ աւանդութիւն և ընտանեցաւ սատանաչի:

Ալք քրիստոնեայ անուն զալսպիսի չար սովորութիւն մի վիշխեսցին առնել ի չարանց կամ ի կանանց. Եւ որք առնեն ալլադգեայ քրիստոնէից մի իշխեսցին երթալ ի նոցա դիւթսն, կամ ի վախարդսն և ի ջրուռիթսն ի գարընկէցսն և ալ հը-

մայսն վասն պիտուից իւրեանց, որ կարծեցուցանեն առաջօր թէ գոյ ի նոսա իմաստութիւն և գիտութիւն զոր ոչ ունին. և ոչ օգնեն քաջց միայն զալս՝ զի հեռացուցանեն լստութիւն:

Արդ եթէ ոք չերկարեալ իցէ չալս չար սովորութիւնս և զըղջանալ՝ մինչև ի մահ ապաշխարեացէ. և լետին թողական արժանի լիցի: Ապա թէ մի անգամ արար տգիտութեամբ կամ հնարց 'ի նոցանէ՝ ամ մի ապաշխարիցէ: Եւ կամ երկիցս կամ երեցս մինչև Եւրդն. աշնուհետև արհամարհանս է պատուիրանին ընդ անհաւատսն համարեացի ամենայն տամբն իւրով: Իսկ եթէ ի զըջումն եկեացէ մինչև ցմահ ապաշխարեացէ. քաջց զհասակն և ժամանակն տեսցեն գիտնականք և աջնպէս դատեսցին որպէս արժան էո:

Անհերքելի է, որ մի բան աջնքան երկար, անփոփոխ չէ մնում, ինչքան ժողովրդական հաւատալիքները: Կանոնները գրեւորց մինչև այսօր անցել է մօտ հազար տարի և գուցէ էլ աւելի, մեր ժողովուրդը ամուր կերպով պահել է իւր մոտիապաշտութիւնները. նա հմալել է, փալցու, գրեացի գիմել կեանքի ամեն մի արտասովոր պատահարքում. ուրախութեան, տխրութեան, հիւանդութեան, երկիւղի, բան փոխ տալու և առնելու, ճանապարհորդութեան և ալն ժամանակ. եկեղեցու հայրերը քարոզներով, եկեղեցական կանոններով առանց հետեանքի փորձեր են արել արմատախիլ անել ժողովրդի մտաւոր աշխարհահալեցողութեան անհրաժեշտ մաս կազմող հաւատալիքները, քաջ լոկ սպառնալիքները, հրամանները չեն ազդել և երբեք չեն ազդիլ:

Այս փոքրիկ հատուածը մի նմուշ է, որ գտնելով էջմիածնի ձեռագրերում հրատարակեցինք:

Մեսրոպ վարդապետ

„ԽԱԼԴԵՐ“ ԱՆՈՒՆԸ *)

Բերլինի համալսարանի գիտնական Լեմանը պատմական և աշխարհագրական փաստերի հիման վրա պապոցուցանում է, որ Խալդեր անունով ազգը լուծաց պատմիչների լիշած հիւսիսային խաղիացիների սզգն է: Խալդերի իշխաններին են պատկանում մեզ հասած նախահայկական սեպածն արձանագրութիւնները: Այդ ազգի իսկական անունը Խալդեր է: Գերմանացի նշանաւոր գիտնական Յանսը նը անբաւարար է գտնում Լեմանի կարծիքն ալդ ազգի անուան մասին **):

Ամենից առաջ Խալդերի թագաւորները հին դարերի պատմութեան մէջ նշանաւոր են նրանով, որ իրանց հպատակ հասարակութեան բարեկեցութեան համար ծառաւոր բազմաթիւ հիմնարկութիւններ են շինել տուել: Դրանց տէրութիւնը թիւկրաստիական հիւժունէր: Խալդերի կամ նախահալերի գլխաւոր չաստուածը Խալդիս էր կոչում, իսկ միւս երկրորդական չաստուածները «Խալդիի—չաստուածներ» կամ «Խալդիի—որդիներ»: Այդ անունը բովանդակում է իւր մէջ Խալդերի բոլոր չաստուածները: Բալց միննոն ժամանակ նախահալական ազգի ալն բոլոր անդամները, որոնք Խալդիս գլխաւոր չաստուածն էին երկրպագում, կոչում էին նունպէս Խալդիսի որդիներ կամ Խալդեր: Խալդերի թագաւորները Խալդիսին պատուելու համար էին կատարում իրենց բոլոր արշաւանքները և տիրապետութիւնները: Նրանք Խալդիսի պատուի համար էին շինել տալիս հասարակութեան բարեկեցութեան համար ծառաւոր բոլոր շինութիւն-

*) Բերլինի համալսարանի ուսուցչապետ գիտնական Լեմանը, որ չաստանում չալտնի է Խալդերի կամ նախահալերի պատմութեան մասին իւր մի շարք գիտական ուսումնասիրութիւններով, Բերլինում Բաստեան, Վերխով և Յոս նշանաւոր գիտնականների խմբագրութեամբ լոյս տեսնող „Zeitschrift für Ethnologie“ մարդաբանական, ցեղագրական և հնագիտական նշանաւոր հանդիսի ալս տարուալ համարներից մէկում մի ուսումնասիրութիւն էլ է հրատարակել, որով գիտնական հեղինակը փորձում է լուսաբանել Խալդերի կամ նախահալերի պատմական անունը: Մեր շարագրութեան նպատակն է ալդ ուսումնասիրութեան էական կէտերի հետ հալ ընթերցողներին ծանօթացնել:

**) Grundlagen für eine Entzifferung der (hatischen oder) cilicischen (?) Jnschriften.

ները, խալդերի կամ նախահայկական ազգի գլխաւոր մարաքաղաքը Տոսպ—Վանն էր, որտեղ և գտնուում էր խալդիս չաստծու տաճարը. դրա համար ալդ մարաքաղաքը կոչւում էր նոնպէս խալդիի—քաղաք կամ խալդինա, Այն ամբողջ տարածութիւնը, որի վրայ ապրում էին խալդերը, կոչւում էր «խալդիա», ալսինքն «խալդիի երկիր»:

Հնագէտներից ոմանք կարծում են, որ նախահայկական արձանագրութիւններում պատահող խալդինի, ալսինքն խալդին պատկանողներ անունը խալդերի չաստուածներին է վերաբերում: Հին դարերի պատմական տեղեկութիւններից ոմանք մեզ օգնում են ալդ մութ անունը բացատրելու:

Յոն պատմիչները Պոնտոսեան երկրների և Հալաստանի մասին խօսելու ժամանակ մատնացոյց են անում նոնպէս Քաղդիացի անունով մի ազգի վրայ, որ մեզ հարաւային Բաբելոնում ապրող համանուն ազգն է լիշեցնում: Բացի դրանից հարաւային Բաբելոնումն էր ապրում և համանուն հոգեորական դասակարգը, որ ալդ երկրի պատմութեան մէջ Նշանաւոր դեր է խաղացել: Իսկ մի քանի ուրիշ աղբիւրներ էլ աշխարհագրական ալդ միևնույն տեղում խալդիա անունով մի երկիր են լիշում, որի իւրաքանչիւր բնակիչը խալդոս կամ խալդիս էր կոչւում: Սուրբասը խալդինէ անունով մի քաղաքի մասին տեղեկութիւններ է տալիս:

Սեպաձև արձանագրութիւնները խալդերի երկիրը, բնակիչներն և մարաքաղաքը դրանց գլխաւոր չաստուծոյ անունով են կոչում և ինչպէս տեսանք, դրանք համապատասխանում են Յոն պատմիչների հաղորդած տեղեկութիւններին:

Սրանից պարզ երևում է, որ հիւսիսային ալդ լեռնական ազգը, որ Ասորեստանցիներն Ուրարտիներ, իսկ Հերոդոտն Աւարոտներ են կոչում, միևնույն ժամանակ խալդեր էլ էր կոչւում: Ալդ միևնույն ազգը կլասիքական գրականութեան մէջ Քաղդիացի է կոչւում, որ վերոլիշեալ անունի միայն փոփոխուած ձևն է: Հարաւային Բաբելոնի համանուն ազգի նախնական անունը Kashdu կամ Kashdayu էր, բայց ցետոյ ալդ անուան sh-ը l-ի փոխուելով, ծագել է Kaldu կամ Kaldayu անունը, որ Յոնների տուած անունին է համապատասխանում: Ալդ միևնույն կլասիքական հեղինակների աշխարհագրական տեղեկութիւնների համեմատ խալդերի բնակավայրը պէտք է Վանալ ծովի հիւսիս արևմտեան լեռների և Սև ծովի մէջ ընկած տարածութեան մէջ փնտռել, ալսինքն մի ալնպիսի երկրում, որ նոնպէս խալդիական տէրութեանն է պատկանել և դրա քաղաքական կենդրոնից հեռու էր ընկած: 7-րդ դարու վերջում և 6-րդի սկզբում դրանց բնակավայրի փոփոխութիւնը մեզ չպէտք է զարմացնի: Ինչ-

պէս երևում է, ալդ ժամանակից են ծագում չունական նախնական տեղեկութիւնները: Շատ հաւանական է, որ ալդ ժամանակ հաշիւը կիմմերացիների հետ զաղթիցին իրենց պատմական հաշիւները: Բայց Բսենեֆոնի վկայութեան համեմատ խաղերի մի մասը Հալերի հետ միասին մնաց իւր նախնական բնակավայրում, այսինքն Վանաջ ծովի շրջականերում: Բսենեֆոնի կարծիքով խաղերն ինքնապաշտպան, և ազատութեան սիրով տոգորուած մի աղջ են: Նա իւր աշխատութեան մէջ նկարագրում է ալն թշնամութիւնը, որին ենթարկուեցին 10,000 ֆոններն իրանց հաշիւները վերադառնալու ժամանակ: Խաղերի ալս նշանաւոր չատկութեանը պէտք է վերագրել ալն պատմական երևութի էական պատճառը, որ դրանք Վանաջ տէրութեան կործանումից չետոյ դեռ դարեր շարունակ զանազան երկրներում կարողացան իրանց ազգայնութիւնը մաքուր և անկեղծ պահպանել: Շատ հաւանական է ենթադրել, որ խաղերի կամ Նախահալերի մնացորդները դեռ ալսօր էլ ապրում են Հալաստանի կամ Կովկասի լեռներում: Յուսալի է, որ խաղիական սեպածն արձանագրութիւններն ապագայում ալդ նշանաւոր աղբի պատմութիւնն աւելի կը լուսարանեն: Գիտնական Լեմանը զօրեղ և համոզեցուցիչ փաստերով հակաճառում է ուսուցչապետ Նանսընի ոչ ալնքան հիմնաւոր ենթադրութիւնների դէմ: Յիշենք նոյնպէս, որ Ա. Ֆոն Գուլթ-շմիդ, Սէլս և Հոմմէլ գիտնականներն էլ Լեմանի կարծիքն են ունեցել, բայց զժրադարար նրանք իրենց ժամանակ պատմական շատ փաստեր չեն ունեցել:

Նախահալական սեպածն արձանագրութիւնների մէջ մեզ մինչև ալժմ Հալիին և Հալիինի լողնակի ձևերն էին չալտի և դրանք կարող էին խաղեր կամ խաղի—չատուածներ նշանակել: Բայց բարեբաղդարար գիտնական Բելքը մի ուրիշ արձանագրութիւն էլ է գտել, որի մէջ խաղիս անունն եզակի մտքով է գործածուած և նշանակում է ոչ թէ համանուն չատուածը, ալ ալդ աղբի իւրաքանչիւր անհատը: Ալդ Գիւլակում Մենուսի հետեւալ արձանագրութիւնն է.

Բիտու Ռարու: սի—դի—իս—տու—նի
Պալատն է նա (Մենուսը) վերանորոգել
բա—ա—դու—ու—սի—ի—է
որ աւերուած էր
տե—րու—նի (իլու) Հալ—դի—ի
է նա չինել խաղիի համար
է—տա—րի—ի—տի—ի—նի
է թարիս կոչուած:

Բայց որովհետև մի որևէ չատուածու համար տաճար են շինում և ոչ թէ պալատ, ուրեմն պարզ է, որ խաղիսն ոչ թէ համանուն

չատուածն է, ալ խաղեր ազգի իւրաքանչիւր անդամի համար տուած կոչումը։ Ուրեմն խաղիական լեզուով խաղերի գլխաւոր չատուածն և ազգ ազգի իւրաքանչիւր անդամը միեւնոյն անունն են կրում, մի երեսով, որ ոչ եզակի և ոչ էլ անբացատրելի է։ Քասսիդների լեզուով էլ Քաշու բառը նշանակում է թէ քասսիդ և թէ միևնոյն ժամանակ դրանց չատուածը։ Լիման գիտնականն իւր ալ չատ հաւանական հիմքերով հերքել է Եանսընի հակաճառութիւնները «Խաղեր և Քասսիդներ» վերնագրով աշխատութեան մէջ, որ լոյս է տեսել գերմանական արեւելագիտական ընկերութեան հանդիսում։ Շատ հաւանական է, որ Ուրարտիների կամ խաղերի նախնական բնակավայրը Վանալ ծովի հարաւային կողմումն էր գտնուում, ալսինքն մօտաւորապէս աշտեղ, որտեղ Սալմանասար Բ-ը Հուպուսկիւլից վերադառնալով նրանց առաջին անգամ պատահեց, կամ հէնց ուղիղ աշտեղ, որտեղ Թիդլաթ-Պելեսէն Ա.ը Ուրարտիա (խաղերէն նշանակում է Ուրարտի քաղաքը) քաղաքին հանդիպեց։ Հետաքրքիր է նոյնպէս լինել, որ Հալ պատմիչներն իրենց աշխատութիւնների մէջ Քալդիք և Քաղդիացիք անունները միեւնոյն մտքով չեն գործածում, ալ առաջինը խաղերի, իսկ երկրորդը՝ Քաղդիացիների համար։ Ազգ պատմիչների աշխատութիւնների ժամանակակից թարգմանիչները միայն ազգ երկու տարբեր անունների մէջ խտրութիւն չեն դնում։

Որպէս վերն լինցինք, Քսենեֆոնի և ուրիշների կարծիքով խաղերի մի մասը մինչև նախաքրիստոնէական 5-րդ դարու վերջն իւր սկզբնական բնակավայրում—Վանալ ծովի շրջականերումն է մնացել։ «Օրոնտասի և Արտուխասի մարդիկ» Վանալ ծովի հարաւային կողմում պատահում են 10,000 Յուններին։ Դրանք Հալեր, Մարաստնացիներ և խաղիացիներ էին։ Ազգ խաղիացիներն ազատութիւն սիրող մի ժողովուրդ էին։ Ուրեմն Վանալ ծովի հարաւային կողմում, նախահայկական—ուրարտիական տէրութեան կենդրոնից ոչ հեռու, Քսենեֆոնը պատահում է ալեպիսի մարդկանց, որոնց նա խաղիացիք է կոչում։ Մի քանի ուրիշ պատմական աղբիւրներից գիտենք, որ Տրապիզոնի մօտ մի ժողովուրդ էր ապրում, որ նոյնպէս խաղիացիք էին կոչում։ Բայց ակնաւորն է, որ խաղիացիք անունը մի քիչ փոփոխուած է և պէտք է խաղոս լինի, որովհետև աշտեղերը, որտեղ մենք խաղիացիներ ենք գտնում, օր. Տրապիզոնի և Վանալ ծովի շրջականերում, դրանք պատկանում են Նախահայկական—ուրարտիական տէրութեանը։ Ազգ Ուրարդիներն իրանց արձանագրութիւնների մէջ խաղեր են կոչում։ Երբ հալերն իրենց սկզբնական հայրենիքից դաղթելով Հալաստան մտան, աշտ ժամանակ խաղերը ստիպուած էին դրանցից խուսափել։ Իբրև մի զօրեղ և ազատասէր

ազգ, խալդերը չխոնարհուեցին: Մարաստանի կամ Պարսկաստանի առջև, ալ իրենց ազգաշնութիւնն և անկախութիւնն երկրի անանջանելի և լեռնալին մասերում հաստատ պահպանեցին: Ըստ Անաբազիսի նրանք երբեմն երբեմն Պարսից թագաւորների վարձկան զինւորներն էին դառնում: Ալդպիսի զինւորները շատ անգամ ալնպիսի տեղերում էին ծառայում, որոնք իրանց հայրենիքից շատ հեռու էին: Արևրոպետիա աշխատութիւնը մեզ նոյնպէս հաղորդում է, որ խալդիացիք մի պատերազմասէր ժողովուրդ են և իբրև աղքատ մարդիկ՝ շատ անգամ զանազան տէրութիւնների վարձկան զինւորներն են լինում: Նրանք ալք արհեստովն են պարապում, որովհետև իրենց հայրենիքը լեռնոտ է և դրա համար նրանք աշնտեղ չեն կարող երկրագործութեամբ պարապել: Արևրոպետիան պատմական տեղեկութիւններով և նկարագրութիւններով հիւսուած մի բոման է, Հեղինակն ալք աշխատութիւնը գրելու ժամանակ ալնպիսի աղբիւրներից է օգտուել, որոնք մեծ մասամբ մեզ չեն հասել, մանաւանդ իրական և պատմական է Արևրոպետիա աշխատութեան ալն մասը, որ վերաբերում է հալկական դրութիւնների նկարագրութեան: Ալդտեղ նկարագրուած է Հալկերի բարաբերութիւնը դէպի խալդիացիները: Արևրոսը Մարաստանի թագաւոր Արաքսարին օգնում է Հալաստանի Տիգրանի թագաւորի դէմ, որ առաջուաջ նման մերժել էր Արաքսարին հարկ և զօրք տալու: Արևրոսը կամենում է Հալաստանն իւր իշխանութեանն ենթարկել: Նա իւր նպատակին հասնելու համար օգտուում է Հալաստանի ներսում՝ Հալերի և խալդիացիների մէջ ծագած թշնամութիւնից: Արևրոսը Տիգրանին մի բարձրութիւնից ալն սարերն է ցոյց տալիս, որտեղից խալդիացիներն իրենց առաջակալին արշաւանքներն են սկսում և մի անգամ պարսկական-մարական զօրքերի առաջնորդներին ասում է. «Եթէ մենք կարողանալինք ալն լեռները գրաւել և ալնտեղ պահապան զօրք թողնել, ալն ժամանակ մենք թէ Հալերից և թէ խալդիացիներից երկիւղ չէինք ունենալ»: Նրանք Հալերի օգնութեամբ պաշարում են ալք բարձրութիւնները: Արևրոպետիայի ալք մասում նկարագրուած է և խալդիացիների պատերազմելու ձևը: Արևրոսն ուզում է խալդիացիներին համոզել, որ իւր դիտաւորութիւնը չէ եղել զրանց ոչնչացնել, ալ Հալերի և խալդիացիների մէջ իրադադութիւնը հաստատել: Արևրոսի միջնորդութեամբ Հալերի և խալդիացիների մէջ զաշնակցութիւն է կալանում, որով նրանք փոխադարձաբար պալմանաւորում են ազատ և անկախ ապրելու: Քսենեֆոնն աւելացնում է, որ իւր ժամանակ ալք զաշնակցութիւնը Հալերի և խալդիացիների մէջ դեռ ևս գոյութիւն ունէր:

խալդիացիներն ալք զաշնակցութիւնը կապելուց չետոյ Արևրո-

աին համոզում են, որ իրենց մէջ անպիսի մարդիկ էլ կան, որոնք խաղաղ աշխատելու անընդունակ են և միայն սովոր են կողոպտել, պատերազմել և իբրև վարձկան զինուորներ ծառայել: Կիրառելով դրանց իւր վարձկան զինուորներ է դարձնում:

Քսենեֆոնը շատ լաւ էր ճանաչում Քարդուխներին, այժմուաւ Քուրդերի նախահայրերին, և դրանց մասին իւր աշխատութեան մէջ մեզ մանրամասն տեղեկութիւններ է տալիս: Հետեապէս չենք կարող եղբակացնել, որ Քսենեֆոնը Խալդիացի անուան տակ Քուրդերի վրա է մատնացողք անում. դրա համար մեզ մնում է միայն ընդունել, որ Խալդիացիները Հալաստանի Նախահայերը կամ Ուրարտիներն են: Բնական է, որ ինդո-գերմանական Հալերն իրանց պատմական հայրենիքը գաղթելով՝ աջնտեղ հանդիստ և խաղաղ կեանք վարելու համար, ստիպուած էին Խալդիացիների կամ Ուրարտիների հետ դաշնակցութիւն կապել, որովհետև Նախահայկական ալդ վարենի և աւաղակալին ժողովուրդը Հալերին միշտ վտանգ էր սպառնում և նրանց հանգստութիւնը խանգարում: Քսենեֆոնի ասելով վերոյիշեալ դաշնակցութեան շնորհիւ ալդ երկու տարբեր ազգերի մէջ խաղաղութիւնը վերահաստատուեց: Շատ հաւանական է, որ ալդ ժամանակից են սկսել Հալաստանի ալդ երկու, միմեանցից տարբեր ազգերն իրար հետ խառնուել և ալսօրուաւ Հալոց ազգը կազմել: Ալդ բանին իբրև ապացոյց կարող է Հալոց լեզուն ծառայել, որ իւր մէջ բացի ինդոգերմանական բառերից, ամփոփում է և բազմաթիւ տարբեր ելեմէնտներ, որոնք կովկասեան մի լեզուի, ուրեմն Ուրարտիների լեզուին են չատուկ: Քսենեֆոնի չիշած ալդ ազգալինակութիւնը Վանի ուրարտիական տէրութեան մէջ էր ապրում: Քսենեֆոնի չիշած Խալդիացիները, նախահայկական տիրապետող ազգաբնակչութեան չաջորդներն են: Հեկատէոս և Սոփոկլէս պատմիչներն էլ են Պոնդոսեան Խալդիացիների մասին տեղեկութիւններ տալիս: Դրանք կոչուում են Խալդեր, իսկ դրանց երկիրը (ալսօր էլ) Խալդիա: Վերոյիշեալ բոլոր փաստերից երևում է, որ Յոյն հեղինակների չիշած պոնտոսեան Խալդիացիները նախահայկական Խալդերի սերունդներն են:

Հնդկագերմանական հայերի Հալաստան գաղթելուց լետու, Խալդերը Հալաստանի մի քանի լեռնային գաւառներում դեռ շատ երկար ժամանակ կարողացան իրենց ազգալինութիւնը անկեղծ պահպանել: Ուրեմն պէտք է չուսալ, որ դրանց մնացորդներն ոչ միայն ժամանակակից Խալդիալի արքեպիսկոպոսութեան մէջ են գտնուում, ալ և Հալաստանի ուրիշ շատ տեղերում:

Վանալ ծովի հարաւարեւելեան կողմում գտնուող լեռներից մէկը

կոչւում է Խալդի-Դաղ, որ Տիգրիսի ձախ ափումն է ընկած. Քսեն-
ֆոնը Յունաստան վերադառնալու ժամանակ աղ միննոն տեղում
պատահեց Խալդերին: Գիտնական Բեւքը կարծում է, որ աջնոնդ
աչսոր էլ կարող են Խալդերի մնացորդներ լինել: Բացի դրանից
Բեւքը մատնացոյց է անում և աջն երևոյթի վրայ, որ աչսորուաչ
Տրապիզոնի փաշալիքի մի գաւառը Խալդեր կամ Խելդեր է կոչւում:
Կիբերտի կարծիքով Խալդիա անունը վերաբերում է Տրապիզոնի
ամբողջ վիլայէթին: Բացի դրանից Հայաստանի մի քանի մասերը
Քալդիր (ան) և Չալդիր (ան) անուններն են կրում, որոնցից մենք
մեծ հաւանականութեամբ կարող ենք եզրակացնել, որ աչ մասե-
րում հին Խալդերն են ապրել և դրանց մնացորդներն էլ մինչև աչսոր
գուցէ գոյութիւն ունին: Կիբերտի կարծիքով Կաղզուանի լեռնալին
աչն մասը, որ ընկած է Արաքսի երկու կողմերում և Արփաչալի
արեւմտեան կողմում, կոչւում է Չալդիրան: Ղարա քաղաքի հիւսի-
սալին կողմում գտնուած գաւառը Չիւլդիր (Չըլդըր) է կոչւում:
Լեմանի կարծիքով շատ հաւանական է, որ վերոյիշեալ անունները
Խալդեր հիմնական ձևիցն են ծագում: Չիւլդիր գաւառի լեռնաշղ-
թան Չիւլդիր-Դաղ է կոչւում և տարածւում է դէպի արեւելք, մինչև
Չիւլդիր-գիողը: Չիւլդիր-գիողի հիւսիսալին կողմում ընկած տարա-
ծութիւնը էլի Չիւլդիր է կոչւում: Բացի դրանից Նախիջևան և
Բալաղէտ քաղաքների հարաւալին կողմում ընկած տարածութիւնը
«Չալդիրան» անունն է կրում: Վերոյիշեալ բոլոր երկրների անուն-
ները մեզ Խալդերի անուններ են լինեցնում, որոնք, ինչպէս երե-
ւում է, աղ երկրներում իրենց վտանգաւոր գոյութիւնը պահպանել
են: Գիտնական Բեւքի և միաբան Գալուստ Տէր-Մկրտչեանի շնոր-
հիւ մենք հաստատ գիտենք, որ Բալբերդի մօտ ալժմ Խալդեր անու-
նով մի աղբ է ապրում, որի լեզուն Տաճիկների, Հալերի, Յուների
և Լազերի լեզուներին բոլորովին նման չէ: Մ/աբան Գ. Տէր Մըկրտ-
չեանի ասելով, դրանք ցիկանների նման աղքատ մարդիք են և
պարապում են գուշակութեամբ և հմայութեամբ: Դրանք ապրում են
միաջն մի քանի գիւղերում: Բալբերդի կողմերում «Խալդեր» անունը
հախուճական անուան տեղ են գործ ածում: Կասկած չկայ, որ դրանք
Նախահալերի—Խալդերի մնացորդներն են: Լեմանը վերոյիշեալ հա-
ւանական փաստերով և ենթադրութիւններով հակաճառում է գեր-
մանացի գիտնական Եանսընի ոչ աչնքան հիմնաւոր եզրակացու-
թիւնների դէմ:

Լ. Բաբայեան

ԿՈՒՐԳԱՆՆԵՐ

ՆԱՐԱԲՈՒԼԱՂ ԳԻՒՂԻ ԿՈՒՐԳԱՆՆԵՐԸ

Անցեալ ամառ Մոսկուայի Կալուերական Հնագիտական ընկերութեան լանձնարարութեամբ նոյն ընկերութեան անդամ Պ. Ալէքսէյ Իվանովսկին պեղումներ կատարեց Գանձակի, Շուշու և Զիբրաչիլի գաւառներում և բաւական թուով գիտութեան համար թանգարանի իրեր գտաւ։ Խոստանալով եթէ ոչ թարգմանաբար, գոնէ քաղաածօրէն տալ նրա աչդ մասին ընկերութեան անելիք զեկուցումը, ալժմ ուզում եմ միքանի խօսք ասել Զիբրաչիլի գաւառի Ղարաբուլաղ գիւղի կուրգանների մասին, որոնցից միքանիսը Պ. Իվանովսկին սկսել էր բանալ, բայց չետույ, կամենալով շուտով վերադառնալ, ինձ խնդրեց աւարտելու։ Յս սիրով կատարեցի աչդ լանձնարարութիւնը և արձանացալ ընկերութեան կողմից շնորհակալութեան։

Այս կուրգանները տիւուած են մի ընդարձակ դաշտի վերայ, Քեօնդաւան գետի ափերին և բաւական բազմաթիւ են։ Սրանցից մինը բաւական մեծ է և կրում է «Ղարաքեօփակ» անունը։ Սրա մասին կալ հետեւեալ աւանդութիւնը. Շահ-Աբաս անցնելով աչդ տեղից, տեսել է մի ծերունի, որ միաջնակ հնձում է իւր արտը։ Մեղքանալով նրա վրա՝ հրամայում է իւր զինուորներին անմիջապէս բոլորը հնձելու և երբ վերջացնում են, Շահ-Աբաս հարցնում է ծերունուն, թէ լաւ է ընկերովի աշխատելը։ Սա էլ պատասխանում է. «Լաւ է ընկերովի աշխատել, բայց միաջնակ ուտել»։ Սրա վրալ բարկանալով Շահ-Աբաս հրամայում է իւր զօրքին մի մի քար ձգել աչդ ետասէր ծերունու վրալ, որից և գոչանում է աչդ բլուրը։

Փոստային ճանապարհը շինելիս այս բլրի կողքից փորել են և բաւականաչափ բրոնզէ իրեր են գտել։ Պ. Իվանովսկին ցանկութիւն էր լայտնում այս ամառ էլ գալ աչդ կուրգանը պեղելու։

Պեղուած չորս կուրգաններէն աւելի նշանաւոր էր մինը: Մօտ երկու սաժէն փորելուց լետու բացուեցան միմեանց վրայ երեք կարգ դարսուած գերաններ, որոնցից 140 հատ դուրս հանելուց լետու երեւաց իսկական գերեզմանը: Այստեղ կային չորս մեծ և երեք փոքրիկ երեխաների կմախքներ, որոնց մօտ գտնուեցան բրոնզէ իրեր, նիզակի ծալրեր, կաւէ ամաններ, բրոնզէ ապարանջաններ, գնդասեղներ, ուլունքներ և այլն: Մարդկանց կմախքներէն փոքր ինչ հեռու կար մի ուղտի կմախք:

Ե. Լ.

ԲԱՆԱՆՑ ԳԻՒՂԻ ԿՈՒՐԳԱՆՆԵՐԸ

Բանանց գիւղը գտնուում է Գանձակ գաւառի համանուն քաղաքի հարաւ արեւմտեան կողմը, մօտ 25-ից 30 վերստ հեռաւորութեան վրայ: Գիւղը, մի կողմից չրջապատուած է բաւական բարձր անտառապատ սարերով, իսկ միւս կողմից՝ մերկ և մացառներով ծածկուած բլրակների շարքերով: Այս բլուրների շարքերի և անտառապատ սարերի միջև տարածուում է մի բաւական խոր ձոր, որի միջով հոսում է մի գետակ: Գիւղը ունի մօտ 300 տուն բնակիչ, որոնց զբաղմունքն է գլխաւորապէս աղբգործութիւնը և երկրագործութիւնը: Այս վերջին պարապմունքի շնորհով է, որ Բանանցում, մասնաւորապէս և բլրակների շարքերի մէջ ընկնող գիւղերում, ընդհանրապէս, մեծ քանակութեամբ կուրգաններ են բացուում, որովհետեւ հաց ծեծելիս, լարղը քամուն տալու համար, բարձր տեղեր է հարկաւոր, որի համար էլ նրանք ընտրում են բլուրների գագաթները և կալ շինում: Եւ երբ ալս նպատակով հարթում են բլուրների գագաթները, մեծ քանակութեամբ կուրգաններ են բացուում:

Այս կուրգանների միջից դուրս են եկել բազմաթիւ իրեր, որոնք դժբաղդաբար ժողովրդի տգիտութեան և մանաւանդ նախապաշարման պատճառով բոլորովին ոչնչացրուած են: Գիւղացիները ալդ թանգադին իրերը «կռապաշտի գաղեր» են համարում, որոնք միշտ քերում են իրենց հետ մի որևէ դժբաղդութիւն: Այսպէս՝ ալդ գիւղում պատմում էին, թէ մի գիւղացի իւր կալը շինելիս մի գեղեցիկ կճոււճ է գտնում, որի չորս կողմը զանազան կենդանակերպ նախշերով զարդարուած է եղել: Երեկոյեան տուն վերադառնալիս կճուճը

հետը բերում է տուն, սակայն նորն գիշերը պատահամա՞ք սատակում է խեղճ գիւղացու ջորին: Եւ ահա պառաւանները դու տալով գլխնե-
րին գալիս են ահն համոզման, որ «կռապաշտի զաղը» սպանեց ջո-
րին և նախապաշարումից դրդուած՝ անմեղ կճուճը փշրտելուց լետոյ
նորից լանձնում են հողին:

Մի ուրիշ գիւղացի էլի կալը շինելիս մի բրօնզէ անօթ է գըտ-
նում, որ եղան գլխի մեծութեամբ և նմանութեամբ է լինում: Նրե-
կոյին տուն գնալիս զործիքների հետ տուն է տանում և եղան դը-
լովիւր: Միւս առաւօտ հանդից հովիւները լուր են բերում թէ գալը
վիրաւորել և սպանել է իւր ձիուն: Այս փորձանքն էլ վերագրելով
խեղճ եղան գլխին՝ անողորմաբար մուրճով ծեծելուց լետոյ, լանձ-
նում են գետակի հոսանքին: Եւ աչսպէս անթիւ առասպելացրած
դէպքեր, թէ ինչպէս այս ինչ գիւղացին «կռապաշտի» գաղը տարաւ
տուն, որդին մեռաւ, թէ ահն ինչի էջը սատակեց, երրորդի բաղը
գող մտաւ, չորրորդի խոտը ալրուեց, հինգերորդի որդին դիւահար
եղաւ—խելագարուեց—և ալլն և ալլն:

Կալին երիտասարդներ էլ, որոնք ծերերի պատմութիւններին
թերահաւատութեամբ էին վերաբերում և թւում էին մի քանի կեն-
դանի անձնաւորութիւններ, որոնց մօտ դանւում են «կռապաշտի
զաղեր», բայց որոնց ընտանիքները ոչ մի վտանգի չէին ենթարկուել:
Նրանք պատմում էին, թէ մի գիւղացի իրենց տան հիմքը փորելիս
բրօնզէ օղակներ է գտել, որոնցից ամենահաստը և գիմացկունը գու-
թանի վերաջ է խփել: Թէ ահն ինչ ծերունին իրենց կալից գտած
նիզակի ծալը իւր ձեռքի գաւազանի ծալին է ամրացրել, թէ եր-
րորդը, իրենց կալից գտած քոցին (կճուճը) դրել է հաւաքունը և
հաւի կուտը լցրել մէջը, որի շնորհիւ հաւերը աւելի շուտ և շատ ձու
են ածում:

Ես որոնեցի վերույշեալ իրերի տէրերին, խնդրեցի, փող առա-
ջարկեցի, որ տան իրերը, բայց նրանք մերժեցին, բերելով իրենց
անհեթեթ առարկութիւնները, թէ, եթէ օղակը տալ, գութանը քա-
րի կը գալ և գործը անլաջող կը դնալ, եթէ նիզակը տալ, առողջու-
թիւնն էլ հետը կը քալքալուի, եթէ կճուճը տալ, հաւերը ալ ևս ձու
չեն ածիլ և կը ջարդուին:

Հազար դու բացատրի՛ր, հասկացրո՛ւ, որ աղ գիւղացիներին
պատահած դէպքերը ո՛չ մի կապ չունին «կռապաշտի զաղերի» հետ,
որ պատահած դժբաղդութիւնները բոլորովին ուրիշ պատճառներից
են, նրանք չեն հասկանալ, չեն համոզուիլ: Նրանք կշարունակեն
պատմել զարձեալ հաղաբաւոր դէպքեր իրենց պապերից և չլնակալ

գիւղերից լսած և կը պնդեն, որ «կռապաշտի անխնայ զաղերը» միանգամայն վնասակար են իրենց համար:

Այսպէս ուրեմն՝ Բանանց, ինչպէս և՛ ուրիշ շատ գիւղերի բնակիչները հաստատ համոզմունք են կազմել, որ հին կուլտուրայի թանգազին մնացորդները իրենց հետ զժբաղդութիւններ են բերում:

Վերոյիշեալ հանգամանքները աչքի առաջ ունենալով, ամէն ջանք գործ էի դնում, գտնէի իմ Բանանց գիւղում եղած միջոցին գըտընուած իրերը ազատելու գիւղացու աւերիչ ճիրաններից. փող խոստացալ, գիւղացիներին խնդրեցի, որ եթէ մէկ էլ կգլխի շինելիս մի որեւէ գերեզման բացուի կամ մի հին իր գտնուի, անմիջապէս ինձ իմաց տան, խոստանալով պէտք եղած դէպքում մշակ վարձել, կամ՝ նոյն իսկ անձամբ աշխատել: Բացի դրանից, ես ամենալին օր, որոշ ժամերին գնում էի կալերը, 2—3 ժամերով թափառում էի բլրակների շարքերի մէջ գտնուած շինուելիք և շինած վերջացրած կալերին դիտելու: Շատ քիչ բացառութեամբ, բոլոր շինած կալերի ափերը դարսուած են ահադին մեծութեան ողորկ գետաքարեր, որոնք ցոյց են տալիս, թէ ալդ կալերը շինելիս կուրգաններ են բացւել: Իսկ թէ ինչ է եղել դրանց միջից դուրս եկած հին իրերը, անշուշտ անողորմաբար փշրուել կամ ծեծուել և ապա հողին կամ գետի հոսանքին են լանձնուել: Պէտք է արտեղ նկատել, որ Բանանց գիւղի կալերը մեծ մասով գտնուած են դէպի Գանձակ տանող ճանապարհի և ձորի ձախ ափից բարձրացող մի բաւական մեծ բլրի լանջին կպած փոքրիկ բլուրների զաղաթների վերայ:

Մի անգամ զբոսնելիս պատահեցի մի փոքրիկ բլրի, որի մի երեսը քանդել, հարթել էին, իսկ միւս երեսը դեռ եւ մնում էր: Մօտեցալ և տեսալ, որ ալդ բլուրը կուրգաններից շինուած արհեստական բլուր էր: Գիւղացին մեծակ լինելով չէր կարողացել կուրգանների հսկայական գետաքարերը գլորել, ալլ փափուկ հողը մաքրել էր, իսկ կուրգանները ամբողջովին մնացել էին հողի մակերեսով վերայ, միմեանց վերայ դասաւորուած: Արժէր լուսանկար պատկերը վերցնել, մի աւելի պարզ գաղափար տալու համար, սակայն ափսոս որ միջոց չկար: Անմիջապէս վերադարձալ գիւղ, գտալ կալի տիրոջ և չափնեցի որ ինքս անձամբ պէտք է աշխատեմ, ալն պալմանով, որ կուրգաններից դուրս եկած իրերը վերցնեմ ինձ: Գիւղացին հեշտութեամբ համաձայնուեց, որովհետեւ աշխատողի կարիք ունէր: Մի քանի օր չետոյ սկսեցինք մեր աշխատանքը: Մի քանի ուրիշ գիւղացիների օգնութեամբ, կուրգանների վերալի ահադին մեծութեամբ գետաքարերը գլորեցինք: Կուրգանների բերանը բացուեց: Սակայն կուրգանների միջից իմ սպասածից շատ քիչ բան դուրս եկաւ, ալն է՝ մի

լաշնաբերան սև կաւից չանախ, չուլունքներ կարմիր ապակուց, քարից. մի լաշնաբերան սև կաւից ցածր ափսէ, որը խոնաւութիւնից փխրուն լինելով՝ չկարողացաւ ամբողջովին հանել, ալ միայն մի փոքրիկ կտորը հազիւ ձեռքի եկաւ, և չետոյ մարդկանց շատ փըխտուն ածիւններ, Հոգեկան մեծ բաւականութեամբ լցուած, հանած իրերը ձեռքիս վերադառնում էի տուն, երբ պատահեցի մի խումբ գիւղացիներ, որոնք գնում էին հողի մէջ թաղուած կուրգանի վերալի քարերը գլորելու: Անմիջապէս մասնակցեցի նրանց աշխատանքին: Քարերը գլորուեցին: Գիւղացիները շարունակեցին քարերը դէպի կալի ափերը գլորել, իսկ ես հետաքրքրութիւնից վերցրի բահը և մի երկու բահ չէի զարկել, երբ մի կճուճի բերան երեաց: Ուրախութիւնիցս կանչեցի գիւղացիներին գիւտս տեսնելու համար, բայց նրանց համար ալդ բանը շատ սովորական էր: Նրանք հէնց ալդ միջոցին ցոյց տուին ինձ ալդ կուրգանի կողքին գտնուած մի ուրիշ կուրգանից դուրս եկած կճուճի կտորտանքը, որ իրենք անողորմաբար փշրտել էին: Գիւղացիները շարունակում էին իրենց աշխատանքը, իսկ ես մեծ եռանդով և հոգեկան բաւականութեամբ փորում էի կուրգանը: Միքանի անգգուշ բահ զարկելուց չետոյ բացուեցին ուրիշ երկու, նոյն մեծութեամբ կճուճներ, սակաւն արդէն փշացած, բահիս եռանդուն հարուածներից փշրուած: Ալդ երեք կճուճներից հազիւ հազ չաջողուեց մէկը ամբողջովին հանել: Կուրգանից դուրս եկաւ և մարդու ոսկորներ, որոնք չափից դուրս փխրուն էին:

Այս դէպքից միքանի օր չետոյ, երեկոյեան սենեակս մտաւ մի գիւղացի ձեռին թաշկինակով փաթաթած մի ինչ որ իր: Ալդ գիւղացին լսել էր որ ես հին իրեր փողով եմ գնում. ալդ օրուալ իրենց կալից գտած բրօնզէ իրերը լցրել էր թաշկինակը և բերել ինձ: Շատ ուրախացաւ, ինչ որ ուղեց տուի իրերը առաւ: Միւս օրն էլ անձամբ գնացի դուրս եկած տեղը չափեցի: Ալդ գիւղացին պատմեց, որ ալդ նոյն կուրգանի կողքին անցեալ տարի էլի մի կուրգան էր բացել, որի միջից մի բրօնզէ դանակ, մի ապարանջան և մի հատ էլ կեռ, ծալքը կտարած սուր էր հանել և Գանձակից եկած մի մարդու վրալ ծախել, որը, ինչպէս չետոյ լսեցի, ուղարկել էր Պետերբուրգի հնագիտական ընկերութեան և 25 ռուբլի նուէր ստացել:

Այժմ անցնենք մեր աչքով տեսած կուրգանների և նրանց միջից դուրս եկած իրերի մանրամասն նկարագրութեանը:

Կուրգանները իրենց արտաքին կազմութեան նախելով կարելի է երկու տեսակի բաժանել, ահա է.

Ա) 8 մեծ ողորկ գետաքարերից շինուած, զանազան ուղղութեամբ դասաւորուած քառանկիւնաձև կուրգաններ, որոնց երկա-

բութիւնը $2\frac{1}{4}$ արշինից $3\frac{1}{4}$ արշ., իսկ լաւնութիւնը $1\frac{1}{2}$ արշինից $2\frac{1}{4}$ արշինի է հաւասար: Գետաքարերը հետեւեալ կերպով են դասաւորած. մի մի հատ գլխի և ոտների տակ, երկ-երկու կողքերում, երկու հատ էլ լաւնութեամբ կուրգանների վերայ դրած: Մի քիչ առաջ նկարագրած արհեստական բլուրը այս տեսակ կուրգաններից է բաղկացած և գտնւում է $2\frac{1}{2}$ -ից մինչև 5 արշ. խորութեամբ բլրի գագաթին:

Բ) Փոքրիկ 10 ֆունտ ծանրութիւն ունեցող կլոր գետաքարերից և կաւից շինուած կամարաձև կուրգաններ, որոնց երկարութիւնը և լաւնութիւնը առաջին տեսակի չափ է, բայց որոնք գտնւում են աւելի հարթ և ցած մասերում և ունին միջին թուով 2 արշին խորութիւն հողի մակերևութից: Այս կուրգանները ըստ երևութիւն աւելի ուշ ժամանակի գերեզմաններ են:

Առաջին կարգի կուրգաններն էլ, ըստ ներքին բովանդակութեան 3 տեսակի կարելի է բաժանել, որ են.

1) Որոնց միջից դուրս են գալիս մարդու շատ փոքր—փոած ոսկորներ և 3 հատ էլ հաստափոր կճուճներ: Զգուշութեամբ քանդելիս տեսալ որ մարդու գլուխը ուղղուած է դէպի հիւսիս-արեւելեան կողմը: Այս վերջին հանգամանքի շնորհիւ է, որ տեղացիները գերեզմաններին անուանում են «կռապաշտի գերեզմաններ», իսկ դրանց միջից դուրս եկած իրերին՝ «կռապաշտի զագեր»: Նրեք կճուճներն էլ դասաւորուած են գլխի վերեւ աչապէս. մէկը գագաթին, իսկ միւս երկուսը, երկու ուսերին: Այս տեսակ կուրգանների միջի դատարկ տարածութիւնը համեմատաբար քիչ է. հազիւ $\frac{1}{2}$ արշ. բարձրութիւն ունենալ:

2) Որոնց միջից դուրս են գալիս մի լաւնաքերան կաւէ չանախ կամ կաւէ ափսէ և լուլուճներ (մարգարիտ) ապակեալ, ոսկրից և քարէ: Մարգարիտները դուրս են գալիս կուրգանի մէջ զըտընուած դեղնագոյն շերտից, որը հասնականաբար կմախքի հետքեր են: Այս տեսակ կուրգանների միջի դատարկ տարածութիւնը շատ է, $1-1\frac{1}{2}$ արշ., աչապէս որ մարդ չոքած կարող է ալատ շարժուել: Այս տեսակներին էլ տեղացիները «կռապաշտի տուն» են անուանում:

3) Որոնց միջից դուրս են գալիս միմիայն մարդու ոսկորների որոնք շատ փոած են լինում, աչապէս որ ձեռքի չեն գալիս: Անձամբ փորելիս, շատ աշխատեցի գոնէ զանգը ամբողջովին հանել: չկաջողուեց—փշրուեց: Այս տեսակ կուրգանների դատարկ տարածութիւնը միջակ է: Կմախքի գլուխը էլի դէպի հիւսիս-արեւելք էր ուղղուած:

Երկրորդ կարգի կուրգաններից միմիայն մէկն եմ ես անձամբ տեսել, որի միջից դուրս է եկել բրօնզէ և ոսկրէ իրեր և կմախք, դարձեալ շատ փտած: Այս տեսակ կուրգանների դատարկ տարածութիւնը շատ աննշան է:

Իսկ միւսը, այդ նոյն կուրգանի կողքին առաջի տարուայ գըտած կուրգանը, գիւղացու պատմածի համաձայն նոյն ձերն է եղել, սակայն միջից դուրս է եկել մի դանակ, մի սուր և մի հատ էլ հաստ ապարանջան:

Իմ կարծիքով այս երկրորդ կարգի երկու կուրգաններից մէկը տղամարդու գերեզման է, որովհետեւ սուր ու դանակ է դուրս եկել, իսկ միւսը կնոջ, որովհետեւ դուրս եկած բրօնզէ իրերը կանացի զարդեր են: Առաջին կարգի կուրգաններից դուրս եկած և ինձ մօտ գըտնուած իրերն են.

Մի հաստափոր, նեղ բերանով և դրամաձև ունկով կճուճ—տեղացիների անուամբ քոյի, որի փորի շրջապատը հաւասար է 90 սանտիմետրի, բերանի տրամագիծը 9 սանտիմետրի, իսկ ունկի տրամագիծը 4 սանտիմետրի: Կճուճը շինուած է սև կաւից, Կճուճի վերայ աչքի ընկնող նախշեր չկան, միայն ունկի և բերանի մէջտեղի տարածութիւնը զարդարուած է զուգահեռական բարակ և բեկեալ հաստ գծերով, Կճուճի բարձրութիւնը հաւասար է 27 սանտիմետրի:

Մի լաջնաբերան, ցածր, սև կաւից շինած չաճախ, որի բերանի տրամագիծը հաւասար է $13\frac{1}{2}$ սանտ., փորի շրջապատը 51 սանտ., իսկ չաճախի խորութիւնը 9 սանտ.: Փորի շրջապատը զարդարուած է թէք միմեանց հատող զուգահեռական գծերով, որոնք հատուկով՝ զուգահեռակերպներ են կազմում:

Մի՝ 2 սանտ. խորութիւն ունեցող լաջնաբերան ափսէի կտոր, որի վերայ ոչ մի նախշի հետք չկայ:

5 փոքրիկ քարէ և մի քանի կարմիր ապակուց շինած մարգարիտներ, երկու հատ իրար կպած շատ փոքրիկ կապտագոյն լուլուճներ, որոնց ինչից շինածը չկարողացաւ իմանալ:

Երկրորդ կարգի կուրգանից դուրս եկած բրօնզէ իրերն են.

Երկու հատ շրջանաձև գօտու թիթեղներ (թոփեր), որոնց տրամագրծերը հաւասար են 13 սանտ.: Թիթեղների վրայ կալ մի ուռուցիկ շրջան $9\frac{1}{2}$ սանտ. տրամագծով և 5 հատ գմբեթաւոր ուռուցքներ, որոնցից 4-ը փոքրիկ $1\frac{1}{2}$ սանտիմ տրամագծով են և սեղանակերպ են դասաւորուած, իսկ հինգերորդը աւելի մեծ—3 սանտ. տրամագծ. և երկու ուռուցքներով իրար մէջ, որի չորս կողմում կէտեր կան, որի վրայ էլ երկու հատ $\frac{1}{2}$ սանտ. տրամագծով ծակեր կան: Թիթեղների ափերը զուգահեռական փոքրիկ ուռուցքներով է զար-

դարած: Այս երկու թիթեղներից մէկի լետեր մասի ափերը փչացած է:

Չորս հատ ապարանջան, որոնցից երեքը աւելի հաստ և մեծ են, քան չորրորդը: Երեք հաստ ապարանջանների ծալերը միացած չեն միմեանց հետ, այլ մօտ 1 սանտիմ. բաց տարածութիւն է մնում. այդ չմիացած ծալերը վիճարկւում են: Սրանց վերայ կան զուգահեռական և ուղղահայեաց գծեր—նախշեր: Այս երեք ապարանջանների տրամագիծը հաւասար է մօտ $26\frac{1}{2}$ սանտիմ., իսկ հաստութիւնը մէկ սանտիմետրի: 4-րդ ապարանջանի ծալերը միացած են և դարձեալ զուգահեռական գծեր—նախշեր կան վերան. սրա տրամագիծը հաւասար է 2 սանտ., հաստութիւնը $\frac{1}{2}$ սանտ.:

Մի մուրամիոփի նմանութեամբ մեծ և գոգաւոր իր, որի գոգաւոր մասում մի ունկ կալ: Վերան ոչ մի նախշի հետք չի երևում:

Երեք զուգ. թռչունների, որոնցից առաջին զուգը առանց ոտների է, ունի մօտ 4 սանտ. բարձրութիւն և 5 սանտ. երկարութիւն. երկրորդ զուգը երկու ոտնանի է, ունի 5 սանտ. բարձրութիւն և $5\frac{1}{2}$ սանտ. երկարութիւն. երրորդ զուգը երեք ոտնանի է և առաջին զուգի մեծութեամբ է: 3 զուգ. թռչունների մէջքի վերայ ունկեր կան, իսկ կողքերը և տակը զարդարուած են հակառակ դիրքով դասաւորուած եռանկիւնաձև կտրտուածքներով:

Չորս հատ թիթեղեալ շրջանաձև տափակ օղակներ, որոնց տրամագծերը $6\frac{1}{2}$ սանտ., իսկ շրջապատը 16 սանտ. է: Այս օղակների տրամագծի երկու ծալերում ամրացնելու ծակեր կան:

Երկու հատ՝ կշեռքի նմանութեամբ գոգաւոր իրեր, որոնց գոգաւոր մասում 4 հատ իրար դէմ դրուած ունկեր կան: Դրանց տրամագիծը հաւասար է 7 սանտ., իսկ շրջապատը 20 սանտ.:

Երկու զուգ բրգաձև օղեր, որոնց մէջ մոխրագոյն քար է դրած: Իւրաքանչիւր զուգը միացած են իրար հետ փոքրիկ օղակով: Օղակների բարձրութիւնը հաւասար է $3\frac{1}{2}$ սանտ., իսկ հիմքի տրամագիծը $1\frac{1}{2}$ սանտ.:

Երկու հատ կիսալուսնաձև, քրմական գաւազանի գլխի նմանութեամբ իրեր, մէկը միւսից մի փոքր մեծ է: Երկուսն էլ զարդարուած են եռանկիւնաձև կտրտուածքներով: Երկուսն էլ ունին զուրա ընկած մասեր, որոնց ծալերում ծակեր կան: Դրանցից մէկի կիսաշրջանի երկաւնութիւնն է $17\frac{1}{2}$ սանտ., իսկ միւսինը 15 սանտիմետր:

Երկու հատ բրձնղէ հաստ թելից շինած կոշտ շղթաներ, մօտ 39—40 սանտիմետր երկարութեամբ:

Ութը հատ բրձնղէ թիթեղից շինած խողովակներ, որոնց եր-

կարութիւնը հաւասար է 18 սանտ., իսկ խողովակի տրամագիծը $1\frac{1}{4}$ սանտիմ.: Սրանք էլ կոչու շինուած իրեր են:

Մի $15\frac{1}{2}$ սանտ. երկարութեամբ գնդասեղ, որի հաստ ծալքում $3\frac{1}{2}$ սանտիմ. տրամագծով, գեղեցիկ ճաշակով շինուած ակ դրնելու տեղ կայ:

Երկու հատ բրօնզէ հաստ թելից շինուած ականջաձև իրեր, որոնք հաւանականաբար օղի տեսակներից են:

Մի պատուանդանաձև իր, որի վերևի մասը կոտրուած է, իսկ տակի մասում ոտքի հետքեր են եր'ում: Սա էլ թիթեղից շինուած է, մէջը դարձեալ մոխրագոյն քար զրուած:

Երկու հատ զուգահեռակերպ մէջը դատարկ փոքրիկ իրեր:

Մի բրօնզէ, հաւանականաբար գոտու թիթեղ, որի մի ծալքում ծակ կայ: Մի քիչ կոտրուած և փչացած է. վերան նախշի հետքեր չեն երևում:

Երկու հատ բրօնզէ կոճակներ և 3 հատ էլ չուլունքներ:

Հինգ հատ ոսկրէ կոճակներ, երկու ծակերով: Այս կոճակներից երկուսը աւելի բարդ շինուածքներ են:

Մի թել կարմիր ապակուց շինուած լուլունքներ, մի սաճտիմ. տրամագիծ ունեցողից մինչև հազիւ ձեռքի զալու մեծութեամբ:

Այս երկորդ կարգի կուրգանից դուրս եկած իրերը իմ կարծիքով կանացի զարդեր են և մի ամփոփ գաղափար կը տան հաս-դոյն ժամանակի մետաղագործութեան մասին:

Ե. Համաձեեան.

Խ. ԱՐՈՎԵԱՆ

ՈՐՊԵՍ ԱԶԳԱԳՐԱԳԵՏ

Ազգագրական Հանդիսի մօտաւոր նպատակն է հաւաքել ազգագրական բազմակողմանի նիւթեր, որոնց ուսումնասիրութիւնը կազմում է նրա հեռաւոր նպատակը, որովհետեւ առանց առաջնի անհնարին է երկրորդը:

Նիւթեր հաւաքուելու են ո՛չ միայն բուն աղբիւրից, ժողովրդից, այլ և, մանաւանդ անցեալի վերաբերմամբ, հաշ և օտար գրականութիւնից: Մենք խնդրել և խնդրելու ենք, որ մեր ազգագրական գէտները նախ մէկ մէկ վերցնեն մեր և օտար մատենագիրները և նրանցից քաղեն բոլոր ազգագրական նիւթերը, որոնց միացումն ու ուսումնասիրութիւնը կը հետեին անմիջապէս:

Հեղինակների մասին միքանի կենսագրական տեղեկութիւններ տալը անհրաժեշտ դատեցինք, որովհետեւ աւանդողի անձնատուութիւնը շատ անգամ երաշխաւորում է հաղորդուած նիւթի ճշտութեան:

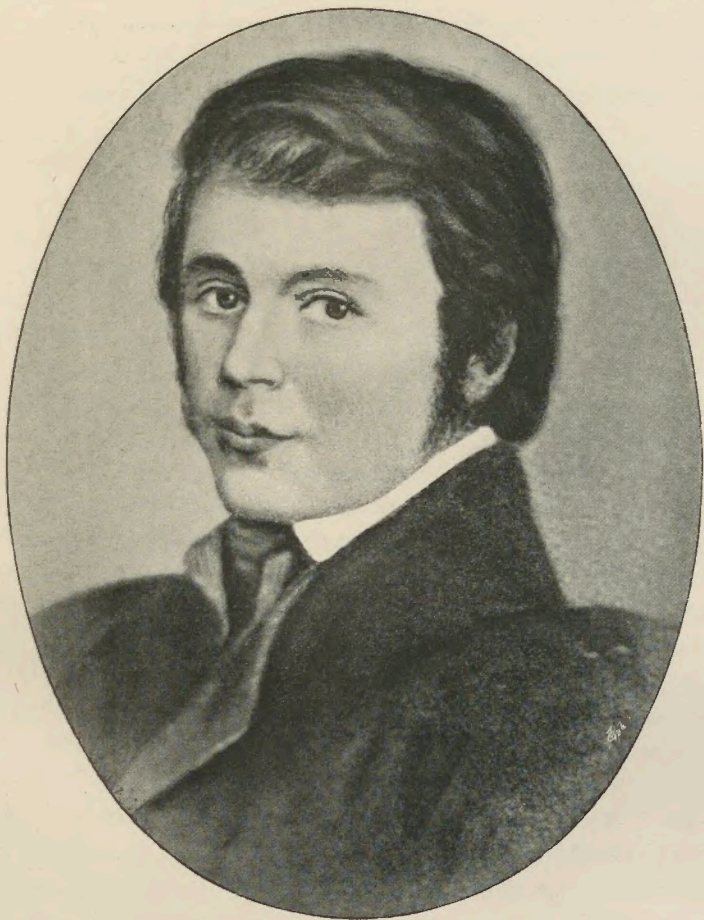
Այս անգամ տալիս ենք Արովեան. պատրաստում են Փաւստոս Բիւզանդ, Պռօշեան և ուրիշներ:

Ա.

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Խաչատուր Աբովեանը ծնուել է 1804—5 թուին Նրեանի գաւառի Փանաքեռ գիւղում, Լազիստանից գաղթած առաքինի և ամենից չարագուած գերդաստան մէջ:

Մանկութեան տասը տարին հալընի նահապետական տան

Վիեննա

ԴՍ. ԱՐՈՎԵԱՆ

Միջին տարեան տղայուն

KH. ABOVEAN

«Ազգագրական Հանդէս» Ա. Տարի, Ա. Գիրք:

գարկի տակ անցկացնելուց չետոյ, 1814—15 թուին Աբովեան բերում է Ս. Էջմիածին և լանձնում Եփրեմ կաթողիկոսին, որի կարգադրութեամբ վեց տարի շարունակ ուսանում է Անտոն եպիսկոպոսի մօտ, միանգամայն ծառայելով նրան որպէս փոքրաւոր:

1820—21 թուին Աբովեան Անտոն եպիսկոպոսի հետ գնում է նախ Հաղբատ և ապա անցնում Թիֆլիս, ուր աշակերտում է չալսնի հայկաբան զարաբաղցի Պողոս Վարդապետին:

1823 թուին Ներսէս Մ. կաթողիկոսը բաց է անում Ներսիսեան դպրանոցը, որի առաջին աշակերտներից մինն էլ Խաչատուր Աբովեանն է լինում: Երեք տարի սովորելուց չետոյ նա աւարտում է ուսման ընթացքը, բայց գիտութեան համը առած լինելով՝ ալ ևս չի բաւականանում այդքանով և ցանկանում է դնալ Վենետիկ, Միւլթարեան հայրերի մօտ շարունակելու Այս նպատակով գալիս է Հաղբատ՝ Եփրեմ կաթողիկոսից իրաւունք խնդրում, չետոյ վերադառնում իւր ծննդավայրը, ուր ականատես լինելով պարսկական բռնութիւններին, ցանկանում է իրենց ամբողջ ընտանիքով արտասահման անցնել, սակայն չի չաջողւում և Աբովեան վերահաստատւում է Ս. Էջմիածին, և դառնում կաթողիկոսի գրագիրն ու թարգմանը:

1829 թուականը գալիս է լեզաշրջելու նրա ընթացքը և դնելու նրան աչն շաւղի վրայ, որը պիտի տանէր հալ մանկանց դաստիարակութեան և հալ ժողովրդի ուսումնասիրութեան սքանչելի գործին: Այս թուին Դորպատի համալսարանի ուսուցչապետ գերմանացի Պարրօտը գալիս է Էջմիածին, աչնտեղից դէպի Մասիսի դազաթը մի գիտական արշաւանք կատարելու և իրեն որպէս թարգման վերցնում է Աբովեանին: Այս արշաւանքի ժամանակ ուսուցչապետը ճանաչում է Աբովեանի բարձր ընդունակութիւնները և իմանում նրբանից, որ մեծ ցանկութիւն ունի դնալ շարունակելու, բայց նիւթական միջոց չունի: Պարրօտ վերադառնալով միջնորդում է լուսաւորութեան նախարար Լիվենին և սա չատկացնում է Աբովեանին ճանապարհածախս և երեք տարուալ ապրուստ՝ Դորպատի համալսարանում ուսանելու համար:

Մինչդեռ նիւթական արգելքները վերանում են, ալժմա էլ կաթողիկոսն և եպիսկոպոսներն են խոչընդոտներ չարուցանում, չկամենալով նրան թող տալ գնալու մի աղքատի հեռու տեղ, ալլակրօնների մէջ: Սակայն վերջի վերջոյ Աբովեան հասնում է նպատակին, գնում է Պետերբուրգ (1830 թ. օգ. 25), ներկայանում լուսաւորութեան նախարարին և ապա գալիս Դորպատ, ուր շատ սիրալիւր ընդունելութիւն է դոնում իւր բարերար Պարրօտից: Աչնունտե վեց տարի շարունակ անց է կացնում Պարրօտի, Գրասի, Վալդե-

րի) Ծիրիլէնդէրի և Բլումբէրգի կրթիչ շրջանում, որոնք գիտութեան հետ միասին և՛ սէր են ներշնչում ղէպի հալ ժողովուրդն ու երկիրը:

Վերջացնելով համալսարանը, (ուր իւր որդու ասելով լսում է էնցիկլոպեդիա) Աբովեան գնում է Պետերբուրգ, քոր ներկայանում է կայսրուհի Ալէքսանդրա Ֆէօդորովնային և Նրանից Պետերբուրգի հնագիտական ընկերութեան անդամ կարգւում:

Յոգներով և գործելու աշխուժով լի, Աբովեան վերադառնում է Էջմիածին, ուր ցանկանում է կուսակրօնութիւն ընդունել և հիմնել մի դպրոց, լատկապէս քահանայութիւններ և ուսուցիչներ պատրաստելու Սակայն Յովհաննէս Արքեպի կաթողիկոսը, չնայելով որ Աբովեանի մասին լանձնարարական նամակ էր ստացել ալլաւեռ դաւաճութիւնների նախարարից, բայց և ահապէս՝ մերժում է նրան, «վրտարանդեալ ի հաւատու» կոչելով: Սրա պատճառը մասամբ ահն էր, որ շատ անբաստանութիւններ էր լսել նրա մասին, իբր թէ հակուած է ղէպի բողոքականութիւնը, մասամբ էլ ահն, որ Աբովեան Ներսիսեան էր, ալսինքն կաթողիկոսի հակառակ, Ներսիսի կուսակցութեանն էր պատկանում:

Աբովեան դառնում է Թիֆլիս, ուր գրեթէ տարի ու կէս անտանելի նեղութիւններ կրելով՝ ապրում է վանքի խուցերից մինում և ուսում տալիս միքանի աշակերտների: Վերջապէս 1837 թ. ստիպուած «ի չքաւորութենէ» մտնում է արքունական ծառայութեան և կարգւում Թիֆլիսի նահանգական դպրոցի տեսուչ: Բայց միայն այս պաշտօնով չբաւականալով՝ նա բաց է անում մի մասնաւոր պանսիօն:

Նոյն թուին Աբովեան ուղղեկցում է Վախներին, ցոյց է տալիս Էջմիածինը, Արարատը, տեղեկութիւններ հաղորդում հալ ժողովուրդի մասին և վերադառնում Թիֆլիս:

Արտեղ, 1839 թ. Սեպտ. 8-ին, ամուսնանում է գերմանացի Էմիլիա Լօօդէի հետ, նախապէս դաշն կապելով, որ պսակադրութիւնը և ունենալիք երեխաների մկրտութիւնը պիտի կատարուի Հայոց եկեղեցում:

Յաջորդ տարին Աբովեան Ղազանի համալսարանի հայոց լեզուի ամբիօնը ստանալու նպատակով երեք չարադրութիւն է ներկայացնում, սակայն մերժումն է ստանում, և ահուհետե իրեն նուիրելով գրականութեան՝ սկսում է գրել իւր «Վէրք Հայաստանին», որի մէջ աշխատում է գտնել և իւր վէրքերի սիրովումը, որովհետեւ չարանեղ մարդկանց բամբասանքը գնալով աճում էր: 1842 թուին, դիրեկտորը կուսակալ Գոլովինին ներկայացնում է Աբովեանի մասին

մի զեկուցում, որմեղ ասում է թէ նա «պատուական բարոյականութեան տէր է և շատ ջանասէր՝ մանաւանդ ըստ իւր ուսուցչական պարտաւորութեանց, բայց որպէս վերատեսուչ ուսումնարանի—անբաւարար լատկութեանց տէր է և անկարող է իրան լանձնուած ուսումնարանը բարձրացնել մինչ աչն աստիճանին, որ օրինակելի լինի դա Անդրկովկասեան երկրում»:

Այս զեկուցման հիման վերայ 1843 թուի ամառը Արովեան արձակում է իւր պաշտօնից և նշանակում Երևանի գաւառական ուսումնարանի վերատեսչի պաշտօնակատար:

Այստեղ եւ նա բաց է անում իւր մասնաւոր պանսիօնը, որի մասին Բողենշտեյտը ասում է, թէ աշակերտները այնքան լաւաջաւ դիմութիւն էին արել գերմաներէն լեզուի մէջ, որ մենք արձակ խօսում էինք նոցա հետ մեր մալրենի լեզուն:

Գտնուելով Հայաստանի ծոցում, նա աւելի առիթ է ունենում ուսումնասիրելու իւր հայրենի երկիրն ու ժողովուրդը, և երբ Արիւխը 1844 թուին գալիս է ճանապարհորդելու, Արովեան Ներսէս Ե-ի և կուսակալի հրաւերով ուղղեկցում է նրան և բազմաթիւ տեղեկութիւններ տալիս: Այսպէս ուրեմն, Արովեան մեծ ծառայութիւն է մատուցանում ազգագրութեան, հայ ժողովուրդի մասին ահագին տեղեկութիւններ տալով Պարթոտին, Հակոտհաուզէնին, Վաղներին, Արիւխին և Բողենշտեյտին, որի համար յատկապէս հաւաքել է մինչև անգամ Երևանի սարդարեատի ժողովրդական երգերը:

Այդ ճանապարհորդութիւնների շնորհիւ աւելի խոր ճանաչելով հայ ժողովուրդը, նա գրում է Ներսէս Ե-ին. «...Տեսանեմ զտարաբախտ վիճակ Հայրենեաց և հունիմ հնար և միջոց օգնել նմա իւրք, որ էր առաջին և վերջին նպատակ կենաց իմոց», և կարծելով՝ թէ կուսակրօնութիւն ընդունելով պիտի կարողանայ աւելի մեծ օգուտ տալ, խնդրում է բաժանել իրեն իւր ամուսնուց, «ոչ վասն այնորիկ, զի ոչ սիրէ զընտանիս և զղաւակունս, այլ զի չիք նորա այլ կեանք, քան բարեբախտութիւն Հայրենեաց», և ձեռնադրել իրեն վարդապետ. սակայն Ներսէս կաթողիկոսը չի չարգում նրա խնդիրը:

Այս մերժումը նրա վրայ շատ վատ է ազդում և նա մտաւտանջութեան մէջ է ընկնում: Օրից օր նրա տխրութիւնը աւելանում է, երբ լանկարծ 1847 թ. առանց մեղ չալտնի պատճառի արձակում է ուսումնարանի տեսչի պաշտօնից և պետական ծառայութիւնից:

Մ. Տէր-Ազարեանի ասելով, նա թողնում է Երևանի գաւառական ուսումնարանը, Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրանոցի տեսչի պաշտօնը ընդունելու համար:

Շատ չի անցնում, երբ լանկարծ, 1848 թուի Ապրիլի 2-ին,

Աբովեան անլստանում է, Երևանի Նահանգապետը ալդ մասին զեկուցանում է փոխարքային, ասելով թէ «Ապրիլի 2-ի լուսադիմին մեկնել է լալտնի չէ ուր և անհետ կորել: Ըստ իւր տանեցուց բացատրութեան, նա անջատուելուց երեք օր առաջ մտատանջութեան մէջ է ընկել, գրեթէ ոչինչ չի կերել, սակաւ է խօսել, շորիւր չի հանել և իբր թէ անքնութիւնից տանջուելիս է եղել»:

Նոյն ղէպքի մասին Նաղարեան ասում է. «Աբովեան անձնատուր է լինում մի խաւար յուսահատութեան, և լանկարծ չքանում է իւր ընտանիքի և բարեկամների միջից. բայց թէ հւր, ոչ ոք չզխտէ մինչև ալժմ: Միտ դնելով նորա տրտում և լուսակտուր երգերին, որ մեր բարեկամներից մինը ուղարկել էր ինձ Թիֆլիզից, պիտու է եզրափակել, որ Աբովեանը մի խաւար բոպէի մէջ մահու է տուել իւր անձը»:

Պ. Տէր-Կարապետեան բոլորովին ալ կերպ է աւանդում, իբր թէ Աբովեան 700 ր. փոխ է տալիս իւր սիրելի աշակերտ Շաֆի Բէկի մօրը, որպէսզի սա կարողանալ արգելել պարտատէրերին իրենց ալդին պարտքի փոխարէն ձախել տալու: Այս պատճառով և՛ մտերմական լարաբերութիւն է հաստատում Աբովեանի և ալդ ընտանիքի մէջ և շատ անգամ Աբովեան գնում է նրանց ալդին ժամանակ անցկացնելու: Այս տեսակ մտերմական լարաբերութիւնը մի քնտ ընկած և պարսկական փառի կեանքին ընտելացած քաղաքում զանազան բամբասանքների առիթ է տալիս: Սակայն Աբովեան արհամարհում է ալդ բոլորը: Վերջապէս Շաֆի-Բէկի հալըր, որ պարտքերի պատճառով փախել էր, վերադառնում է և մասամբ բամբասանքներից զրգոտելով, մասամբ էլ կամենալով 700 ր. պարտքից աղատուել, իրենց ալգու մէջ սպանում է Աբովեանին և թաղում...:

Այսպէս կորչում է նա, որի լիշատակը զեռ շատ երկար կապրի հալերի սրտերում:

(Լը շարունակուի)

ՍՈՒՐՄԱՆՈՒԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Սուրմալու գաւառ կամ ըստ տեղացիների Սըհաթայ-փող, սա այն հարթութիւնն է, որ Արաքսի աջ ափի երկարութեամբ ձգւում է Ախուրեանի խառնարանից սկսուած մինչև երկու Մասիսների ոտքը Բոռօլան կոչուած տեղը, ուր Արաքսի սահանքաւոր ջրերը ահաւոր պտոյտներ կազմելով՝ խլացուցիչ աղմուկ են հանում—հաւանական պատճառ Արաքսի այդ մասի Բոռօլան (գոռացող) կոչուելուն: Արաքսի այդ երկարութիւնը աննշան կիսաշրջանով պատում է Սուրմալուի հիւսիսային կողմը. Սուրմալուի մնացած 3 կողմերը եզերուած են Բարթողեան լեռների երկար, ալիքանման շղթայով, որի սկզբում տըւելեան կողմում վսեմ հպարտութեամբ փառապանծ և ալեղարդ գագաթը ամպերի մէջ թաղած, ցցուած է Մեծ-Մասիսը և վերջում, արեւմտեան կողմից ուղղաձիգ տնկուած է բրգանման Բեօր-օղլու սարը կամ Կողբայ գագաթը:

Այս ոչ այնքան ընդարձակ տարածութեան վրայ խառն ի խառն ցրուած գիւղերում ապլում են հայեր, շիա և սիւննի սլաւոններ, միւսուլման (սիւննի) և եզիդի քիւրդեր: Վերջիններս բռնել են լեռների բարձրավանդակները առանց բացառութեան. հարթութեան վրայ—արանում—ոչ մի քրդի գիւղ չկայ միւսուլման կամ եզիդի: Ազգաբնակչութեան մնացած մասը բնակուած է հարթութեան վրայ և շարուած Արաքսի արգաւանդ ափերի մօտ, բացի մի քանի հայ ու թուրք գիւղերից, որոնք գտնւում են լեռներում քրդերի հետ միասին:

Հայերը գետեղուած են 22 գիւղերում, մեծ մասը բնիկներ են և փոքրամասնութիւնը գաղթականներ: Ժամանակը թէև կարողացել է շատ գիւղերում տեղացիների և եկուորների բնորոշ առանձնատկութիւններից շատերը ջնջել անհետացնել, կամ փոխանակել նորերով, այնպէս որ յաճախ դժուար է լինում որոշել բնիկը եկուոր գաղթականից, բայց և այնպէս շատերի նոյն իսկ ամբողջ գիւղերի բնիկ կամ գաղթական լինելն ապացուցւում է բարբառի, տարազի, սովորութիւնների, բնաւորութեան գծերի յաճախ խիստ աչքի ընկնող զանազանութեամբ: Գաղթականները զանազան ժամանակներում եկել են զանազան կողմերից. համարեա իւրաքանչիւր պատերազմից յետոյ կամ Պարսկաստանից կամ Տաճկաստանից հարիւրաւոր գաղթականներ են սահմանանցել և լցուել Սուրմալուի գաւառը: Ամբողջ Իգդիրը, մօտիկ Իգդիրմալան և Ալիդամարլու գիւղերը Պարսկաստանի գաղթականներ են Խոյ և Սալմաստ գաւառներից: Խալֆալու, Գիւլլիջայ, Մօլլաղամար և Աբասգեօլ գիւղերի բնակիչները Տաճկաստանի բնակիչներ են, էլ չեմ խօսում ուրիշների մասին, որոնք աւելի կամ պակաս չափով ցրուած են այս ու այն գիւղում: Սուրմալուի իսկական, հաստատուած բնիկները կողբեցիք են, բլուրցիք և ակոռեցիք: Կողբեցւոց բարբառը, սովորութիւնները, տարազը տարբեր են մնացած գիւղերի հայերից: Ակոռին կործանուել է Մասսի ստորերկրեայ ցնցումից 1840 թ., իսկ Բլուրն այնքան եկուորներ է ընդունել, որ բոլորովին ձուլուել է:

Սուրմալուն բանաստեղծական երկիր կոչուելուց շատ հեռու է. բնութեան այնպիսի հրաշալիքներ, որոնք ակամայից վառում են մարդու մէջ բանաստեղծական խանդ, ծանօթ չեն սուրմալուեցուն: Այստեղ չկան բնական անտառներ. Բարթողեան լեռների մեծ մասը լերկ քարաժայռերի կուտակութիւն է միայն, չկան վճիտ աղբիւրներ, գեղեցիկ ձոր ու հովիտներ, հարուստ մարգագետիններ—բնական հետեանք անտառների բացակայութեան: Սուրմալուն հարթ հաւասար տարածութիւն է, տեղ-տեղ խոնաւ ճահ-

ճային տափեր, ինչպէս Իգդիրի շրջակայքը, տեղ-տեղ ճահ-ճային եղեգնուտներ, ինչպէս Մասսի ստորոտները և շատ տեղ էլ փռուած են չոր, անպէտք հողերի ահագին սպիտակ տարածութիւն, ուր ոչինչ չի բուսնում բացի բարակ, նուազ չոր խոտը, որ անասուններն էլ չեն ուտում: Իսկ լեռների ստորոտներում անվերջանալի շարքով ձգւում են մանր, աննշան բլուրներ, թմայի խանձուած տարածութիւն, որ «ղռեր» է կոչւում. ո՛չ մի աղբիւր, ո՛չ մի վտակ չի ոռոգում այդ ահագին տարածութիւնը. ղռեր, խլէզների, թունաւոր զեռունների աշխարհ է դա, օձերի թագաւորութիւն: Սոսկալի են այդ ղռերը մանաւանդ ամառ ժամանակ. բորբոքուած քարերից ամբողջ տարածութիւնը դառնում է որպէս մի հնոց, ճանապարհորդը անէծք թափելով շտապեցնում է իւր ուժասպառ ձիուն, շուտ փախչելու այդ վայրերից, մանաւանդ, որ քրդական աւազակների մշտական բոյնն է սա. զարհուրելի բնակիչներ, զարհուրելի վայրերի...: Եւ այս բոլորի վրայ պէտք է աւելացնել և այն, որ Սուրմալուի հարթութեան վրայ—արանում, ձմեռները խիստ ցրտեր են լինում, իսկ ամառներն անտանելի շոգեր. բնակիչների մէջ այդ ժամանակ ճահճային տենդն անպակաս է: Սուրմալուի գեղեցկութիւնը կազմում են այն փոքր ի շատէ խոտաւետ և ջրաշատ լեռները, որոնք բաժին են ընկել քիւրդերին և հարթութիւնը հորիւրաւոր ուղղութեամբ ափօսող արուեստական ջրանցքները և զրանցով ոռոգուած հացահատիկների, բամբակի արտերն ու այգիները:

Չնայելով այս բոլորին, Սուրմալուի հայ ազգաբնակչութեան մէջ վաղուց հետէ զարգացած է բանաստեղծութեան և առհասարակ երգի պահանջը և տարիների ընթացքում կազմուել է ժողովրդական անգիր բանահիւսութեան մի խոշոր ժողովածու, որ բերանէ բերան աւանդւում է յաջորդ սերունդներին և կրթում, ոգևորում է սրանց: Բանաստեղծական այս ժողովածուի մէջ իւրաքանչիւր գիւղ իւր բաժինն ունի, բացառութիւն են կազմում միայն Իգդիր, Իգդիրմալայ և Ալիզամարլու գիւղերը, ուր իշխում է ստեղ-

ծագործող ոգու կատարեալ բացակայութիւնը. սրանք երգի
և ինքնուրոյն բանաստեղծութեան համար համը են: Մնա-
ցած բոլոր գիւղերն առանց խտրութեան երգում են կամ
իրանց շարադրած և եղանակած երգերը կամ հարևան գիւ-
ղերի ստեղծագործութեան արդիւնքները: Բոլոր գիւղերի մէջ
առանձնապէս աչքի է ընկնում Կողբը հրաշալի երգերով,
որոնք իսկոյն և եթ տարածւում են գաւառի մնացած գիւ-
ղերում: Ժողովրդական բանաստեղծութեան մէջ Կողբի խա-
ղացած այս առաջնակարգ դերը բացատրւում է այդ գիւղի
գեղեցիկ դիրքով, բնակիչների դուրեկան բարբառով, որը
տարբեր է գաւառի մնացած բնակիչների բարբառից իւր
գեղեցկութեամբ և բաւականին մօտ է Աշտարակի բարբա-
ռին: Քիչ նշանակութիւն չունի անշուշտ և այն հանգա-
մանքը, որ Կողբեցիք անխառն բնիկներ են, գուցէ և եր-
բէք բունաւեր և հալածական եղած չեն. նկատուած երե-
ւոյթ է, այն ժողովուրդը, որ յաճախակի գաղթել է, բազ-
միցս փոփոխել է իւր վաթանը, դադարում է երգելուց,
այնպէս, ինչպէս բունաւեր եղած թուռներ:

Ժողովրդական բանաստեղծութեան հեղինակներն աշուղ-
ներն են և գիւղական աղջիկները, որոնք միշտ վառ են պա-
հում ժողովրդի սէրը դէպի սլօէզիան: Մի քանի խօսք առա-
ջինների մասին:

Սուրմալուի իւրաքանչիւր գիւղ իւր աշուղն ունի, կոյր
մարդիկ, որոնք որպէս ժողովրդական բանահիւսութեան հա-
ւատարիմ աւանդապահներ, սրբութեամբ են պահում իրանց
յանձնուած աւանդը և այն ծառայեցնում են ժողովրդի սըր-
բազան ոգևորութեան հուրը վառելու: Նրանք շարադրում
և երգում են անցեալից և ներկայից, միայն անպատճառ
այն ամէնը, ինչ-որ բարձր է, յուզիչ, վսեմ և գաղափարա-
կան հայ ժողովրդի համար: Նրանք երգում են և՛ սէր, և՛
խնդրութիւն, և՛ վիշտ ու տառապանք, բայց դրա հետ միա-
սին իբրև ճշմարիտ զաւակ իւր ծնող ժողովրդի, ապրում են
ժամանակի հետ, երգում են նրա ժամանակակից գաղափար-
ները, որոնք ամենից շատ նրանց սրտումն են արձագանք

գտնում և ոչ մէկը չի խուսափում այս կոյր մարդկանց սուր մտքերից:

Ինչպէս որ տարբեր է աշուղների ընդունակութեան չափը, այնպէս էլ տարբեր է նրանց մատուցած ծառայութեան չափը ժողովրդական բանաստեղծութեան գործին: Կան նշանաւոր աշուղ վարպետներ, որոնք իրանց մեծ նախորդների ստեղծագործութիւնները իւրացնելով հանդերձ, իրանք էլ երգում են ժամանակակից ժողովրդական կեանքի նշանաւոր երևոյթները. կան և այնպիսիները, որոնք բաւականանում են միայն աւելի հեղինակաւորների ստեղծագործութիւնները երգելով և ընդհանրացնելով: Ժողովուրդն ամենքին էլ սիրով լսելով հանդերձ, չի մոռանում սակայն իւր առանձին յարգանքի և ուշադրութեան առարկայ դարձնել այն հռչակուած բանաստեղծ աշուղներին, որոնք իրանց տաղանդի ուժով կարողանում են աշուղային շօլա ստեղծել, որոնք ամենից աւելի ընդունակ են հանդիսանում այդ ժողովրդի սրտի հետ խօսել, նրա վշտերի և ուրախութիւնների թարգման հանդիսանալ: Բազմաթիւ և բազմատեսակ երգեր կան, որոնք այժմ պտտւում են ժողովրդի բերանում և որոնք արդիւնք են այդ աշուղների ստեղծագործող հանճարի. դրանց մէջ պատահում են բանաստեղծութիւններ, որոնք կարող են նշանաւոր եւրոպական բանաստեղծների երկերի հետ մրցել: Ի դէպ է այստեղ յիշել ժողովրդին սիրելի դարձած վշտի մեծ երգիչ Քէշիշ-օղլուն: Լսելով այս նշանաւոր վարպետի բանաստեղծութիւնները, մարդ դժուարանում է հաւատալ, որ սրանք զոնէ դուռ թափառող մի խեղճ, ողորմելի աշուղի շարադրութիւններ են: Վշտի այս աստիճան զօրեղ արտայայտութիւն, առանց որևէ կրթութեան՝ ապշեցուցիչ է և վկայում է Քէշիշ-օղլու հանճարեղ բանաստեղծ լինելուն: Ահա նրա մի քանի երգերը. — ափսոս, սակայն, որ Քէշիշ-օղլու բոլոր բանաստեղծութիւնները գրուած են մաքուր թուրքերէնով. միայն հայերէն թարգմանութիւնը ես չեմ համարձակւում դնել, որովհետև անկարող եմ անթերի կատարել, ուստի առաջ կը բերեմ իսկականը թուրքերէն և

մօտաւոր ճշտութեամբ դրանց բովանդակութիւնը հայերէն լեզուով:

ՔԷՇԻՇ-ՕՂԼՈՒ ՎԻՇՏԸ

1) Վարա վարա քիմայ էդիմ շիքահաթ,
Ահլի թաքիք գեարաք բիլայ դարողմի,
Արթրայ արթրայ օ չարխի ֆալագ,
Դեօն դարդի դարեայայ սէլայ դարողմի:

2) Աղլարամ սըզլարամ էլլարամ ֆիրդան,
Ախար գեօզլարըմնան աբու իրդան,
Չունքի բու դիարդայ բուլունմազ դարման,
Դահա նա գեաթիրըմ դիլայ դարողմի:

3) Բիր գիւն բու ֆալագ բէլըմի բուքեար,
Բիր դաւա չաքըփ սինամի սեօքեար,
Նա քեարգեարդան, նա նառ, նա մայայ չաքեար,
Գեօթուրուփ վէրսալար ֆիլայ դարողմի:

4) Քէշիշ օղլում էդըր ֆանի դոնիադայ,
Արթի դամ հիշրանըմ հադդան զիադայ,
Չունքի մանա վէրդըն, է՛յ բարի խուդայ,
Դահա վէրմայ ֆօզգեայ դուլայ դարողմի:

1) Արդեօք ես որի՞ն գնամ բողոքեմ,
Հմուտ բժիշկ է պէտք դարդս հասկանայ,
Բաղդը մեծացնելով վիշտ ու ցաւերս,
Դարձրեց ծով ու հեղեղի չափ իմ դարդերս:

2) Արտասուում ողբում եմ, անում սուգ շիւան,
Թափում է աչքերիցս արիւն ու արցունք,
Քանի որ այս աշխարհում չի ծարուի դարման,
Էլ ի՞նչ կարիք ասեմ պատմեմ, դարդերս:

- 3) Գիտեմ մի օր քաղղը մէջքս կը կոտրի,
Սուսեր ձեռք առած կուրծքս կը պատռի,
Ոչ ընգեղջիւր, ո՛չ նառ¹⁾, ո՛չ մայան²⁾ կը տանի,
Թէկուզ վերցնեն ու տան փղին դարդերս:
- 4) Քէշիշ-օղլին ասում է այս փուչ աշխարհում,
Իմ վշտերը չափ ու սահմանից անցան,
Քանի որ ինձ տուիր ո՛վ Տէր իմ Աստուած,
Էլ ուրիշ ոչոքին մի տուր դարդերս:

ՔԷՇԻՇ-ՕՂԼՈՒ ՍԷՐԸ

- 1) Իւզ մին մէհնաթ ինան քիր քաղ քասլադմ,
Խօրիադ ալի դայդի գիւլըմ ուզուլդի,
Դալի գեօնուլ քեօշըփ ուռում էլընա,
Եարայ եալվար մախտան դիլըմ ուզուլդի:
- 2) Գեարդանայ թեօքուլդի սիադըր սաշըն,
Վալլահայ վերմանամ չին ինան մաշին,
Սան քիր շահան, ման քիր գեօգարչին,
Հայնաղննան դայդի, թէլըմ ուզուլդի:
- 3) Քէշիշօղլի քու իշլարդան նաշիդըր,
Հիշրան իշի դայիլ, էշի աթաշիդըր,
Ենգի քիլըմ դահրայ ֆալագ իշիդըր,
Համի գիւզալլարդան ալըմ ուզուլդի:

- 1) Հարիւր հազար նեղութիւնով պարտէզ տնկեցի,
Խորթ ձեռք դիպաւ թփին վարդս վայր ընկաւ,
Յուզուած սիրտս ձգում է ինձ Յունաստան,
Սիրոհուս աղերսելով լեզուս թուլացաւ:

¹⁾ Նառ—ուզալի մի ահսակն է, որ չառ ումեղ է:

²⁾ Նոնպէս:

2) Թիկունքին փոռած են սեւ սեւ մազերը,
Հաւատա՛, չեմ՝ փոխի Չինաստանի հետ,
Դու մի ըազէ ես, ես մի խղճուկ լոր,
Ծիրանդ դիպաւ փետուրս թափուեցաւ:

3) Քէշիշ-օղլին այս գործերից անգետ է,
Վշտի գործ չէ սա, այլ սիրոյ կրակ,
Յետոյ գիտցայ, որ փոփոխ ըաղդի խաղ է,
Բոլոր գեղունիներից ձեռնթափ եղայ:

Ոչ միայն Սուրմալուի աշուղները, այլ և իւրաքանչիւր չափահաս սուրմալուեցի աւելի կամ պակաս չափով գիտեն Քէշիշ-օղլու երգերը, լսած են նրա մասին, սիրում, պաշտում են նրան: Կան և բացի նրանից ուրիշ բազմաթիւ աշուղներ, որոնց երգերը խիստ ընդհանրացած են: Աշուղների երգերը ընդհանրապէս լուրջ են և խրատական. դրանք սիրելի են մանաւանդ ժողովրդի այն մասին, որոնք անցել են կեանքի փորձութիւնների բովից, պատկառելի հասակ ունին և աշուղների տխուր երգերի մէջ իրանց տխուր անցեալի յիշողութիւններն են տեսնում:

Շատ բան կարելի է ասել մեր ժողովրդի այս կոյր վարդապետների և նրանց գործունէութեան մասին, հնարաւոր է և դրանց շատ երգերն ու հէքիաթները գրի առնել, բայց որովհետեւ այդ բանը մեր այժմեան նպատակից զուրս է, ուստի թողնելով մի այլ տնգամի աւելի ընդարձակ խօսելու դրանց մասին, բաւականանում ենք այս թեթեւ ակնարկով: Անցնենք այժմ ժողովրդական բանաստեղծութեան միւս հղինակներին—գիւղական աղջիկներին:

Ո՛վ է սուրմալուեցի հայ աղջիկը, որ կարողանում է իւր երգերով հազարաւոր սրտեր թնդացնել, որ իւր մէջ կրում է ժողովրդի ստեղծագործող տաղանդը, որ կարողանում է միշտ վառ պահել ժողովրդական բանաստեղծութեան կայծը իւր պարզ, անպաճոյճ, բայց յուզիչ երգերով: Ըստ երևոյթին մի խեղճ արարած, նահապետական ընտա-

նիքի զաւակ, որ օժտուած է իւր ծնող օջախի բոլոր նախապաշարմունքներով, որոնց ծանրութեան տակ կախում է իւր գլուխը՝ ծածկելու ամօթիւսած դէմքը, փակում է իւր բերանը իւր սեփական կարծիքը չլայտնելու համար մեծերի առաջ, լարում է իւր բոլոր ուշադրութիւնը, լսողութեան բոլոր ոյժը, որ կարողանայ տան բոլոր անդամների հրամանները կայծակի արագութեամբ լսել և կատարել: Նամիշտ լուռ է, իւր իրաւունքի կամ արդարութեան մասին պահանջ յայտնել չգիտէ. նա լուռ է և այն ժամանակ, երբ նրա ամենաքնքոյշ զգացմունքները վիրաւորում են իւր մեծերը, երբ ոտնատակ են տալիս նրա սէրը և ձեռքից բռնած անասունի պէս վաճառում չսիրած երիտասարդին: Վերջին դէպքում նրա լռութիւնը խորհրդաւոր է. նա հէնց այդ լռութեան մէջ է շարահիւսում իւր երգերը, որոնց մէջ թափում է իւր սրտում կուտակուած մաղան ու զայրոյթը, անէծք է թափում բռնաւորների գլխին, նզովք սիրոյ դաւաճաններին, և այն աղջիկը, որ իւր տանը չէր համարձակուում գլուխ անգամ բարձրացնել երբ նրան դատապարտում էին նահատակուելու, այդ աղջիկը իւր ընկերուհիների շրջանում, նրանց հետ միացած, շատ անգամ նրանց բերանով թափում է իւր սիրտը կրծող վիշտն ու դառնութիւնները մեղամաղձոտ, վշտոտ երգերով: Ահա նա. մի թաշկինակով գլխի միայն վերի մասը կապած, ծամերի բազմաթիւ հիւսերը լայն, փարթամ թիկունքին ալեծածան, մի հասարակ արխալուզ, կամ վերնազգեստ հագին և յաճախ ոտաբոբիկ: Նա համարեա միշտ այսպէս է: Դուք նրան կը տեսնէք կուժն ուսին մերձակայ տռուակից ջրի գնալիս իւր մի քանի ընկերուհիների հետ, կը տեսնէք նրան ամառն իբրև այգու և բանջարանոցների պահապան, այս ու այն չարդախի կամ քօլիկի կտրանը նստած, կը տեսնէք նրան ամարային սոսկալի տօթին կռացած բամբակի արտի մէջ քաղհան անելիս. կամ թէ կալում, կաման վրայ կանգնած ալրող արևի տակ միանման տաղտուկ շրջաններ կատարելիս հէշանի վրայ, նոյնպէս ալրուած, նոյնպէս յոգնած, որ-

պէս այն զոյգ անասունները, որոնք անգիտակցաբար միևնոյն գծով դանդաղաբայլ ընթացքով տանում և բերում են յեփեկից կախուած կամը՝ վրայի կենդանի բեռով: Չկայ գիւղական աշխատանք, որին չմասնակցէր սոււրմալուեցի աղջիկը և այս բազմազան և յաճախ ծանր տաժանելի աշխատանքների ժամանակ նա երգում է ուրախ, անհոգ, միանգամայն տարուած և մխիթարուած իւր երգով: Այս չարքաշ կեանքի մէջ նա միջոց և հնար է գտնում սիրել, փայփայել իւր սէրը, և երգել նրան յուզիչ արտայայտութիւններով, յուզիչ ձայնով և եղանակով:

Իւրաքանչիւր գիւղում կան մի քանի իսկապէս բանաստեղծ աղջիկներ, բացի ուրիշ բազմաթիւները, որոնք երգում են առաջինների ստեղծագործութիւնները: Այս բանաստեղծ աղջիկները չեն բաւականանում միմիայն իրանց և իրանց ընկերուհիների սէրը երգելով. գիւղական կեանքի մէջ տեղի ունեցած ամեն մի արտասովոր երևոյթ, յուզիչ դէպք, ինչպէս մի ջահիլ ջիւանի սպանութիւնը կամ յանկարծական մահը, երկու սիրողների յանցաւոր կապեր, որոնք խախտում են նահապետական կեանքի ավանդաբար սրբագործուած սովորութիւնները և վիրաւորում ժողովրդի նուիրական զգացմունքները, և հետևապէս դատապարտելի են գիւղի հասարակական կարծիքով, մի աղջկայ փախուստ իւր սիրածի հետ, մի ուրիշ սիրահարի բռնի ամուսնութիւն, ընդհանուր ժողովրդական ցաւեր, այս բոլորը, բոլորը բանաստեղծ աղջիկների երգերի սիւժետներ են դառնում: Գիւղական աղջիկներից ո՞րն է յօրինում այս ինչ կամ այն ինչ երգը դժուար է որոշել և իրապէս ո՛չ մի երգ առանձնապէս մէկի հեղինակութիւնը չէ. որևէ տեղ, որևէ առթիւ համախմբուած աղջիկներից ընտրեալները—տաղանդաւորները միասին են խմբագրում այս կամ այն երգը: Դժուար է նոյնպէս որոշել, թէ ո՞ր գիւղի շարադրած է, այն աստիճան արագ է տարածւում ամբողջ գաւառում և ընդհանուրի սեպհականութիւն դառնում:

Որչափ տարբեր են գիւղական կեանքի խաղաղ միա-

կերպութիւնը վրդովող դէպքերը, նոյնքան էլ տարբեր են լինում աղջիկների շարահիւսած երգերը և նրանց եղանակները: Անցնենք օրինակներին:

Էջմիածնի գաւառի Ղուրդըղուլի գիւղից Սրբուհի անունով մի 7 տարեկան աղջիկ է անյայտանում իւր քրոջ տանից 1890 թ.: Աղջկայ եղբօր և ազգականների բոլոր ջանքերն ապարդիւն են անցնում խեղճին գտնելու և կարծիք է ընդհանրանում, թէ նա հաւանականաբար խեղդուել է Արաքսում: Անցնում է 3 տարի: Սուրմալուում Արաքսից դէպի Իգդիր նոր խճուղի է շինւում, որ անցնում է Ղարաղօյին թուրք գիւղի մօտով: Հայ բանուորներից մէկը, մի աբարանցի, մտնում է Ղարաղօյին գիւղը հաց խնդրելու. մի թուրքի բակում նրան հաց է տալիս մի 10 տարեկան աղջիկ, ըստ երևոյթին թրքուհի, բայց որքան է լինում հայի զարմանքը, երբ այդ թուրք աղջիկը յանկարծ հայերէն լեզուով դառնում է դէպի այդ հայը և արտասուելով պատմում, որ զուրդըղուլեցի է և 3 տարի առաջ թուրքերը Արաքսի ափից գողացան բերին այս գիւղը: Թշուառը յայտնում է իւր բոլոր ազգականների և եղբօր անունը և աղաչում է գնալ իրանց տուն և յայտնել իւր ուր լինելը և այն թէ, թուրքերը մտադիր են նրան շուտով Պարսկաստան անցկացնել վաճառելու: Աբարանցի հայը սրբութեամբ կատարում է խեղճ աղջկայ խնդիրը, փնտրելու են գալիս նրա եղբայրն ու ազգականները, յիշեալ հայի հետ մտնում են յայտնի թուրքի տունը, բայց ի զմէր, որովհետեւ թուրքերը կանխապէս նախազգուշութիւն են ստանում և աղջիկն անյայտացնում կամ նոյն իսկ երկիւղից սպանում: Եւ այսպէս կորչում է խեղճ Սրբուհին: Այս իրապէս ողբերգական դէպքը յուզում է Սուրմալուի հայ աղջիկներին և նրանք տխուր մեղամաղձոտ եղանակով երգում են տարաբաղդ աղջկայ անցքը. երգի մէջ զայրոյթով լցուած նախատինք են թափում «հայ իշխաններին» գլխին, որոնք իրանց անհոգութեամբ թոյլ տուին քրիստոնեայ աղջկան գերի մնալ անօրէնների ձեռքին: Ահա այդ երգը. —

Միամիտ նստածի Արագի ափին,
Անօրէն լամուկը փռեց խափունջին,
Ամօ՛թ, հազար ամօ՛թ, հայ իշխաններին,
Որ Սրբունուն թողին անօրէններին:

Միամիտ նստածի քոյրիկիս քաղին,
Անօրէն լամուկն էլաւ իմ եաղին (թշնամին),
Ամօ՛թ, հազար ամօ՛թ, հայ իշխաններին,
Որ Սրբունուն թողին անօրնի ձեռին:

Սրբունու ունքերն ամենից կամար,
Աստուած ստեղծեր էր անօրնի համար,
Ամօ՛թ, հազար մաօ՛թ, հայ իշխաններին,
Որ Սրբունուն թորգին անօրնի միջին:

Սրբունու արցունքն քարեխօս էլաւ,
Գիւլէն տուին Յակոբ ախաօրը չը դիպաւ,
Ամօ՛թ, հազար ամօ՛թ, հայ իշխաններին,
Ձեր սուրբ կրօնը խի՞մ տուիք անօրնին:

Ես Սրբունին եմ՝ դուրդողուցի,
Երեք տարի դարադոյին մնացի,
Ախպէրտանքս իմ հաւարին չեկան,
Ղզլբաշի տէրութիւնը գնացի:

Անցեալ 1895 թուին ճանապարհների վրայ աշխատող
մի ռուս կանդուկտոր Արաքսի ափին ձուկ բռնելիս, ափը
փռւլ գալով ջրի մէջ ընկաւ և խեղդուեց: Ահա նրա երգը.—

Մարքարի գեղ պարգր փօշտ ա,
Չանգեալ գցելն հանելն հեշտ ա,
Եառի տակին եմ՝ քար ու կոշտ ա,
Աստուած սիրող քաղցր երգէք:

Եառի տակն եմ, վրէս հով ա,
Ես ո՞նց դուրս գամ արնծով ա,

Անուշկէն գայ ընծի գովայ,
Աստուած սիրող քաղցր երգէք:

Արազն էկաւ լափին լափին,
Տախտակ ըերին ղորուլ չափին,
Դրին ֆուրդունն իգդիր ճամփին,
Աստուած սիրէք քաղցր երգէք:

Կանդխտօրի վրի թուրը,
Խեղճ անմեղին խեղտեց ջուրը,
Ռուսաստան տարէք լուրը,
Այնտեղից գան մայրը քոյրը:

Մարգարի գեղ մեծ ստանցի *),
Ընկալ ջուրը խեղտուեցի,
Մարդ չունեմ, որ նստի լացի,
Աստուած սիրող քաղցր երգէք:

Անցեալ 1894 թուին, Բ. գիւղում, Արամ անունով մի
երիտասարդ իւր ազգականուհու ալգում շրջելիս անյայտ ձեռ-
քով գնդակահար եղաւ, իսկոյն հետեւեալ երգը կազմուեց. —

Կայնար հօրքուրանց ըաղին,
Գիւլլէն էլաւ քո եաղին,
Ես մայիլի քո խաղին,
Դու կայնար դարին,
Ձէն տուր քո եարին Արամ ջան:

Կայնար հօրքուրանց մէշին,
Գիւլլէն առաւ քո դօշին,
Ղուրբան ըլիմ քո նաշին,
Բլրցին էկաւ
Գուլթանը տարաւ Արամ ջան:

*) Փոստալին կաշարան կալ աշնտիդ.

Գուժան էր կայնած քագին,
 Պալտօն Արամի հագին,
 Կնիկն էլ ջիլար պսակին,
 Կայնար դռանը,
 Գիւլլէն կռանը Արամ ջան:

Արամի սեւ շորերը,
 Անուշկի սեւ օրերը,
 Եարդ տարան էլ ջիլարը,
 Դու կայնար դարին,
 Չէն տուր քո եարին Արամ ջան:

Անարատ, մաքուր սէրը միշտ մի առանձին պաշտպանութիւն է վայելում ժողովրդական երգերի գեղեցիկ հեղինակների կողմից, և ամէն մի փորձ, որ ուղղուած է լինում բռնի կերպով բաժանելու երկու սիրող սրտեր, արդարացի զայրոյթով լցնում է մեր բանաստեղծուհիների սիրտը. դրանք իրանց երգերում բողոքում են այդպիսի սրբապղծութեան դէմ, յանդիմանում են նոյն իսկ իրենց ծնողներին, բայց և նոյն այդ աղջիկները իրենց զէնքերը դարձնում են դէպի իրենց ընկերուհիները, եթէ սրանք դաւածան են հանդիսանում, դրժում են տուած խօսքը և սէրը դարձնում վաճառքի առարկայ և «օրը մէկի ճտովն են կախվում»: Ահա մի օրինակ. —

Գիւլլիջեցի մի աղջիկ Անօ անունով, խօսք է տալիս տեղացի Ներսէս անունով մի երիտասարդի. բայց երբ վերջինս էջմիածին է գնում աշխատելու, սիրած աղջիկը աչք է ձգում Գայլատույ լճի կապալառուի եղբօր վրայ և նրա հետ փախչում է: Ահա այդ առթիւ կազմուած երգը. —

Ես Անօն եմ Հովէի թոռն եմ,
 Հովէի կնգայ քաղչի քարն եմ,
 Սեւ Ներսէսի ծոցի եարն եմ,
 Դամանդարի ախպօր եարն եմ:

Ես Ներսէսն եմ Գիւլլիջեցի,

Էջմիածին հունձ գնացի,
Ալ ըսողտատին ես ընրեցի,
Թառլան Անօն կորցրեցի:

Ջուրն եկաւ վերի սարէն,
Եկաւ թափաւ մախմառ քարէն,
Անօն էլաւ իր իլըարէն *)
Վրէն թափի եաման եարէն:

Անօն կայնե գետլի դարին,
Աչքը մացե դամանդարին,
Ե՞րբ կը ըացուի լուան ու ըարին,
Էթամ հասնեմ Գրիգոր եարին:

Անօն էլաւ կտուրն աշեց,
Գրիգորն էլաւ քօզ ձին քաշեց,
Տիգրան ախպօրը քարին տուեց,
Ներսէս եարի սիրտը մաշեց:

ԼԷ ԼԷ

- 1) Ես վերեւէն եկայ, դու դուռը ըացիր,
Զեռքս տարայ ծոցդ, ախ արիւր լացիր,
Եար եար եար եանարամ **),
Վայլահի ալարամ:
- 2) Ես վերեւէն եկայ թէշի մանելով,
Դէրիէդ ներկած էր Գնանջայ տօրօնով,
Եար եար եար եանարամ. . .
- 3) Ինչո՞ւ ինձ սիրեցիր, խաբեցիր չառար,

*) Տուած խօսք:

**) Սիրեկան, սիրեկան վառւում եմ,
Աստուած վկայ առնելու եմ:

Մի՛թէ ես քեզի մօտ չ'եղայ ընդունակ,
Եար եար եար.

4) Երկինքն ամպել ա գետինը թաց ա,
Սիրունիս կայնել ա էրեսը քաց ա,
Եար եար.

5) Ինչո՞ւ ինձ սիրեցիր խաքեցիր չ'առար,
Մի բուռը կրակ զցիր սիրտս վառեցար:

6) Գոգնոցդ դու՛թնի ա, ամեները շալ ա,
Մատներդ քարակ ա մաշինի կար ա,
Ինչո՞ւ ինձ սիրեցիր խաքեցիր չ'առար,
Մի բուռը կրակ զցիր սիրտս վառեցար:

Եթէ յուզիչ ողբերգական դէպքերը երգւում են տխուր մեղամաղձոտ եղանակով, դրանց հակառակ կան մի շարք այնպիսի երգեր, որոնց թէ իմաստը և թէ եղանակը յարմարեցրած են ուրախութիւն արտայայտելուն. երգելիս աղջիկները ոտքերի ընդհանուր դոփիւն հանելով՝ պար բռնած թռչում են. այս երգերը գիւղական պարերգներ են: Պարերգերը յաճախ շատ քիչ իմաստ են պարունակում. դրանց հեղինակներն աւելի ուշադրութիւն են դարձնում, որ լանգերը յարմարաւոր լինին. երբեմն նոյն իսկ անհեթեթութիւններ են ասում որևէ դուրեկան լանգ յարմարեցնելու համար. այսպիսի դէպքերում բնականաբար երգի իմաստը զոհ է բերւում երաժշտականութեան, այնպէս որ այդպիսի երգերը աւելի շատ եղանակ են, քան որևէ իմաստ. դրանց մէջ աչքի են ընկնում մանաւանդ յաճախակի կրկնութիւնները: Ահա այդպիսի մի պարերգ. —

Հայրիկս գնաց Թիֆլիզու քաղաք,
Էն տղին կ'առնեմ անունը Մաղաք:
Հայրիկս գնաց Էրէվսայ քաղաք,
Էն տղին կ'առնեմ անունը Ղաղաք:
Մանէթը խուրդեմ, անեմ արասի,

Էն տղին կ'առնեմ, անունն Աղասի:
 Հաքեր եմ ջովդան, կայներ եմ մէյդան,
 Թառ բոյիդ մատաղ նշանլու եար ջան:
 Հաքեր եմ լաստիկ, կայներ եմ սաստիկ,
 Թառ բոյիդ մատաղ նշանլու աղջիկ:
 Հաքեր եմ ալը կայներ եմ կալը,
 Թառ բոյիդ մատաղ նշանլու եարը:
 Էս եանը ուռ ա, էն եանը ուռ ա,
 Կողբեցու հարսի ջիբինը նուռ ա:
 Էս եանը պօպօք, էն եանը պօպօք,
 Սիրել եմ կ'առնեմ, հագինը սապօք:
 Արի Օսան ջան, գնա Օսան ջան,
 Ես քեզի դուրքան սիրելի եար ջան:
 Բուրս աղջկայ անունը Շողո,
 Էն տղին կ'առնեմ, անունը Եղօ:

Եւ այսպէս շարունակուում է անվերջ: Այս ձևով կազմուած
 երգն այն յորմարութիւնն ունի, որ միջոց է տալիս սիրող
 աղջկան կամ տղային հէնց պարի ժամանակ յանկարծակի
 նման նոր տողեր շարագրել և արտայայտել իւր սրտի ցան-
 կութիւնը սիրած անձի վերաբերմամբ:

ԾԱՂԿԻ ԳՈՂՔ

Այ՛ օրուն օրուն ծաղիկ,
 Կարմիր ու թոռուն ծաղիկ,
 Զահիլ աղջիկ եմ կ'իտես,
 Գամ քեզ գովալու ծաղիկ:

Ծաղիկ ծաղկավանայ եմ,
 Ասլ էրէվանայ եմ,
 Տարին մէ հէտ ես գալըմ,
 Թազայ նուբար խանայ ես:

Ծաղիկ ծաղկածորէն եմ,

Մենձ քաղի ինձորէն եմ,
 քամին տունց վն քցեց,
 Վաթմանս մոլորեր եմ:

Ծաղիկ ես քո ծառէն,
 Թէքոյի միջի թառէն եմ,
 Տարին մէ հետ ես գալըմ,
 Մակեար քո մասխարէն եմ:

Կան մի շարք ժողովրդական բանաստեղծութիւնների առանձին առանձին տներ. դրանց ծագման ժամանակը և տեղը ևս առաւել անյայտ է: Այսքան միայն կարելի է ասել, որ դրանք նոյնպէս աղջիկների ստեղծագործութիւններ են, և թէև ուրոյն ուրոյն, իրարից անկախ և զանազան ժամանակներում կազմուած, բայց բոլորի իմաստն էլ միևնոյնն է համարեա, այսինքն գիւղական աղջիկների և երիտասարդների սիրոյ արտայայտութիւններ և սիրտին արկածների նկարագիրներ: Այս երգերի առաջին երկու տողերը շատ անգամ բոլորովին չեն կապւում վերջինների հետ իրենց իմաստով և միմիայն լանգերի նմանութեամբ են համապատասխանում. նկատելի է նոյնպէս, որ երգչի միտքը վերջին երկու տողերում է արտայայտուում, բայց և այդ վերջին երկու տողերով էլ կարելի է գիւղական սիրահարների սիրոյ ամբողջ պատմութիւնը հանել. իսկապէս այդ երգերը, չնայելով իրենց ըստ երևութին տարբեր իմաստներին, մի ամբողջ վէպ են ներկայացնում, մի վէպ, որ կազմել են զանազան գիւղերում և զանազան ժամանակներում ապրող գիւղացի աղջիկները: Անյոյս սիրողը իւր սրտի կրակն է թափել նրամէջ, բաղդաւոր սիրահարը իւր սրտի անհուն բերկրութիւնն է նկարագրել այնտեղ, բռնի անջատուած սիրահարները իրանց անստհման վիշտն ու դառնութիւնն են թափել նրա տողերում և նզովք են կարդացել «սաբիբի» (պատճառ եղող) գլխին, սիրոյ նետով խոցուածը երգում է իւր սրտով սիրածի «կամար ունքերը», «չալ աչք կարմիր թշերը»: Տեղ-տեղ աչքի է ընկնում երկու սեռի երիտասարդների մի սիրուն

բանակուիլ ասենք, թէ սիրակուիլ, մի հաճելի մրցութիւն, որով երկու կողմերն էլ աշխատում են իրարից գերազանցել բանաստեղծական ձիրքերով, սուր երգիծաբանութեամբ, որոնց աստառը դարձեալ սէրն է: Սիրային դէպքերի նկարագրութեամբ այնքան հարուստ են այդ բանաստեղծութիւնները, որ շատ անգամ մի նոր սիրային արկած երգելիս, աղջիկները նոր բառեր չեն շարագրում, այլ ուղղակի ընտրում են սրանցից իրանց տեմաին յարմարաւոր տներ, տողեր, կազմում են մի ամբողջ երգ, միայն տների վերջում աւելացնում են մի քանի այնպիսի բառեր, որոնք երգին տալիս են ժամանակակից գոյն:

1. Կանն առայ գացի աղ- Սիրուն եարը բաղցր ա,
քիւր, Գնա հօրը հարցրայ,
Թասը տուի առայ պաղ ջուր, Որ չը տունց փախցրայ:
Հէր ու մէր աչքերդ կոյր, 7. Ձեմ մտնի գետը խոր ա,
Տղին տես աղջիկդ տուր: Բաթման շապիկս նոր ա,
2. Ժոռն էլաւ էրես էրես, Խաղար տարէք իմ մօրը,
Բազրգևան Աստուած սիրես, Ես օլքայ օլքայ կորայ:
Ինչ որ կ'երթաս էրէվան, 8. Ախաէր արածիդ մեռ-
իմ եարին հետդ քերես: նեմ,
3. Ելն ընցայ էն եանը, Գինուդ կարասիդ մեռնեմ,
Նոր տեսայ ֆիդան եարը, Ճամփայ էթող շէկ ախաէր,
Տղին տես աղջիկը տուր, Սրտիդ մուրազին մեռնեմ:
Ի՞նչ անեմ անշահ մալը: 9. Ախաէր ունեմ աւչի ա,
4. Բօզ ձիան նալն ի՞նչ Մէջքը բարակ դամչի ա,
անեմ, Ոչ թուր ունի ոչ թվանգ,
Սիրուն եմ խալն ի՞նչ անեմ, Լեզուդ թալանչի ա:
Սրտով սիրած եարս ըլնի, 10. Ժառի տակը տալդայ ա,
Դունիսդայ մալն ի՞նչ անեմ: Բանի կայնիս ֆայդայ ա,
5. Ուռի ես կուսնալ մի, Սիրած սիրածի չեն տայ,
Մեր դունէն հեռանալ մի, Էս ի՞նչ կանուն դայդայ ա:
Եար Աստուածդ կը սիրես, 11. Նստեր ես նոսն վրայ,
Սիրեր ես մոռանալ մի: Զինարի ծառի վրայ,
6. Ուռի ծառը պանցր ա, Փինօ ֆասդ դեր ես,

- Շէկլիկ քեանքուլիդ վրայ: Կերեւաւ խէտ թփերին,
 12. Ամպեր ա ամպի նման, էկան քաղեցին տարան,
 Շաքարի դանտի նման, Ժախեցին ազափներին:
 Իմ նանն ինձի մոնց պահեց, 20. Սիրեր եմ ծովաշէնքին,
 Ժալած գիւլքանդի նման: Համեր եմ աչքը ունքին,
 13. Մեռայ քաղին լալե- էկար ծովը ջուր խմար,
 լով, Բեաքուլ թափաւ թիկունքին:
 Մի եանից ջուր անելով, 21. Վարդ եմ քաղեմ նարնջի,
 Ժառին եարփաղ չը մնաց, Ա՛յ տղա՛, արի փնջի,
 Դարդիս դարման անելով: Իմ հէր քեզի աղջիկ չի տայ,
 14. Ժիրանի, ծիրան մի էնքան ման գաս զարնջի
 տուր, (տանջուած):
 Ժղներդ իրար մի տուր, 22. Գնացի ջուրը ջրի,
 Ամեն մէջդ մտնելուս, Աչքովս տեսայ սիրի,
 Դարդերս իրար մի տուր: Օճի լեղին վեր կալի,
 15. Բահն էր ուսին դրած, Դուշմանիս քալէն դեղի:
 Թաւչազն էր ոսկեջրած, 23. Գնացի չայը վլասք,
 Աչքը ունքիդ հովարած, Սապոնն էր ոսկեջրած,
 Խիստ էր ռանգդ թոած: Ի՞նչ անի հէրն ու մէրը,
 16. Ա՛յ տղա՛ դու աղայ իր, Ծակատիս էս էր գրած:
 Զի գիտում քանգաղայ իր, 24. Մտիկ արէք էն դա-
 Ուռել մի, պատռուել մի, գին,
 Դու մի ժուլիկ գաղայ իր: Պուտ ծաղիկ քողագին,
 17. Ա՛յ տղա՛յ, ալին տը- Ի՞նչ ասեմ հօրն ու մօրը,
 դա՛յ, Ինձի տուին տուլագին:
 Բեաքուլդ դալին տղա՛յ, 25. Շատ քաղցրը է սի-
 Ես քե որդե սիրեցի, ռածը,
 Հէրանցս կալին տղայ: Զի սաղանում հարուածը,
 18. Սոված քուչէն ման Ինձ սիրուհուց հանողը,
 արի, Ուրացե իւր Աստուածը:
 Ես քե մարդ չեմ համարի, 26. Նաւս ծովին մնաց,
 Գնա հօրդ պարտքը տուր, Իմ օր ու կեանքս գնաց,
 Նոր արի աղջիկ սիրի: Մեռնելն ինձ համար ոչինչ,
 19. Ժիրան ես ծառի ծէրին, Սիրուհիս տըտում մնաց:

27. *) Էն սարը պանցր հոտ կ'ուզայ մանուշակին:
սար ա, 34. Ղարսայ ջուրը պա-
Տակը ժնջիլով քար ա, ղել ա,
Ես քե որդե սիրեցի, Ղամէն ձեռս տարել ա,
Էջը հանեց աշկեարայ: Էն շէկ քղաւոր տղէն,
28. Աղջի անունդ Էլիսայ, Խելք ու միտքս տարել ա:
Գլխիդ կարգինկէն խաս ա. 35. Ծիրանի ծառը խոց ա,
Թուշդ դէս արա պաշեմ, Սիրտս եարալու խոց ա,
Գնա՛ քո նանին ասա: Սիրտս սրտիդ վէջն ըլլի,
29. Էս գիշեր աստղ լուս ա, Իմանաս դարդը մոնց ա:
Աստղերը խաղալիս ա, 36. Աղջի անունդ Մայի,
Մէյդան բացէք անց կենամ, Ծակատդ բոլոր շահի,
Նազլու եարս գալիս ա: Թուշդ դէս արա պաշեմ,
30. Տղա Ի՛նչ ա իլազդ, Աստուած ախպէրտ պահի:
Օղով կօճկով բիլագդ, 37. Թաւայ բերէք ձու խա-
Մի բանալ բայազ դօշդ, շեմ,
Եարիդ գցիր կրակը: Ընեմ կտուրն աշեմ,
31. Զուխտ գութան սար Տէնեմ եարս գալիս ա,
կը բանի, Իջնեմ չաքմէքը քաշեմ:
Շէկ աղջիկ հաց կը տանի, 38. Գիւլն եմ փռել ես դա-
Մէկ քէլայ մէկ կը կայնի, շին,
Աղ ու իմանս կը տանի: Ի՛նչ եմ անում անտաշին,
32. Զուխտ ախլըզդդ հա- Ես սիրել եմ ես կ'առնեմ,
գել ես, Լէն երես դալամ՝ դաշին:
Ուզուն քոյդ կոկել ես, 39. Երկինքէն անցաւ դուռ-
Որտեղ եարիդ տենալուց, նէն,
Փասդ պոզիդ թեքելես: Բրդի շինած կուլէն,
33. Դու նստել ես դօշա- Աղջի շատ շատ մի խօսի,
գին, Բերանը կծի թուլէն:
Խելքդ ու միտքդ փէշագին, 40. Օխչարն արել եմ
Խմել ես նոսն գինին, դուզը,

*) 27 Թուահամարից մինչև 55 համարը կողբեցու երգած է, և
այդ մասի բարբառը տարբեր է մնացած մասի բարբառից:

Ջրկել եմ Ղարազեօզը, Գնացած խելքդ քերեմ:
Ելուող դրկայ նշխեմ, 48. Ճաղացը ման եմ տը-
Թափ տուր քեաքուլիդ թողը: ուել,

41. Իմախաէրն սարումն ա, Սիրել եմ ջան եմ տուել,
Շվուն գօտկա ծալումն ա, Օխտը տարի սէրութին,
Եղբայր ջան շվուն ածա, Մի օր իլդար եմ տուել:
Քուրդ Լօռու քարումն ա: 49. Կաքաւը քարի վրէն,

42. Կիրակիէլ պաս կ'ըլլի, Մախմարը երի վրէն,
Արծթէ էլ թաս կ'ըլլի, Մէ ոսկէ հէքալ պտէր,
Վարդապետ օրթիդ մեռնի, Իմ դարդաշին երի վրէն:
Սիրածն էլ չը հաս կ'ըլլի: 50. Դամբուլի կոթը փթի,

43. Ծիրանը ծառի ծէրին, Օխտը կով ունեմ կթի,
Քամին տայ եարփաղներին, Ով որ իմ սիրածն առնի,
Էկան քաղեցին տարան, Հոգին դժոխքին փթի:
Ծախեցին ախմախներին: 51. Բարդանը դուռն եմ

44. Խնձոր ունիմ կծածա, դրել,
Ափներումը միազած ա, Զէքերս նուռն եմ դրել,
Ախաէրս ուզեց չը տուի, Մէ քերան չասիր երօ,
Ասի եարի դրգած ա: Շլաֆկէդ ծուռն ես դրել:

45. Մեր քաղը էրգէն 52. Ճաղացի դուռը չիման,
քաղ ա, Ախաօրը չը կայ իման,
Խնձոր գցեմ կը խաղայ, Բրոջը քաշին տարան,
Խանին եմ աղջիկ տուել, Մէ պէրան չասաւ եաման:
Խան դէդի սուլթան աղայ: 53. Գնացի ջուրը ջրի,

46. Աղուէս դարը *) պը- Ոտս ընկաւ օցի լեղի,
լել ա, Հօրն ու մօրն ինչ ասեմ,
Երս տակը քնել ա, Խիստ տըռուց եթեմ տղի:
Չէն տուի ծէնս չառաւ, 54. Բաղքի վէչը միկի-
Էլ ի՞նչ անուշ քնել ա: տան,

47. Դամբուլի քոքը քերեմ, Բօխվի աղջիկն ընծի տան,
Կաննեմ քեաքուլդ քերեմ, Իմ անունը Չարնշան,
Կուռս քցեմ վզովդ, Մատնեքս տամ քն նշան:

*) Աղուէս դար - Կողբում մի բլուր է:

55. Բահդ ես ուսդ դրել,
Թովչազը ծուռն ես դրել,
Մէ պէրան չասիր երօ,
Շլաֆկէդ ծուռն ես դրել:
56. Ղուշը վերելէն անցաւ,
Սինին ինձորով լցաւ,
Քուլլուզի եար տուն էկաւ,
Իմ եարը վերել անցաւ:
57. Էրէվան խորամիջին,
Պաղ աղբիւր ձորամիջին,
Էդ քու շամամ՝ ծծերդ,
Կարմիր ինձորայ միջին:
58. Կանաչ արտի քնարը,
Ո՛վ ա տեսն իմ եարը,
Գլուխս դուրքան կ'անեմ,
Առաւօտայ իլդարը:
59. Կայներ ես սարի ճամփ-
իէն, էն էլ ընդու համին էր:
Իշկում ես եարի ճամփէն,
Կը տամ ոսկէ մատանիքը,
Որ դու գաս ջրի ճամփէն:
60. Լորը թուաւ էս հան-
դից,
Կոտրաւ շաքեարը դանդից,
Աշըղ չի, աշըղ դարձաւ,
Գնացած եարի դարդէն:
61. Ժամի դոան սեւ քարը,
Բա մոնց կ'ըլլի իմ ճարը,
Սիրտս դարդով լցուեր ա,
Չեղէս թուաւ իմ եարը:
62. Արազը բուզ ա բռնե,
Քեաքուլը թոզ ա բռնե,
Քուրը դուրքան ախաօրը,
Սիրածը թեզ ա բռնե:
63. Կողքայ բերեցին աղը,
Սրտիս քաշեցին դաղը,
Քեզ հետ էնքան չեմ խօսայ,
Բարով ըլլենք եայլաղը:
64. Զուրն առայ իլայ
սարը,
Տեսայ իմ ֆիդան եարը,
Փիդան եարը ինձ տուէք,
Ձը քաշեմ ահ ու զարը:
65. Ժամի դուռը մաս մաս
քար,
Ես չեմ առնի դարիւր եար,
Թեւերիս բերանն օյայ,
Եարս թափաթի սոյ ա:
66. Սեւախողի քամին էր,
Սիտակ ծովի գեամին էր,
Որը սիրի քաց թողի,
Քէն, էն էլ ընդու համին էր:
67. Սիրած աղջկայ տէրը,
Խօսքն ա տուե հէրը,
Օխտը տարի սիրեցի,
Ձը առեց քեաֆուր մէրը:
68. Չադը եմ տուե սա-
րին,
Վադայ եմ կտրե տարին,
Վադայ կտրած տարին տես,
Էդ քէ իլդար եարին տես:
69. Զանքայ հովին կայ-
ներ ես,
Մովի եայլուդ փոել ես,
Բարեւ տուի դու չառար,
Մագեար թարգս տուեր ես:
70. Կայներ ես վանքայ
հովին,

Քամին տայ դօշիդ մովին, Իլդար եմ տուն եարին,
 Էրնէկ քո ծոց քնողին, Իլդարէդ տօնմիշ ըլնես,
 Մէ ջուխտ շամամ՝ ընողին: Դիւանէդ քէփայ ըլնես:

71. Աղջի դու սիրուն բան 78. Էս առուն ջուր ա է-
 ես, թըմ:

Ընծի ձեր տունը տանես, Մէ տեսէք ո՛ւր ա էթըմ,
 Գիշերը մօտդ պահես, Մըհանայ քնին անըմ,
 Առաւօտը դուրս անես: Եար տէնալու ա էթըմ:

72. Անհանգիստ ծիծեռնակ 79. Մէ ծառ ոնեմ գի-
 ես, լազի,

Դու քո ջանին կրակ ես, Գիշերը քնայ երագի,
 Շատ էլ մի հպարտացի, Ես միշտ Աստուած կը կան-
 Մէ ծառայող մշակ ես: չեմ:

73. Մուղնու առուն լողա- Եարս հասնի մուրագի:

ցայ, 80. Համիշ եմ դալխայ մի-
 ջին,

Գիւլլի եայլու գողացայ, Աքըշում՝ չալխայ միջին,
 Օխտը տարի հիւանդցայ, Ես մէ պուճուր եար ոնեմ,
 Եարս էկաւ լաւացայ: Ես մէ կանաչ խիար

74. Մուղնու ջուրը սա- Ուռումնաթ խալխայ միջին:

որն ա, 81. Ես մէ կանաչ խիար
 եմ:

Մուղնի էթողն իմ եարն ա, Բո սրտին քիտիար եմ,
 Էթայ մուրագն առնի, Որդե կ'եթաս շուտ արի,
 Յետ դառնայ ընծի առնի: Ես քո եարալու եարն եմ:

75. Սիրել եմ սեւ չուխա- 82. Բաղի մէջը վարթ կ'ըլ-
 տը, նի,

Ես եմ գեալաջու սաւոր, Բաղի շունը սարթ կ'ըլնի,
 Սիրի սիրտս չը կաւա, Աղջիկ դու կամաց խօսա՛,
 Եաչարդան արի քաւոր:

76. Բաղչի ետեւը դամիշա, Դալդա տեղին մարդ կ'ըլնի:

Բաղչէն լիքը եմիշ ա, 83. Սարէն էկաւ ծիաւոր,
 Աստուած սիրող մեղ մի դիր, Սաղմիսը ծոցին սաւոր,
 Սրտով սիրածն անուշ ա: Սաղմիսը գիւլ ա դարձե,

77. Հաղը եմ տուն սա- Լեզուն ըլքիւլ ա դարձե:

րին, 84. Ժամի դուրը հինած ա,

- Հինածը հատհրտած ա, իմ եարը հեռու տեղ ա,
 Կարմիր միվը փռած ա, Առանց նրան քուն չի գայ:
 Եարս տւիլը քնած ա: 92. Մեր հանդերը ջրով ա,
 85. Ես մէ պոմճուր տուն Մեր ուսը թրով ա,
 ունեմ, Դատաւորի մօտ էթայ,
 Մէջը ոսկի տուն ունեմ, Խօսքը ոսկէ ջրով ա:
 Ծան տղայ շատ մի խօսա, 93. Կարմիր քարը տա-
 Բե պէս օխտը շուն ունեմ: շած ա,
 86. Կայներ ես փետ կը Բօյս մէջը քաշած ա,
 տաշես, Ի՞նչ անեմ որ քաշած ա,
 իմ դարդն էլ պրտի քաշես, Սիրտս հալ ու մաշած ա:
 Ինձ սիրեր ես, որ չ'առնես, 94. Իմ ըսողադին ալ կու-
 Բո շորերդ չը մաշես: զեմ;
 87. Առուն էկաւ լափ տա- Բարակ մէջքիս շալ կ'ուզեմ,
 լով, Որ տունը որ մոնեցու,
 Էրկու խնձոր ծափ տալով, Ոսկին շարէ շար կ'ուզեմ:
 Զրէն եարս գալիս ա, 95. Դարն ընցայ էն կալը,
 Եէկ քեաքուլը թափ տալով: Ի՞նչ կ'անեմ դունիի մալը,
 88. Կ'ըլնեմ սարը կը կան- Տղէն տես աղջիկը տուր,
 չեմ, Թող ըսկի չ'ըլնի հալը:
 Դարաքուլաղ ճանանչ եմ, 96. Սուրբ Կարապետ ուխտ
 էլը զինս հաւաքեմ, կ'անեմ,
 Ազիզ եարիս տունը բերեմ: Ժամերս ջուխտ ջուխտ կ'ա-
 89. Բուչէքը լինքը լինքը, նեմ,
 Աղջի արա քո միտքը, Իմանամ ինձ չես առնի,
 Ձեռով անեմ դէս արի, Կ'երթամ մօլլին թուղթ կ'ա-
 Բեզ տամ ոսկի մատնիքը: նեմ:
 90. Աղջի անունդդ ինչ ա, 97. Սէրն ի՞նչ էր, սավդէն
 Գլխիդ այլուղը բրբռ ա, ի՞նչ էր,
 Սիրում ես լաւ սիրի, Ա՛խ եար քո դայդէն ի՞նչ էր,
 Էդ պոկօշ տղէն ինչ ա: Ղալամ դաշ չարմա ունքեր,
 91. Տեղը քցեմ փոնթ կը Ձը պաշես Ֆայդէն ի՞նչ էր:
 գայ, 98. Ժառի գլխին սեւ դը-
 Բարձի տակից հոտ կը գայ, շեր,

- Դեռ չի հանել մեր նշեր, Օրը հինգ դան կը գոսի:
 Ախչի հայլին առ իշկայ, 106. Կայնե դուռը դողում ա,
 Ինչ կարմիր ա քո թշեր: Սաղաֆի պէս շողում ա,
 99. Իմ եարը քազար քա- Ոչ ջուղաքը տալում ա,
 չի, Ինձ էլ ձեռաց թողում ա:
 Հաքմէքը քարակ կաշի, 107. Ախչի իշկա էն դգին,
 Եկաւ դոնովն անց կացաւ, Հարս ու կեսուր քուրդ կգին,
 Ես ասի քարով մաշի: Սիրած սիրածի չեն տայ,
 100. Դէզ եմ դրել հաւան Մեղքը հօր ու մօր վգին:
 չեմ, 108. Աղչի իշկա էն դշին,
 Ես իմ գլխին դիւան չեմ, Ոտը դրե վրը փշին,
 Ինձ օխշարամորթ անէք, Գլօխս դուրքան կ'անեմ,
 Ես էն տղին հաւան չեմ: Հալ աչք կարմիր թշին:
 101. Բաղի փանջարէն շու- 109. Կայնել ես կանչում
 շա, էլ չես,
 Բաղի քարն անուշ ա, Բօյիցդ ամանչում էլ չես,
 Ախպէր խաթըրըդ չը մնայ, Էկայ կշտովդ անցկացայ,
 Եարը քեզնից անուշ ա: Բօռ ես ծանաչում էլ չես:
 102. Մէ եար ունիւմ անուշա, 110. Կայներ ես կած կը
 Անուշ ա ալվան շուշա, մանես,
 Բարափումն կայնած էր, Արեգնակի նման ես,
 Ես ասի թառլան դուշ ա: Իջի ստուց դէն գնա,
 103. Բերդի քուրըրը ցել ա, Շատ մարդ գլխից կը հանես:
 Բերդը վարդով լցվել ա, 111. Կուրտիկ ունեմ դեղին ա,
 Ախպէրն ասաւ քոյր չ'ունեմ, Իմ եարը ձեր գեղին ա,
 Բոյը դարդով լցվել ա: Եար քոնելը շատ հեշտ ա,
 104. Տեղ եմ քցել դալամ- Թողնելը շատ քալայ ա:
 քար, 112. Իմ եարը ընի եար
 Մչի քնողը քալանթար, պիտ էր,
 Ես մէ պուճուր լեղակ եմ, Գօտկումը խիար պիտ էր,
 Բալանթարի տեղակ եմ: Իմ եարի կայնած տեղը,
 105. Ինչ որ ասեմ չի լսի, Թոփչինարի ծառ պիտ էր:
 Կայնե դուռը կը մոսի, 113. Եայլուրը հետս եմ քը-
 Գնաց առաւ ախմախին, ցել,

- Շէկ ետըը միտս եմ քցել, Տեսաւ փեսէն տուն չ'եկաւ,
 Ըսօր էրկօր չեմ տեսել, Կատուն կերաւ փեսի տեղ:
 Կրակը սիրտս եմ քցել: 119. Պուճուր ախչի սեւա-
 114. Ա' տղա անունդ ի՞նչ ա, ւոր,
 Շան տղա դավէդ ի՞նչ ա, Խալխի դոներին սաւոր,
 Կ'երթամ կանոնեմ ղզլքաշ, Իլի մէրդ կանչում ա,
 Բօյովդ կտրեմ ղումաշ: Ինձ էլ չ'անես մեղաւոր:
 115. Կարմիր Մաքին մը- 120. Ա' տղա դու մեր գե-
 սացու, ղացի,
 Դեղին մախմառ քիսացու, Օտար տղին դեղեցի,
 Ես քո մօրը հարմնացու, Ատամներդ մարգարիտ,
 Դու իմ մօրը փեսացու: Բերանդ եկեղեցի:
 116. Զրի ծամիէն ալ կ'ա- 121. Բե մեղք չունես ան-
 նեմ, մեղ ես,
 Սպիտակ երես քալ կ'անեմ, Մեր գեղին գեաղի տեղ ես,
 Շան տղա շատ մի հաչա, Հայի լեզու չես գիղում,
 Բեգի հալ ու մաշ կ'անեմ: Փէտը ձեռիդ հօտաղ ես:
 117. Աղէս մածուն ա մէրե, 122. Կարմիր ըլուզ կարեր
 Փէսէքին տուն ա բերե, եմ,
 Անտէր մնա գող կատուն, Դեղին կոճակ շարեր եմ,
 Փէսէքի փայն ա կերե: Այ տղա՛ ըօլ ա խօսաս,
 118. Մէրս արաւ ծաածեղ, Բեզնից լաւ ճարեր եմ:
 Վրէն լցրեց լիքը եղ,

Ա. Ա. Հ ա ղ ո ն ե ա ն

Կ Ե Ն Դ Ա Ն Ա Կ Ա Ն Վ Է Պ

Ա.

Ա Ղ Ո Ւ Է Ս

Ա. ԱՂՈՒԷՍԸ, ՆԱՊԱՍՏԱԿԸ, ԱՔԱՂԱՂԸ ԵՒ ՅՈՊՈՊԸ

Մի անգամ աղուէսը ճգնաւոր է ձեանում և ուղղեւորւում
դէպի Երուսաղէմ՝ ուխտ: Ճանապարհին նրան հանդիպում են
Նապաստակը, Աքաղաղը և Յոպոպը, որոնք գրաւուելով Աղ-
ուէսի քարոզներին, ընկերանում են նրան, միասին ուխտ գնա-
լու: Սա ճանապարհը փոխում և բերում է դրանց իւր բնի մօտ:

«Տղերք, ասում նա, երբ արդէն բնին էին հասել, մըտ-
նենք այս վանքը, խոստովանենք, և ապա թեթեւացած շա-
րունակենք մեր ճանապարհը»:

Ընկերները համաձայնում են, և երբ բոլորը մտնում են
Աղուէսի բունը, սա բռնում է նախ Նապաստակին և ա-
սում.

«Դու մեղաւոր ես, որովհետեւ շները քո յետեից ընկնե-
լով չեն հասնում և յօգնում, սատակում են: Դու արժանի
չես ուխտ գնալու: Դու պէտք է մեղքիդ պատիժը կրես»:

Այս ասելով խեղդում է նրան և փառաւորապէս ու-
տում: Յետոյ դառնում է Աքաղաղին.

«Դիտես, ասում է նա, դու էլ շատ արդար չես. դու

առաւօտներն այնպէս վաղ ես կանչում, որ կարգաւոր կարծելով թէ լուսացել է, ճանապարհ է ընկնում և կոտորւում: Չէ, դու էլ արժանի չես ուխտ գնալու, լաւ է քեզ էլ ուտեմ»:

Հերթը գալիս է Յոպոպին, բայց սա խնդրում է թոյլ տալ իրեն գնալ վկաներ բերելու, որոնք վկայեն իւր անմեղութեան մասին: Աղուէսը լուսալով, թէ սա գնալու իւր ընկերներին է բերելու՝ թոյլ է տալիս: Սա թուչում գնում է որսկան շների մօտ և թփից թուփ թուչելով՝ նրանց բերում Աղուէսի բնի մօտ: Հէնց որ շները նկատում են Աղուէսին, իսկոյն վրան են ընկնում և բկից բռնում, իսկ Յոպոպը հեռուից նայելով՝ ասում է. «Հը՛, հերիք է, թէ գնամ ուրիշ վկաներ էլ բերեմ»:

Բ. ԱՂՈՒԷՍՆ ՈՒ ԱԳՈԱԻԸ

Աղուէսը ագռաւին բռնելու նպատակով պառկում և սատկած է ձևանում: Ագռաւը գալիս և սրա շուրջը մի գիծ է գծում: Աղուէսը բոլորովին չի շարժւում: Սիրտ առած գալիս ոտի, ականջի վրայ կանգնում և անմիջապէս թուչում է: Աղուէսը շարունակում է անշարժ մնալ: Վերջապէս գալիս և կանգնում է թաթերի վերայ, երբ Աղուէսը կենդանանում և բռնում է նրան:

«Խնդրում եմ քեզ, Աղուէս, աղերսում է Ագռաւը, ինչ խորովի՛ր կեր, բայց մի տանիր այդ քրծից վայր գլորի՛ր, որովհետեւ պապս գլորուեց և կտոր կտոր եղաւ»:

Աղուէսն այս իմանալով, իսկոյն տարաւ նրան և քրծից վայր գլորեց: Ագռաւը թռաւ և Աղուէսի բերանը բաց թողեց:

Գ. ԱՂՈՒԷՍՆ ՈՒ ԱՂԱԻՆԻՆ

Աղուէսը տեսաւ աղաւնուն մի ծառի վերայ կանգնած, մօտ գնաց և դունչը վեր ցցելով՝ ասաց.

«Բարև քեզ, իմ աղաւնիկս, իմ սրտակից բարեկամս, ինչպէս ես, լաւ ես, ինչո՞ւ ես մենակ մնացել: Լսելով հեռուից ձայնդ, շտապեցի գալ քեզ տեսնելու. շատ ժամանակ է, որ իրար չենք տեսել:

— Շատ շնորհակալ եմ, որ ինձ չես մոռացել, թէև չեմ էլ լիշում թէ երբ ենք բարեկամացել: Շատ ժամանակ էլ է, որ այս կողմերում չէիր երևում, այնպէս որ ես կարծում էի, թէ դու մեռել ես:

«Ի՞նչ ես ասում, հոգիս, պատասխանում է աղուէսը. ձայնդ ականջս չէ հասնում, վեր եկ այստեղ խօսենք և մէկմէկու հասկանանք»:

— Ձեմ կարող իջնել, վախենում եմ:

«Ձլինք՝ թէ ինձնից ես վախենում, այդ ինչպէս կարելի է»:

— Ո՛չ. բայց միայն դու չես, միթէ ուրիշ գազաններ չկան:

«Ի՞նչ ես խօսում, միթէ չես լսել, որ հրաման է դուրս եկել, որ ոչ մինը միւսին վնաս չտայ»:

— Միթէ, այդ ինչպէս լաւ է եղել, ես էլ զարմացայ, թէ այդ ինչպէս է, որ դու էլ շներից չես վախենում, որ ահա՛ գալիս են:

Աղուէսը որ շների անունը լսեց, իսկոյն ականջները սրեց և պատրաստուեց փախչելու:

— Ինչո՞ւ ես գնում, ասաց Աղուէնին, սպասիր քիչ խօսենք: Ձէ՞ որ ասացիր, թէ հրաման կայ. էլ փնջից ես վախենում:

«Ե՛հ, ո՞վ գիտէ, կարելի է, որ շները դեռ ևս լսած չլինին այդ հրամանը, ասաց Աղուէսը և պուկ ընկաւ:

Գ. ԱՂՈՒԵՍԸ, ԿԱԶԱՂԱԿԸ ԵՒ ԱԳՌԱԻԸ

Կաչաղակը մի ծառի վրայ բոյն էր շինել և երեք ձագ հանել: Մի օր Աղուէսը գալիս է և ներքևից ձայն տալիս. «Ա՛յ կաչաղակ, բռնդ քանդիր, որովհետև այս ծառը կըտրելու եմ, որպէսզի այստեղ վար անեմ»:

— Զագերս դեռ շատ փոքր են, 'ի սէր Աստծու, մի քիչ սպասիր, աղաչում է Կաչաղակը:

«Ձէ, չի կարելի, շուտ արա», շտապեցնում է Աղուէսը:

Վերջապէս Կաչաղակը տալիս է Աղուէսին իւր ձագերից մինը, որ գոնէ երեք օր սպասէ:

Երեք օրից լետոյ Աղուէսը նորից գալիս է և Կաչաղակի մի ձագն էլ տանում է՝ դարձեալ երեք օր սպասելու պայմանով:

Կաչաղակը սաստիկ տխրած մտածում է, երբ ագռաւը գալիս է մօտը և հարցնում պատճառը: Կաչաղակը պատմում է, բայց Ագռաւը ծիծաղում է նրա յիմարութեան վերայ և ասում, թէ Աղուէսը թնչպէս կարող է ծառը կտրել, ո՞րտեղից կարող է կացին գտնել:

Երեք օրից լետոյ Աղուէսը նորից է գալիս, և երբ նոյնը կրկնում է, Կաչաղակը անվախ պատասխանում է. «Կտրի՛ր, թէ կարող ես, քեզ ո՞վ է տուել կացին»:

Աղուէսը զարմացած հարցնում է թէ ո՞վ նրան այդ սովորացրեց:

— Ագռաւը, պատասխանում է Կաչաղակը:

— Լճաւ, ասում է Աղուէսը և գնում որոնելու Ագռաւին: Վերջինս երբ սրան նկատում է, բռնում է մի ձագ և ձգում Աղուէսի առաջ: Աղուէսը տեսնելով Ագռաւին, աշխատում է տանել նրան դէպի մի լէշ, որպէսզի կալողանայ նրա ուտելով զբաղուած միջոցին վրայ ընկնել և բռնել: Իսկ Ագռաւը փոքր առ փոքր թռչելով՝ քաշ է տալիս նրան դէպի որսորդը: Եւ յանկարծ շները վրայ են հասնում և բռնում Աղուէսին:

— Հը՛, բացականչում է Ագռաւը, ո՞վ ում թակարթը ձգեց. ես էլ Կաջաղակը չեմ, որ խափես ձագերն ուտես:

Ե. ԱՂՈՒԷՍԸ, ԱՔԱՂԱՂԸ ԵՒ ՇՈՒՆԸ

Շունն ու Աքաղաղը երկար ճանապարհորդութիւնից յօգնած՝ գիշերում են մի գիւղում. Աքաղաղը մի ծառի վրայ, իսկ Շունը՝ եկեղեցու դռանը: Կէս գիշերին Աքաղաղը սկսում է կանչել իւր ծուղրուղուն: Մի Աղուէս իմանում է և մօտենում նրան:

«Ա՛հ, ի՞նչպէս լաւ է, որ այսօրուայ տօնի համար դու շնորհ ես բերել այստեղ, ասում է Աղուէսը Աքաղաղին. քանի ժամանակ է մի լաւ ժամասացութիւն չեմ լսել, ո՛չ էլ մեղքերս խոստովանել: Շուտ արա՛, բաց եկեղեցին, մի քիչ աղօթեմ:

— Բանալին երեցփոխի մօտ է, պատասխանում է Աքաղաղը. խնդրիր նրան, որ բաց անէ, ես էլ իսկոյն կ'իջնեմ:

Աղուէսը նայում է շուրջը, որ տեսնի թէ ո՞վ է երեցփոխը և երբ տեսնում է Շանը՝ «լեղապատառ» սկսում է փախչել:

— Կաց մտնենք եկեղեցի, կանչում է Աքաղաղը:

«Ձէ՛, չէ՛, ձեր եկեղեցին մտնող չի լինիլ, քանի որ այդպիսի երեցփոխ ունիք», պատասխանում է Աղուէսը և փախչում:

Զ. ԱՂՈՒԷՍԸ, ԱՔԱՂԱՂԸ ԵՒ ՇՈՒՆԸ

Մի գիւղացի իւր Աքաղաղին ոսկոր, իսկ Շանը՝ կուտ էր տալիս: Սրա վերայ բարկացած՝ Աքաղաղն ու Շունը եղբայրանում են և վճռում գնալ մի նոր գիւղ հիմնել:

«Ի՞նչ կայ որ, համոզում է Աքաղաղը Շանը, ես կը

բարձրանամ ծառը կը կանչեմ, իսկ դու կը մնաս ներքե-
ւում և կը հաչես, մարդիկն էլ կը լսեն մեր ձայնը, կը գան
տներ կը շինեն և կը բնակուին»:

Շունը համոզուում է և երկուսն էլ գնում են մի հե-
ռու տեղ և պատրաստում գիւղ հիմնելու: Աքաղաղը բարձ-
րանում է մի ծառի վերայ և բարձր բարձր ծուղրուղու կան-
չում: Իսկ Շունը հաչելուց յօգնած՝ մի քիչ հեռու պառ-
կում է:

Մի Աղուէս լսելով աքաղաղի ձայնը՝ մօտենում է նրան
և հարցնում, թէ ի՞նչ է ուզում ասել:

«Մենք ուզում ենք այստեղ գիւղ հիմնել», պատասխա-
նում է Աքաղաղը:

... Դէհ որ այդպէս է, շարունակում է Աղուէսը, ես էլ
կը գամ այստեղ բնակուելու, ինձ էլ կ'ընդունէ՞ք:

«Չգիտեմ, հարցրու տանուտիրոջը, որ այնտեղ պառկած
է, պատասխանում է Աքաղաղը:

Աղուէսը նայում է շուրջը և հէնց որ տեսնում է Շա-
ւը՝ սկսում է փախչել:

«Հը', ինչի՞ ես գնում, հարցնում է Աքաղաղը:

— Ձե', եղբայր, այստեղ դիւղ չի շինուի, քանի որ այդ-
պէս տանուտէր կայ, պատասխանում է Աղուէսը և հեռա-
նում:

Է. ԱՂՈՒԷՍՆ ՈՒ ԱՅԾԸ

Աղուէսն ու Այծը միասին ցորեն են ցանում: Երբ ար-
տը հասնում է, դարձեալ միասին հնձում, կախում, լարդ ու
ցորենը միմեանցից ընտրում և ապա ուզում են իրար մէջ
բաժանել: Այս ժամանակ նրանց մէջ վէճ է ծագում, որի
պատճառով որոշում են գնալ իւրաքանչիւրը երկու բաժա-
նարար բերել, որպէսզի նրանք բաժանեն: Աղուէսը գնում է
անտառ և երկու գայլ բերում լարդի կոյտի մէջ թաղցնում:
Իսկ Այծը գնում է գիւղ և երկար իզուր թափառելուց յե-

տոյ միայնակ վերադառնում: «Ինչպէս տեսնում եմ, ասում է Աղուէսը, դու էլ, ինչպէս և՛ ես, չկարողացար բաժանա-
րարներ գտնել. Խրի բանը երգումով վերջացնենք: Երգուի՛ր
այս յարգով, որ ստանալով այսքանը՝ պիտի բաւականանաս
և ուրիշ ոչինչ չպիտի պահանջես»:

Շատ լաւ, ասում է այժը, երգում եմ: Այս ասելով
նա բարձրացնում է երկու թաթիկները և խփում յարդին.
բայց այդ միջոցին դուրս են պրծնում յարգի միջից երկու գայլ
և խեղճ Այծին պատառոտում: Բոլոր ցորենը մնում է Աղ-
ուէսին:

Ը. ԱՂՈՒԷՍԸ ԵՒ ԱՅԾԸ

Աղուէսը և Այծը ընկերացան և միասին մի արտ ցա-
նեցին: Երբ արտը հասաւ, նրանք եռանդով սկսեցին հնձել:
Օրը սաստիկ տաք էր և քրտինքը Այծի ճակատից կաթիլ
կաթիլ հոսում էր:

«Աղուէս եղբայր» ասաց Այծը, չե՞ս կարող մի քիչ սու-
ռը ջուր բերել»:

— Ինչու չէ, այս րոպէիս, ասաց Աղուէսը, առաւ փար-
ջը և թռաւ:

Այծը նստեց դեզի տակ, սպասելով ջրին. սակայն Աղ-
ուէսը շատ ուշացաւ. ճարահատուած վեր կացաւ գործը շա-
րունակեց: Բայց ո՛չ միայն այդ օրը, այլ և երկու շաբաթ շա-
րունակ Աղուէսը չերեաց: Խեղճ Այծը միայնակ հնձեց ար-
տը և սկսեց կալել: Այդ ժամանակ յանկարծ հեռուից երե-
ւաց Աղուէսը՝ ջրի սափորը ձեռին: Շտապ շտապ գալով՝ Աղ-
ուէսը երբ մօտեցաւ կալին, ձգեց ձեռից սափորը և կոտրեց.
«Փնձ, բացականչեց նա, Սստուած կտրի վրադ բանը»: Այ-
ծը բարկացաւ Աղուէսի վերայ, որ այնքան ուշացաւ, իսկ
սա՛ էլ «միւննատ բարձաւ», թէ նրա համար այնքան չար-
չարուել և ջուր է բերել: Վերջապէս երեկոյեան որոշեցին
բաժանել ցորենը:

«Յորենը ես կը վերցնեմ, ասաց Աղուէսը, իսկ յարգը դու վերցըրու, որովհետեւ ես շատ եմ աշխատել»:

— Աստուած ունիս, ասաց Այծը. միթէ դու ինչնից շատ ես աշխատել:

«Այո, պատասխանեց Աղուէսը, կուզես կ'երդուիմ»:

— Լաւ, ասաց Այծը, վաղը գնանք օճախի վրայ երդուիր:

Աղուէսը մտքում ծիծաղեց Այծի վրայ և խոստացաւ գնալ: Նոյն գիշեր Այծը գնաց Շան մօտ, պատմեց նրան անցքը, և խնդրեց, որ օճախի մէջ թաք կենայ, վերան էլ մոխիր ածի:

Առաւօտեան Աղուէսն ու Այծը գնացին օճախի մօտ: Աղուէսը բարձրացրեց թաթիկները և ահագին ուժով խփեց օճախին. իսկոյն մոխրի մէջ թաղուած Շունը, սաստիկ հարուածից կատաղած՝ վեր ցատկեց և բռնեց Աղուէսի բկից: Խեղճը հազիւ հազ կարողացաւ գլուխն ազատել և փախչել:

Այծը ազատուելով Աղուէսից, բաժին հանեց Շանը և այնուհետեւ հաշտ կերպով ապրեց նրա հետ:

Թ. ԱՂՈՒԷՍԸ, ԵՂՋԵՐՈՒՆ, ԵՂՆԻԿԸ ԵՒ ՆԱՊԱՍՏԱԿԸ

Մի անգամ Աղուէսը, Եղջերուն, Եղնիկը և Նապաստակը ընկերացած գնում են, երբ յանկարծ ընկնում են մի գրբի մէջ: Երբ սաստիկ քաղցում են, որոշում են ուտել նրան, որի անունը տգեղ է:

Ըլրաստրակ,

Վղնները քնաստրակ *),

Ասում է Աղուէսը և պատառտում Նապաստակին:

Քիչ լետոյ Եղնիկին են ձեռք առնում.

Գիտար,

Մինն էլ պըտէր ծիտար **):

*) Նապաստակ, ոտները բարձրացրած:

**) Եղնիկ, մինն էլ պէտք էր, որ նրան ձխտէր:

Մնում են Աղուէսն ու Եղջերուն.

է՛ր քախրա,

վրններդ կախ ըրա.

ասում է Աղուէսը և նրան էլ ուտում: Յետոյ մտածում է,
թէ քնչալէս դուրս գայ զբից:

Ժ. ԱՂՈՒԷՍՆ ՈՒ ԳԱՅԼԸ

Սի օր Աղուէսը զունչը ցցած գնում էր, երբ յանկարծ ընկաւ մի հորի մէջ: Երկար չարչարուեց նա, որպէսզի դուրս գայ, բայց չկարողացաւ: Երբ տեսաւ, որ Գայլը գալիս է, իսկոյն իւր վերայից թափուած բրդերը հաւաքեց և դրեց գլխի մօտ: Գայլը մօտեցաւ հորին և ներս նայելով հարցրեց Աղուէսին, թէ այնտեղ քնչ էր անում:

— Ոչինչ, պատասխանում է Աղուէսը. այստեղ մի տիկ պանիր կայ, որքան ուտում եմ, չի վերջանում:

«Մի քիչ էլ ինձ տա», խնդրում է Գայլը:

— Շատ լաւ, պատասխանում է Աղուէսը. հանիր ինձ հորից, մնացածը քեզ:

Գայլը բռնում, քաշում հանում է Աղուէսին հորից և ինքը թռչում ընկնում է պանրի վերայ: Սակայն որքան մեծ է լինում նրա զայրոյթը, երբ պանրի փոխարէն միայն Աղուէսի բուրդն է գտնում:

ԺԱ. ԱՂՈՒԷՍՆ ՈՒ ԳԱՅԼԸ

Մի անգամ Աղուէսն ու Գայլը ընկերանում են: Աղուէսը ամէն օր մի մի հաւ է գողանում բերում, միասին ուտում են, իսկ Գայլը ոչինչ չի կարողանում բերել: Մի օր էլ Գայլից ձանձրացած՝ գնում է և տեսնում, որ մի աչքը կոյր հարս են տանում. իսկոյն թռչում է ձիու գաւաղը և կամա-

ցուկ շնչում հարսի ականջին. «Ի՞նչ կը տաս, որ չասեմ թէ մի աչքով կոյր ես»: Հարսը խոստանում է իւր ճտանոցը (մանեակ) և սեւարմայ կոճակները: Աղուէսը իսկոյն պարզում է պոչը, որ վերան կապէ, և ձիուց վայր թռչելով՝ ճնկճնկալով գալիս է տուն: Գալլը տեսնելով Աղուէսի պոչի գեղեցիկ զարդարանքները, նախանձում է և հարցնում, թէ ո՞րտեղից գտաւ:

— Գնացի պոչս կախեցի ջրի մէջ, պատասխանում է Աղուէսը, ձկները զարգարեցին:

«Ուրեմն ես էլ գնամ, ասում է գալլը և գնում պոչը կախում է գետի մէջ:

Իսկոյն աղուէսը գնում է մօտակայ հաւաքունը, հաւերին վախացնում և վազում դէպի գալլը: Շները ընկնում են Աղուէսի յետեից և գալով գտնում Գալլին, որ ուզում է փախչել, բայց պոչը սառուցին սաստիկ կպած է լինում: Շները թողնում են Աղուէսին և յարձակում Գալլի վերայ, որ բոլոր ճիգը թափելով՝ քաշում կտրում է պոչը և փախչում:

Նոյն օրը նրանք հանդիպում են միմեանց մի ջրաղացում: Գալլը բռնում է Աղուէսի օձիքից և պահանջում, թէ ի՞նչու շներին վրայ տուեց:

— Ես վրայ չտուի, ասում է Աղուէսը, ա՛յ հարցրու ջրաղացպանին:

Գալլը դիմում է ջրաղացպանին և սա Աղուէսի խորհրդով ասում է, թէ յիրաւի դա չէր, ալլ նա, որ քիչ առաջ քեզ նկատելով՝ մտաւ այս ջրաղացի քարի տակ. ուզո՞ւմ ես, արի հանենք:

Այս ասելով՝ ջրաղացպանը բարձրացնում է ջրաղացի քարը և կանչում Գալլին, որ թաթերը դնի քարի տակ և այդպէս բարձրացրած պահի, մինչև որ ինքը մտնի թաք կացածին հանի: Գալլը դնում է թաթերը քարի տակ, իսկ ջրաղաց պանը վազում ջրաղացի ջուրը կապում է: Քարը դառնում է և փշրում Գալլի թաթերը և իրեն: Իսկ Աղուէսը թողնում փախչում է:

ԺԲ. ԱՂՈՒԷՍՆ ՈՒ ԳԱՅԼԸ

Մի անգամ Աղուէսը մի կտոր պանիր է տեսնում մի թակարթի մէջ. շատ է հոտմտում, բայց և տյնպէս չի համարձակում վերցնել: Այդ միջոցին Գայլը անց է կենում այդ տեղից:

— Գայլ եղբայր, կանչում է Աղուէսը, եկ տյս պանիրը կեր:

Գայլը մօտ է վազում և տեսնելով պանիրը, զարմանում է, թէ ինչպէս Աղուէսը չի վերցնում ուտում, ուստի և հարցնում է նրան.

— Դ՞ու ինչու չես ուտում:

«Այսօր ուրբաթ է, պաս է», պատասխանում է Աղուէսը ջերմեռանդութեամբ:

Գայլը անմիջապէս յարձակում է պանրի վրայ, սակայն թակարթը բռնում է վզից:

Այս տեսնելով Աղուէսն իսկոյն վերցնում է պանիրը և սկսում ուտել:

«Հապա պաս է՛ր», ասում է Գայլը զարմացած:

— Պասը քու վիզդ անցաւ, պատասխանում է Աղուէսը:

ԺԳ. ԱՂՈՒԷՍՆ ՈՒ ՈՒՂՏԸ

Մի անգամ Աղուէսը, Գայլը և Արջը ընկերացել էին: Ամէն օր մինը հերթով գնում էր որս անում, բերում երեքը միասին ուտում էին: Երբ հերթը հասաւ Աղուէսին, սա գնաց, երկար որոնեց և վերջը տեսաւ մի ուղտ, որ հանգիստ կերպով արածում էր, քաշ տալով իւր կապը: Աղուէսը վախժախելով կամաց կամաց մօտենում, բռնում է կապից և քաշ տալիս. Ուղտն անմիջապէս նրան հետևում է: Աղուէսը երկիւղից սկսում է վազել, Ուղտն էլ վազում է, յետոյ սիրտ է առնում սկսում է հանդարտ գնալ, Ուղտն էլ

Հանդարտեցնում է քայլերը: Երբ հասնում են Արջին ու Գայլին, սրանք սարսափած լետ են քաշւում:

— Ի՞նչպէս ուտենք այդ վիթխարի կենդանուն, ասում են նրանք. դա մեզ իւր ոտների տակ կը տրորի:

«Այդքան խելք չի ունենայ, պատասխանում է Աղուէսը. եթէ խելք ունենար, այդ ահագին մարմնով չէր ընկնիլ ետևիցս ու գար այստեղ»:

ԺԴ. ԱՂՈՒԷՍԸ, ԳԱՅԼԸ ԵՒ ԶՈՐԻՆ

Մի անգամ Աղուէսը, Գայլը և Զորին միասին ճանապարհորդում էին: Ճանապարհին երբ սրանք սաստիկ քաղցեցին, որոշեցին ուտել իրենցից ամենափոքրին:

«Ես, ասաց Աղուէսը, Նոյ նահապետի տապանումն էի, երբ քրհեղեղ էր և երբ ցամաքեց, դուրս ելայ, և թափառում էմ մինչև հիմայ»:

— Իսկ ինչ, ասաց Գայլը, Աստուած ստեղծեց և յանձնեց Ադամին:

— «Իմ տարիքս ինչ յայտնի չեն, ասաց իւր հերթին Զորին, միայն Ադամ գրել է այն իմ սմբակի վրայ, որովհետև ես կենդանիների մէջ միակ անծինն եմ: Թէ կամենում էք, կարդացէք»:

Աղուէսը մտածեց օգտուել հանգամանքից, մօտենալ և բռնել նրա փորից. ուստի և հպարտ հպարտ մօտեցաւ կարդալու: Բայց հէնց որ նա դունչը մօտեցրեց, ջորին մի այնպիսի աքացի տուեց, որ խեղճ Աղուէսը տեղն ու տեղը պառկեց: *)

*) Մի քանիսն էլ պատմում են, իբր թէ Աղուէսը համոզում է Գայլին կարդալու, որին և՛ հասնում է հարուածը, ուղիղ այնպէս՝ ինչպէս պատմում է Բըյնըկէ Աղուէսի մէջ:

ՓԵ. ԱՂՈՒԷՍՆ ՈՒ ԱՐՋԸ

Մի օր Արջը մի ժայռի տակ ինքնաբաւական կերպով պարկած, մռնչում է և ասում. «Արդեօք ինձնից աւելի սրտոտ և ուճեղ կենդանի կայ»:

Այս լսում է Աղուէսը և կամացուկ մի փոքրիկ քար ձգում Արջի գլխին: Սա իսկոյն սարսափած վեր է թռչում և վախից մի անկիւնում թաք կենում:

Մի քիչ յետոյ Աղուէսը մօտենում է նրան և ծիծաղելով հարցնում.

«Հը՛, Թնչ ես կուչ եկել, մի գուցէ իմ ձգած քարիցս վախեցար:

Արջը շարժում է գլուխը և ինքն իրեն մտածում

ԺԶ. ԱՂՈՒԷՍԸ, ԳԱՅԼԸ ԵՒ ԱՌԻԻԾԸ

Մի անգամ Գայլը սաստիկ քաղցած այս ու այն կողմ թափառելիս պատահում է Առիւծին: Սա նախատում է նրան, թէ էլ Թնչ գազան է, որ մի բան էլ չէ կարողացել ձեռք ձգել, ուտել:

«Ի՞նչ անեմ, ասում է գայլը, շատ հօտերի տեղ գիտեմ, սակայն հարիւրաւոր շներ կան, «բուրգս բարերարը կը հանեն»: Ի սէր Աստծու, դու մի ճար արա»:

— Լաւ, ասում է Առիւծը, գնանք ցոյց տուր հօտը:

Առիւծն ու Գայլը գնում են. պատահում է Աղուէսը: Սա իսկոյն հասկանում է, որ սրանք որսի են գնում, շատ հեռուից եօթն անգամ գլուխ տալով, քծնելով մօտենում է Առիւծին և խնդրում, որ իրեն էլ հետները տանեն:

Առիւծը համաձայնում է և սրանք գնում մի կով, մի ոչխար և մի գառն են փախցնում:

Երբ պատրաստւում են ուտելու, Առիւծը առաջարկում է Գայլին՝ բաժանելու որսը իրենց մէջ:

— Կովը քեզ, ասում է Գալը, ոչխարը ինձ, իսկ Գառը՝ Աղուէսին:

«Ի՞նչ լաւ բաժանեցիր, գովում է Առիւծը. արի մի քիչ օրհնեմ»:

Գալը ուրախացած մօտենում է, բայց Առիւծը թաթով այնպէս է խփում գլխին, որ տեղն ու տեղը պառկում, չորանում է:

— Սա լաւ չբաժանեց, դ՛ու փորձիր, ասում է Առիւծը Աղուէսին, որ սարսափած իւր գլուխն էր լալիս:

— «Ոչխարը առաւօտեան կեր, վերջապէս ասում է Աղուէսը՝ զողզողալով, կովը կէս օրին, իսկ գառը մնայ երեկոյեան, որովհետեւ գիշերը երկար է»:

«Իսկ դ՛ու», հարցնում է Առիւծը:

— Ե՛ս, ասում է Աղուէսը. չգիտեմ որ թագաւորի սեղանի մնացորդները տասը հոգու կը կշտացնեն: Ես էլ քո թողած ոսկորները կը կռծեմ, կը կշտանամ:

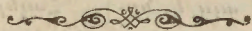
Առիւծին դուր է գալիս այս պատասխանը, ուստի հարցնում է.

«Աղուէս, ո՞ւմնից առար այդ խելքը»:

— Պառկած եղբօրիցս, պատասխանում է Աղուէսը:

(Կը շարունակուի)

Ե. Լ.

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՅՈՒՅՐԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ՉԵՌԱԳՐԱՅ

ՄԱՏՆԱՒԱՐԱՆԻ ՄԽԹԱՐԵԱՆ

Կազմեց Հ. ՅԱԿՈՎԲՈՍ ՏԱՇԵԱՆ, Վիեննա, 1895 թ. լոյս տեսաւ 1896 թ. Գինն է 75 փր.=29 ռ., ճամբու ծախքով փր. 6 կամ 2 ռ. 30 կ. աւելի:

Վիեննայի Մխիթարեանները Հ. Արսէն Ալարնեանի քննական քերականութեան հրատարակութիւնից չետու երկրորդ մեծ գործն են հրատարակում, որ արժանի իրենց անուան, Հալոց գրականութեան համար մնալուն աշխատութիւններ են համարուելու: Նրանք 1891 թուից սկսեցին արծարծել հայերէն ձեռագրերի ուսումնասիրութեան սահմանափակութիւնը մանրամասն և որոշ ծրագրով կազմած ցուցակագրութիւններով: Յուցակագրութեան ծրագիրն ալս է. նրկարագրել ձեռագրի արտաքին և ներքին տեսքը՝ կազմ, նիւթ, գրութիւն. քաղել մատենագրական տեղեկութիւնները՝ զրիչ, տեղ, ժամանակ, գրիչ տողը, և տալ բովանդակութիւնը մանրամասն՝ ալն է իւրաքանչիւր ձեռագրում պարունակուած նիւթերը չիշատակել ա-

ռաջ բերելով նիւթի վերնագիրը ամբողջապէս, սկսուածքը, վերջաւորութիւնը և եթէ դեռ չէ տպագրուած, արտատպել մատենագրական հետաքրքրութիւն ունեցող հատուածներ և չիշատակարանները ամբողջութեամբ: Եւրոպացիների համար ցուցակի համառոտութիւնը զրոււմ է որևէ եւրոպական լեզուով: Միաբանութեան հրաւերին շատերը ձայնակցեցին և պատրաստականութիւն չաւտնեցին ամեն կերպ օգնել գործին:

Հայերէն ձեռագրերի թիւը շատ մեծ է. չհաշուած մեր չաւտնի վանքերի՝ Էջմիածնի, Սեանի, Երուսաղէմի, Վենետիկի, Վիեննայի մեծ ժողովածոները, բոլոր եւրոպական մալաքաղաքների մատենադարանները ունեն շատ կամ քիչ թւով հայերէն ձեռագրեր. քիչ չեն զանազան երկրորդական վան-

քերի, դպրոցների, գիւղական և քաղաքի եկեղեցիների և մինչև անգամ մասնաւոր անձանց մօտ գտնուած օրինակները. հալկական քաղաքակրթութեան, պատմական և գրական կեանքի հետաքրքիր կենդանի ժամանակակից վկաներ են դրանք. ուսումնասիրել, ծանօթանալ նրանց հետ կը նշանակէ մի քաջ առաջ անել մեր անցեալի անլալտութեան մէջ, ճանաչել մեր պատմական կեանքի մի շարք չը քաջատրուած երևոյթներ:

Իբրև օրինակներ Հ. Տաշեանը 1891 թ. հրատարակեց Վիեննայի կալսերական մատենադարանի 30 ձեռագրերի ցուցակը, իսկ Հ. Գալէմբարեանը Միւնխենի 22 ձեռագրերինը, Բացի ալ ճամն ծրագրով տպուած են՝ Կեսարիայի երկու վանքերի (Պաւեան Տրդատ վարդապետի), Ներսիսեան դպրոցի (Կանալեանց), իսկ Պետերբուրգինը (Պրոֆ. Մառ) և Հռովմինը (Միսկ-ձեան) ղեռ կ'իսատ են, տպագրութեան պատրաստ են Պարիզի ազգային մատենադարանի (Մետրուզ վարդապետ) և Բերլինի (Տաշեան) ցուցակները. վերջինի գերմաներէնը տպուած է 1888 թ. (Քարամեան): Այժմ մեր առաջ գրուած է Վիեննայի Միսիթարեան մատենադարանի 573 օրինակի մալր ցուցակը, որը իւր տեսակով վերոգիշալ ծրագրի կատարելատիպն է: Նախ քան նրա մասին գրելը, կողէի մի քանի խօսք ասել նրա կազմողի, Հ. Տաշեանի մօտին: Նա պատկանում է եւրոպական աշակերտութեան և համալսարանական

ալն գիտնականների կարգին, որոնք ապրում են միմիայն իրենց սիրած և ընտրած մասնագիտութեան համար. ալդ տիպը մեր մէջ հազուադէպ է, որովհետև պալմանները անհամապատասխան են. մեր մէջ դրանց նմանների միակ տեղը կարող են լինել վանքերը: Հ. Տաշեանը դեռ շատ երիտասարդ է, 30 տարին հազիւ բոլորած լինի. արտաքուստ փոքր է և վտիտ, կենդանի աչքերով, նիւար դժգոյն դէմքով, ժպտերես և արագաշարժ: Ջարմանալի է նրա լիշողութիւնը և մասնագիտութեան մէջ ունեցած պաշարը. գիտէ եւրոպական լալտների լեզուներ, հին լեզուները՝ լուսնարէն, լատիներէն, գիտէ պարսկերէն, քրդերէն, ասորերէն, որոնց մեծ մասը ուովորել է առանց ուրիշի օգնութեան և շատ կարճ ժամանակում: Երբ նրա համեստ վանական խուցը մտնենք, որի ամբողջ կահկարասիքը կազմում են մի մահճակալ, գրքերի երկու պահարան, երեք աթոռ և մի գրասեղան, նրան միշտ իւր սիրած գրքերի հետ կը գտնէք. նա կամ կարդում է կամ գրում, կարդացածներից քաղուածներ անում, իւր աշխատութիւնները սրբագրում: Իւր բարի քաղցր բնաւորութեամբ հիւր գնացողին ընդունում է, բալց նկատում էք, որ նա մեծ զոհողութիւն է անում ընդհատելով պալապմունքը. շարունակ գանդատում է գլխացաւի և ախորժակի վատութեան մասին, պատճառը հեռացնել հեշտ է, միայն Տաշեանի համար դժուար իրագործելի. ժամանակ կ'որցնել

թողնել աշխատանքը, աչդ նրա համար չէ: Միաբանութիւնը սիրում է նրան, հպարտանում նրանով, ամեն տեսակ զիւրուութիւններ տալիս պարագելու: Հանդէս Ամսօրեայի հրատարակելուց ի վեր նրա զլխաւոր աշխատակիցն է, որը իրան համար մի տեսակ զըպրոց է. նա իւր առաջի և լաւ աշխատութիւնները աշխտեղ է հրատարակել մաս-մաս և ապա արտատպել առանձին գրքովներով:

Ներկայ աշխատութիւնը ահագին գործ է, բաղկացած Հանդէս Ամսօրեայի կամ ալփուկ Արարատի (քառածալ սպագրական թերթ) դիրքով. XVIII+278+կղ +1164=1524 էջից և 7 լուսատիպ և վիմատիպ տախտակներից՝ տպագրուած երկսիւն մանր տառերով: Նա աւելի է քան թէ Հ. Ալիշանի Այրարատը, Սիսուանը և Սիսականը ի միասին առած: Թէև աշխատութեան ժամանակամիջոցը 5 տարի է ասուած, բայց մենք գիտենք, որ Տաշեանը միայն վերջին 2 տարին էր ամբողջովին ներան նուիրել: միւս ժամանակը աշխատում էր չիչեալ գործերի վրայ, որոնց շնորհիւ պատուաւոր տեղ ունի հալ մատենագրագէտների փոքրաթիւ անձանց շարքում:

Յուցակը բաղկացած է երկու գերմաներէն և հայերէն մասերից, առաջինը երկրորդի համառօտութիւնն է. ցուցակագրուած են 573 համար. վերջին երկու համարը և թիւ 456 ամբողջ ձեռագրեր չեն, ալ կաղմերի կողքից պոկած մագաղաթեալ պաշտանակներ: Յու-

ցակը ունի գեղեցիկ լառաջարան և մի քանի ցանկեր: Յառաջարանից (էջ Ա—ԺԶ) իմանում ենք, որ Վիեննայի Մխիթարեան ժողովածուն կազմուել է մաս-մաս 1773 թ. սկիզբը Տրիեստում, որտեղ առաջին անգամ հաստատուել են Վիեննայի Մխիթարեանները բաժանուելով Վենետիկի մայր միաբանութիւնից, աշխտեղ ունեցել են 60—67 օրինակ՝ ժողովածուի ամենալաւ ձեռագրերը և ապա շարունակուել է Վիեննայում 1810 թ. Տրիեստից տեղափոխուելուց չիտու: Չեռագրերի մեծ մասը նուէրներ է. համառօտ կերպով ցուցակագրուել են մի քանի անգամ և ըստ այսմ էլ Հ. Տաշեանը ձեռագրերի հաւաքման մի քանի շիջաններ է ընդունում: Հայերէն ամենահին ձեռագրերը Թ. րդ դարուց առաջ չեն անցնում, թէև աչդ տարուալ թուականով լայանի միայն մի օրինակ ունինք՝ Լազարեան ճամարանի 812—887 թ. գրած Աւետարանն է, իսկ ուրիշները միայն ենթագրութեամբ են Թ. րդ դարուց առաջ տարուել: այդպէս է օրինակ Վիեննայի կրկնագիր *) Ագաթանգեղոսը, որ ցուցակում նշանակուած

*) Կրկնագիր—palimpsest կոչում են այն ձեռագրերը, որոնց մի անգամ գրուածը քերուել, ջնջուել է և նորից գրուել: Գիմական բաղադրութեան միջոցով կարողանում են որոշ չափով պարզել սկզբնական գրուածքը և կարգաւ Հայերէն ամենալայտնի մեծ կրկնագիրը Ագաթանգեղոսի օրինակն է. բաւական մեծ է և իմ նկատած Պարիզի մի ձեռագիրը, որ զժբախտաբար ժամանակ չունեցալ ուսումնասիրելու:

է թ—ժ դար, մինչդեռ աւելի ուղիղ կը լինէր նշանակել ժ—ժԱ դար:

Հ. Տաշեանը ձեռագրերը ըստ հնութեան աչափէս է լսեալ. թ (աւելի ուղիղ ժ)—ժՎ դար *) չի-շատակարաններէ տարեթուերով որոշ են 12 օրինակ, ժՎ դար—24 օրինակ, ժԵ դար—18 օրինակ, ժՁ դար—30 օրինակ, ժԷ դար—110 օրինակ և ժԼ դար—90 օրինակ. սրանց հետ պէտք է աւելացնել ենթադրաբար որոշուածները. Եթէ ձեռագրերի շատութիւնը այս կամ այն տարում՝ ակնչափնի պայտքից պիտի ծառայէ զրականութեան զարգացման և վերականգանութեան, հաստատ է, որ ժՎ—ժԷ դարը՝ Կիլիկիան շրջան և ժԷ—ժԼ դարը՝ Լեւոնական, չափապէս իստակաւ ազդեցութեան շրջանը, իրենց բեղմնաւորութեամբ աչքի են ընկնում. Վիեննայի ձեռագրերի համեմատական մեծ թիւը աղ-գարներէն է. նոյնը կարող հմ աւել իջմիածնի և Պարիզի ձեռագրերի մասին, որոնց հետ ի մօտոյ ծանօթ են:

Նիւթի կողմից ժողովածուի մի-աջն 31 օրինակն են մագաղաթից, մնացածները թղթից բոլոր տե-սակներով՝ հաստ, լզկած, մոմած, բարակ և փալուն. մագաղաթի օ-րինակների սակաւութեան պատ-ճառն այն է, որ հալերէն հին ձե-ռագիրներ չկան, իսկ թ—րդ դա-րից սկսած թուղթը գործ ածու-թեան մէջ մտնելով, փոքր առ փո-

քըր դուրս է մղել թանգ և հա-զուագիւտ մագաղաթը. Գաղաքա-կրթական տեսակետից առանձին նշանակութիւն կունենար, եթէ հարց տրուէր և որոշուէր թէ հը-նում հալերը ընդհանրաց, ինչ գոր-ծարաններից են թուղթ ձեռք ձը-գել. արդեօք Երկրի մէջ, Հայաս-տանի որևէ մասում փորձ կղել է թղթի գործարան *) հիմնելու թէ ոչ: Հ. Կ. Սիպիլեանը իւր ընտիր աշխատութեան մէջ «Գասաւորու-թիւն Ռուբինեան դրամաց» ի նը-կատի առնելով դրամների արուես-տը, մետաղի ընտրութիւնը կամ վատութիւնը, տարածման շրջա-վայրերը, որոշել է հալ վաճառա-կանութեան շարժումն հնում, օ-տարների ազդեցութեան չափը դը-րամների կտրելու արուեստի վը-րաչ, նոյնը և կարծում ենք աւելի մեծ չափով կարելի էր ձեռագրե-րից քաղել. բայց Հ. Տաշեանը աղ-խնդիրը չի շօշափել, որովհետև զրա համար անհրաժեշտ կը լինէր մեր հարեան ազգերի ձեռագրերն էլ ուսումնասիրել. Դրա փոխարէն նա մի առ մի թուում է գրիչների, գրե-լու սեղերի, ծաղկողների աճուն-ները (էջ ժ—ժԴ), որից տեսնում ենք, որ գրողների ամենամեծ տո-կոսը կրօնաւորներ են. շատ քիչ են աշխարհական գրիչներ, թէև հարց է արդեօք Հայրապետ, Խա-չատուր, Աւետիս և այլն, որ չու-

*) Տես էջ ժԷ—ԻԴ ցուցակը:

*) Յայտնի է միայն, որ Երջանկա-լիշատակ Սիմէօն կաթողիկոսը 1776 թ. իջմիածնում թղթի գործարան հիմնեց, բայց դժբախտաբար շարունակող չու-նեցաւ:

նին հոգևորական տիտղոսներ, աշխարհականներ են եղել: Ձեռագրերի մեծագոյն մասը՝ մանաւանդ հին օրինակները գրուած է բուն Հայաստանում, գլխաւորապէս վանքերում: Իսկ քաղաքներից չաճախ լիջւում են Ամիթ, Անի, Պօլիս. շատ վանքերի անուններ պահուած են և չալտնում են միայն լիջատակարաններից: Հետաքրքիր է գիւղական երէցների գործակցութիւնը. նրանք աւելի շատ են գրել, քան վանականները: Բնչ համեմատութիւն ներկայի և անցեալի. աչժմ քանի գիւղական քահանայ կը գտնենք, որ իւր Աւետարանը ուղիղ կարդալ իմանար, հւր մնաց թէ գրականութեամբ էլ պարապի:

Ծագկողներ, կազմողներ և ստացողներ քիչ անգամ են լիջւում:

Յուցակագրութեան մեծ օգուտը լինելու է ի միջի ալլոց հայկական մանրանկարչութեան զանազան աստիճանները ուսումնասիրել. իսկ դրա հետ կապուած է կազմերի կաշիւայ ծածկոցի վրայ սեղմուած ամենատարբեր զարդերի փոփոխման տարբեր աստիճանները՝ որոշել, որոնցից շատերը աչն քան նման են խաչաձև գերեզմանաքարերի քանդակներին, հին եկեղեցիների պատերի վրայ փորագրած ձևերին՝ որ հետեապէս սերտ կապ ունին հայկական ճարտարապետութեան զարգացման հետ:

Յուցակի գործածութիւնը զիւրացնելու համար գրուած են մի քանի համեմատական տախտակներ (էջ Ժէ—ԿԴ) և վերջից չատուկ

անունների և նիւթերի մանրամասն ցանկ (էջ 1149—1164): Տախտակները սրանք են՝ հին և նոր թուակարգութեան, ձեռագրերի և նիւթոց հնութեան, ընդհանուր նկարագրութեան (համեմատական մեծութիւն, գիր, ժամանակ, գրիչ, տէր և բովանդակութիւն) և նիւթերի, բաղկացած 12 գլխից: Ամենակարեւորն է չատուկ անունների և նիւթերի ցանկը. դա չէ ներկայացնում անունների և էջերի պարզ լիջատակութիւն, ալլ անուան մօտ գրուած է նրա ինչ լինելը, նրա գրած գործը և սրա մասին տեղեկութիւններ: Մալր ցուցակում արդէն տուել են մատենագիտական ցուցմունքներ, թերին լրացրել են ցանկի մէջ, օրինակ. «Փաւստոս Բուզանդ, պատմագիր 74, 291. տպ. Կ. Պօլիս 1830, վննտիկ 1832 եւ ամփոփոխ 1890. հրատ. Ք. Պատկանեան, Պետերբուրգ 1883, զդ. Թարգմանողին J. B. Emine. Faustus de Byzance են» աչն պէս որ եթէ մէկը կամենայ՝ կը գտնէ Փաւստոսի մասին ամենաճիշտ ամփոփ մատենագիտական գիտելիքներ Տաշեանի ցանկի մէջ: 2. Տաշեանը ասում է, որ դժուար է եղել ցանկացած լրութեան հասնել, բալց մենք հաւատացած ենք, որ նա հնարաւորութեան չափով հասել է ալլ լրութեան: Մենք մատենագիտութեան պարապի ենք Սոկրատի եկեղեցական պատմութեամբ և Բարաղամի ու Յովսափի վէպով. թէ մէկի և թէ միւրի համար զըլ խաւոր աղբիւրները լիջուած են: Ալլ ձեռով կազմած ցանկը անհրա-

ժեշտ ձեռնարկ է ծառայելու իւրաքանչիւր հաւագէտ մասնագէտի համար:

Լուսատիպ և վիմատիպ 7 տախտակներում գտնուում ենք ա. 20 դասնազան տեսակ գրութիւններ. երկաթագիր, բոլորգիր, նոտրգիր և այլն, բ. Ագաթանգեղոսի կրկնագիրից մի երես, գ. ա—ֆ մի մի օրինակ փառագրեր, դ. Աւետարանից վերցրած ոսկեալ և փաղուէն դրոշներով նկարած խորան, կիսախորան, լուսանցկազարդեր, ե. երեք մանրանկար (խօսակցութիւն Յիսուսի ընդ օրինականի. վերջին ընթրիք և վերջին դատաստան), զ. Աւետարանի երկու կանոններ և է. կազմերի երեսներ (երեք կաշեալ և մի արծաթեալ): Ընտրած օրինակներից երեսում է, որ Վիեննայի մատենադարանում չալտնի և զեղեցիկ ծաղկած ձեռագրեր չկան. ալդ կողմից ինչքան հարուստ է էջմիածնի մատենադարանը:

Բուն ցուցակի մասին, որ բաղկացած է 1043 էջից, միայն ալսկարող ենք ասել, որ չափազանց ընդարձակ և մանրամասն է, որով շատ է մեծացել գրքի ծաւալը, հետևապէս և գինը: Նկարագրութեան մէջ անընդհատ կրկնուող բառերը անհրաժեշտ էր կրճատ գրել. օրինակ թիւ 1 և 2 նոցն ճառքնտիր ձեռագիրն է 2-ի բաժանուած. բաւական կը լինէ՞ր երկրորդի մէջն թղթերի թուի, կազմի և հանգամանքի մասին նոր բան ասել. միւս բոլոր մասերը առաջին թուի կրկնութիւնն է. կամ

Յայտնուորքի բովանդակութեան մէջ իւրաքանչիւր նոր հատուած սկսուած է սովորաբար «Յայտնաւոր վկայաբանութեան սրբոյն» միջէ նպատակաւարմար չէր լինիլ գրել, օրինակ. «Յ. աւ. վկր. ս.», որով մի էջում 10 տողի փոխարէն բաւական էր 2-ը: Յիշեալ ընդարձակութեամբ կազմելու լինինք էջմիածնի 4000 ձեռագրերի ցուցակը (այս թիւը կարող է առնուազը հազարով աւելնալ, եթէ կաթողիկոսի հրամանով զանազան վանքերի և եկեղեցիների դարակներում փչացող, կորչող օրինակները էջմիածին հաւաքուին), որոնց մէջ տասնեակ ճառքնտիրներ կան, ալն ժամանակ Հ. Տաշեանի աշխատութեան պէս 6—8 հատոր պիտի ստացուէր: Բայց ՄԸ խիթարեան միաբանութիւնը ծախքից քիտ չէ կանգնել, ոչ մի միջոց չի խնայել գործը փառաւոր վերջացնելու, որոշած լինելով իրենց Արքահօր՝ Հ. Արսէն Այտընեան արքեպիսկոպոսի լիսնամեալ քահանայութեան խօրհանին նուիրելու ալդ ծանրակշիւ աշխատութիւնը, որին երախտապարտ է միաբանութիւնը ընդ ա՛վանքին մատուցած վարչական և գիտնական գործունէութեան համար: Գրքի հրատարակութեան նպատակ են Վիեննայի կալսերական Ակադեմիան և 85 բաժանորդներ: Տպագրութեան կողմից, ուրիշ անգամ էլ առիթ ենք ունեցել չալտնելու, Վիեննայի Միթարեան տպարանը տպագրական վերջին խօսքի անփոփոխ իրադրո՞ճըն է:

Մեսրոպ վարդապետ

ՍԵՊԵՂԵՐ ԵՐԶԵՆԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Клинообразные надписи Закавказья, Изследование М. В. Никольского. (Материалы по археологии Кавказа собранные экспедициями Имп. Моск. Арх. Общ. Выпускъ V. Москва 1896).

Նիկոլսկու ալս աշխատութիւնը մեծ քառածալ գիրքով (in 4°) ունի 133 էջ և 23 ամենաընտիր ընտանիք տախտակ, Մեծ և Փոքր Մասիսի, Արաքսի հովտի, Արագած լեռան և արձանագրութիւնների ու նրանց գիւտի տեղերի պատկերներով, միայն VI տախտակը ներկայացնում է խորհարարի մի բարձրաքանդակ (Basrelief), Սարգոնի պատերազմը և չաղթութիւնը Ուրարտուի թագաւորի գէտ, իսկ վերջի տախտակը՝ արձանագրութիւնների տեղերի քարտէզը: Պրոֆեսոր Նիկոլսկին միակն է ուս գիտնականների մէջ, որ սկսել է ուսումնասիրել Հայաստանում գրտնում սեպած և արձանագրութիւնները և վերջի տարիներում հրատարակել է երկու գեղեցիկ ուսումնասիրութիւն՝ „Клинообразные надписи ванскихъ царей открытыя въ предѣлахъ Россіи“ *) և ալս աշխատութիւնը: Սրա մէջ չառաջաբանից չետոյ (էջ 1—13) առանձին 11 գլուխներով՝ ժամա-

նակագրական և տեղագրական կարգով հրատարակում են Ռուսաստանում գտնուած բոլոր արձանագրութիւնները, լուսատիպ պատկերներով, տպագրած տրանսկրիպցիայով, ռուսերէն թարգմանութիւններով և բացատրութիւններով (commentar), գրքի վերջում էջ 152—153 նկարագրում է մի թանգազին քար փորագրութիւնով) սեպագրով, որի գրութիւնը սակաւն անվերձանելի է:

1827 թ. գերմանացի Շուլցէ գիտնականը Ֆրանսիական կառավարութեան չանձնարարութեամբ դնաց Հայաստան ուսումնասիրելու և վաճաչ միջնաբերդի դից դից ժառերի վրա առաջին անգամ գտաւ սեպագրեր, որոնք զանազանում էին պարսկական և ասորական սեպագրերից և որոնք կոչուեցին հալկական սեպագրեր: Մի անգամ ուշադիր եղած՝ շատ ճանապարհորդներ սկսեցին հետամուտ լինել և գտան բազմաթիւ արձանագրութիւններ Հայաստանի ուղ մասերում՝ Վանի, Ուրմիա լճի, Հին Բալաղիտի, Էրզրումի մօտ, Շիրակում, Կարսում, Արարատեան դաշտի և Սևանա լճի մօտ, դրանց թողել է մի ժողովուրդ, որ Քրիստոսից 7—800 տարի առաջ ապրում և իշխում էր չիչեալ տեղերում և ապա անհաւասար մաքսուման մէջ մտնելով հարեան զօրեղ աղգերի հետ, ընկճուել է և ընդ միշտ պատմական ասպարիզից հեռացել: մասամբ ունչանալով, մասամբ միանալով

*) Труды Восточной Комиссии, т. I. вып. 3 стр. 375—453. Ալս գործը ամբողջովին թարգմանել է Նիկոլսկի վարդապետ Մուրադեանը «Արարատ»-ի 1893 թ.

հրկրին տիրապետող նոր ազգերի հետ Զանազան ժամանակներում ալլ և ալլ անձինքներից դտնուած արձանագրութիւնների թիւը հարիւրի է հասնում, որից 87 հրատարակութեան միջոցաւ գիտութեան մատչելի է դարձած, իսկ մնացածները կամ չեն հրատարակուած կամ հրատարակութիւնները անբաւարար են համարուում:

Ինչ ազգ էր ալ ժողովուրդը, քնչ լեզուով են գրուած արձանագրութիւնները. ահա հարցեր, որ մինչև օրս չեն լուծուած, չնաչած որ արձանագրութիւնները ֆրանսիացի Գիւարդ (Guard) և անգլիացի Սալս (Syse) գիտնականների ջանքով կարդացուած են. առանց լեզուն իմանալու կարելի է դարձել կարդալ, որովհետև հալկական սեպագրերը ծագած են ասորա-բաբելականից, իսկ նրանց կարգալը և ուղիղ կերպով թարգմանելը շատ վաղուց է չաջողուել: Ոմանք սեպագրերի լեզուն համարել են հին հայերէն (Մորզման), ուրիշները վրացերէն (Սալս), վերջերս էջմիածնի միաբան Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը փորձեց Ուտիացոց լեզուի մէջ գտնել սեպագրերի լեզուի մնացորդը. բայց չաջող չէ և ոչ մի կարծիք և դժբաղդաբար մինչև օրս գտնուած միակ երկլեզւեան (bilinguis) արձանագրութիւնը աղճատուած և անընթեռնելի է: Գիտութեան համար սեպագրերից ստացած միակ հաստատարողիւնքն է՝ երկրի, տեղերի, քաղաքների և իշխող թագաւորների

լատուկ անունների ճանաչելը և մի քանի բառերի մօտաւորական թարգմանութիւնը. ալսքանն էլ առ ալժմ կարելի է բաւական համարել, որովհետև դրանով կարելի է դարձել՝ հիմնուելով ասորական աղբիւրների գրաւոր պահուած արձանագրութիւնների և աշխարհագրական տեղեկութիւնների վրայ, վերաստեղծել ալդ պատմական ազգի մոռացուած անցիւլը, ճանաչել նրա թագաւորներին, իրենց չաջողներով և նրանց աշխարհակալական և քաղաքակրթական գործերը: Գիտութիւնը շարունակ նետամուտ է ամեն վաղախիքի բանալին գտնել, ամեն հարցի ուղիղ պատասխանը տալ, չուսանք որ մի օր անպատճառ կը լուծուին Հալաստանի սեպագրերի չլուծուած խընդիրներն ևս. և ալնքան աւելի հաստատ է ալս խոսքը, քանի որ վերջերս սեպագրերով պարագողների թիւը աւելացել է և 90 թուականից ի վեր՝ համեմատաբար կարճ ժամանակում դտնուել է 30-ից աւելի արձանագրութիւն, թէև Տաճկաստանում և Պարսկաստանում երկիրը նետադուտելը կապուած է մեծ դժուարութիւնների, նոյն իսկ անձնական վտանգների հետ:

Ինչպէս ասացինք, Նիկոլսկին կանգ է առնում միայն Ռուսահայաստանում գտնուած արձանագրութիւնների վրայ, որոնք սլատկանում են անհամեմատ ուշ ժամանակի՝ 8—7 դար Քր. առաջ. մինչդեռ Վանինը աւելի հին են, Նա ժամանակի տարբերութիւնը ալս-

պէս է բացատրում. Սեպագիր թող նոդ ժողովուրդը արձանագրութիւնների մէջ իրան՝ երկրի անունով Բիաւնա (Biaina—Վան) է կոչում, ասորական աղբիւրները: Նրան Ուրարտու են (Urartu) անուանում: Այդ կրկնակի կոչումը կը հասկացուի, եթէ ընդունենք որ Ուրարտուի թագաւորութիւնը նկիչը իշխելիս է եղել Արարատեան դաշտում և այդ անունով լալտնի դարձել ասորիներին, չիտոյ թողնելով հիւսիսը արշաւել է դէպի հարաւ, Վանը ամրացրել և մարաքաղաք դարձրել. այդ ժամանակուանից ընդունել է տեղի անունը և գործածել նախկին անունն փոխարէն, մինչդեռ Ասորիները շարունակել են հին անունը գործածութիւնը: Տարբեր է Բելք և Վեման գերմանացի գիտնականների կարծիքը, որոնք այդ ազգին խալդիներ, խալդի անունն են տալիս (Chaldi—Chaldini) ասելով որ այդպէս են կոչուել երկրի գլխաւոր աստուած խալդի, խալդիա-ի անունով: Ուրեմն անորոշ է մնում թէ խալդի, Բիաւնա և Ուրարտու անուններից որն է այդ ազգին սեպական եղել, կամ գուցէ կարելի լինի ընդունել, որ երեքն էլ գործածական էին նոյն ժողովրդի զանազան գաւառներում և դրանցից մէկը կամ միւսն էր լալտնի հարեւան ազգերին:

Ուրարտուի ժողովուրդը Վանի շրջակայքում հաստատուելով Քր. 1500 տարի առաջ, մինչև 7-րդ

դարը շարունակ պատերազմում էր ասորիների դէմ, երբեմն չաղթելով երբեմն ընկճուելով. ասորական արձանագրութիւնները լի են այդ պատերազմների չիշատակութիւնով: Երկու ազգերից իւրաքանչիւրը կամենում է աշխարհի տիրապետութեան գերիշխանութիւնը ձեռք ձգել: 7-րդ դարում Քր. առ. Ուրարտուի Ռուսա կամ Ռուսաս և Ասորոց Սարգոն թագաւորները երկար կռուեցին. չաղթանակեց Սարգոնը. մահու և կեանքի կռիւ էր այդ. ընկճուած ժողովուրդը կրեց չաղթուողի բոլոր ծանրութիւնը. այնուհետև անհետացաւ պատմական ասպարիզից՝ անգոր գտնուելով դիմագրելու արեւմտքից արշաւող հայկական աղբիւր, որը երկրին տիրապետելուց չիտոյ քիչ քիչ միացրեց իւր հետ իւր համացեղակից Ուրարտեան ազգը, ընդունելով նրա աւանդութիւնները որ բերան բերան հաղորդուելով մասն են խորհնացու պատմութեան մէջ:

Ուրարտուի կամ աւելի ուղիղ Բիանալի թագաւորները հարաւում պատերազմելով, մտածել էին նորից ձեռք ձգել հիւսիսային երկիրները և հասնել մինչև Վովկասեան մեծ շղթան. սրանց այդ ջանքերի կենդանի վկաններն են ալն արձանագրութիւնները, որ գտնուել են Արարատեան դաշտում և չրջակայ գաւառներում և որ պատկանում են Վանի վերջի թագաւորներին. ինչպէս Շուլցը առաջինը եղաւ Վանալ արձանագրութիւնների գտ-

նողը, մեզ մօտ ալդ ասպարիզում մեծ և անգնահատելի ծառալուծիւն ունի մատուցած Ս. Էջմիածնի աւագագոհն միաբան Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատեանը: 1862 թուին նա գտաւ առաջի սեպագիր արձանագրութիւնը Արմաւրի մօտ և աշնունհետեւ մինչև օրս՝ ուղիղ 35 տարի անդադրում հետամուտ է և չաջողել է միշտ նորանոր գիւտեր անել: Բարձր Սրբազանը անտեղեակ որևէ եւրոպական լեզուի և մասնագիտութեան, բաւականացել է գտած օրինակները տպել «Արարատ»-ի մէջ՝ դնելով գիւտի վերաբերեալ անհրաժեշտ տեղեկութիւնները: Մոսկուայի հնագիտական ընկերութիւնը գնահատելով նրա ծառալուծիւնը նրան պատուոյ անդամ է ընտրել և պրոֆ. Նիկոլսկին իւր վերև վիշած առաջի գործը գրելիս, հիմնուել է վըլ խաւորապէս Մեսրոպ սրբազանի բաւական ստուար անտիպ ձեռագրից, որի մէջ հեղինակը դասաւորած ունի իւր գտած արձանագրութիւնները հարկաւոր բացատրութիւններով: Նրբեմնակի պատահական կամ մասնագէտ ճանապարհորդներ գիտել հետազօտել էին արձանագրութիւնների տեղերը, օր. 1891 թ. Արարատեան դաշտը աչցելեց գերմանացի Բելքը, որ Գանձակի մօտ գտնուող Գետաբեկ պղնձահանքում մի քանի տարի ինժեների պաշտօն ունէր և ազատ ժամանակները գործ էր զրել Ռ. Վիրխովի չորդորանօք և թելագրութեամբ՝ հանքի մերձակալքում գտ-

նուած բազմաթիւ նախապատմական բլրակները (курганы) և գերեզմանները պեղել և հետաքրքիր գիւտեր անել. նա Ռուսաստանից անցաւ Պարսկաստան և ապա Տաճկաստան և կարողացաւ կարճ ժամանակում 22 արձանագրութիւններ գտնել կամ արդէն չափոնները աւելի լաւ արտանկարել: Բելքի ունեցած մեծ չաջողութիւնը շատերին սթափեցրեց, երկու տարի անց 1893 թ. Մոսկուայի կալսերական հնագիտական ընկերութիւնը կովկաս ուղարկեց իւր երկու չափոն անդամներին՝ պրոֆ. Նիկոլսկուն և իվանովսկուն, չափաւոյէս բեռագրերը և Հալաստանի հնութիւնները ուսումնասիրելու: Իվանովսկին չետոյ երկու անգամ կրկնեց իւր ճանապարհորդութիւնը 1894 և 1896 թուերին և հրատարակել է գեղեցիկ հաշիւներ (отчеты). իսկ Նիկոլսկին բաւականացաւ միաշն մի անգամով և ուսումնասիրեց բացառապէս արձանագրութիւնները և նրանց գիւտի տեղերը, որի արդիւնքն է ներկայի գեղեցիկ աշխատութիւնը:

Այժմ անցնենք բուն արձանագրութիւններին. նրանք Ռուսահալաստանում գտնուած են 11 տեղ, թուով 26 են:

ա. Դաշքուռուն՝ Իգդիրի մօտ Արաքսի աջ ափին, երեք օրինակ, մէկը մնում է գիւտի տեղը ժալու վրայ, երկրորդը Իգդիրի դաւառապետի մօտ է, իսկ երրորդը կորել է և ալժմ մնացել է Մեսրոպ սրբազանի արտագրութիւնը:

բ. Արմաւիր՝ գտնուած են 14 օրինակ (Նիկոլսկին 12 օր.). 12 պահուում են Էջմիածնի թանգարանում, մէկը մնում է ժաւուի վրայ, Արաքսի ափին Կարակալա կոչուած տեղում. 13-ը մի աղիւս է 1896 թ. գտնուած: Նիկոլսկին փորձել է ցոյց տալ, որ մինչև այժմ չպատշէ միակ աղիւս օրինակը կեղծած է և դրա համար էլ չէ մտցրել իւր գրքի մէջ. Մենք Բեռլին Լեմանին ուղարկեցինք 12 ըզ և աղ աղիւսակի (13-րդ) էստամպատները և նկարագրութիւնը. Լեմանը մեր խոհուածը տպել էր (Zeitschrift für Ethnologie 1896 Heft IV) և ապացուցել որ Նիկոլսկու կարծիքը աղիւսի մասին սխալ է: 14-րդը նոր 1896 է գտնուել դարձեալ Մեսրոպ սրբազանի Զանքով:

գ. Գուլիշա՝ Շիրակ դաւառի դիւղ է, Արագածի հիւսիս-արեւմտեան ստորոտում, միայն 1 օրի նակ, որ մնում է գիւտի տեղը, ժաւուի վրայ:

դ. Ղանլիշա՝ Կարսի գիւղերից, Ալէքսանդրապոլից 8 վերստ հեռու Արփաչազ գետի եղերքին, միայն մի օրինակ, որ մնում է սկզբնական ժաւուի վրայ իւր տեղը:

ե. Սարիկամիշ՝ Կարսի գիւղերից. միայն մի օրինակ. գտել է Ազ. Երիցեանը, պահուում է Թիֆլիսի Կովկասեան թանգարանում. մի քանի տեղից կոտրուուած է և փխտուած:

զ. Ղանլի-թափա՝ Երեանից գէպի հիւսիս մի վերստ հեռու, միայն մի օրինակ, գտել է Իվանով-

սկին, տարուել է Մոսկուա հնագիտական թանգարանը:

է. Էլլար՝ Երեանից հիւսիս խճուղու առաջին կալարանն է 15 վերստ հեռու. միայն մի օրինակ, որ մնում է սկզբնական տեղը, ժաւուի վրայ:

ը. Օրդաբլու՝ Սեանազ լճի հիւսիս-արեւմտեան ափին, միայն մի օրինակ, մնում է սկզբնական տեղը:

թ. Աթամալա՝ Սեանազ լճի հարաւ-արեւմտեան ափին, միայն մի օրինակ, պահուում է Թիֆլիսի Կովկասեան թանգարանում:

ժ. Զախալու՝ Սեանազ լճի հարաւային կամ հարաւ-արեւելեան ափին, միայն մի օրինակ, մնում է սկզբնական տեղում, ժաւուի վրայ:

ժա. Քեօլանի-Քիւլանի՝ Սեանազ լճի հարաւային ափին, մի դուրս ցցուած քարձր ժաւուի վրայ, որի ստորոտը լուացուած է ջրից և երկար ժամանակ չէին կարողացել էստամպատ առնել կամ լուսանկարով վերցնել. մեծ դժուարութիւններէրից չետու իվանովսկուն չաջողուել է էստամպատ հանել:

Ահա այն բոլոր սեպագրերը, որոնք շնորհիւ Մեսրոպ սրբազանի ջանքերին (նա գտել է 26-ից 22 օրինակ) գտնուել են զանազան ժամանակներում և այժմ Նիկոլսկու գրքի ընտիր հրատարակութեան միջոցով բոլորը ի միասին հաւաքած՝ սեպականութիւն են դարձել գիտութեան: Գրանցից մէկը կորած է, մէկը Խզգիւրի գաւառապետի մօտ է և պիտի բերուի

էջմիածին, 13-ը պահում են էջմիածնում, երկուսը Կովկասեան թանգարանում, մէկը Մոսկուայի թանգարանում, ութը մնում են իրենց գտնուած տեղերում:

Արձանագրութիւնների մեծ մասի մէջ Ուրարտեան թագաւորները չետազալ սերունդներին պատմում են իրենց արչաւանքների և գրաւած քաղաքների ու երկրների մասին: Այդ արչաւանքների սկիզբը դնում է Վանի իշպուհին թագաւորի որդի Մենուան. նա որոշած լինելով Արարատեան դաշտը մտնել, փոխանակ Հին-Բալաղիտի վրայով կարճ ճանապարհ ընտրելու, Բարձր Հալքի՝ Էրզրումի ճանապարհով է առաջ խաղացել. Հին-Բալաղէտը հնումն էլ ամրացրած էր և Արարատի փեշերի վրայ գտնուած մի ուրիշ բերդի հետ, որի աւերակները երեացել են վերջերս, փակում էր Վանից հիւսիս դալու կարճ ճանապարհը: Մենուասը ճանապարհին Դելլեբաբա գիւղի մօտ Արաքսի աջ ափին, Էրզրումի հիւսիս արեւելեան մասում մի արձանագրութիւն է թողել, որով բացատրում է նրա արչաւանքի ուղղութիւնը: Մենուասը գրաւում է Արաքսի աջ ափերը, հասնում է Երիզուախինի (Eriduachini կամ Eriduachi) երկիրը (Դաշբուռունի չրջակայքը) և վերցնելով նրա գլխատր քաղաքը՝ Լիխիունինի (Lichiuunini), փոխում է անունը և իւր անունով Մենուախինի (Menuachinili) կոչում—Մենուաչի բնակա-

վալը: Սա իւր գրաւած քաղաքը զարդարում է շինութիւններով և մեհեաններով, որոնց մասին չիշատակութիւն կալ Դաշբուռունում գրտնուած արձանագրութիւններում: Նիկոլսկու կարծիքով Դաշբուռուն գիւղը շինած է Մենուախինի լի քաղաքի տեղը:

Հօր սկսածը շարունակեց նրա որդի Արգիշտի առաջինը (Argishti I), որ Վանի ամենահռչակաւոր թագաւորներից մէկն էր: Սա անցաւ Արաքսի ձախ ափը և այնտեղ ընտրեց իւր համար գործունէութեան նոր կենդրոն՝ պատմական Արմաւրի տեղը: Լիխուինի քաղաքը ռազմագլխական տեսակէտից չունէր այն լարմարութիւնը, ինչպէս Արմաւրի բլուրը, որ գտնուելով Արաքսի ձախ ափին հաղորդակցութեան մեծ լարմարութիւններ ունէր հիւսիսային բարձրութիւնների հետ, որոնց գլխաւելը Ուրարտուի թագաւորների կէտ նպատակն էր: Արդեօք Արմաւրը իբրեւ քաղաք գոյութիւն ունէր, թէ Արգիշտին նրա հիմքը դրեց, դեռ չալտնի չէ, որովհետեւ նրա չրջակայքում գտնուած բազմաթիւ (14 հատ) արձանագրութիւնները չեն վկայում գրաւման մասին, այլ վերաբերում են շինութիւնների կառուցման և ջրանցքների անցկացնելուն, որ ձեռնարկել են Արգիշտի Ա, Սարգուրի Բ. և Ռուսա Բ. Բր. 8—7 դար առաջ: Արձանագրութիւնների մէջ քաղաքը Արգիշտու անունով կոչւում է Արգիշ-

տիխինիլի (Argishtichinili), ինչպէս Մենուախինիլի միայն հարց է թէ արդեօք հին Արգիշտիխինիլին և Արմաւիրը նոյն տեղն են գտնուել և արդեօք ուղիղ է ժողովրդի մէջ պահուած աւանդութիւնը, որի համաձայն Արաքսից մօտ 4, իսկ Էջմիածնից դէպի արեւմտահիւսիս մօտ 25 վերստ հեռուն գտնուող դաշտի մէջ առանձնակի բարձրացող բլրակը Արմաւիր է կոչուած: 1880 թուին գրաֆ Ուլարովը իւր ամուսնու հետ չատկապէս Մ. Էմինի առաջարկութեամբ պեղումներ կատարեց ալդ բլրի վրայ և նրա շուրջը, նա զետաւ միայն փրկչական չորրորդ դարու մնացորդներ, մինչդեռ սպասուում էր Ուրարտեան ժամանակի լի շատակարաններ գտնել, ալդ պատճառով նա եզրակացրեց, որ այստեղ չէ եղել Արմաւիրը, ալ ուրիշ տեղ: Երբ Ուլարովը պեղում կատարեց, չափնի էին Արմաւրից միայն երեք արձանագրութիւն, մինչդեռ այսօր դրանց թիւը 14-ի է հասնում, բոլորն էլ նմանատեսակ քարերից շինած (մէկը աղիւս է) և դրա համար Նիկոլսկին չէ վարանում ընդունելու, որ ալդ բլրի վրայ է եղել Արգիշտիխինիլին, Խորենացու Արմաւիրը: Սա Հակոբեան շրջանում էլ մալրաքաղաք է ծառայել, մինչև Փրկչ. 79 տարի առաջ Սրուանդը վախենալով Արտաշէսից, նոր աւելի ամուր քաղաք շինեց իւր համար՝ Սրուանդակերտ անունով, Ախուրեան գետի Արաքսի խառնարանի

մօտ: Արշակունեաց ժամանակ Արմաւիրը հեթանոսական գլխաւոր սրբավայր էր, նոյն էր Ուրարտեան շրջանում: Սեպագրերի մէջ Արմաւրում լիչուում են երկու գըլխաւոր, Խաւոր, Խալդի և Արտիհի (արեգակի աստուած) աստուածների մեհանները:

Արմաւրից մի քանի ճանապարհներ են տանում դէպի հիւսիս. Ա. Կողբի վրայով դէպի Սարիղամիշ, Բարձր Հալք և Շիրակ, երկրորդ՝ Ապարանի վրայով դարձեալ դէպի Շիրակ և երրորդ՝ Երեւանի վրայով դէպի Սեանի լիճը: Արգիշտին, ինչպէս ցույց են տալիս սեպագրերը, երեքից էլ օգտուել է, ամեն ուղղութեամբ առաջ խաղալով և երկիրներ գրաւելով: Սարիղամիշի արձանագրութեան մէջ Արգիշտին պատմում է, որ Էտիլինի երկրում տիրել է մի քանի քաղաքներ, որոնց մէկի անունը Ախուրեանի է (Achuriani) մի անուն, որ պահուել է Արաքսի ձախ կողմից թափուող Ախուրեան լալտի գետի վրայ: Հնում ալս գետի Կարսչալ կամ Կարսաչ ջուր ճիւղն էր Ախուրեան կոչուում, որ փոխ է առել իւր անունը Ուրարտեան ժամանակուայ Ախուրեանի քաղաքից:

Մի անգամ Կարսի բարձրավանդակը հասնելուց վետոյ, Արգիշտին կարող էր մտնել Շիրակալ պտղաբեր և խիտ բնակուած լեռնադաշտը, բայց դրանով հեռացած կը լինէր իւր կենտրոնից՝ Արմաւրից, որտեղից Ապարանի վրայով աւելի հեշտ և չուտ կարելի էր Շի-

րակ հասնել: Այդ գծի վրալ մինչև օրս արձանագրութիւն չէ գտնուել, բայց զրա փոխարէն Նիկոլսկին Բիւրականի մօտ եղող բազմաթիւ արհեստական ալրերը և Ամպերդի բերդը Ուրարտեան շրջանի մնացորդներ է համարում: Ապարանը իւրև ցուրտ երկիր խիտ բնակուած չէր, Արգիշտին կարիք չուէր առանձին զօռար կռիւներ մղելու ալդ երկրին տիրելու համար, նա հեշտութեամբ անցաւ Ապարանով և հասաւ Շիրակ, որտեղ գտնուել են երկու արձանագրութիւն, մէկը Արագածի հիւսիսային փեշերից հոսող Կարկաչան վտակի վրալ՝ Գուլիշան գիւղի մօտ, որ ինչպէս ալժում, անպէս և՛ հնում, բազմամարդ գիւղերի կենդրոն և նշանաւոր քաղաք է եղել, միւսը Ղանլիճա գիւղի մօտ, Արփաչայի կամ Ախուրեանի հովտում Ալէքսանդրապօլից 8 վերստ դէպի հիւսիս: Այսպիսով Արգիշտին իւր տիրապետութեան տակ է ձգել ամբողջ Արագած լեռը իւր շրջակալ պըտդարեր երկրներով:

Արգիշտին ալդքանով չբաւակաւանացաւ. Արմաւրից լալն ձանապարհ էր բացւում դէպի Երեանի բարձունքը. պտղաբերութեամբ հուշակաւոր Երեանը չէր կարող չգրաւել պատերազմասէր թագաւորին: Երեան քաղաքից մի վերստ դէպի հիւսիս ընկած Ղանլիճափալի արձանագրութիւնը վկայում է, որ Արգիշտին հեշտութեամբ չկարողացաւ առնել Էրիալնի (Eriaini — Երեան անունը համարեա

անփոփոխ պահուած է մինչև օրս) երկիրը. բայց փոքր ժողովուրդներն իրանց աննշան թագաւորներով երկար չէին կարող դիմադրել Բիւրալայի ահել թագաւորին. նա գրաւեց միւնանց լեռնից Էրիալնի, Ուլուանի (Uluani — ալժմ կոչւում է Էլլար) և Կիեխունի (Kiechuni — Գեղամալ երկիր, ալժմ արձանագրութեան գիւտի տեղը կոչւում է Օրդաքլու) երկիրները, ալնտեղ մահը սահման գրաւ նրա արշաւանքներին: Արգիշտու լաշորդները՝ Սարգուրի II և Ռուսա I Երեանից Գառնու վրալով մտնում են Սեանալ լճի հարաւային երկիրները՝ Արկուկունի (Arkukuni, Urtachini) Ուրտախինի (Ջախալուի արձանագրութիւնը) և ուրիշ շատ երկրներ: Ռուսա I-ը Քեօլանի — Քիւլանի հուշակաւոր արձանագրութեան մէջ թուում է իւր գրաւած 23 երկրներին անունները, որոնցից նշանաւորներն են Սուինիա (Suinia) ալժմուալ և պատմական Սինիքը, Ալդամանունի (Aidamanuini), ալժմ Ատեաման և Գուրիալնի (Guriaini) ալժմ Գառնի, միւս 20 անունները չեն նոլնացրած համապատասխան երկրների հետ: Այս ալն Ռուսան էր, որ հիւսիսային ժողովուրդների օգնութեամբ երկար ժամանակ կըռուեց Ասորոց Սարգոն թագաւորի հետ և լաղթուելով՝ պատճառ դարձաւ իւր երկրի կորստեան:

Նիկոլսկու արձանագրութիւնների միջոցով վերահաստատուած պատմութեան էական կէտերը ալս-

տեղ առաջ բերելով, տեսնում ենք թէ ինչպէս գիտնականների անխոնջ ջանքով վերականգնանում են հարիւրաւոր դարեր մեզնից առաջ ապրող, մեր աշխարհի վիճակը իրենց ձեռին ունեցող անձնաւորութիւնները և այդ անձանց կատարած գործերը, Բայց միթէ միայն գիտութիւնն է կարողանում մթութեան քողը հեռացնել, միթէ ազգի չիշողութեան ժողովըրդական աւանդութեան մէջ երկար ժամանակ ինչպէս անշունչ քարերի վրայ, անջինջ չեն պահուել տեղերի անունները, հին հերոսների գործերը: Ահա այդ աւանդութիւններից է, որ Խորենացին իւր Ա. գրքի ԺԲ. գլխում պատմում է, թէ Հայկի որդի Արմենակը իւր եղբայր Մանաւաղին թողից Վանաչ ծովի մօտ (Սա Ուրարտուի Մենուաս կամ Մենուաչէ թագաւորն է, Արգիշտի հայրը), ինքը գնաց մի լեռան վրայ բնակութիւն հաստատեց, որ իւր անունով կոչեց Արագած, իսկ չրջակայ երկիրը՝ Արագածոտըն: (Բայց այդ անունը լեռը և չրջակայքը ստացել են տիրապետող Ուրարտեան Արգիշտի թագաւորից): Արմենակի որդի Արամալիսը շինում է Արմաւիր քաղաքը (Argishtchinili), նրա թոռներից Գեղամը Գնում է Սեանայ (Suinia) լճի մօտ հաստատում, իսկ Փառոսի և Յոլակի համար Արարատի ստորոտում, Արաքսի աջ ափում շինում են «երկուս տունս», որոնք համապատասխան են Դաշքուռունի և Արարատի ստորոտում

եղող բերդերի աւերակներին: Այս հանգամանքները ի նկատի առնելով Նիկոլսկին վերջացնում է իւր աշխատութիւնը այսպէս. «Հայկական առասպելը Արաքսի հովտի տիրապետութեան մասին հաշնահայեաների ձեռքով խկապէս Ուրարտեան արշաւանքների չիշողութիւններ են: Այդ առասպելական արշաւարքների ընթացքը միանգամայն համապատասխան է Մենուաչի, Արգիշտի, Սարգարի II և Ռուսա I թագաւորների պատերազմների ընթացքին»:

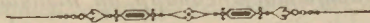
Եթէ հակեր երկար դարեր անկորուստ պահել են Ուրարտեան երկրի նախկին զանազան վայրերի սկզբնական անունները, եթէ պահպանել են իրենց երկրի նախկին տիրապետողների գործերի չիշատակութիւնը, միթէ պահած չեն լինիլ նրանց լեզուի հետքերը. և արդեօք ուղիղ չէր լինիլ դառնալ նորից Մորոմանի ընտրած ճանապարհին և մինչև ալժմ Ուրարտեան չպարզուած լեզուն բացատրել հայերէնով: Իմ կարծիքով այդպիսի մի գործ է Լեոն Մսերեանի Pili—պիլի բառի բացատրութիւնը, որ առաջ է գալիս սեպագրերի մէջ: Լեման և Բելք գիտնականները ի նկատի առնելով, որ այդ բառը գործ է ածւում ջրանցքների վրայ գտնուած սեպագրերում, թարգմանում են՝ ջրւանցք—kanal, Մսերեանը համամատական լեզուագիտութեան միջոցով նույն եզրակացութեան է հասնում, օգտուելով հայկական գա-

ւառաբարբառներից. բայց այս հարցի լուծումը թողնենք մասնագետներին:

Նիկիտսկին գիտնականի լատուկ լրջութեամբ և բարեխղճութեամբ է վերաբերուել իւր ընտրած գործին. նա չէ խնայել ոչ ժամանակ և ոչ աշխատանք ըստ կարելոյն կատարեալ անելու իւր աշխատութիւնը. նա անսովոր մեր երկրի՝ մանաւանդ Արարատեան դաշտի սարսափելի ամառուան եղանա-

կին, անձամբ ուսումնասիրել է երկրի տեղեկագրութիւնը, հետազօտել պատերազմական ճանապարհների ուղղութիւնը և գեղեցիկ և պարզ ոճով նկարագրելով այդ բոլորը, մի տեսակ կենդանութիւն է տուել նոյն իսկ սեպագրերի ուսումնասիրութեան չոր ու ցամաք նիւթին: Նրա գուտ ուսումնական գիրքը կարդացում է իբրև մի գեղեցիկ նկարագրութիւն:

Մեսրոպ Վարդապետ

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Ազգագրական Հանդիսի մասին եղած գրախօսութիւնները.—Ազգագրական Հանդիսի մասին խօսեցին հաւոց գրեթէ բոլոր և օտար մի քանի պարբերական հրատարակութիւնները: Սրանցից նպատաւոր էին «Հանդէս Ամսօրեայ» (1895 թ. № 6 և 96 թ. № 5), Ա. Մամուլ (96 թ. № 5), «Ծաղիկ» (96 թ. № 13), «Հալսերիք» (96 թ.), «Տարազ» (95 թ. № 23), «Արձագանք» (96 թ. ապրիլ), «НОВОЕ ОДОЗРѢНІЕ» (96 թ. ապրիլ), «La revue des Traditions populaires» (96 թ.), «Petermanns Mitteilungen» (1897 թ. ապրիլ), իսկ անհրապատ՝ «Նոր-Դար» (№ № 79, 80, 81, 82), «Մշակ» (№ 41) և «Մուրճ» (№ 3, 4 և 5), թէև սրանց մէջ ես կալին նպատաւոր կէտեր *):

Կարծում ենք, որ ալս վերջի հրատարակութիւնների աղւալէս վերաբերուելու պատճառը ալն է եղել, որ հիւրնկալել են ոչ մասնագէտ անձերի քննադատութիւնները մի մասնագիտական հանդիսի մասին, որով և՛ ծաղրելի հակասութիւնների մէջ են ընկել: Ալսալէս օրինակ «Նոր-Դար»-ի խմբագրութիւնը նախ գովասանքով է խօ-

*) Բերենք իբր ապացոյց մի քանի օրինակներ.

«Ազգագրական Հանդիսի» երեսը մեր պարբերական մամուլի աննախանձելի ասպարէզում մի նշանաւոր երեւոյթ է: (Մեղաւորեան, «Մուրճ» եր. 463):

«Հնդունում ենք Ձաւախք» աշխատութեան ազգագրութեան տեսակէտից ունեցած արժանիքը, որը մենք արեւելագէտների կոնգրէսում իսկ (Ժընև) ցոյց ենք տուել: (Մեղաւորեան, «Մուրճ» եր. 465):

«Ե. Լալայեան.... իրականութեան մարդ է, նա իւր Ձաւախքով ցոյց տուաւ, որ հասկանում է և գիտէ դիտել և նկարագրել ժողովրդի իրական կեանքը»: (Մեղ. «Մուրճ» եր. 467):

... Դովելի նպատակ, խրախուսանքի արժանի ձեռնարկութիւն, որին կատարեալ աջողութիւն ենք ցանկանում: (Խմբ. «Նոր-Դար», № 102):

... Ա. գիրքն արտաքին և ներքին կողմից բաւական նպատաւոր տպագրութիւն է թողնում և երևում է, որ խմբագրողը լուրջ աշխատութիւն է դործ գրել վրան: (Խմբ. «Նոր-Դար», 96 թ. № 55):

Մենք միանգամայն գովում ենք պ. Լալայեանցի հրատարակչական ե-

ները զուրս են գալիս վեր ի վերու, թեթև և արժէք չունեցող: Այսպիսով նա ոչ միայն սպանում է ընթերցողի ժամանակը, այլ և փչացնում նրան, սովորեցնելով թեթևութեամբ վերաբերուիլ դէպի ամենաչնչ ինչ, թուուցիկ կերպով նայել և անցնել: Եւ երբ մի լուրջ բան է զրուստ աչդպիսի ընթերցողի առաջ, սովոր չլինելով չես է քաշուում և փոխանակ իւր ճաշակի խանգարումը խոստովանելու, առաջարկուածն է դատապարտում: Այսպիսի վերաբերումն ու խակ դատապարտութիւնները մեր մէջ զժրախտաբար խեղդել են մի քանի մասնագիտական հանդէսները, լուեցրել են հալ մասնագէտներին, ասպարէզից հեռացրել լրջամիտ գրողներին....

Նույնպիսի հարուածներ մեզ էլ են գալիս, սակայն մեր ձեռնարկութիւնը «ազգի ինքնաճանաչութեան զգացման վրալ հիմնուած լինելով» (Ազգ. Հան. Ա. գ., եր. 5) լոյս ունինք՝ որ ինքնաճանաչութեան զարգացմամբ, սա ևս պիտի առաջ գնալ, և ազգի ինքնաճանաչութեան ոգին չպիտի թուլ տալ կորչելու մի հանդէս, որ կուշուած է իրականապէս պատկերացնելու նրա կեանքի որոշ երևութները:

Թող չարանեմքները մեր վերուիշեալ խօսքերը մեծամտութիւն չհամարեն և ոչ էլ իրենց իրաւունք տան մեզնից մասնագէտների մի ահագին խումբ պահանջելու: Մենք լուրջ գիտաւորութիւններով, և մասնագիտաբար աշխատելու տենչով ասպարէզ ենք եկել և մեր ալս հրատարակութիւնը դեռ ևս լոկ փորձ է ի մի խմբելու մեր մասնագէտներին, ընդհանուր ուժերով մի գեղեցիկ գործ կատարելու: Եթէ սիրով ընդունին ալք հրաւէրը հալ մասնագէտները, ալն ժամանակ կունենանք մի ազգագրական ընկերութիւն և նրա օրդանը, որ անհամեմատ բարձր կը լինի ալժմեան փորձերից և, վստահ ենք, լիովին կը համապատասխանի իւր կոչմանը. իսկ եթէ ոչ, առանց ուրիշների աղմուկների էլ ինքն իրեն կանգ կառնի:

Այսպէս ուրեմն, մենք խնդրում ենք ոչ մասնագէտներին իզուր աղմուկներ չբարձրացնել, իսկ մասնագէտներին հաճիլ միահամուռ ուժերով փրկելու գոնէ ալն մնացորդները, որոնք կարճ միջոցում արդէն կարող են բոլորովին անհետանալ *): Ինչքան էլ որ քիչ բան փրկենք, ալնուամենայնիւ ծառայած կը լինինք գործին:

Մեզնից բոլորովին անկախ պատճառով չկարողացանք հրատարակել Ղետուրնօի «Ընկերաբանութիւնը» և «Ստատիստիքական տեղեկութիւններ» հաւաքելու ծրագիրը:

*) Յիշենք կորուստ սպառնացող պատճառներից գոնէ մինը — Անդրկովկասում ալժմ շինուող երկաթուղիները:

Մեզնից անկախ էին նաև աջն պատճառները, որոնք թույլ չտուին հրատարակելու անցեալ տարուաչ երկրորդ համարը:

Անցեալ տարի Եւլախ կալարանում ալ իրերի հետ գողացան նաև մեր նոր ստացած քսան և երկու քլիշան, որը և մասամբ պատճառ եղաւ համարի լոյս չտեսնելուն:

Այս տարուաչ երկրորդ համարը (երրորդ գիրքը) լոյս կը տեսնի հոկտեմբերին:

Վարանդալին վերաբերեալ նիւթերը խմբագրուելուց չեսող վարդացուած են յօդուածագիրներից և ալ տեղացիներից կազմուած ժողովներում, չատկապէս վերաստուգելու նպատակով:

Հանդիսի չաջորդ համարում կը տանք Վարանդալի բնակարանների, զգեստների ու զարդերի, ինչպէս և՛ նշանաւոր տօների նկարագրութիւնը և բանաւոր գրականութեան վերաբերեալ նմուշներ:

Լ. քննադատի պահանջներից մինը («Մշակ» № 41)—նախ տալ ժողովրդականացրած երկեր—իրաւացի գտնելով՝ այս համարում փոխանակ Սպենսերի «Նկերաբանութեան» համառօտութեան թարգմանութիւնը տալու (որ արդէն պատրաստ ունինք), տալիս ենք Կանեստրինի «Մարդաբանութիւնը», որ անհամեմատ աւելի մատչելի է ընթերցող հասարակութեան մեծ շրջանին:

*
* *

Վարանդալի «Հաւատքը» արդէն թարգմանուած է ֆրանսերէն, Լոում ենք, որ պ. Զելինսկին ձեռնարկել է քաղուածօրէն թարգմանելու ռուսերէն «Ազգագրական Հանդիսի» Ա. գրքի մէջ տպուած «Ջաւախքը»:

*
* *

Արդէն ձեռնարկուած է նիւթեր հաւաքելու Լոում (Տաշիր) և Զանգեզուրի գաւառների մասին, ուստի խնդրում ենք, որ նիւթեր ունեցողները ուղարկեն մեզ իրենցն էլ, մերիներէ հետ միացնելու: Պարզ է, որ իւրաքանչիւր նիւթ կը տպագրուի հաւաքողի ստորագրութեամբ:

Սկսելով տպագրել «Կենդանական վէպ»-ը, խնդրում ենք ամէն կողմից նիւթեր ուղարկելու մեզ:

Կարծում ենք, որ եթէ չաջողինք բաւականին նիւթեր հաւաքելու և վերջը միւս ազգերի նուէնաման վէպերի հետ համեմատելու, կարող է շատ հետաքրքիր լինել և գիտական արժէք ունենալ:

Արդէն սկսել ենք արհեստներին վերաբերեալ աւանդութիւններ, անտիապաշտութիւններ, առածներ հաւաքել, ուստի և՛ խընդրում ենք այս մասին ևս նիւթեր ուղարկել մեզ, որոնք կը տպուին ուղարկողների ստորագրութեամբ:

Շնորհակալութիւն ենք լացնում պ. Յ. Քամալեանին, որ համակրելով մեր Հանդէսը, քսան և հինգ օրինակի բաժանորդ գրուելով՝ նուիրեց զանազան հիմնարկութիւններին:

Արտասահմանից մեր Հանդիսին բաժանորդ գրուողները կարող են դիմել նաև Վիէնայի «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի խմբագրութեան, (Rédaction de la Revue Handess Amsorya, au Couvent des RR. PP. Mechitharistes. Vienne, (Autriche VII/2 Mechitaristengasse 4), որին նաև պիտի ուղղել արտասահմանից մեզ հասանելի դրամները: Փոխադարձաբար, «Հանդէս Ամսօրեային» էլ Ռուսաստանից բաժանորդ գրուողները կարող են դիմել և մեզ:

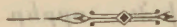
Ուսումնասիրութիւններ հայկական ցեղագրութեան մասին.— Բազմավէպի (№ 3) մէջ կարդում ենք. «Հունգարացի հալազդի ուսուցչապետ պ. Վուկաս Պատրուբանի գերմաներէն լեզուով հրատարակած թերթն, որ է՝ Ուսումնասիրութիւնք հայկ. ազգագրութեան (Baiträge zur armenischen Ethnologie), կը կազմէ ի Բուդապէշտ ուսուցչ. Ան. Հերմանի ձեռքով հրատարակուող «Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn» Հանդիսի մի մասը: Այս պլակիս պիտի լաջորդեն 19 ուրիշ պրակներ ևս զուտ հայկական պարունակութեամբ, որոց յւրաքանչիւրը 20 թերթերէ կը բաղկանայ, և դիւնէ 30 մարկ»:

Աւրախութիւնով ողջունում ենք այսպիսի մի օգտաւէտ ձեռնարկութիւնը և կատարեալ չաջողութիւն ցանկանում:

Շնորհակալութեամբ ոտացել ենք հետեւեալ գրքերը.

1) Մոսկուայի Կայսերական Հնագիտական ընկերութիւնից.— „Материалы по археологии Кавказа. Выпуски I—V”.

- 2) Նոյն ընկերութիւնից.—Древности восточныя. Вып. I—V.
- 3) *Հալատյան*.—Армянскій эпосъ въ исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго.
- 4) *Լաղարեան հետման*.—Исследования и статьи Н. О. Эмина.
- 5) Ս. Մախութան.—Ուսումնասիրութիւն փառաքան Բիզանդի պատմութեան:
- 6) Պոռշեան.—Բոլոր երկերը (13 կտոր):
- 7) Հայկունի.—Բոլոր երկերը (3 կտոր):
- 8) Սմբատեան.—Տեղագիր Գեղարքունի դաւառի:

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻ

Ը. ԳՐԻՆ ԲՈՎԵՆԳԵՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

	Երես
Հրատարակչից, Ե. Լալայեան	5
Համառօտ տեսութիւն Հայ ազգագրութեան, Ե. Լալ.	7
Մանկացոց տէրութիւնը ըստ Վալդեմար Բեկքի, Լ. Բ.	27
Խոջալուի գերեզմանները, Լ. Բաբայեան.	37
Խճկօնք, Կրպէ	41
Կովկասի տեղը քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ, Ռ. Վիրխովի, Թարգ. Լ. Բաբայեան	50
Ջաւախք, Ե. Լալայեան.	
ա) Պատմական համառօտ տեսութիւն.	116
բ) Ջաւախքի տեղագրութիւնը	125
գ) Հնութիւններ	153
դ) Բնակիչներ	173
ե) Վիճակագրական տեղեկութիւններ	186
զ) Ազգաբնակութեան շարժումն	193
է) Տնտեսական զրութիւն	200
ը) Ժողովրդի լուսաւորութիւնը.	218
թ) Հայ գիւղացիների բնակարանները	224
ժ) Զգեստ և զարդ	227

ժա) Ընտանեկան բարք.	Երես
ա) Ամուսնութիւն	233
բ) Տղաբերք և կնունք	265
գ) Մանկանց դաստիարակութիւն	275
դ) Ընտանեկան կեանք	277
ե) Գերդաստանի անդամների իրաւաբանական յարաբերութիւնը	289
զ) Հիւանդութիւն և բժշկութիւն	296
է) Ժողովրդական դեղեր	300
ը) Մահ, թաղումն և մեղելոց	308
ժբ) Հաւատք.	
ա) Աստուածութիւն, սրբեր և կրօնական գրուածներ	320
բ) Հրեշտակներ և ոգիներ բարի և չար	424
գ) Աշխարհածնութիւն, հաւատալիք տարրե- րի, ֆիզիքական երևոյթների և բնու- թեան թագաւորութիւնների մասին	347
դ) Կերպարանափոխութիւն, կախարդներ և կախարդութիւն	352
ե) Սնոտիապաշտութիւններ	358
զ) Բաղդի և ճակատագրի մասին	363
է) Պասեր, ուխտ և ուխտագնացութիւն	371
Ժողովրդական եղանակներ, ձայն. Կարա-Մուրզա.	

ՄԱՐԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մարդաբանութեան պատմակ. զարգացումն, պր. Պետրի	3
Ամուսնութեան զարգացումն, պրոֆ. Շ. Լետուրնօի	53
Պրակը, Բժ. Քր. Օհանեանի	121

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

ա) Հեթում Բ. թագաւորի հաւաքած նշխարների տուփը:
բ) Ախալքալաքեցի Հայ օրիորդ:
գ) Վարձիւ:
դ) Ախալքալաք:
ե) Պրօֆ. Շ. Լետուրնօ:
զ) Պրօֆ. Ռ. Վերխով:
է—ժա) Անդրկովկասեան գերեզմաններում գտնուած հնու- թիւններ:

ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Գ. ԿԱՆԷՍՏՐԻՆԻ

ՍԿԶԲԱԿԱՆ ՄԱՆՕՓՈԹԻՒՆՆԵՐ

Ա.

ԻՆՉ Է ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մարդաբանութիւնը մարդու բնական պատմութիւնն է կամ մարդկային ցեղի կենդանաբանական նկարագրութիւնը, հետեապէս և՛ կողմում է բնական պատմութիւնների մասը:

Բնապատմաբանը մի որևէ օրգանական խումբ ուսումնասիրելիս նախ ամենայն կողմից հետազօտում է կարելուին չափ շոտ անհատներ, յետոյ այս անհատների ցոյց տուած տարբերութիւնների և նմանութիւնների հիման վրայ, նրանց տեսակների է բաժանում, որոշում է այս տեսակների ընդհանուր որոշիչ յատկանիշները և ապա անցնում ամբողջ խմբի որոշիչ և ընդհանուր յատկութիւններին: Հետեապէս և՛ նրա մեթոտը նախ վերլուծական (անալիտիքական) և ապա համադրական (սինտետիկական) է:

Այս կերպ է վարում և մարդաբանն երկձեռանիների խմբի վերաբերութեամբ, որին պատկանում է միմիայն մարդկային ցեղը. բայց այս խմբի նկարագրութիւնն իւր յատուկ պահանջներն, իւր օժանդակ միջոցները և իւր դժուարութիւններն ունի:

Կենդանիների, մանաւանդ ստորինների մէջ, մտաւոր

յատկութիւնները մի առանձին նշանակութիւն չունին, այն ինչ մարդկանց մէջ այդ առանձնայատկութիւնները, օրինակ, լեզուն, ուշադիր ուսումնասիրութիւն են պահանջում, որովհետեւ դրանք կարող են նպաստել այդ խումբը իւր ցեղակիցներից տարբերելու և մինչև անգամ ամբողջ խումբը դասակարգելու հիմունք ծառայել: Մէկ էլ, կենդանաբանութիւնն ուսումնասիրում է կենդանիների բարքը, սովորութիւնները և բնազդումները. մարդկանց մէջ այս սովորութիւններն այնքան բազմաթիւ և այնքան բազմակողմանի են, որ մարդաբանին բաւական նիւթ են մատակարարում: Բացի դրանից, հիւանդութիւնները, անկանոնութիւնները և այլանդակութիւնները նոյնպէս կազմում են մարդաբանութեան մի մասը, երբ համեմատական տեսակէտով են նկատում, և կամ երբ լուսաբանում են կեանքի արտաքին հանգամանքների մեր սեռի վրայ ունեցած ազդեցութիւնը: Վերջապէս, ինչպէս որ կենդանաբանութիւնը քննում է մի որևէ կենդանական խումբ հեռու անցեալում, որպէս զի վերակազմէ նրա յաջորդականութիւնը, այնպէս էլ մարդաբանը պարտաւոր է հետազօտել մարդու անցեալն ու ծագումը:

Բարեբախտաբար մարդաբանութեան մեծապէս նպաստում են նրա յարակից գիտութիւնները, որովհետեւ մարդը շատ վաղուց արդէն դիտողութեան և հետազօտութեան առարկայ է դարձել: Արդէն բժշկութիւնը հիմնովին և բազմակողմանի կերպով ուսումնասիրել է մարդու ներքին կազմուածքը, նրա գործարանների պաշտօնը, հիւանդութիւնները, անկանոնութիւնները և այլակերպութիւնները, որպէս զի գործնականապէս օգտուի դրանցից դուրս բերած եզրակացութիւններից և մարդաբանութիւնը քաղում է բժշկականութեան այս բաժիններից այն բոլորը, ինչ որ կարող է պարզել մարդու դրութիւնը բնութեան մէջ և երևան հանել սեռի զանազան խմբերի մէջ եղած տարբերութիւնը: Փիլիսոփայութիւնը մեծ ջանքով ուսումնասիրել է մարդու հոգեկան կեանքը և մարդաբանութիւնը զանց չէ

առել նրա հասած եզրակացութիւնները: Բացի սրանից մարդաբանը դիմում է և լեզուաբանութեան, որպէս զի մի ընդհանուր գաղափար կազմէ զանազան մեռած ու կենդանի լեզուների մասին:

Բայց մարդաբանը պիտի յաղթէ բազմաթիւ արգելքների: Մարդկային սեռը տարածուած է երկրիս մեծ մասի վրայ, ուստի և՛ հարկաւոր է ամէն տեղ մասնաւորապէս ուսումնասիրել և դիտել, որի համար և հարկաւոր են մեծ միջոցներ: Բայց երկրիս շատ տեղերը համարեա անմատչելի են եւրոպացուն, և մինչև անգամ եթէ նա կարողանար մուտք գործել այդ տեղերում, այդ ժամանակ էլ ոչ բոլոր ժողովուրդները յօժարութեամբ թոյլ կը տային նրան հետազոտութիւններ կատարելու իրենց վրայ: Այս խոչընդոտներին աւելանում են և ուրիշ մի քանի, բարոյական արգելքներ: Մարդաբանութեան մէջ մարդը պէտք է դատէ իւր մասին, ուստի և՛ նրա դատողութիւնը միշտ անաչառ չէ լինում: Մէկ էլ որ մեր գաղափարները շատ անգամ միթնանում են շատերիս գլխներում արդէն վաղուց արմատացած նախապաշարումներից և մոլորութիւններից: Այսպէս, օրինակ, մի քանիսը կարծում են, որ մեր երկիրը տիեզերքի կենդրոնն է կազմում և որ բոլոր էակները բացառապէս մեր յարմարութիւնների համար են ստեղծուած. մի քանիսն էլ ենթադրում են, որ մարդը շատ վաղ ժամանակներս է երևացել երկրիս վրայ, մի վեց հազար տարի սրանից առաջ:

Ասածներիցս երևում է, որ մարդաբանութեան առարկան սաստիկ ընդարձակ է, բայց այնուամենայնիւ այս գիտութիւնը չի դուրս գալիս այն սահմանից, որ գծում են նրան նրա միջոցներն ու մեթոդը: Մի ուրիշ գիտութիւն էլ կայ, որ լրացնում է մարդաբանութիւնը, դա—ազգագրութիւնն է: Այս վերջինս պատկանում է գիտութիւնների պոստական-հասարակական ճիւղին, որ մանրամասն ծանօթացնում է մեզ ազգերի լեզուների, նրանց հոգեկան կեանքի, հասարակական խմբերի, ինչպէս նաև սովորութիւնների, վաճառականութիւնների, կրօնների, դիցաբանութիւնների

րի և գաղթականութիւնների հետ: Մարդաբանութիւնն ազգագրութեան հիմն է կազմում նրանով, որ մեզ ծանօթացնում է մարդու հետ կենդանաբանական տեսակետից, ազգագրութիւնն էլ, իւր հերթին, իւր ընդհանուր սկզբունքներով, զօրաւոր նեցուկ է ծառայում մարդաբանութեան: Այս երկու ճիւղերի մէջ շատ մեծ ազգակցութիւն կայ, որովհետեւ երկուսն էլ վերաբերում են միևնույն առարկային— մարդկային սեռին. շատերը մինչև անգամ ազգագրութիւնը մարդաբանութեան ճիւղ են համարում: Բայց մեզ թուում է թէ անօգուտ չէր լինիլ նրանց տարբերել ոչ միայն աշխատանքի բաժանման սկզբունքն ի նկատի առնելով, այլ և նրանց տարբեր մեթոտների և բնաւորութեան պատճառով: Մարդաբանութիւնը դիտելով և չափելով՝ ուսումնասիրում է մարդու այն բոլոր առանձնատկութիւնները, որոնք սիստեմատիքական նշանակութիւն ունին. ազգագրութիւնը բացի դիտողութիւնից, լինում է հնախօսութեան, աւանդութեան, պատմութեան և լեզուաբանութեան վրայ: Առաջինն օգտւում է բնական, երկրորդը պատմական և փիլիսոփայական գիտութիւնների մեթոդով, առաջինը, վերջապէս, նկատում է մարդուն որպէս կենդանաբանական մի անհատ, երկրորդը որպէս հասարակական մի ամբողջութիւն:

Բ.

ՄԱՐԳՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ:

1. Հասակը.—Մարդկանց հասակները սաստիկ տարբեր են լինում: Թէպէտ այս տարբերութիւնները զուտ անհատական են, սակայն շատ անգամ էլ սերտ կապուած են լինում սեռի և ցեղի հետ: Ամենին յայտնի է, թէ որքան տարբեր են մեր Կովկասեան կամ միջերկրական ցեղի հասակները. և երբ այս տարբերութիւնները ծալրալեղութեան են հասնում, մենք նրանց հսկանք կամ թզուկներ ենք համարում:

Այսպէս՝ Սեսոստրիսը հսկայ էր. Կոնտն ասում է, թէ

Մաքսիմիլիան կայսրը 2 մետր և 33 սանտիմետր բարձրութեան հասակ ունէր. Արտական պարսիկը 2 մետր և 66 հարիւրամետր: Ֆիլլանդացի հսկան, որ երևեցաւ Փարիզում 1735 թուին, 2 մետր 17 սանտիմետր էր, Տրէնտացի Ջիլլի հսկան 2 մետր 65 սանտիմետր հասակ ունէր: Ասում են թէ Գոլիաֆ հսկայի հասակը հասնում էր 3 մետր 3 սանտիմետրի: Մի արաբ որին իւր հազուագիւտ հասակի պատճառով բերել են Կլաւդիոս կայսրի մօտ, 3 մետր ու 28 սանտիմետր բարձրութիւն ունէր: Կանայք շատ հազիւ են արտասովոր հասակ ունենում:

Միւս կողմից թզուկներն էլ Եւրոպայում շատ հազուագիւտ չեն: Սիզիֆ, Մարկոս Անտոնիոսի թզուկը, հազիւ 65 սանտիմետր լինէր: Լեհացիների թագաւոր Ստանիսլաւի թզուկը 89 սանտիմետր բարձրութեան հասակ և լաւ կազմուածք ունէր. Բորոսլավսկի լեհացին ընդամէնը 75 սանտիմետր բարձրութեան էր և կտնոնաւոր կազմուածք ու փոքր ինչ խելք ունէր: Ամենայայտնի թզուկներից ամենից յաճախ լիջւում է «Տոմ Պոլս» և «Իշխան Կոլիբրին»: Դոմիցիան և Մոնտեզուման զուարճութեան համար հսկաներ էին պահում, իսկ Կատարինէ դը Մեդիչին հսկաներին ամուսնացնում էր, սակայն այս ամուսնութիւնները անբեր էին մնում:

Իտալացիների միջին հասակը հասնում է 1,636 մետրի:

Եթէ մենք զուրս գանք Եւրոպայի սահմաններից և հետազօտենք զանազան ցեղերի հասակները, այն ժամանակ ահագին տարբերութիւններ կը գտնենք: Այսպէս, օրինակ, բարձր հասակ ունին Պատագոնցիները և Կարաիբիերը. հազիւ միջին և մինչև անգամ փոքրահասակ են Հրոյ երկրի բնակիչները, Լապլանտցիները, Էսկիմոսները և Բուշմէնները: Բարձր հասակ են ունեցել Վանդիմերի երկրի վերջացած բնակիչները կամ Ճասմանցիները, սաստիկ փոքրահասակ են Կենտրոնական Ափրիկայում պատահող ակկաները, որոնց հասակը միջին թուով 1,44 մետրից չի անցնում: Միանի մեզ մօտ բերած երկու ակկան, որ դեռ ևս իրենց կատարեալ

զարգացման չէին հասել, մինը 1,11, միւսը 1,00 մետր հասակ ունէին:

Մի որևէ ազգ ուսումնասիրելիս, մենք աչքից չպիտի թողնենք նրա հասակը, որովհետև այդ լիովին արժանի է մեր ուշադրութեան: Սակայն պէտք է ճիշտ բացատրել այդ, որովհետև սեռը, տարիքը, հասարակական պայմանները և հիւանդութիւնները, ցեղի նման, բաւական մեծ ազդեցութիւն ունին դրա վրայ: Պրոֆեսսոր Ռիկկարդին այս մասին հեռեւեալ կանոններն է դրել:

ա) Հասակն իւր աճման վերջին կէտին հասնում է 25—35 տարիների ընթացքում, թէև, երբեմն, որպէս բացառութիւն կարող է աճել և՛ մինչև 45 տարին:

բ) Կինը կարող է մի փոքր ինչ առաջ հասնել այս վերջնական հասակին:

գ) Յիսուն տարեկանից անց անհատների հասակը չի կարելի ճիշտ համարել, որովհետև այդ ժամանակից արդէն սկսում է փոքր առ փոքր փոքրանալ:

դ) Բոլոր վաթսունն անց մարդկոնց հասակն աւելի փոքր է քան որ ունէին 25—35 տարիներում:

ե) Այժմ չի կարելի չպնդել, չապացուցանել, որ տարբեր ցեղերի մէջ վերջնական հասակի շրջանը տարբերում է, թէև կարելի է ենթադրել, որ հարաւային—եւրոպական ցեղերը, հիւսիսայինների համեմատութեամբ արագ աճելով, արագ էլ հասնում են վերջնական հասակին:

զ) Վերջնական հասակն արագացնելու կամ յամրացնելու համար հարկաւոր է անհատական ֆակտորների (գործօնների) ինչպէս՝ սեռի, հասարակական դիրքի, սննդի, առողջութեան, հիւանդութեան և այլն, ազդեցութիւնը և այս բոլոր գործօններն միասին կարող են աւելի մեծ ազդեցութիւն ունենալ վերջնական հասակի վրայ քան թէ ցեղը:

Հետեւեալ աղիւսակը մեզ կը ծանօթացնէ մի քանի ազգերի երկու սեռի վերջնական միջին հասակի հետ:

Միտոտ նշանակ	1602
միտոտ նշանակ -նմուրոն	1855
Ազգաբնակիչներ և նրա հարկները	1602
Պատագոնցիներ	1602
Անգլիացիներ	1624
Բոլոնգիներ	1696
Կոլոնիներ	1687
Բելգիացիներ	1684
Մոլդովացիներ	1679
Սարգիսիացիներ	1649
Հիւս. խառնուրդի կողմիցներ	1648
Ազգաբնակիչներ	1646
նախկիններ	1634
Կալմուկներ	1620
Աւստրալիացիներ	1612
Ֆրիզացիներ	1604
Հար. խառնուրդի կողմիցներ	1600
Պապուացիներ	1595
Սամոյլներ	1591
Էսկիմոսներ	1537
Վիգորացիներ (գեյլոն)	1448
Անգլոմանցիներ	1470
Ավստրալիացիներ	1360
Բոլոնցիներ	1395

Միևնույն ցեղի զանազան անհատների, ինչպէս և տարբեր ցեղերի մէջ ընդհանրապէս ահագին տարբերութիւն կայ գերութեան կամ լղարութեան վերաբերութեամբ: Այսպէս, օրինակ, Կովկասեան ցեղից մեզ յայտնի են՝ Սպոնէրը, որ կշռում էր 294 կիլոգրամ. Եղուարդ Բրայդը՝ որ կշռում էր 274 կիլոգրամ, ուրիշ երկու անգլիացիներ, որոնցից մինը կշռում էր 222, իսկ միւսը 211 կիլոգրամ: Ներկայ դարի կիսին Տիւրքմենի մօտ մեռած մի տաւն տարեկան աղջիկ 133 կիլոգրամ էր կշռում: 1870 թուին ես Բոլզանոյում մի երիտասարդ կին տեսայ, որ 181 կիլոգրամ էր կշռում: Միւս կողմից, Կլաւդի Սէյրան, կենդանի կմախքը, քսան տարեկան հասակում կշռում էր ընդամենը 22 կիլոգրամ, իսկ 40 տարեկանում 28 կիլոգրամ: Աւստրալիացիներն յայտնի են իրենց վերին աստիճանի լղարութեամբ, Էսկիմոսները իրենց գերութեամբ և ուժով:

Լղարութիւնն ու գերութիւնը կարող են տեղական յատկութիւններ լինել, բայց ամենից առաջ կախուած են կերակրի քանակութիւնից և որակից: Այսպէս, օրինակ, Աւստրալիացիները ղեռ այժմս էլ ուտում են քիչ սննդիչ կենդանիներ՝ չղջիկներ, գորտեր, օձեր, որևէ ձուկ, միջատներ

և ճիճուներ. բացի դրանից նրանք սննդուում են միայն բույսերի արմատներով և հատիկներով, որ երկու քարերի մէջ դնելով աղում ալիւր են դարձնում: Իսկ էսկիմոսները ահագին քանակութեամբ միս և ճարպ են ուտում. այսպէս, օրինակ, նրանք մէկ նստելիս մինչև 12 գրուանքայ միս են ուտում և մի լիտր ձկն իւղ են խմում, և այսպիսի մի ճաշից յետոյ իրենց շատ լաւ են զգում:

Մի քանի ցեղերի մէջ ճարպը հաւաքուում է մարմնի մի որոշ, գլխաւորապէս նստատեղիի վերին մասում և կազմում ճարպեայ կուզ: Այս յատկութիւնը մենք պատահում ենք հոտտենտոտների և բուշմէնների մօտ և ամենից լաւ այդ տեղերի գեղեցկուհիների վերայ: Կանայք ճանապարհ գնալիս նստեցնում են այս ճարպեայ բարձերի վրայ իրենց երեխաներին, որոնք ձեռքերով գրկում են նրանց ազգրները:

2) Մարմնի չափը. — Համեմատական տեսակէտից այս հարցը, կարծես, շատ քիչ է ուսումնասիրուած. նկարիչները զանազան չափով են նկարել մեր ցեղը: Այսպէս օրինակ՝ Փարնեզեան Հերկուլէսի գլխի երկարութիւնը յարաբերում է ամբողջ մարմնի երկարութեան ինչպէս 1:7⁴³/₄₈. Ռաֆայէլի նկարներից մի քանիսի մարմնի երկարութիւնը հաւասար է գլխի վեց երկարութեան, Միքէլ Անջելօինը՝ ութ գլխի և դեռ աւելի:

Մարմնի մասերի չափերի տարբերութիւններն մեր ցեղի մէջ նկատելու համար բաւական է, որ մեր շուրջն նայենք: Անդամները դիտելով, մենք կարող ենք երկու տեսակ մարդ նկատել, առաջինին պատկանում են նրանք, որոնց կրծքի վանդակը և անդամները մեր էստետիքական հայեացքներին համեմատ մեծութեան են. երկրորդին նրանք, որոնց ներքին անդամներն անցնում են այս հայեացքների ցոյց տուած սահմաններից: Այս երկրորդ տիպը գլխաւորապէս պատահում է բարձրահասակ, մէկ էլ գործունեայ մարդկանց մէջ: Օրինակ Պետրարկայի ոտներն անհամեմատ աւելի զարգացած էին քան թէ ձեռքերը:

Վերին և ներքին անդամների կազմող մասերի երկա-

ըութիւնը սաստիկ տարբերում է: Սրանում կարելի է հա-
լաստիանալ հետազօտելով նեգրի շառաւիղ ոսկրը, որ բազկ-
ոսկրի համեմատութեամբ աւելի երկար է, քան եւրոպացունը:

Սպիտակի

Շառաւիղ ոսկրը (բազկոսկրը=100). 73,93

Նեգրի

Շառաւիղ ոսկրը (բազկոսկրը=100). 79,40

Ուրիշ մի քանի յարաբերութիւններ գտնում ենք հե-
տեւալ աղիւսակում:

	Եւրոպացու	Նեգրի	Նեգրի տար- բերութիւն
Բազկոսկր+շառաւիղ ոսկրը (ազդր+սրունք=100).	69,73	68,27	—1,46
Սրունք (ազդրը=100).	79,72	81,33	+1,51
Շառաւիղ ոսկրը (ազդրը+սրունք=100).	29,54	30,38	+0,64
Բազկոսկր (ազդր+սրունք=100).	41,11	38,20	—1,91
Անրակ (բազկոսկր=100).	44,63	46,74	+2,11

Նեգրի ոտը երկու, ուշադրութեան արժանի առանձնա-
յատկութիւն ունի: Նրա ոտի զնդղուցները շատ քիչ են զար-
գացած, որի պատճառով չի կարելի ոտը զեղեցիկ համարել:
Բացի դրանից նրա ոտքը տափակ է, որովհետեւ եւրոպացու
ոտի կրունկի և մատների միջև կազմուած աղեղը նրա մօտ
ճարպով լցուած է: Ամերիկայում սպիտակներն ընդհանրա-
պէս ասում են, թէ նեգրը իւր կրունկով աւազի մէջ ծակ
է բաց անում:

Շատերին հետաքրքրելի է այն հարցը թէ որ մատն է
ամենից երկար. ցուցամատը՝ թէ մատանեմատը. կապիկների
ցուցամատը միշտ կարճ է մատանեմատից. միւսները հա-
մարեա միշտ նկատուում է և նեգրների մէջ: Ինչ վերաբե-
րում է եւրոպացիներին, հետեւալ աղիւսակը համառօտում

է Մանտեգացցայի իտալացիների վրայ կատարած 712 դիտողութիւնները:

Յուշամատը մատանեմատից երկու ձեռքի վրայ էլ երկար է:	Յուշամատը երկու ձեռքի վրայ էլ կարճ է:	Յուշամատը մի ձեռքի վրայ երկար միայն վրայ կարճ կամ հաւասար է մատանեմատից:	Յուշամատը երկու ձեռքի վրայ էլ հաւասար է մատանեմատին:
Տղամարդ . 27 Կին . . . 64	Տղամարդ . 309 Կին . . . 194	Տղամարդ . 57 Կին . . . 45	Տղամարդ . 10 Կին . . . 6
Բոլորը . 91	Բոլորը . 503	Բոլորը . 102	Բոլորը . 16
Տղ. 6,7 հարկերին Կին. 20,70 հար.	Տղ. 76,67 հար. Կին. 62,78 հար.	Տղ. 14,14 հար. Կին. 14,56 հար.	Տղ. 2,48 հար. Կին. 1,94 հար.
Բոլորը 12,77 հ.	Բոլ. 70,65 հար.	Բոլ. 14,32 հար.	Բոլ. 2,25 հար.

Մի քանի ազգերի մէջ փոքր սաստիկ զարգացած է: Մինչև անգամ մեր ցեղի մէջ նկատուում է փոքրերի տարբերութիւն: Այսպէս, օրինակ, առաւելապէս ալրային կերակրով սննդուող գիւղացու փոքրն աւելի մեծ է քան թէ շատ միս գործ ածող հարուստ քաղաքացիներ: Փոքրի այս զարգացումն աւելի նկատելի է կանանց քան թէ տղամարդկանց մէջ:

3) Կաշին եւ նրա յաւելումները.—Կաշու գոյնը շատ մեծ նշանակութիւն ունի ցեղերի դասակարգութեան ժամանակ, սակայն ով միայն այս կրիտերիումի վրայ կը հիմնուի, լաճախ մոլորութիւնների մէջ կընկնի: Ուստի և՛ սպիտակ, սև, դեղին և կարմիր բաժանումները գիտնական նշանակութիւն չունին: Աշխարհիս բոլոր մասերում նորածինները գոյնով միմեանց շատ նման են և միայն լեւոյ են ստանում իրենց ցեղին լատուկ գոյնը.

Սև գոյնի պատճառների մասին շատ վիճաբանութիւններ են եղել: Մի քանիսը կլիմային էին վերագրում, սակայն գիտենք, որ սև կամ թուխ մարդիկ պատահում են և՛ սառտիկ տարբեր կլիմաներում: Ուրիշները սև գոյնը վերագրում էին բուսական սննդին, բայց ոչ բոլոր նեգրներ կերակրը-

ւում են միայն բոյսերով և ոչ էլ բոլոր սպիտակներ սննդ-
ւում մսեղէնով: Գուցէ սրա բաջատրութիւնը պէտք է որո-
նել այն փաստի մէջ, որ նեգրները բոլորովին չեն ենթարկ-
ւում դեղնութիւն հիւանդութեան — մի առաւելութիւն, որ
տնցնում է մինչև անգամ և նրանց, որոնց երակների մէջ
հոսում է մի քանի կաթիլ նեգրի արիւն:

Նեգրի կաշին շոշափելիս սառն և խոնաւ է թւում,
ինչպէս թաւիշը, բայց անդիւր հոտ է արձակում, որին մի-
միայն Սպանիացիներն ու Պորտուգալացիներն են հեշտու-
թեամբ ընտելանում: Բայց ի նկատի առնելով որ Պերուա-
ցիները հոտից որոշում են բնիկին, սպիտակին և նեգրին,
և որ շները հոտառութիւնով ճանաչում են իրենց տէրերը,
կարող ենք հաստատել որ բոլոր, ամէն ցեղի պատկանող
անհատներն էլ մի տեսակ հոտ են արձակում, թէև երբեմն
շատ թույլ կերպով, այնպէս որ միմիայն ամենասուր հոտա-
ռութիւնը կարող է զգալ:

Աչքերի գոյնը տարբեր է լինում, բայց սերտ կապուած
է մորթու գոյնի հետ: Կապտագոյն աչքեր առաւելապէս
պատահում են շիկահեր սպիտակ ժողովրդների մէջ, սև կամ
թուխ մարդկանց աչքի ծիածանամաշկը սովորաբար սև կամ
կինամոնագոյն և երբեմն էլ գորշ է լինում:

Սաստիկ տարբեր է լինում նաև մազերի գոյնը: Բոլոր
ցեղերի մէջ շիկահեր (рыжий) մարդիկ քիչ են պատա-
հում: Այս բացառութեամբ, բոլոր թխաբոյն ցեղերը սև մա-
զեր ունին. խարտեաշները (бѣлокурый) առաւելապէս պա-
տահում են միայն արիական խմբի, մէկ էլ Ասիայի սեմիտ-
ների մէջ: Սպիտակափայլ (свѣтлый) մազերը, որ պատա-
հում են Ամերիկայի մի քանի մասերում, գուցէ գաղթակա-
նութեան և խառնածնութեան հետեւանք լինին:

Մազն իրեն մերկ է համարում, որովհետև երկար և
խիտ մազեր միայն նրա գլխի և մի քանի որոշ մասերի վե-
րայ կան: Բայց կարճ և բարակ մազեր քիչ քիչ տարածուած
են և ուրիշ տեղեր: Մի քանի ժողովրդների, օրինակ, Աի-
նոսների և Տոգտսների մէջ, երկար մազեր գտնւում են ամ-

բողջ մարմնի վերայ. ուրիշներ էլ յատկապէս աշխատում են պոկել իրենց մագերը և բոլորովին մերկ երևալ: Մի քանի ցեղեր սաստիկ երկար մօրուք են թողնում, ուրիշներ, ընդհակառակը, բոլորովին անմորուս են: Մագերի երկարութիւնը զանազան ցեղերի մէջ սաստիկ տարբերում է. օրինակ նեգրի մագերը կազմում են գանգուռ կծիկ, մենք բաւական երկար ենք թողնում, իսկ Ամերիկայի բնիկներինը շատ անգամ մինչև գետին են հասնում: Մագերի երկարութիւնը և նրանց սանդրուածքն երբեմն նպաստում են ցեղերը դասակարգելու:

4) Աչքերը, քիթը և ընդունը.—Աչքերը միմեանցից տարբերում են ոչ միայն գոյնով, ինչպէս իսկոյն նկատեցինք, այլև՝ իրենց լայնութեամբ և աչքի բացուածքի ուղղութեամբ: Այսպէս, օրինակ, բոլորին յայտնի է չինական աչքերը:

Քիթը չափազանց նշանաւոր գործարան է, ոչ միայն իւր կատարած գործողութիւնով, այլև նրանով, որ բաւական որոշում է մարդու դէմքը. քթերը տարբերում են կողքից նայելով: Յայտնի են մի քանի քթաւոր ցեղեր, ինչպէս նեգրները:

Նրթուռքները լինում են կամ բարակ, ինչպէս, օրինակ, Կովկասեան ցեղինը և կամ հաստ, ինչպէս մի քանի ստոր ցեղերինը (նեգրներ):

5) Գանգի տարողութիւնը (ЕМКОСТЬ) և ուղեղի քաշը.—Գանգի տարողութիւն կոչում ենք 4⁰ տաքութեան զտած ջրի այն քանակութիւնը, որ պարունակւում է գանգի մէջ: Եւ որովհետեւ ջուրը կարելի է չափել և կամ կշռել, ուստի և՛ այս տարողութիւնը արտայայտւում է խորանարդ սանտիմետրներով կամ գրամմաներով: Իսկական ծաւալն որոշելու համար նախ կշռում են դատարկ գանգը և ապա ջուր լրցած, և այս երկու քաշերի տարբերութիւնը կազմում է իսկական տարողութիւնը: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ այն գործողութիւնը սկսելուց առաջ անհրաժեշտ է կաւով և կամ մի ուրիշ բանով փակել գանգի բոլոր ծակերը: Միևնույն նպատակով կարելի է և՛ ջրի փոխարէն ուրիշ նիւթեր գործածել, օրինակ, կորեկ, մանր կոտորակ կամ չոր

աւագ: Ընդհանրապէս կոտորակը ամենից աւելի յարմար է բրինձը, գարին և ուրիշ այդպիսի հացահատիկներ յարմար չեն, որովհետեւ երկար և անկանոն ձև ունենալով՝ չեն կարողանում լիովին լցնել գանգի ոսկրների ներքին փոսերն ու խորշերը: Գանգի մէջ ներփակուած աւազի, կոտորակի քանակութիւնը լետու պէտք է փոխարինել վերոյիշեալ բարեխառնութեան ջրով, որ շատ հեշտ է տնել այս նպատակով պատրաստուած և աստիճանների բաժանուած ապակեայ խողովակների միջոցով:

Ուղեղի քաշը տարբեր է թէ միևնույն ցեղի անհատների և թէ զանազան ցեղերի մէջ և ծառայում է որպէս մի կրիտերիում խելքի մասին դատելու: Հետեւեալ աղիւսակում ցոյց է տրուած մի քանի աչքի ընկնող մարդկանց ուղեղի քաշը, որից երևում է, որ ուղեղի մեծութեան և խելքի մէջ մի որոշ կապ կայ, բայց ով սկսի առաջնորդուել միմիայն այս կրիտիւրիումով՝ նա կարող է չարաչար սխալուել, որովհետեւ բացի քանակից, պէտք է և՛ որակն աչքի առաջ ունենանք: Յետոյ, մենք չպիտի մոռանանք, որ ուղեղը կազմուած է մասերից, որոնց համեմատական զարգացումը չի կարող նշանակութիւն չունենալ:

Վ Ն Ո Ւ Ն Ը:	Հասակը:	Կ Ո Չ Ո Ւ Մ Ը:	Ուղեղի քաշը:
1. Կիւլիէ	63	Բնապատմաբան . .	զրամ 1829
2. Բալթն	36	Բանաստեղծ	1807
3. Պետրարկա . . .	70	Բանաստեղծ	1666
4. Դանտէ	56	Բանաստեղծ	1552
5. Դիրելլէ	54	Մատեմատիկոս . . .	1520
6. Ֆուկս	52	Ախտաբան	1499
7. Դաուա	78	Մատեմատիկոս . . .	1492
8. Ֆուկորլո	50	Բանաստեղծ	1483

Ուղեղի քաշը կախուած է հասակից և սեռից, ամենա-
շատ քաշին հասնում է 20 մինչև 40 տարեկան հասակում,
որ համարեա ամփոփոխ է մնում 40—50 տարիների ըն-
թացքում և այնուհետև բաւական քչանում: Կնոջ ուղեղն
աւելի քիչ է կշռում քան տղամարդունը: Հետևեալ աղիւ-
սակն ապացուցանում է մեր ասածի ճշմարտութիւնը:

Հ Ա Ս Ա Կ Ը:	Տ Ղ Ա Մ Ա Ր Ի:		Կ Ի Ն:	
	Կիտոզու- թիւնը:	Ուղեղի միջին քաշը:	Կիտոզու- թիւնը:	Ուղեղի միջին քաշը:
1 մինչև 10 տարեկան	13	985,15	34	1033,26
11 " 20 "	11	1465,27	13	1285,94
21 " 30 "	13	1341,53	20	1249,00
31 " 40 "	35	1410,56	17	1262,00
41 " 50 "	36	1391,41	25	1261,00
51 " 60 "	31	1341,19	15	1263,13
60 անց	51	1326,21	32	1203,43

Եւրոպացիների գանգի տարողութիւնը միջին թուով հա-
ւասար է մօտ 1500 խորանարդ սանտիմետրի: Միւս ժողո-
վրդներինը՝ սովորաբար փոքր է, իսկ կանանցը միշտ աւելի
փոքր է քան տղամարդինը, ինչպէս երևում է հետևեալ
թուերից.

Գ Ա Ն Գ Ի Տ Ա Ր Ո Ղ Ո Ւ Թ Ի Ն Ը	
Տղամարդկանց	Կանանց
Ալժմեան փարիզցիների	1558 1337
Չինացիների	1518 1383
Էսքիմոսների	1539 1428
Նոր-Կալէդոնցիների	1460 1330
Նեգրերի	1430 1251
Տասմանցիների	1452 1201

Աւստրալիացիներ	1347	1181
Նուբիացիներ	1329	1298

Մարդկանց ամենափոքր, բայց ոչ իդիօտի դանգի տարողութիւնը հաւասար է 1020 խոր. սանտիմետրի, հետեւապէս և՛ դրա և նորմալ գանգի տարբերութիւնը հաւասար է 800 խոր. սանտիմետրի, իսկ նորմալ մարդու և փոքրագլուխ, բթամիտի միջի տարբերութիւնն աւելի մեծ է: Եւ իրաւի նկատուել են 460 և մինչև անգամ 270 խոր. սանտիմետր տարողութեան գանգեր:

Գ.

Կ Ե Ա Ն Ք Ի Ը Ն Թ Ա Ց Ք Ը

Նորածնի վերայ նկատուած են մի քանի տռանձնայատկութիւններ, որ մօտեցնում են նրան իրենցից ստոր կենդանիներին: Նրա ձեռքերն ու ոտները համարեա միևնոյն երկարութեան են (վերջինները փոքր ինչ երկար են): Նորածնի ոտին մեծերի ոտի ուղղութիւնը տալով, մենք նրան ցաւ ենք պատճառում, որից նա բղաւում է: Այդպէս և չենք կարող հեռացնել նրա ձեռքերը կրծքից ոչ հորիզոնական և ոչ ուղղահայեաց ուղղութեամբ: Ողնաշարը ծռուած է, ինչպէս չորքոտանիներինը, իսկ կոնքն աւելի մօտ է կրծքին քան թէ չափահասինը: Կեանքի առաջին ամիսներում երեխան չի կարողանում շարժել ձեռքերը, առանց ոտքերն էլ միաժամանակ շարժելու և մենք տեսնում ենք թէ ինչպէս նա միաժամանակ աշխատում է իւր բոլոր անդամներով: Միայն մեծանալիս նա սովորում է օգտուել ներքին անդամներից որպէս նեցուկի, իսկ վերջիններից՝ որպէս բռնելու և շօշափելու օրգաններ, նաև ընտելանում է մէկն առանց միւսին գործածելու: Երեխայի զարգացման վերայ շատ մեծ նշանակութիւն ունի այն հանգամանքը, որ նա սովորաբար մէջքի վրայ է պառկում, որի շնորհիւ ողնաշարն ստանում է պէտք եղած ձևը, ոտներն երկարանում են, ձեռներն ազատօրէն հեռանում կրծքից: Յետոյ արդէն

երեսան պիտի սովորէ ոտքի կանգնել, որին մեծապէս նւաւատում է ձեռք, որով բռնում է շրջապատող առարկաներից և առաջին փորձերն անում, ապա աստիճանաբար սովորում է կանգնել և վերջի վերջոյ քայլել:

Սրանից յետոյ մանուկն սկսում է զարգանալ ընդօրինակելով, վարժուելով և փորձելով: Երեք ամսական ժամանակ նա երկարացնում է իւր ձեռքերն իրեն շուր եկող առարկաներին և աշխատում է տանել նրանց իւր բերանը: չորս կամ հինգ ամսական ժամանակ նա ճանաչում է իւր ծնողներին և իրեն շրջապատող անձինքներին. այս հասակում նա երբեմն երազ է տեսնում,—ապացոյց որ նրա յիշողութիւնն սկսում է ձևակերպուել: Հաւանական է, որ մանուկն առաջին անգամ ստնտուի կուրծքն է տեսնում—այս կարող ենք նրանից հետևացնել, որ մանուկը քնած ժամանակ ծծում է: Առաջին ժպիտն երևում է նրա երեսին շատ վաղ, երբեմն երկրորդ կամ երեք ամսական հասակում, երբեմն էլ աւելի ուշ: Ութ կամ իննը տարեկան ժամանակ նա սկսում է խաղալ զանազան իրերով. բայց ղեռ ևս նրանց տիրելու ցանկութիւն չի արտայայտում: Ծնուելուց յետոյ մանուկը բղաւում է, յետոյ սկսում է թոթովել, և միայն տասերկու ամսական ժամանակ սկսում է յօգաւոր ձայներ հանել: Նրա արտասանած առաջին ձայնաւոր տառը՝ ա-է, վերջինը՝ ի. առաջին բաղաձայնը՝ մ, վերջինը՝ ու և ը: Լեզուն սովորելով երեսալի առաջ մի նոր աշխարհ է բացւում, որովհետեւ սա միջոց է տալիս նրան արտայայտելու իւր ցանկութիւնն ու կարիքները: Թոյլ է տալիս բացատրութիւններ պահանջելու և սրա շնորհիւ զարգանում է նրա յիշողութիւնն ու խելքը:

Եւրոպայում աղջիկներն սկսում են արբունանալ 12—15, իսկ տղաներն 14—16 տարեկան հասակում: Հարաւային և արեւելեան երկրներում աւելի վաղ են արբունանում: Այսպէս, օրինակ, Նիպպոլսում և Սիցիլիայում աղջիկների բնական դաշտանն շատ անգամ սկսւում է 9, 10 կամ 11 տարեկան հասակում, Պարսկաստանում և Արաբիայում սո-

վորաբար 10 տարեկան ժամանակ: Բուշմէնուհիներն երբեմն տասն տարեկան հասակում մայր են դառնում: Տղի արբու- նանալը երևում է սերմի արտադրութիւնով, կոկորդի զար- գացումով, միրուքի բուսնելով, աղջկանը՝ ձուկի արտադրու- թիւնով և սմսականով. այս ժամանակ այս երկու սեռի էլ մի քանի որոշ տեղերում մազեր են բուսնում, ձայների և զէմքերի արտալայտութեան մէջ փոփոխութիւն է կատար- ւում: Աղջկայ մարմնի վերին մասը (huste) մեծանում է:

Գրականութեան մէջ կան սերական վաղ զարգացման մի քանի օրինակներ: Կասմաուլը պատմում է մի աղջկայ մասին, որի դաշտանն 7 տարեկան ժամանակն է սկսուել և որի մարմինը հասակից անհամեմատ ունելի զարգացած լի- նելով, աւելի տարիքով էր երևում: Ութ տարեկան հասա- կում նա լղացել է իւր մօրեղբօրից և 9 ամսից լետոյ ծնել է մաշուած, ապրելու յոյսեր տուող երեխայ: Միւս դէպքը վերաբերում է մի աղջկայ, որ անկանոն դաշտան է ունեցել մի տարեկան և որի կանոնաւոր դաշտանը սկսուել է 7 տա- րեկան հասակում. այս աղջիկը 9 տարեկան հասակում երե- խայ է ծնել, որ կշռել է 7 ֆունտ: Հնդկաստանում մի աղ- ջիկ 5 տարեկան հասակում մայր է դառել: Ֆոկսը Ֆիլադել- ֆիայում 11 տարեկան աղջկանից տղայ է առել: Սաստիկ հետաքրքիր է Ketchum-ի առաջ բերած դէպքը. մի նեգ- րուհի մայր էր դարձել 13 տարեկան հասակում. ծնուած աղջիկն էլ իւր հերթին, երբ 12 տարեկան 9 ամսական էր, որդի է ծնել, այնպէս որ առաջին նեգրուհին 26 տարեկան հասակում արդէն տատ էր: Երեխաների մէջ վաղահաս ար- բունք նկատուած է երեք, չորս և հինգ տարեկան հասակ- ներում:

Մեր կանանց դաշտանը ընդհատուում է 45—50 տարե- կան հասակում. տղամարդը (սերական տեսակէտից) անզօր է դառնում 50—60 տարեկան հասակում: Սակայն եղել են կանայք, որ 60 տարեկան հասակումն էլ բարեյաջող կերպով ծնել են:

Սովորաբար կեանքը բաժանում են մի քանի շրջան-

ների, որոնք միատեսակ չեն ոչ զանազան ցեղերի և ոչ էլ միևնույն ցեղի զանազան անհատների մէջ, և որոնք մինչև անգամ որոշապէս բաժանուած չեն միմեանցից: Առաջին շրջանը, մանկութիւնը, տեւում է մինչև տրեւոնքի ժամանակը, այսինքն մինչև 13—16 տարին. այս շրջանի ամբողջ ընթացքում մարմինն տնդադար և արագ աճում է: Յետոյ գալիս է երիտասարդութեան շրջանը, որ տեւում է մինչև 20—23 տարին և որի ընթացքում, արագութեամբ զարգանում է սեռական գործարանը: Բայց մարմինն իւր ամենաբարձր աճման հասնում է այրական հասակում, որ տեւում է մինչև 60 տարին: Այս ժամանակում մտաւոր կարողութիւններն էլ հասնում են իրենց ամենաբարձր կատարելութեան: Ծերութեան ժամանակ, այսինքն 60 տարին անցնելուց յետոյ կենսական էներգիան թուլանում է. բոլոր գործողութիւններն աւելի կամաց են կատարւում, ճարպը սպառուած է լինում, ատամները թափւում են, մազերը քշանում և սպլտակում. ողնաշարը կարճանում է և շատ անգամ էլ թեքւում, երակը լամբ է խփում: Եւ երբ գործարանները դադարում են գործելուց, հասնում է մահը:

Ֆրանսիական դպրոցն աւելի շատ շրջաններ է որոշում, այսինքն՝ Առաջին մանկութիւն ծնունդից մինչև 6 տարին:

Երկրորդ	»	6 մինչև 14 տարին:
Երիտասարդութիւն	14	» 25
Այրական հասակ	25	» 40
Հասուն հասակ	40	» 60
Ծերութիւն	60	անց:

Առաջին մանկութիւնը տեւում է մինչև առաջին սեղանատամների, երկրորդը մինչև երկրորդների, երիտասարդութիւնը մինչև իմաստութեան տտամների երեւալը: Այրական հասակը տեւում է մինչև գանգի կարերի ոսկրանալու սկիզբը. նրան հետևող հասուն հասակը տեւում է մինչև ծերութիւն, որ արտայայտւում է գանգի կարերի կատարելապէս ոսկրացումով, տտամների փշանալով և մազերի սպիտակելով:

Երբեմն կեանքը վերանորոգւում է բաւական զառամեալ հասակում. բոցը, որ այսպէս ասած, հանգչում էր, նորից բորբոքւում է: 1841 թուին մի կոյս (Վենետիկում) որ 40 տարեկան հասակում կորցրել էր իւր բոլոր ատամները, 90 տարեկան հասակում նորերն է ունենում: Սինկլէրը պատմում է, որ մի Վիվանա անունով մարդու հարիւր տարեկան հասակում նոր մազեր և նոր ատամներ զուրս եկան և որ տեսողութիւնը, որ բոլորովին կորցնելու վրայ էր, նորից ստացաւ: Հաստատապէս յայտնի են մի քանի զէպքեր, երբ զառամեալ կանաչք նորից դաշտան են ունեցել. մարմնի վերին մասը նորից մեծացել է և նոր ատամներ ու մազեր են զուրս եկել:

Աստուածաշնչում լիջւում են մի քանի անձինք, որ շատ երկար են ապրել: Օրինակ Ադամն ապրել է 930 տարի, Մաթուսաղան 960 տարի, Նոյը—950 տարի: Բնախօսական պատճառներով այդքան երկար ապրելն անհնարին լինելով, մի քանի հեղինակ այս բացատրում էին նրանով, թէ Աստուածաշունչը տարիներ ասելով՝ ամիսներ է հասկացել, ուրիշները մերժում են այս բացատրութիւնը և ենթադրում, որ Ադամ, Մաթուսաղա և այլն անունները գործ են ածուած պատմական մեծ շրջանների ցոյց տալու համար: Ինչպէս էլ որ եղած լինի, այսքան հաստատապէս յայտնի է և բոլորովին կասկածանքի չի ենթարկւում, որ շատ մտրդիկ հարիւր տարուց աւելի են ապրել: Գուլլէրը հաշուել է այդպիսիներից հազարից աւելի: Միացեալ նահանգներում 1877 թ. կատարած աշխարհագրութիւնից երևում է, որ 1876 թ. հարիւր տարեկանից անց 43 հոգի են մեռել, սրանցից ամենամեծ տղամարդը՝ 127 տարեկան է եղել, իսկ ամենամեծ կինը՝ 119: Ուրիշ մի քանի օրինակներ էլ առաջ կը բերեմ, միայն պիտի նկատել, որ սրանցից մի քանիսը կատարելապէս վստահելի չեն:

Առւտէն Էվինդզէնը, որ մեռել է 1840 թ. ապրել է 210 տարի. Թովմաս Կայէրնը, որ մեռել է 1588 թուին, ապրել է 207 տարի. անգղիացի Պետրոս Տօրգոնը, որ մեռել

է 1724 թուին - 185 տարի. անգղիացի ձկնորս Հենրիկոս Ջիկինսը, որ մեռել է 1670 թ.—169 տարի. նորվեժիացի Սուրինգտոնը—160 տարի. դանիացի Դրակէնբէրգը—146 տարի, իրլանդացի Բինսլօու—146 տարի. կոմսուհի դի-Դեամոնը—145 տարի, շոտլանդացի Լօուրէնսը—140 տարի. Աննա Ձամբէրը, որ մեռել է Կանադայում 1874 թ. ապրել է 130 տարի:

Կեանքի միջին տևականութիւնը տատանւում է 28—40 տարիների միջև: Սովն ու համաճարակը կարճացնում են այն, առողջապահական միջոցներն ու առատութիւնը երկարացնում: Առողջապահական միջոցներն ամէն տեղ պակասացրել են մահուան դէպքերը, և այս երևում է հետևեալ թուերից: Փրանսիայում 1770 թուականից մինչև 1783 թուականը տարեկան մեռնում էին բնակիչների հազար հոգուց 34 մարդ, իսկ այժմ մեռնում են միայն 22: Շվեդիայում 1740 թուին հազար մարդու վերայ տարեկան 28 մահ էին հաշւում, այժմ միայն 17: Միլանի նախկին դքսութեան մէջ 1774 թուին մեռնում էին հազար բնակիչներից 41, իսկ այժմ միայն 28: Հռովմում մեր դարի սկզբում մեռնում էին հազարին 30, իսկ այժմ 27:

Դ.

ԱՆԿԱՆՈՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԱՅԼԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գործարանների իրենց նորմալ կամ բնախօսական դրութիւնից շեղումը կոչւում է անկանոնութիւն, եթէ այդ անշան է, և այլանդակութիւն, եթէ այդ շեղումը մեծ է և խանգարում է կեանքն ու անհատի յառաջադիմութիւնը: Գործնական կեանքում միշտ հեշտ չէ այս երկուսը միմեանցից տարբերել:

Անկանոնութիւն մատնների թուի մէջ.—Պատահում են իւրաքանչիւր ձեռքի կամ ոտքի վրայ հնգից տասնի կամ պակաս մատներ. միևնոյն ժամանակ նկատուած է, որ այս

յատկութիւնը հօրից որդուն է անցնում: Գրացիոս Կալլէս անունով մի մարդ 12 մատ ունէր ձեռքերի և տասերկուսը ոտների վրայ: Նա ունէր երեք որդի, Սալվատոր, Ժորժ և Անդրէաս և մի աղջիկ, Մարիամ: Սալվատորն ունէր տասերկուական մատ ձեռների և ոտների վրայ: Միւսների վրայ այս անկանոնութիւնը չկար: Սալվատորի չորս որդուց երկուսը տասերկուական մատ ունէին ձեռներին և ոտներին, երրորդը՝ 10 մատ ձեռներին, 12 ոտներին. չորրորդը 10 մատ ձեռներին և 11 ոտներին: Անդրէասն որդիներ չունէր: Մարիամի չորս որդուց երեքը կանոնաւոր կազմուածք ունէին, իսկ չորրորդը՝ 10 մատ ձեռների և 11 մատ ոտների վրայ:

Մալդա կղզում ապրում է մի գերդաստան, որի անդամների ձեռքերի և ոտների վրայ կան աւելորդ մատներ և այս անկանոնութիւնը կարելի էր նկատել նրանց երեք կամ չորս սերնդի մէջ: Պետերբուրգի մի ժամակոչ իւրաքանչիւր ձեռքին եօթ մատ ունէր և այս անկանոնութիւնը նկատուած է նրա բոլոր որդիների վրայ էլ: Միւս կողմից, յայտնի են մի քանի գերդաստաններ, որոնց մի քանի անդամները ձեռքերին չորսական մատ ունէին և ուր այս յատկութիւնը նոյնպէս անցել է սերնդից սերունդ:

Պիշ.—Առաջները շատ էին խօսում պոչաւոր մարդկանց, այսինքն նորմալ, բայց պոչ ունեցող մարդկանց մասին, բայց այսպիսի ցուցումները երբէք չէին հաստատուում: Հաստատապէս միայն այն է յայտնի, որ աննորմալ պայմանների մէջ մարդը կարող է դրսից երևացող պոչ ունենալ: Հիւպչն ասում է, թէ Կոստանդնուպօլսի հիւանդանոցում տեսել է մի սև մարդակեր, որ մի կարճ պոչ ունէր, նաև մի սև տղամարդ, բաւական մեծ պոչով: Իշխան Մահմէդ-Աբդէլ-Հելլիիսը ճանաչում էր մի սևամորթ ստրկուհի, որ մի փոքրիկ ճկոյթանման, բայց նրանից փոքր ինչ աւելի երկար պոչ ունէր: Այս իշխանն իւր ճանապարհորդութիւնների ժամանակ պատահել է դարձեալ միևնոյն ցեղին պատկանող մի քանի պոչաւոր մարդկանց էլ և հաստատում է, որ կեն-

դրոնական Աֆրիկայում այս յատկութիւնը շատ լաւ յայտնի է: Այդպիսի երկու դէպք էլ են յայտնի: Մի գնդապետ իւր տիւրկոսների մէջ, 1860 թուին մի նիւմ-նիւմ ունէր, որ մի փոփուկ, ծռուող մազերով ծածկուած և 7 մինչև 8 սանտիմետր երկտրութեան պոչ ունէր: Աֆրիկեան զօրագնդի մի վաշտապետ հաղորդել է ժոֆրուա Սէնտիլերին, որ ինքը Թիւնիսում մի պաշաւոր կին է տեսել:

Մազոտ մարդիկ. — Ինչպէս վերը նկատեցինք, եւրոպացիները համարեա բոլորովին մերկ են և կամ նրանց մարմինը ծածկուած է կարճ, նոսր և բարակ մազերով: Բայց կան և՛ սաստիկ մազաւորներ, որոնցից յիշենք պրոֆէսսօր Լոմբրոզօի նկարագրածը: Սա մի տասերկու տարեկան աղջիկ է, Տերիզա Գամբարտելլո անունով, որի ծնողները կատարեալ առողջ լեռնականներ, ոչ մի աւելանոթիւն չեն ունեցել կաշու և մազերի աճման և գոյնի վերաբերութեամբ: Տերիզան ունէր թուխ կաշի, որ ծածկուած էր սև մազերով, անդամների և փորի վրայ 15 հազարամետր երկարութեան, աւելի երկար մէջքին, և էլ աւելի երկար և խիտ անպսրկեշտ մասում: Նրա երեսն էլ ծածկուած էր խիտ մազերով, ինչպէս մի 17 տարեկան երիտասարդին: Ճակատին նոյնպէս մազեր էին բուսած, որ խառնուել էին ունքերի հետ, որոնցից տարբերում էին միայն իրենց տարբեր ուղղութիւններով: Վենետիկում նկատուած է մի կին, որի ամբողջ մարմինը մինչև ծնկները ծածկուած է եղել մազերով: Համաշխարհային հռչակ ստացան իրենց մազոտութեամբ Մեքսիկուհի Յուլիա Պաստրանան և ռուս Անդրիան Տեստիչեվը: Երբեմն այս առանձնատկութիւնն անցնում է սերնդին: Նշանաւոր բնապատմաբան Զիբուլդը նկարագրել է իրեն ձեռքըն ընկած մի ամբողջ մազոտ ընտանիքի պատկերները: Այժմ այդպիսի մազոտ ընտանիքներ պատահել են Ասիայում և Ամերիկայում: Ասիական մի մազոտ գերդաստան նահապետի անունը Շի—Մսոնգ է:

Սպիտակամորթութիւն (ալբինիսմ). — Համարեա աշխարհիս բոլոր մասերում երբեմն նկատուում են սպիտակ մոր-

թով, սպիտակ մագերով և շառագոյն աչքերով մարդիկ, որոնք կոչուում են սպիտակամորթներ (ալբինոս): Սրանք ատոււմ են լոյսը, գիշերը տեսնում են և ընդհանրապէս թույլ կազմուածք ունին: Սրանցից շատ քչերն են երկար ապրում: Մի քանի երկրներում սրանք արտօնաւորուած և սուրբ էականեր են համարւում: Լօանգօոււմ սրանք թագաւորի սեպհականութիւն են կազմում և պարտաւոր են ուղեկցել նրան ամէն տեղ, իբրև հովանաւորող աստուածութիւն. հարաւային Գվինեւում նրանք նոյնպէս սուրբ և անձեռնմխելի են համարւում:

Փոքրագլխութիւն և ապշութիւն (իդիօտիզմ).— Փոքրագլուխներն ու ապուշները գանգի աննորմալ կազմութեամբ անհատներ են, որոնք դատապարտուած են մասամբ կոնգ առնելու, մասամբ էլ շեղուելու իրենց կանոնաւոր զարգացումից: Այսպիսի մարդիկ մի քիչ խելք ունին, և որովհետև նրանք շատ բաներով յիշեցնում են կոպկին, ուստի և՛ ստացել են «մարդ-կոպիկ» կոչումը: Այս մասին շատ հետազօտութիւններ են կատարուած, որոնք աստիճան չեն անցել պարզելու մարդու ծագման խնդիրը: Դոկտոր Գ. Վերթեյիօն նկարագրել է մի այնպիսի ապուշ (իդիօտ), որ իւր կազմութեամբ աւելի կենդանու էր նման քան թէ մարդու: Նա փոքրահասակ էր, ունէր կարճ վիզ, բոլորովին փոքր գլուխ, շատ երկայն վերին անդամներ, երեսի բուրժ արտայայտութիւն, շիւ աչքերով և վատ յարմարուող շարժումներով: Նա ամենից աւելի սիրում էր կապիկների նման մագլցել, և չէր տատայտում ո՛չ սէր, ո՛չ կամք և ոչ ցանկութիւն: Նրան հազիւ ծանօթ էին ամենահիմնական բնազդումները: Նա չէր խօսում, ուլ սուր ձայներ էր արձակում. ոչ ոք երբէք չէր լսել, որ նա մի որևէ խօսք արտասանէր: Նրա գանգի տարողութիւնը հաւասար էր 350 խորանարդ սանտիմետրի:

Սաստիկ հետաքրքիր են մի քանի ապուշների մասին գրականութեան մէջ եղած ցուցումները: Էնրիկօ-Սուլերան, Սանբենեդէտտօց (Մանդուա) իդիօտիզմի ամենանշանաւոր օրինակներից մինն է: Նրան նայելիս ամենից առաջ աչքի է

ընկնում նրա դէմքի կատարելապէս անասնական արտայայտութիւնը և գանգի ու կրծքի այլանդակ կազմութիւնը: Նա սովորաբար աչքերը փակած է պահում. բերանը, որից անդադար թուք է հոսում, կիսաբաց է: Դունչը սուր է, ականջներն ահագին. մազերը թափւում են ճակատի վրայ: Վիզը համարեա չի երևում, այնպէս՝ որ կարծես գլուխը ուսերի վրայ է ընկած. ձեռքերն ու ոտքերը լղար են, կուրծքը ներս ընկած քիթը տափակ և երկար, նոսր միրուք: Քայլելիս՝ Սոլերան ոտի դրսի կողքերի վրայ է կոխում և այս գնացքը թշուառին կապկի նմանութիւն է տալիս:

Այլանդակութիւններ.—Մինչդեռ աննշան անկանոնութիւններն կամ կազմուածքի շեղումները բաւական յաճախ են նկատւում, և մեծ մասով չեն խլում անհատի առողջութիւնը կամ մահ պատճառում, այլանդակները, հրէշները, բարեբախտաբար չափազանց քիչ են պատահում: Նախնիների վառ երևակայութիւնն ստեղծել է երբէք գոյութիւն չունեցող հրէշներ, ինչպէս յուշկապարիկ, Տրիտոն *) և այլն և դեռ այժմ էլ ամբողջ խօսում է անասնի գլխով մարդկանց և մարդկանց երեսով անասունների մասին: Անկանոնութիւնից այլանդակութեան անցնելիս, նախ և տուալ պատահում ենք երկսեռներին, այսինքն այնպիսի անհատներ, որոնց մէջ արու և էգ սեռը միացած են մի անձի մէջ: Սակայն երկսեռներից շատերը միայն մի սեռի են, միանգամայն ներկայացնելով միւս սեռի միայն արտաքին մասը. որանք կեղծ կամ այսպէս երևացող երկսեռներ են: Բայց պատահում են և՛ իսկական երկսեռներ, այսինքն այնպիսի անհատներ, որոնք երկու սեռին յատուկ գեղձերն էլ ունին. բայց այսպիսի երկսեռներ մարդկանց մէջ չափից դուրս քիչ են պատահում:

Հրէշային տիպերից առաւելապէս յայտնի են երկուորեակ-

*) Տրիտոնը Պոսիդոնի որդին էր, Ամփիտրիտից կամ Ափհնէից: Սա մինչև մէջքը մարդու, իսկ մէջքից վար երկաշնափողով ձկնկերպարանք ունէր: Սա ծովալին կրօնաստուած էր և իւր ընկերների հետ պաշտպանում էր Նաւորդներին:

ները: Այսպէս օրինակ, Ռիտտան և Քրիստինէն ծնուել են Սարգիսիայում 1829 թուին և մեռել 18 ամաց հասակում: Յուզիթն ու Հեղինէն ծնուել են Վենգրիայում 1701 թ. և մեռել համարեա միաժամանակ 23 տարեկան հասակում. նրանք խօսում էին հունգարերէն, գերմաներէն և ֆրանսերէն. կարողանում էին երգել և նկարել: Այժմ Եւրոպայում ճանապարհորդում են Ռադիկա և Դոտիկա երկուորեակները: Սիամայի Չանգ և Էնգ երկուորեակները ծնուել են 1811 թուին և զառամեալ հասակի հասել. նրանց փորերը միացած էին միմեանց հետ մի այնքան երկարութեան մկանունքով՝ որ երկուորեակները կարողանում էին կողք կողքի քնել: Նրանք ամուսնացան երկու քույրերի հետ: Էնգրին ունեցաւ վեց տղայ և երեք աղջիկ, Չանգը 6 աղջիկ և երեք տղայ: Սրանք տարբեր բնաւորութիւններ և տեմպերամենտներ ունէին, բայց միևնոյն հիւանդութիւններին էին ենթարկուում: Երկուորեակներն առաւելապէս իգական սեռի են լինում, բայց միշտ երկուսն էլ միևնոյն սեռի:

Այլանդակները սաստիկ տարբեր ձևեր են ունենում և մի քանի հեղինակներ նրանց դասակարգում են այն միևնոյն մեթոդով, որ գործ է ածւում նորմալ էակների համար: Նրանք բնութեան քմահաճութիւնների արգասիք են, բայց և այնպէս ենթարկւում են այն միևնոյն բնական օրէնքներին, որոնց ենթարկւում են և՛ միւս բոլոր օրգանիզմները: Բայց այլանդակութիւն յառաջացնող պատճառները մեծ մասամբ մեզ անյայտ են և ինչ էլ որ գիտենք, ձեռք ենք բերել կենդանիների վրայ կատարած դիտողութիւններից: Մի քանիսը հաստատում են, որ այլանդակութիւններից շատերի պատճառն արեւակից ազդականների ինչպէս և չափազանց անհաւասար անձանց միջև կատարուած ամուսնութիւններն են: Սաղմին հասցրած վնասն էլ պատճառ է դառնում այլանդակութեան: Ապացուցուած է, որ աղքատ դասակարգերի կանայք, որ ստիպուած են լղի ժամանակն էլ աշխատելու, ինչպէս և՛ անամուսին կանայք, որ դատապարտուած են իրենց գրութիւնը թաքցնելու, տ-

ւելի յաճախ են այլանդակներ ծնում քան թէ ուրիշները: Եթէ թխսի տակ հաւկիթներն ուղղահայեաց կամ ընդհանրապէս աննորմալ դրութեամբ դնենք, շատ անգամ այլանդակ ձագեր են դուրս գալիս:

Ե.

ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հիւանդութեան մասին գաղափարն յառաջանում է կեանքի մասին կազմած գաղափարից: Աերջինս որպէս օրգանիզմների և արտաքին աշխարհի միջև երկրի անդադար փոխանակութիւն նկատելով՝ առողջութիւնը պիտի կայանայ այս տարրերի փոխանակութեան ներդաշնակութեան, հիւանդութիւնը՝ նրանց հաւասարակշռութեան խախտման և մահը նրանց լիովին ոչնչացման մէջ:

Արտաքին ֆիզիքական ընդհանուր պատճառներ.— Օդի ճնշումը, անկասկած, ահագին ազդեցութիւն ունի մեր օրգանիզմի վրայ և կարող է հիւանդութիւնների պատճառ լինել: Եթէ այդ ճնշումը փոքրանայ, ինչպէս պատահում է, օրինակ, բարձր լեռներ բարձրանալիս, մարդն սկսում է ամբողջ մարմնի մէջ ծանրութիւն և մկանունքների այնպիսի յոգնածութիւն զգալ, որ ամենաթեթեւ շարժումներն անգամ նրան շատ ծանր կը թուան, այնպէս որ մինչև անգամ ոտները կը հրաժարուին նրան ծառայելուց: Բարձր գագաթների վրայ արեան շրջանառութիւնն աւելի արագ է կատարւում և շնչառութիւնն արագանում է: Բայց և այնպէս՝ մարդը բաւական ոյժ ունի այդպիսի փոփոխութիւններին ընդդիմադրելու: Գրինն օդապարիկով բարձրացել է ծովի մակերևոյթից 11,000 ոտնաչափ առանց արեան շրջանառութեան և շնչառութեան մէջ փոփոխութիւն նկատելու: Մարդը մինչև անգամ կարող է ընտելանալ բնակուելու բաւական մեծ բարձրութիւնների վրայ, ինչպէս այս ապացուցանում են բարձր լեռների բնակիչները:

Մարդը կարող է ապրել ծովի մակերևոյթից 7000 մետր

բարձրութեան վրայ: 4000—5000 մետր բարձրութեան վրայ գտնուող մարդկանց բնակարանները հազուադէպ չեն, սրբանք երբեմն գիւղեր են կազմում, ինչպէս Գանշէն (4352 մետր), Կարակօրումի և Կուրչօկը (4541 մետր) Հիմալայների վրայ և երբեմն էլ, մինչև անգամ քաղաքներ՝ ինչպէս Ձերրօ տի Պասկօ (4352 մ.) և Պօտալի (4000), Անդերի վրայ: Կտրելի է խիտ բնակութեան և քաղաքակրթութեան կենդրոնների (Մեքսիկո, Կլիտօ, Ռիօմբամբա, Բոգոտա, Կուսկօ, Լազա և ուրիշներ) պատահել այնպիսի բարձրութեան վրայ, ուր մթնոլորտի ճնշումը ծովի մակերևոյթի վրայ նկատուած ճնշումից երեք կամ չորս անգամ փոքր է:

Մի քանի բժիշկների կարծիքով կան հիւանդութիւններ, որ ծովի մակերևոյթից սաստիկ բարձր տեղերում կորցնում են իրենց ուժգնութիւնը, այս հիւանդութիւնների կարգիցն են՝ ընդհատական և դեղին տենդերը, ժանտախտը և խոլերան: Նաև հաստատուած են, որ թոքախտ պատճառող մանրօրգանիզմը (Կոխի բացիլները) ծովի մակերևոյթից 2000 ոտնաչափ բարձրութեան վրայ չեն տարածւում:

Էլէկտրականութիւնն էլ մի յայտնի ազդեցութիւն ունի մեր առողջութեան վրայ. օրինակ ջրացաւութիւն և անգար (мигрень) հիւանդութիւն ունեցողներն նախազգում են որ կայծակ է խփելու, որովհետև էլէքտրական ձգտման փոփոխութիւնը եղանակի փոփոխութիւնն նախազգացնող զգացումներ է յառաջացնում: Գուցէ մասամբ օգօնը, այսինքն էլէքտրականացած թթուածինն է ազդեցութիւն անում, բայց բժիշկներն այս մասին տարբեր և մինչև անգամ միմեանց հակասող եզրակացութիւնների են հասել:

2ի կարելի նաև բացատրել արևի լոյսի ազդեցութիւնը մեր օրգանիզմի վրայ: Յայտնի է, որ հանքագործները, բանտարկեալները և ուրիշներ, որ երկար ժամանակ զրկուած են արևի լոյսից, ուժաթափ են լինում և ջրջրուկ, լնդացաւ (скорбугъ) և ուրիշ մի քանի հիւանդութիւնների աւելի տրամադիր դառնում:

Նաև յայտնի է, որ գիւղացի տղաներն ընդհանրապէս

աւելի պնդակազմ, սուղջ և կայտառ են լինում. իսկ քաղաքացի տղաներն նիհար, դժգոյն և տկար: Սւելորդ խնամատարութիւնը վերջ ի վերջոյ հնձում է այս քնքոյշ օրգանիզմները: Սիրաշատ մայրերը, որ անտեղեակ են առողջապահութեան պահանջներին, վախենում են, թէ մի գուցէ դաշտերում, արևի այրող համբույրների տակ վազվզոցը վնասէ երեխային, ուստի և ամբողջ օրերով պահում են նրան սենեակում փակուած: Մարդու վրայ կլիման աւելի զօրեղ ազդեցութիւն ունի: Տաք երկրներում կաշին, որ շարունակ գրգռւում է արևի այրող ճառագայթներից, շատ հակամէտ է հիւանդանալու. այսպէս, օրինակ, բորոտութիւնը, որ համարեա մեզ մօտ չի պատահում, արևելեան երկրներում սովորական հիւանդութիւն է: Լեարդը նոյնպէս աւելի է ենթարկուած հիւանդութիւնների տաք, քան թէ բարեխառն երկրներում: Նեարգային սիստեմի մասին ասում են, որ տաք երկրներում աւելի է գրգռւում, որի հետևանքը լինում է չափազանց զգայնութիւն, բուռն կիրք, բորբոքումն (ЭКЗАЛТИРОВАННОСТЬ): Յուրտ կլիմայում հիւանդութեան ամենից աւելի ենթակալ են շնչառութեան գործարանները, որ վնասւում են շարունակ սառն օդ ներշնչելով: Որոշ ազդեցութիւն ունենում են և՛ հողմերը, յատկապէս նրանք, որոնք փչում են որոշ տեղերում անփոփոխ կերպով, միշտ միևնույն ուղղութեամբ և երկար ժամանակ:

Վերջապէս մեր օրգանիզմի վրայ ազդեցութիւն է ունենում և մեր բնակութեան տեղը՝ երկրաբանական և ջրագրական տարբեր կազմութեան պատճառով: Կրային երկրներում կրի մի մասը խմելու ջրի հետ խառնուելով՝ յառաջացնում է զօր. խուրեան համարեա միշտ ջրի ընթացքի համեմատ է յառաջ գնում և հնձում է հեղեղների բերած հողով ծածկուած տեղերի բնակիչներն ու խնայում հին երկրների վրայ բնակողներին: Ճահճային տեղերում շատ յաճախ պատահում է ընդհատական տենդ:

Մի քանի հիւանդութիւններ մշտական և սովորական են միայն մի քանի որոշ երկրներում, այն ինչ ուրիշ տեղե-

րում կարող են բոլորովին յայտնի էլ չլինել: Իտալիայում ընդհատական տենդը միշտ տևում է մի քանի գաւառներում (Պիեմոնտում, Լոմբարդիայում և այլն). մորթախոր (пелкара) հազարաւոր զոհեր է տանում Լոմբարդեան ցածրավայրերում: զօբն ու թանձրամտութիւնը (кретинизм) այլանդակում է իտալական սմբողջ գաւառների և Շվէյցարիայի բնակիչներին. ջղաձգութիւնները սովորական են Նէապօլում, Աբբրուցցիում, Կալուբրիայում: Միջին զարերում լնդացան (скорбугъ) ու քարաքոսը (лишай) միշտ տևում էին Փարիզում: Հոլլանդիայում և Անգղիայում սովորական են լնդացաւը, պատազրան, շաքարային միզահեղութիւնը, ախոնդացաւը (сн.мнѣ) և քարաքոսի մի առանձին տեսակը: Լեհաստանում հերաթափութիւն (костунъ), Ասորիքում ժանտախտը, Հնդկաստանում խօլերան, ծափոնում ջղային խիբբը, Եգիպտոսում—աչքացաւը և ուրիշ հիւանդութիւններ, Ամերիկայում և յատկապէս Մեքսիկայում և Անտելեան կղզիներում տարածուած է դեղնութիւն:

Մի քանի հիւանդութիւններ շատ հազիւ և կամ բոլորովին չեն պատահում որոշ տեղերում: Այսպէս, օրինակ, խօլը (холотуха) բոլորովին անյայտ է բւեռային երկրների բնակիչներին, ժանտախտը երբէք չէ այցելել Ամերիկա, ջրվախութիւնը շատ հազիւ կամ համարեա երբէք չի պատահում Ալժիրում, Եգիպտոսում, Ասորիքում և ուրիշ մի քանի երկրներում:

Պատառաբոյծներ.—Մորդուն հիւանդութիւնների են ենթարկում կամ բոյսերը և կամ իրեն վրայ որպէս պատառաբոյծ ապրող կենդանիները: Մի քանի պատառաբոյծներ տարածուած են ամբողջ աշխարհիս վրայ, միւսներն աւելի քան միայն որոշ տեղերում: Այս վերջին դէպքում չը պէտք է կարծել, թէ պատառաբոյծը կարող է ապրել միայն այն երկրի բնակիչների վրայ, ուր նա պատահում է, այլ միայն պիտի ենթադրել, որ միայն որոշեալ երկրներում կան նրա աճման նպաստաւոր հանգամանքներ:

Մի քանի մակաբոյծներ պատկանում են ստորին դասա-

Վարդերին. սրանք ծովաբոյսեր կամ սոււնկերն են: Նրանք պատճառում են քարաքոսի զանազան տեսակները, բոր և ուրիշ այսպիսի հիւանդութիւններ:

Ահագին նշանակութիւն ունին մի քանի միկրոբները, որ տարափոխիկ հիւանդութիւններ են պատճառում, ինչպէս խօլերա, դեղնութիւն, տիֆ (ժանտաւենդ), սիբիրական ախտ և ուրիշներ: Վերջին ժամանակներս այս ստորակարգ էակները բազմաթիւ և բազմակողմանի հետազօտութիւնների ենթարկուեցան, որւէ հրատարակուեցոյն շատ աշխատութիւնների մէջ, որոնցից մի քանիսը շատ թանկագին են: Գիտութիւնն այժմ աշխատում է պատառել հիւանդութիւնների պատճառները ծածկող քողը, և առ այժմ միայն այն է գտել, որ տարափոխիկ հիւանդութիւնները (խօլերան, թոքախտը, տիֆը և այլն) յառաջանում են իւրաքանչիւրին յատուկ մանրօրգանիզմներից: Այս, ի հարկէ, պէտք է բուսական ազդեցութիւն ունենայ այդ հիւանդութիւնները բժշկելու, և մանաւանդ դրանցից նախազգուշանալու միջոցների վրայ: Ժամանակակից ամենանշանաւոր բակտերիագէտների կարծիքով առողջապահութիւնը պէտք է երկու նախտակի դիմէ. արգելել միկրոբներին մտնելու և տարածուելու մարդու օրգանիզմների մէջ և օրգանիզմը գարձնել նրանց կործանիչ ազդեցութեան հեշտութեամբ չենթարկուող:

Բարոյական ազդեցութիւն.— Կասկած չկայ, որ հոգին ազդում է մարմնի վրայ: Յանկարծակի ուրախութիւնը, սուր և չնախատեսանուած վիշտը կայծակի արագութեամբ մահ են պատճառում. Սոֆոկլէսը հէնց որ իմացաւ, որ իւր ողբերգութիւնն առաջնութեան դափնին է տարել, իսկոյն և եթ մեռաւ, իսկ Տիագորոս մի բոպէ անգամ չապրեց, լսելով որ իւր երեք որդին յաղթող են հանդիսացել ոլիմպիական խաղերում: Միլանի 1848 թուի անձնատուր լինելու լուրը բնակիչների մէջ մի քանի յանկարծական մահ պատճառեց: Կարելի է բազմաթիւ փաստեր բերել, որոնք ապացուցանում են, թէ ուղեղն որքան ուժգին, իսկոյն չբացատրուող, ազդեցութիւն է ունենում մինչև անգամ օրգանիզմի արտա-

քին մասի վրայ: Մարիամ Անտուանէտտայի մագերը մահուան նախընթաց երեկոյին միանգամից սպիտակեցին: Լուսնոտութիւնը (эпилексія), ջղաձգութիւնն և ուրիշ այդպիսի հիւանդութիւնները շատ անգամ երկիւղի ազդեցութեամբ են զարգանում:

Հոգեկան վրդովմունքները շատ անհատների վրայ տարածուելով, կարող են բարոյական համաճարակ յառաջացնել: Սրան վերաբերում են դիւամոլութիւնը (демоніанія) և XVII դարում կախարդներին հալածելու ախտը: Մորահարութիւն (тарантизмъ) համաճարակը, որ իւր զոհերն էր տանում ժե և ժՁ դարերում Իտալիայում, մեծ մասամբ հոգեկան վրդովմունքներից էր յառաջանում, որովհետեւ հաստատապէս յայտնի է, որ մօրը, մեզ համար այդ անվնաս սարդը, չէր կարող այդ յառաջացնել: Մի քանի գիտնականներ հաստատում են, որ tigrelier կոչուած հիւանդութիւնը որ այժմ Հաբէշտանի նեգրների մէջ է նկատուում, միւսնոյն տեսակի ախտերից է: Կարելի է ենթադրել, որ ինքնասպանութիւնը հետեւողութեան շնորհիւ համաճարակ է դառնում և չի կարելի չգովել այն թերթերը, որոնք վճռել են անձնասպանութեան մասին բոլորովին տեղեկութիւններ չտրպել, մասամբ որովհետեւ անձնասպանները արժանի չեն հերոսների կարգը դասուելու, մասամբ էլ, որ առիթ չտան այդ միւսնոյն դիտաւորութիւնն ուրիշների գլխում էլ զարթելու: Լուսնոտութիւնն ու հիպնոտիզմը նոյնպէս հիւանդութիւններ են, որ նեարդային կենդրոններից են ծագում:

Անհատական պատճառներ. — Այստեղ առաջին տեղը պիտի զննել հասակը: Մանկական հասակը պէտք է ոչ միայն պահպանէ ինչ որ սնունդը տալիս է, այլև նորն ստեղծէ, ռուստի և նա ենթակալ է աւշային սիստեմի, կաշու և սննդառութեան հետ սաստիկ սերտ կապ ունեցող հիւանդութիւնների: Այս պատճառով էլ տեսնում ենք, որ մանկական հասակում առաւելապէս պատահում են ջրջրուկ (золотуха), մորթի հիւանդութիւններ և ողնաթեքութիւն: Այս հասակին նոյնպէս յատուկ է նեարդային սիստեմի հիւանդութիւն-

ների մի մասը, դեռ ևս չբացատրուած պատճառներով, մի քանի ուրիշ հիւանդութիւններ, ինչպէս կարմրուկը, շառաշերմը (скарлатина) և աքլորխեղդը (крыпъ): Հասակաւորների համար անհրաժեշտ չէ, որ մուտքը ծախսից անցնի, այլ պէտք է միայն որ ամէն մի օրգանիզմի առձեռն կարողութիւնը և նրա միսը հաւասարակշռուին, որի մասին և պէտք է հոգ տանեն արեան շրջանառութեան և շնչառութեան սխտեմները: Այս պատճառով և՛ հասակաւորների մէջ գլխաւորապէս այս սխտեմներն են հիւանդանում, մանաւանդ որ այս ժամանակ բոլոր կրքերը վտանգի են ենթարկում մեր կեանքը: Ծերունիների մէջ, որոնց գործարաններն երկար ժամանակ աշխատելուց արդէն փչացած են, առաւելապէս պատահում են սրտի պայթիւն, զարկերակի վնասումն, ուղեղային կաթուածք, թուլացումներ և այլն:

Հասկանալի է, որ պարապմունքն էլ նախապատրաստում է որոշ հիւանդութիւնների: Օրուայ մեծ մասը փոշիւից գործարաններում անցկացնողները նախապատրաստում են թոքային հիւանդութիւնների, դարբինները, հիւսները և նաւակավարները, որոնք գլխաւորապէս վերին անդամներով են աշխատում, ենթակալ են սրտի և մեծ անոթների հիւանդութիւնների. աստիճանաւորները յաճախ տանջւում են տեւատեսութիւնից, մանրադէտները՝ կարճատեսութիւնից, փչողական գործիներով ածողները՝ թոքերի փքուռոյցից: Շատ հեշտ է այս օրինակների թիւն աւելացնել:

Վնասակար ազդեցութիւն են ունենում և՛ սովորոյթներն ու նորաձեւութիւնը: Շատ բժիշկներ ենթադրում են, որ ծխախոտ ծխելը վնասակար է և նախապատրաստում է թոքախտով և ուրիշ ցաւերով հիւանդանալու: Առողջապահութեան հակառակ է սաստիկ հուպ տալ կուրծքը կորստի մէջ, ինչպէս այս պահանջում է նորաձեւութիւնը: Վաթ սովորութիւն է օրօրել երեխային քնացնելու համար և պուկաս վնասակար չէ նրան բարուրելը: Այս վերջինը խանգարում է կրծքի վանդակի և ստամոքսի նորմալ ընդլայնման:

Ալկոօլային խմիչքների, թէյի, սուրճի չափազանց գործածութիւնը վատ հետեւանքներ է ունենում:

Տարօրինակ և մինչև այժմ չբացատրուած մի երևոյթ է բնիկ խառնուածք՝ (idiosincrasy): Այս խօսքով հասկանում են այն բոլորովին տարբեր ազդեցութիւնը, որ մի քանի որոշ առարկաներ անում են միայն մի քանի անհատների վրայ: Գրականութեան մէջ յայտնի է մի երիտասարդ, որ սաստիկ փխտում էր, երբ մի կտոր շաքար էր կուլ տալիս: Վարդի հոտը միշտ ջղաձգութիւն էր առաջ բերում մի կնոջ մէջ: Յայտնի է նաև, որ կիտրոնի մի կաթիլ ընկնելով մի երեխայի մորթու վրայ սաստիկ մկնաձգութիւն է յառաջացրել: Ես ճանաչում եմ մի կին, որ սարդ տեսնելիս, հէնց շատ հեռուից էլ, այնպէս սաստիկ վախենում է, որ խելագարի պէս բղաւում է. ես ճանաչում եմ մի ուրիշ կին էլ, որին մի հատիկ ելակն անգամ սաստիկ բղկոց (КИШЕЧНЫЕ КОЛИКИ) էր յառաջացնում:

Բնիկ խառնուածքի մի առանձին և ցանկալի յատկութիւնն էլ այն է, որ մի քանի անհատներ որոշ հիւանդութիւնների պատճառներին բոլորովին ընդդիմադրում են: Սրա բազմաթիւ օրինակները պատահում են կենդանական թագաւորութեան մէջ: Այսպէս՝ Վիրգինիա կղզու բոլոր խոզերը, բացի սևերից, սաստիկ հիւանդանում են, երբ ուտում են *Lachantes tinctoria* բոյսի արմատները:

Սպիտակ մարդիկը սևերից անհամեմատ աւելի են մեռնում. բայց այս մասամբ վերագրում են տեղային կլիմային բաւական չընտելանալուն. տարակոյս չկայ, որ սպիտակն նեղրից աւելի է ճահճային տենդի ենթակայ: Տարբեր ցեղերը տարբեր կերպով են տանջւում խոլերայից:

Տեմպերամենտն էլ մի քանի հիւանդութիւնների համար նախապատրաստող պատճառ է հանդիսանում: Առաջները սրան շատ մեծ նշանակութիւն էին տալիս, և մինչև անգամ կարծում էին, թէ տեմպերամենտները կարող են ցեղերը միմեանցից տարբերելու յատկանիշներ ծառայել. իսկ այժմ գիտենք, որ միևնոյն ազգի և մինչև անգամ միև-

նոյն գերդաստան անդամները կարող են տարբեր տեմպերամենտ ունենալ, ինչպէս և՛ տարբեր ցեղերի անհատներ երբեմն կարող են միեւնոյն տեմպերամենտին լինել:

Արիւնային (սանգվինիկ) տեմպերամենտի մարդկանց մէջ արեան շրջանառութեան սխտեմը գերակշռող նշանակութիւն ունի: Այսպիսի մարդիկ պարարտ են լինում, ամուր կազմուածք ունին, շատ սիրում են լաւ ուտել, և անտարբեր չեն սիրոյ հաճոյքներին: Սրանք արի, նախաձեռնող, քաջ զինուորներ են: Սրանք ուրիշներից աւելի ենթակայ են արեան շրջանառութեան սխտեմի հիւանդութիւնների: Այսպիսի տեմպերամենտի նշանաւոր օրինակ կարող են լինել Մարկոս Անտոնիոս, Հենրիկոս IV, Միրաբօ: Աւշային (լիմֆատիկական) տեմպերամենտ ունեցող մարդիկը քնքոյշ և կակուղ մորթի, թույլ մկանունք ունին և գիրանալու տրամադիր են: Արեան շրջանառութիւնը և շնչառութիւնը յամր են կատարւում. արիւնը առատ է սպիտակ գնդակիկներով: Նրանք թույլ և աղքատ երեւակայութիւն ունին, նրանց պակասում է մտքի աշխուժութիւն, բայց հաստատուն և ազնիւ բնաւորութիւն ունին: Նրանք ենթակայ են մորթի և լորձիւնոտ թաղանթի և մանաւանդ ջրջրուկ հիւանդութիւնների: Նեարդային տեմպերամենտի մարդիկ նիհար են, ամուր մկանունքներով, զգոյն և երեսի նուրբ գծագրութեամբ, բայց նրանք չեն կարող երկար ժամանակ անընդհատ աշխատել, միեւնոյն ժամանակ սաստիկ զգայուն և զըննող են: Նրանք ենթակայ են նեարդային սխտեմի հիւանդութիւնների, ինչպէս ուշաթափութեան, ջղաձգութեան և խելագարութեան: Վերջապէս՝ մաղձային տեմպերամենտի մարդիկ զգոյն և երբեմն զեղնաւոն երես, նիհար և կուպիտ անդամներ ունին. մարսողութեան գործարանները և չեարդը սաստիկ գործունեայ են, աչքերը սև և արտայայտիչ են. դէմքը խիստ և դաժան: Սրանք մեծամիտ են և մեծ խելքի տէր: Սա մեծ զօրապետների, խոր մտածողների տեմպերամենտն է, այն բոլորի, որոնց յատուկ է մեծ մոլութիւններ և կամ մեծ արժանաւորութիւններ: Սրանք են-

Թակալ են մարսողութեան գործարանի, մանաւանդ լեարդի հիւանդութիւնները: Այս տեմպերամենտի տիպերից նշանաւոր են. Աղէքսանդր Մեծը, Յուլիոս Կեսար, Բրուդոս, Մահմէտ, Կրոմվէլ, Պետրոս Մեծ և Նապոլէօն I:

2.

ՄԱՐԴՈՒ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Մտաւոր առանձնայատկութիւններ. — Խելքը մարդկանց մէջ տարբեր աստիճանների է զարգացած: Վայրենիների, ինչպէս և՛ նախնական մարդկանց մէջ նա թաղնուած դրութեան մէջ է գտնուում: Մի նշանաւոր դիտող Բուշմէնների մասին խօսելով նկատում է, թէ այս անհատները երբէք ցոյց չտուին թէ արդեօք մտածելու ընդունակ են թէ ոչ: Մի ուրիշ ճանապարհորդ էլ Տասմոնցիներին նկարագրելով ասում է, թէ սրանք բոլորովին խելք չունին: Կօրօադների (Բրազիլիալում) մէջ իզուր էին պտրում բոյս, կենդանի և այլ վերացական մտքեր արտայայտող բառեր: Բրազիլիայի հնդիկները երկուսից աւելի չեն կարողանում համարել: Ոչ մի աւստրալիացի չի կարողանում մինչև չորսը համբել. հինգը նրանց մեծ թիւն է: Դոմարիացիներն երեքից աւելի չեն հաշուում. կամենալով «չորս» արտայայտել, նրանք ձեռների օգնութեան են գիմում. իսկ երբ ուզում են հնգից աւելի հաշուել, բոլորովին շփոթւում են: Ուրիշ վայրենիներ ցանկոտնալով «հինգ» ասել, ասում են ամբողջ ձեռքը:

Նախնի վայրենիներն այժմեաններից աւելի խելացի չեն եղել: Գիտենք, որ նրանք ապրում էին այրերում, գործ էին ածում քարէ, ոսկրի կամ եղջերուի գործիներ, բայց մետաղներ չէին ճանաչում. նրանք նաև ոչ մի գիր, մինչև անգամ նշանագիր չեն ունեցել:

Միւս կողմից, մինչև անգամ կենդանիներն այնպիսի բաներ են անում, որ չի կարելի բնագոյում համարել: Մի բնապատմաբան կամենալով տրգելել մրջիւններին մի պը-

տուղներով բեռնաւորուած ծառ բարձրանալու, բնին, բաւական բարձրից, թռչունի սոսինձ քսեց: Շատ մը ջիւններ այնտեղ ստակեցան, միւսները յետ դարձան՝ երբ սոսնձին հասան: Բայց մի անգամ նա նկատեց, որ մը ջիւնների մի ահագին բազմութիւն, բերաններին մի մի աւազ բռնած՝ գընում է դէպի վտանգաւոր տեղը. մի քիչ յետոյ սոսինձի վըրայ մի շաւիղ էր ձգուած, որի վրայով մը ջիւնները անվնաս կարողանում էին բարձրանալ ծառը:

Բարձր կենդանիներից կապիկները մահակ են գործ ածում, թշնամու վրայ քարեր և փայտեր են ձգում և կը որ քարեր գործ ածում ընկոյզ կոտրելու համար: Շիմպանզէն իրեն համար հիւղ է շինում, որ մի քանի վայրենիների խըրճից շատ պակաս չէ: Շան խելքը բոլորին յայտնի է:

Բայց ինչպիսի տարածութիւն է բաժանում մի կողմից կենդանիներին վայրենիներից և միւս կողմից այս վերջիններին քաղաքակրթուած մարդկանցից: Ո՛րքան տարբերութիւն կայ նախնական մարդկանց աղքատ խելքի և մի որևէ նապոլէօն I-ի, Կիւվիէի, Դարվինի, Հումբոլդի մտաւոր ուժի մէջ:

Մի քանի մարդիկ մի առանձին, ոչ սովորական անողանդ են ունենում մի որևէ բանի համար, օրինակ՝ մատեմատիկայի, լեզուագիտութեան, երաժշտութեան, շախմատ խաղի և այլն. շատ անգամ այսպիսի տաղանդը երևան է գալիս և զարգանում է արդէն մանկական հասակում:

Հեզու.—Մարդուն կարելի է խօսուն կենդանի կոչել, որովհետեւ միայն նա յօգաւոր և բաւերով հարուստ լեզու ունի: Սակայն անհրաժեշտ է նկատել, որ վայրենիների լեզուն սաստիկ պարզ և աղքատ է. նրանց ամենազարգացածները, միայն նրանք, ամենից աւելի աչքի ընկնող բնական իրերն և առօրեայ կեանքի հանգամանքներն բացատրող խօսքեր գիտեն: Անչափ մեծ է լեզուի վերաբերութեամբ քաղաքակրթուած մարդուն կենդանուց բաժանող տարածութիւնը, բայց մեծ է նաև յայտնի ճարտասանին մի որևէ վայրենուց բաժանող անջրպետը:

Ազգերի մարդաբանական ուսումնասիրութեան ժամանակ, շատ օգտաւէտ է լեզուի ցոյց տուած առանձնայատկութիւններն էլ 'ի նկատի ունենալ. և երբ մենք տեսնում ենք, որ երկու ազգ հակառակ իրենց ֆիզիքական կազմութեան, լեզուով նման են, հետեւացնում ենք, որ այս երկուսն էլ մի ընդհանուր ծագում ունին: Սակայն այս առանձնայատկութեան չափազանց մեծ նշանակութիւն չպիտի տալ, որովհետեւ գիտենք, որ դարերի ընթացքում բարբառները փոփոխութեան և կերպարանափոխութեան են ենթարկւում, մինչդեռ կազմուածքն այնպէս դանդաղ է փոփոխւում, որ մի ժամանակ անփոփոխելի էր համարւում:

Երբ երկու ցեղ ապրում են միեւնոյն երկրում, և միմեանց խառնւում, այդ ժամանակ ֆիզիքական տիպը փոխւում է զուգաւորութեան ուժի ուղիղ համեմատութեամբ, քայց լեռնային խառնուրդ սերունդը հետզհետ դառնում է այն մայրական ցեղին, որը թուով աւելի մեծ էր: Այդ միեւնոյնը միշտ չի պատահում երկու լեզուի վերաբերութեամբ, որովհետեւ կարող է կորչել մեծամասնութեան լեզուն և ապրել փոքրամասնութեանը: Այս պատճառով էլ, կարող է պատահել, որ ցեղը կորցնէ իւր լեզուն, ընդունելով ուրիշ ցեղի լեզուն, միանգամայն ամբողջովին պահելով իւր ֆիզիքական տիպը, ինչպէս և՛ մի քանի տնգամ, պատահել է պատմական շրջանում:

Թէև լեզուաբանութիւնը մարդաբանի համար առաջնակարգ կարևորութիւն չի ներկայացնում, բայց և այնպէս՝ նա իւր ծառայութիւնը մատուցել է ցեղի պատմական ուսումնասիրութեան ժամանակ: Այս գիտութեան օգնութեամբ կարելի է ցոյց տալ այն ճանապարհը, որ երկար դարերի ընթացքում անցել է ազգը, նաև ճանաչել այն ազգութիւնները, որոնց հետ շփուել է:

Մի քանի գիտնականներ լեզուն մարդկային սեռը դասակարգելու միակ հիմունքն են ընդունում, հաւատացնելով՝ որ լեզուներն աւելի են ապրում, քան թէ կմախքները: Սա չափազանցութիւն է: Նեզրը կարող է մի քանի ամիսների

ընթացքում անգղիերէն խօսել սովորել, մի քանի տարիներէ ընթացքում մոռանալ իւր սեպհական լեզուն, բայց նրա գանգը շատ սերունդներ անցնելով, էլի նեգրի գանգ կը մնայ:

Նիկարագուի և Եկվատորի բնակիչները մեծ մասով խառնածիններ են (mestizo): Բայց տրդեօք մինը կարող է ապացուցանել, որ նրանք կէս նեգրերէն, կէս սպաններէն են խօսում: Այսպէս՝ թէև լեզուն մարդաբանական մի նշանաւոր տարբէ կազմում, այնուամենայնիւ չի կարելի նրան դասակարգութեան միակ հիմունք համարել:

Հետաքրքիր է, որ մի քանի ժողովուրդների մէջ կանայք մարդկանցից տարբեր բարբառով են խօսում: Այսպէս են ամերիկական մի քանի ժողովուրդները, յատկապէս փոքր Անտիլեան կղզիների բնակիչները: Ռոշֆօրը ենթադրում էր թէ հեռու անցեալում կարաիբները տիրել են փոքր Անտիլեան կղզիները, սպանել բոլոր տղամարդկանց և թողել միայն կանանց, որոնք և՛ հաւատարիմ են մնացել իրենց սկզբնական լեզուին: Բայց Շտուլը ապացուցեց, որ այդ կարծիքը սխալ է, թէև աւելի ճիշտ բացատրութիւն չկարողացաւ տալ: Այս միւսնայն երևոյթը նկատուել է Բրազիլիայի գուեակուրների մէջ, իսկ Հերոդոտի ասելով՝ մի ալգսիսի բան նրկատուած է և Յոնիացիների մէջ: Սակայն մեր մէջ էլ կանայք ուրիշ ոճեր և խօսքեր են գործածում սերական կեանքն արտայայտելու, տղամարդիկ ուրիշ:

Գրութիւն. — Գրութիւնը միայն մարդուն է ծանօթ և կասկած չկայ, որ մարդկութիւնը մասամբ իւր արագ յառաջագիմութիւնը դրան է պարտական: Բայց սա մի բնածին յատկութիւն չէ, — սա մի արուեստ է, որ ամէն մարդ պարտաւոր է սովորել և հետզհետէ կատարելագործել: Նախնի ժողովուրդներին յայտնի չէր այդ: Ըստ երևոյթին, մարդկային ոչ մի ցեղ քարի դարում չէ կարողացել գրել անցքերը մինչև անգամ նշանագրերի ամենակոպիտ սխտեմով և վայրենիներին ամենից աւելի զարմացնողն այն է, թէ ինչպէս եւրոպացիները հաղորդում են միմեանց իրենց մտքերը՝ մի թղթի կտորի վրայ ճզմզած սև գծերի միջոցով: Հիւսի-

սային Ամերիկայի Մինատարուսները տեսնելով, որ Կատլինն ուշադրութեամբ լրագիր է կարդում, չգիտէին ինչ մտածէին, և վերջ ի վերջոյ այն եզրակացութեան եկան, որ սա աչքերի հիւանդութեան դէմ համայիլ է, և նրանցից մինը մեծ գնով գնեց նրանից լրագիրը: Աֆրիկայում, ուր քրմերն ու հոգեհարցուկները փայտի կտորի վրայ գրում են մի որևէ աղօթք, ջրով լուանում և այդ ջուրը տալիս հիւանդին խմելու, սաստիկ տարածուած է գրուած բաները իբրև դեղ գործածելու սովորութիւնը:

Արևմտեան աֆրիկացիների համար մի կտոր գրուած թուղթը մի զարհուրելի բան է համարուում: Բուխգոյցը, մի նեղ հիւանդի բժշկելիս, պատահաբար մի կտոր թուղթ է վայր ձգել: Եւ երբ հետեւալ օրը կամեցել է այցելել իւր հիւանդին, իմացել է, որ սա փոխել է իւր բնակարանը վայր ձգուած թղթով դիւթուած համարելով այն:

Հետեւեալ անեկդոտը ցոյց է տալիս, թէ գրութիւնը որքան անհասկանալի է շատ վայրենիների: Մի քարոզիչ մի վայրենի է ուղարկել իւր ընկերի մօտ, յանձնարարելով նրան տանել մի քանի հաց և մի նամակ, որի մէջ նշանակուած է եղել հացերի թիւը: Վայրենին կերել է հացերից մի քանիսը, իսկ մնացածը նամակի հետ յանձնել: Գողութիւնն իսկոյն բացուել է: Մի ուրիշ անգամ էլ նրան յանձնարարում են չորս հաց տանել: Նա երկուսն ուտում է, նախապէս թաքցնելով մի քարի տակ՝ նամակը, որ պիտի յանձնէր հացի հետ, ենթադրելով, որ այլ ևս գողութիւնը չպիտի բացուի, որովհետեւ նամակը չէ տեսել, որ ինքը կերել է հացից:

Գրութիւնը միանգամից, այնպէս ինչպէս այժմ գիտենք, չէ ստեղծուել. այլ դարերի ընթացքում կամաց կամաց կատարելագործուել է: Մի քանի վայրենի և կիսակիրթ ժողովուրդների մէջ այժմս էլ գտնում ենք այն՝ նախնական գրութեամբ: Առաջին նշանները, որոնցով մարդը հաղորդում էր ուրիշներին իւր գաղափարներն կամ նպաստում իրեն մի բան յիշելու, կազմուած էր զանազան ձևով շարուած քարերից,

ծառերի վրա՝ արուած կտրուածքներից և կամ հանդերձի զանազան մասերի վրա՝ ձգուած հանգուստներից։ Այս վերջին միջոցը դեռ մինչև հիմա էլ մնացել է, և մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս թոյլ լիշողութեան տէր մարդիկ հանգուստում են իրենց թաշկինակների ծալքը՝ որպէս զի լիշեն ցանկացած բանը և կամ չմոռանան այն անելու։ Յետոյ ըսկըսել են առարկաները պատկերացնել թէև կոպիտ, բայց և այնպէս հասկանալի ձևերով, և ամէն մի ձևին նշանակութիւն են տուել։ Այսպիսով ստեղծուել է նշանագրերի գրութիւնը։ Ապա նշանագրերից անցել են այբուբէնին, որի մէջ իւրաքանչիւր նշանը իւր հնչիւնն ունի որը և միջոց է տուել վանկեր և բառեր կազմելու։ Այժմ տառերը հնչիւն ունին, մինչդեռ առաջ նրանք միայն նշաններ էին։

Այսպէս, օրինակ, Օ արեւի նշանն էր, և մենք գտնում ենք այս տառը փիւնիկեցիների օվ, լատինացիների sol, Ֆրանսիացիների soleil, գերմանացիների sonne, ռուսների солнце խօսքերի մէջ։

Զգացմունք եւ նրա արտայայտութիւնը.—Ամուսնութիւնը և որդիների ու ծնողների միջև ազգակցական յարաբերութիւններն այնքան բնական և ակներև են թուում մեզ, որ մենք հակուած ենք նրանց մարդկային սեռի էական առանձնատկութիւն համարելու։ Մինչդեռ բոլորովին այդպէս չէ։ Ստորին ցեղերի մէջ ամուսնութեան կարգը չկայ։ Ճշմարիտ սէրը նրանց բոլորովին անլալտ է և ամուսնութիւնը, իւր ամենաստոր ձևով, բոլորովին չի կապում նրանց միմեանց հետ։ Հոտտենդոտներն այնքան սառն և անտարբեր են միմեանց, որ մինչև անգամ կտրելի է մտածել, թէ նրանց մէջ սէր չկայ։ Մի քանի վայրենիներ խօսք չունին սիրելի կամ թանգագին գաղափարները արտայայտելու։ Եւրիբուս (կենդրոնական Աֆրիկայում) բնիկներն ամուսնանում են կատարեալ անտարբերութեամբ. սիրոյ զգացումը բոլորովին մաս չունի այս հարցում։ Մանտիգոյանների մէջ ամուսնութիւնն ստրկութեան սիստեմի վերածած մի ձևն է։ Հնդկաստանում Կիտակոնգա բլուրների բնակիչներն ամուս-

նութեան վրայ նայում են ուղղակի որպէս մի կենդանական և ձեռնտու դաշինքի վրայ. նրանք բոլորովին գաղափար չունին ոչ քնքշութեան և ոչ ազնիւ անձնութեան մասին: Պարագլուխի Գաղիկոնների մէջ ամուսնական կապերն այնքան թույլ են, որ երբ ամուսինն ու կինը միմեանցից դժգոհ են լինում, բաժանում են առանց մի որևէ ձևականութեան:

Որդեսպանութիւնը մի շատ անսովորական երևոյթ է վայրենիների, օրինակ՝ Հիւսիսային Ամերիկայի Հնդիկների, ինչպէս և Հոտտենդոտների մէջ, որոնք բոլորովին յանցանք չեն համարում այդ: Այս անգթութեան գլխաւորապէս զոհւում են աղջիկները, և երբ կինը երկուորեակներ է ծնում, համարեա միշտ թույլ կազմուածք ունեցողը կենդանի թաղւում է: Մօօրիօների և ուրիշ Պօլինեզիացիների մէջ էլ որդեսպանութիւնը սովորական երևոյթ է:

Որդիների սէրը դէպի իրենց ծնողները նոյնպէս միատեսակ և մշտառեւ չէ բոլոր ժողովրդների մէջ: Հոտտենդոտների մէջ երբ մարդը կամ կինն այն հասակն են առնում, որ այլևս անկարող են աշխատել և մի որևէ օգուտ բերել, նրանց հեռացնում են մի որ և է յետ ընկած խրճիթ, տալիս են մի քիչ կենսական մթերքներ և այնուհետեւ բոլորովին անխնամ թողնում, այնպէս որ, նրանք այնտեղ մեռնում են ծերութիւնից, քաղցից և կամ վայրենի կենդանիների կերակուր են դառնում: Փիղջիացիների մէջ հայրասպանութիւնը յանցանք չէ համարւում, ծնողներն սովորաբար սպանւում են որդիներից: Երբեմն ծերունիներն իրենք են գալիս այն եղբակացութեան, որ մեռնելու ժամանակն է. երբեմն էլ որդիներն են ցոյց տալիս ծնողներին, որ իրենց բեռ են դարձել:

Այս բոլոր փաստերը կարող էին անհաւանական թուալ, եթէ որ վստահելի ճանապարհորդներ հաստատած չլինէին: Այս փաստերն ցոյց են տալիս թէ ինչպիսի վիճ է բաժանում վայրենեւ մարդուն քաղաքակրթութեան: Ամուսնական, ծնողական և որդիական սէրը—քաղաքակրթութ մարդու ամենաազնիւ և միանգամայն իսկական զգացումներն են, մինչդեռ

շատ մարդիկ սրա վերաբերութեամբ կենդանիներից էլ ստոր են կանգնած:

Թէ որքան ստոր է կանգնած մարդը իւր մօտիկին սիրելու վերաբերմամբ՝ ապացուցանում է մարդակերութիւնը, որ կատարւում էր հին ժամանակներում և այժմս էլ կատարւում են մի քանի վայրենի ժողովուրդներ: Ստրաբոնի ժամանակ իրլանդացիները մարդակեր էին և իրենց հարազատ ծնողներին ուտելը նրանց մէջ գովելի վարժուէք էր համարւում: Սուրբ Իերոնիմը պատմում է, որ թէև շոտլանդացիները խոզեր և եզներ էին պահում, բայց և այնպէս մարդու միս էլ էին ուտում, համեղ պատառ համարելով երեսաների յետին մասը և կանանց կուրծքը: Շատ հին ժամանակներում մարդակերութիւնն Իտալիայումն էլ սովորական երեւոյթ է եղած: Հէնց այժմս էլ այդ սաստիկ տարածուած է զանազան տեղեր: Ֆիզիոսցիների մէջ այդ այնքան տրամադասել է, որ մի որ և է համեղ կերակուր գովելիս՝ ասում են. «Մարդու գիակի պէս համեղ է»: Նրանց ճաշակն այնքան զարգացած է, որ նրանք արհամարհում են սպիտակների միսը և կանանց միսը գերադասում տղամարդկանց մսից: Նրանք այնքան սիրում են մարդու միսը, որ միայն տղամարդկանց են թոյլ տալիս այն ուտելու, ասելով, թէ կանայք անարժան են այն անուշ անելու: Երբ թագաւորը խնջոյք է տալիս, կերակուրներից մինն անշուշտ մարդու մսից պիտի պատրաստուած լինի: Սրա համար գործ են ածւում կուլի դաշտում սպանուած թշնամին, ինչպէս և գնուած և գերացրած ստրուկները:

Հրոյ Երկրի բնիկները նոյնպէս մարդակերներ են: Եւ որովհետև նրանք շարունակ պատերազմում են հարևան ժողովրդների հետ, ուստի և ոչ մի պատահար առանց կռուի չի անցնում, և յաղթուածները, եթէ դեռ իս մեռած չեն, մորթւում և ուտւում են յաղթողներից: Կանայք ուտում են ձեռներն ու կուրծքը, տղամարդիկն ոտները, մնացածը ձրգում են ծով: Խիստ ձմրան ժամանակ, երբ ուտելիքի պակասութիւն է զգացւում, նրանք ընտրում են ամենապառաւ

կնոջը, սպանում և ուտում: Երբ նրանց հարցրել են թե ինչո՞ւ շուն չեն մորթել, նրանք պատասխանել են, թե շները կարող են իրենց օգտակար լինել:

Աֆրիկական ֆանները մարդու մսի ամենաեռանդուն սիրահարներից են: Սրանք ասում են թե դա սաստիկ համեղ է և հիւթալիութեամբ կապկի միսն է լիջեցնում:

Սյա օրինակների թիւը կարելի էր սաստիկ մեծացնել, բայց աւելորդ է: Ընթերցողն առանց դրան էլ արդէն կարողացաւ հաւաստիանալ, որ վայրենուն բոլորովին օտար են ազնիւ զգացումներ:

Վայրենիները մարդու միս ուտում են սաստիկ տարբեր պատճառներով.

1) Կարիքից ստիպուած, ինչպէս օր. Խաղաղ ովկիանոսի կղզիներում և Աւստրալիայում, ուր ուտուող կաթնասունները շատ քիչ էին կամ են: Քաղցած աւստրալիացիներն սպանում են կանանց, որպէս զի նրանցով յագեցնեն իրենց քաղցը, և երբ այս նրանց չի կշտացնում, միւսնոյն նպատակով հանում են և՛ մեռածների դիակները: Մարդակերութիւնը տարածուած է ամբողջ Մելանեզիայում:

2) Կրօնական շարժառիթով. — Նախնական կրօնները սրբազործել էին մարդակերութիւնը: Եւ սրտ այս տեսակի օրինակները պատահում են Նոր-Ջելանդիայում, Տալիտում և առաւելապէս Մեքսիկայում:

3) Նախապաշարմունքից. — Մի քանի վայրենիներ ենթադրում են, որ օրինակ սիրտը արիութիւն է տալիս, աչքը՝ տեսութեան սրութիւն, սերական անդամները՝ սերական կարողութիւն: Աֆրիկայում, Աւստրալիայում և Պօլինեզիայում սիրտը զօրապետների և քրմերի համեղ պատառն է, Նոր-Ջելանդիայում առաւելութիւն են տալիս ձախ ականջին, որը հոգու կայանն է համարւում:

4) Որդիական յարգանք. — Այս զգացմունքը պատճառ է լինում մարդակերութեան, որովհետեւ որդիները մտածում են բարելաւել ծնողների դրութիւնը, այս միջոցով ուղարկելով նրանց միւս աշխարհը: Այս նկատուել է Սումատրայի Բատ-

տասների, Մարկո-Պոլոի ժամանակ Հնդկաստանի Անգրիկնամ թագաւորութեան և Հերոդոտի ժամանակ՝ Մեսսանէտների մէջ:

5) Պատերազմում. — Սա մարդակերութեան ամենասովորական և ամենաանգութ ձևն է. շատ անգամ վայրենիները պատերազմ եմ հրատարակում իրենց հարևան ժողովուրդներին սոսկ մարդկային մսով կշտանալու նպատակով:

6) Քաղցրասիրութիւնից. — Շատ վայրենիներ մարդու միւսը շատ քաղցր պատահ են համարում, առանց որին չեն կարող մի խնձուք անցկացնել:

7) Իրաւաբանական մարդակերութեան կամ թափուած արեան և կամ կատարուած յանցանքի վրէժխնդրութեան համար կատարուած մարդակերութիւն: Այսպէս, Բատրասների մէջ ամուսնական անհաւատարմութիւնը, գիշերային գողութիւնը, դատաճանութեամբ քաղաքի, գիւղի, կամ խրճիթի վրայ յարձակուիլը նրանով էր պոտոժվում որ մեղաւորին տալիս էին ժողովուրդին ուտելու: Մելանեզիայի Բոու կղզում յանցաւորներին ուտում են — մի շատ պարզ միջոց բանտերը լցուելուց ազատելու:

Զգացումը մարդկային բոլոր ցեղերն էլ միատեսակ են արտայայտել: Ըստ երևոյթին զգացման արտայայտութեան զանազան ձևերը հետևեալ երեք սկզբունքով են կատարւում:

Առաջինը սովորութիւնների զուգորդութեան սկզբունքն է, որի պատճառով մինը յառաջացնում է միւսը, մինչև անգամ երբ սա աւելորդ է լինում: Ով արել է առաջին քայլը, նա շարունակում է քայլել, չգիտենալով և չուզենալով այդ անել: Ով հաւանում է մի որևէ կարծիք, նա յաճախ անգիտակցօրէն գլուխը շարժում է: Եթէ մինը շփոթւում է, ծոծրակն է քերում, կարծես ցանկանալով ազատուել այդտեղի ծանր զգացումից. ուրիշներն ամաչելիս տրորում են աչքերը: Տեսնելով մի որևէ սարսափելի վարմունք, մարդը ծածկում է աչքերը և յետ է դարձնում երեսը. յետոյ այդ լիշելով՝ մինչև անգամ մթութեան մէջ, նա անում է այդ միևնույն շարժումները, որոնք այժմ բոլորովին անօգուտ են: Կամենալով լիշել մի որևէ անուն, մարդ երբեմն առաստաղին է նայում,

Թէև այդ անունն այդտեղ երբէք չէ գրուել: Այս սկզբունքը կատարուում է ոչ միայն մարդկային բոլոր ցեղերի, այլև կենդանիների մէջ: Այսպէս՝ երբ շունն ուզում է պառկել, պտտւում է իւր շուրջը, որ իւր համար անկողին պատրաստէ. բայց այս միևնույնն նա անում է և՛ հարթ տեղում, ուր այս շարժումը բոլորովին աւելորդ է: Շներն ու կատուները հող են ածում իրենց կղկղանքների վրայ, առաջիններն առաջին ոտներով, երկրորդները՝ յետին. բայց դրանք անում են այդ միևնույն շարժումները և այնտեղ, ուր հողի նշույլ անգամ չկայ:

Երկրորդը՝ *անտիտեզի* կամ հակադրութեան սկզբունքն է. հակառակ զգացմունքների համար մենք գործ ենք ածում հակառակ շարժումներ: Ուրախ դրութեան ժամանակ մարմինն ձգուած է լինում, գլուխը բարձր է բռնւում, աչքերը լայնացած, ճակատը պարզուած. այս արտայայտութիւնը բոլորովին հակառակ է վշտացած մարդու արտայայտութեան, որ գտնւում է ծանր հոգսի և ճնշման տակ: Բոլոր ժողովուրդներն էլ բոլորովին տարբեր շարժումներով են արտայայտում *այոն* և *ոչը*:

Այս սկզբունքը նույնպէս գոյութիւն ունի կենդանիների մէջ և շունը կարող է իբրև մի լաւ օրինակ ծառայել մեզ: Երբ սա կատաղած ուզում է յարձակուել մի մարդու վրայ, որին օտար է համարում, նա ուղղուելով՝ ուղղակի նրա վրայ է վազում. նրա գլուխը փոքր ինչ վեր է բարձրացրած լինում, կամ փոքր ինչ կախ ձգած. պոչը ցցուած է օդում, ականջները սրուած են: Այժմ ենթադրենք, թէ շունը յանկարծ ճանաչեց, որ այդ մարդը իւր տէրն է, և ահա կը տեսնենք, թէ ինչպէս նա բոլորովին և իսկոյն փոխւում է: Փոխանակ արագ մօտենալու, նա կանգ է առնում, պառկում է, բոլորովին կորանում է. պոչը քաշ է ձգում և թուլալուծ գետնին մէկ մի, մէկ միւս կողմը. ականջները լետ են ընկնում:

Երրորդ սկզբունքը հիմնուած է նեարդային սխտեմի անմիջական կամքից և մասամբ էլ սովորութիւնից անկախ,

ազդեցութեան վրայ: Այսպէս մենք վախից դողում ենք, ցաւի կամ երկիւղի ժամանակ մեր մորթին ծածկում է առատ քրտինքով:

Զգացումն արտայայտելու զանազան ձևերի մէջ ուշադրութեան արժանի է լացը, ծիծաղը և կարմրելը:

Նորածինները բղաւում են, բայց լաց չեն լինում, այսինքըն նրանց աչքերը արցունքով չեն լցւում: Իսկական լացն երեւում է տարբեր հասակներում, երբեմն արդէն երեք շաբաթական, երբեմն միայն չորս ամսական ժամանակ: Վայրենիները նման են երեխաներին. նրանք դատարկ բանի համար լաց են լինում և ամենաթեթեւ զուարճութիւնը բաւական է նրանց լացը ծիծաղի փոխելու: Մի նոր-գելանդացի պետ աղի արտասուէքներ էր թափում նրա համար, որ նաւաստիներն ալրոտել էին նրա սիրած թիկնոցը: Հրոյ Երկրի բնակիչները հեկեկալուց անմիջապէս փոթկոցին են անցնում, երբ մի զուարճալի բան են տեսնում: Մինչև անգամ Եւրոպայի բնակիչներն էլ այս կողմից տարբերւում են միմեանցից. օրինակ ասում են, թէ անգլիացիները միւս ազգերից աւելի հազիւ են լաց լինում: Յայտնի է նաև երկու սեռի մէջ եղած տարբերութիւնը. կինը տղամարդից աւելի հեշտութեամբ է արցունք թափում, որ շատերի կարծիքով, միշտ պատրաստի է ունենում: Յնորուածները նույնպէս լաց են լինում ամենաչնչին, իրական կամ երեւակայական պատճառներով: Շատերը հարբելիս միշտ լաց են լինում:

Սակայն լացը միշտ ֆիզիքական կամ բարոյական տանջանքի արգասիք չէ. ուրախութիւնից էլ են լաց լինում. ինչպէս և՛ սաստիկ ծիծաղից և հազից:

Ծիծաղը սովորաբար ուրախութեան նշան է համարւում. և ինչպէս որ մարդկային բոլոր ցեղերը ցաւից լաց են լինում, այնպէս էլ ծիծաղում են, երբ ուրախանում են: Երեխաները ծննդեան թուաջին օրերը չեն ծիծաղում և ոչ էլ ժպտում. առաջին ծիծաղն երևում է՝ երբեմն վեց շաբաթական, երբեմն էլ միայն հինգ ամսական հասակում: Երբ մարդ լաւ է տրամադրուած, կարող է ամենադատարկ

պատճառով էլ ծիծաղել: Անզուսպ ծիծաղն աւելի կոպիտ մարդկանց է յատուկ. քաղաքակրթուած մարդը քիչ է ծիծաղում, բայց յաճախ ժպտում է: Մի քանի ցնորուածներ շարունակ, տւանց մի յայտնի պատճառի ծիծաղում են: Վայրենիները ուրախութիւնից ծիծաղում են, և միւսնոյն ժամանակ թռչկոտում, բղաւում, ձեռքերով փորին խփում և ուրիշ տարօրինակ շարժումներ անում. շատ ցեղերի մէջ նկատուած է, որ ծիծաղելիս աչքերը արտասուքով լցւում են:

Կարմրելը մարդու զգացման արտայայտութեան ամենաբնորոշ ձևն է: Կանայք աւելի հեշտութեամբ են կարմրում քան թէ տղամարդիկ: Գլխաւորապէս կարմրում են երեսը, ականջները և վիզը, այսինքն ամենքին տեսանելի մասերը: Կարմրելը մարդկային բոլոր ցեղերին էլ յատուկ է, բայց մթնագոյն ցեղերի, ինչպէս նեգրների և աւստրալիացիների վրայ դժուար է նկատուում: Բացի մեր ցեղից, այդ զրականապէս նկատուած է չինացիների, պոլինեզիացիների, Հիւսիսային Ամերիկայի հնդիկների և ուրիշ շատ ցեղերի վրայ: Ամօթից կարմրողը սովորաբար խոնարհեցնում է աչքերը և դարձնում երեսը և կամ աշխատում է ծածկել այն ձեռքերով:

Զգացումների արտայայտութեան մասին խօսելով՝ չը պէտք է ուշադրութիւնից թողնել պարերը, որոնք, վայրենիների համար, ինչպէս մեզ, մի հասարակ առիթ չեն երկու սեռը մօտեցնելու, այլ մի լուրջ և կարևոր գործ: Ռոբերտսոնն ասում է, թէ սա նրանց համար մի այնպիսի զբաղմունք է, որ մտնում է նրանց հասարակական և անհատական կեանքի բոլոր գործողութիւնների մէջ: Եթէ Ամերիկայում երկու ժողովուրդ պէտք է միմեանց հետ յարաբերութիւն սկսեն, նրանցից մինի դեսպանները մօտենում են, հանդիսաւոր պար են սարքում և առաջարկում calumet կամ խաղաղութեան նշանը, որը միւս ժողովրդի ներկայացուցիչներն ընդունում են միւսնոյն ծիսակատարութիւնով. թշնամիներին պատերազմ յայտնելիս էլ նրանք պարերով են յայտնում, որոնք արտայայտում են իրենց զժգոհութիւնն

ու մտադրուած վրէժխնդրութիւնը: Երբ պէտք է աստուած-
ների բարկութիւնն իջեցնել և կամ նրանց բարերարութիւնը
փառաբանել, երբ պէտք է ուրախանալ որդու ծննդեան
պատճառով կամ կոծել բարեկամի մահը, այս բոլորի համար
նրանք յատուկ պարեր ունին, որոնք արտայայտում են նը-
րանց հոգու զանազան տրամադրութիւնները: Եթէ մինն ա-
ռողջ չէ, նրան պատուիրում են պարել, և սա համարում
է առողջանալու ամենալաւ միջոցը. իսկ եթէ նա այնքան
թուլ է, որ չի կարող պարել, այն ժամանակ բժիշկը կամ
կախարդը ինքն է պարում նրա կողմից, հաւատալով, որ իւր
շարժումների նշանակութիւնը կարող է անցնել հիւանդին:
Վայրենի ժողովրդների մէջ պարերը շատ անգամ յոգնեցու-
ցիչ և գրեթէ միշտ աղմկալից են լինում: Զարմանալի է, որ
փչացած ճաշակի այս մնացորդը դեռ ևս չէ վերացել քա-
ղաքակրթուած հասարակութեան միջից:

Բարոյականութիւն.—Վարելի է մտածել, թէ մարդ-
կային ոչ մի ցեղ բոլորովին զուրկ չէ բարոյական զգացու-
մից, սակայն շատ ճանապարհորդների վկայութիւնները հաս-
տատում են, որ այս ենթադրութիւնը սխալ է: Նկարագրենք
այժմեան վայրենիների բարոյականութիւնը: Անդամանեան
կղզիների բնակիչներն, ըստ երևութին բոլորովին զուրկ են
ամօթխածութեան զգացումից և նրանց սովորութիւններից
շատերը յիշեցնում են կենդանիների սովորութիւնները: Տոս-
մանցիներին բոլորովին անյայտ էր բարոյական գաղափարն
ու զգացմունքը: Փիջիացիների մէջ մարդասպանութիւնը
պատահական դէպք չէ, այլ նրանց կեանքի սովորական և
սխտեմատիքական մի երևոյթ: Փիջիացին երբէք իրեն ան-
վտանգ դրութեան մէջ չի համարել, իւր լետեւը մի անծա-
նօթ տեսնելով, հաշակաւոր մարդասպան դառնալ—նրա հա-
մար շատ մեծ պատիւ է: Վաննա Լէվու կղզում կարելի էր
շատ քիչ մարդ գտնել, թէ տղամարդկանցից և թէ կանան-
ցից, որ մարդասպանութիւն կատարած չլինէին. առաջին
բանը, որ այնտեղ սովորեցնում են երեխային—մօրը ծե-
ծելն է: Դակոտացիները չունին ոչ օրէնքներ և ոչ դատա-

տանական հիմնարկութիւններ. անհատական ապահովութիւնն և անհատական սեպականութեան իրաւունքը նրանց մէջ գոյութիւն չունին: Նրանք բոլորովին զուրկ են պարկեշտութեան գաղափարից: Վարենիների բարոյական վիճակը գնահատելիս անհրաժեշտ է ի նկատի ունենալ, որ նրանց մէջ ոչ միայն բարութեան և չարիքի գաղափարները շատ հեռու են մերիններից, այլև այդ վարենիներից շատերը հազիւ թէ կարող են պատասխանատու էակներ համարուել, որովհետև բարոյականութեան մասին ամենամթին գաղափար անգամ չունին:

Մի անգամ մի զակոտ ներկայացել է քարոզիչներին և խնդրել իրեն մկրտել. նրան մերժում են շատ կիներ ունենալու պատճառով: Մի քանի ամիս լետոյ, նա նորից գալիս է և յայտնում, որ էլ կոնայք չունի, հետևապէս և՛ էլ ոչ մի արգելք չկայ: «Ի՞նչ արիր կոնայքդ», հարցնում է նրան քարոզիչը:—Ես նրանց կերայ, պատասխանում է նորահաւատը: Մի աւտորալիացի գողութեան մէջ բռնուում է և երբ նրան ճանապարհորդը հարցնում է, թէ չի վախենում աստուածների պատիից, նա պատասխանում է. «Չէ, եթէ աստուածներն երկրիս վրայ լինէին, նրանք էլ միւսնոյն կերպով կը վարուէին, իսկ ծնողները սիրում են, որ որդիներն իրենց հետեւեն»: Արևելեան Աֆրիկայում չեն հասկանում, թէ զղումն ի՞նչ է. գողը՝ յարգելի անձնաւորութիւն է. մարդասպանը՝ հերոս է: Դժուար է ասել, թէ այս մարդկանց յայտնի լինի այն պատասխանը, թէ «մի անիր ուրիշին այն, ինչ որ չես ուզում, որ քեզ անեն»:

Հաւատք.—Մի քանի գիտնականներ, ի միջի այլոց և ղոկտոր Ռատցէլը, հաւաստիացնում են, թէ չկայ մի ազգ, որ բոլորովին կրօն չունենայ, սակայն սրան հակաճառում են հեղինակաւոր շատ ճանապարհորդների վկայութիւնները: Անդամանեան կղզիների բնակիչները գաղափար չունին ոչ բարձրագոյն էակի, ոչ կրօնի, ոչ հանդերձեալ կեանքի մասին: Աւտորալիացիները ոչ սիստեմատիքական կրօն, ոչ պաշտամունք, ո՛չ աղօթք ունին. բայց շատերը հաւատում են

չար ոգիներին, և՛ բոլորը սաստիկ վախենում են խաւարից և փախարդութիւնից: Ֆիջիացիներն աստուածներին այնպիսի կրքեր են վերագրում, որոնք ոգւորում են իրենց: Նոր-Ձեւանդացիների գլխաւոր աստուածութիւնն Աստուան էր, մոլեգին մարդակերը: Գրեւանդիայի էսքիմոսները չեն ճանաչում ոչ կրօն, ոչ կուռք. նրանց մէջ, ընդհանրապէս ոչ մի կրօնական ծէս չկայ: Պարագվայի հնդիկները ոչ մի կրօնական գաղափար չունէին: Ոչ պատագոնցիները, ոչ արաուկանները ոչ մի կարծիք չունին աղօթքի մասին. նրանց մէջ մինչև անգամ կրօնական պաշտամունքի հետքն անգամ չի գտնուում: Հրոյ Երկրի բնակիչները նոյնպէս ոչ մի հասկացողութիւն չունին կրօնի մասին: Աֆրիկայի նիամ-նիամները աստուածութիւն նշանակող ոչ մի խօսք չունին: Տոսմանցիների մէջ կրօնի ոչ մի հետք, ոչ մի պաշտամունք, Աստծու մասին ոչ մի հասկացողութիւն չկայ:

Վայրենիները ոգիներին, եթէ միայն նրանց մասին մի մոլթ հասկացողութիւն կազմել են, համարեա միշտ վնասակար էակներ են համարում, և այն գուցէ նրա համար, որ ամէն մի, իրենց ժողովրդին օտար, էակ թշնամի է նրկատւում: Այսպէս Հոտտենդոտները շատ վեր ի վերոյ գաղափար ունին բարերար աստուածութեան մասին, մինչդեռ շատ պարզ կերպով պատկերացնում են չար ոգին, որից վախենում են, համարելով նրան հիւանդութիւնների, մահուան, կայծակի և առհասարակ բոլոր չարիքների պատճառ: Հաւաւային Ամերիկայի Աբիպոնները հաւատում են չար ոգուն, բայց ոչ մի գաղափար չունին բարի աստուածութեան մասին: Բրազիլիայի կորօագոսները չեն ճանաչում բարի Աստծուն, նրանք ունին միայն չար ոգի, որ իրենց տանջում է և տանում դէպի թշուառութիւն և մահ: «Ջեմիսները Անտիլեան կղզիներում չար ոգիներին էին համարում մարդկային սեռի բոլոր թշուառութիւնների պատճառ: Վիրգինիայում և Փլորիտում չար ոգին էր յարգւում և ոչ բարին, և ժողովուրդը հոգում էր միայն սրանցից առաջինի բարկութիւնը մեղմացնելու:

Պատմում են, թէ մի արաբացի կին, ատամները ցաւելիս հետեւեալ աղօթքն էր կարդում. «Ո՛հ, Աստուած, եթէ Քո ատամներն էլ իմինիս պէս ցաւէին: Եթէ Քո լնդերքն էլ Քեզ այնքան ցաւ պատճառէին, որքան իմը ինձ»:

Մինչդեռ մի քանի վայրենի կամ բարբարոս ժողովուրդներ ոչ մի կրօն չունին, կամ միայն վախենում են չար ոգիներից, ուրիշները յարգում են այն առարկաները, որոնք ազգում են նրանց երեւակայութեան վրայ. նրանք ունին ֆէտիշներ, որոնցից խնդրում են իրենց ցանկութիւնների կատարումն, և որոնց ծաղրում են, երբ խնդրածները չեն ստանում:

Վայրենիների մէջ սաստիկ տարածուած է կենդանիների մեծարանքը: Հին ժամանակներում, օձը մեծարում էր Եգիպտոսում, Հնդկաստանում, Փիւնիկիայում, Բաբելոնիայում և Յունաստանում. այժմս նրան մեծարում են Ասիայի մեծ մասում, յատկապէս Պարսկաստանում, Վաշմիրում, Տիբէտում, Զինաստանում, Յէյլոնում, կալմիկների, պերուացիների, ացտեկների, կարաիբների և Ամերիկայի ուրիշ ժողովրդների մէջ: Այսպէս՝ Ամերիկայում կարմրամորթները մեծարում են արջը, ամերիկական եզր, նապաստակը, գալլը և թռչունների մի քանի տեսակները. Բրազիլիայում և ԼաՊլատայում յանուրը (ամերիկական ինձ). Սամնետները մեծարում են սպիտակ արջը, օստեակները՝ սևը: Եզր սրբացած է Հնդկաստանում և Յէյլոնում, կրօնողիլոսը Մադագասկարում: Եւրոպական ժողովրդները արդէն վաղուց թողել են կենդանիների մեծարանքը, բայց և այնպէս այժմս էլ գտնւում են այդ պաշտաման հետքերը: Օրինակ Տիրոլում հասարակ ժողովուրդը առանձնապէս մեծարում է ծիծեռնակին, և եթէ այդտեղ մինն ծիծեռնակ սպանէ, նրան կարող են դրա համար հայհոյել: Ես երբէք չեմ մոռանալու այն սուրբ երկիւղը, որ զգացի տաս տարեկան ժամանակս, երբ Միլանում մի ծիծեռնակ սպանեցի իր բնում և երբ զրանից յետոյ ինձ ասացին, թէ այդ թռչունն սպա-

նողը Աստծուց պատժուում է *): Վայրենիների մէջ սաստիկ տարածուած է արևի, լուսնի, աստղերի, ինչպէսև՝ ծառերի ու անտառների, սարերի ու գետերի, և մինչև անգամ մի քանի քարերի պաշտամունքը: Բնութեան մէջ մի բան չկայ, որից վայրենին չկարողանար ստեղծել իրեն համար Փետիշ. հասկանալի է, որ ինքը մարդն էլ կարող է կուռք դառնալ և որպէս Աստուած պաշտուել: Տալիտում թագաւորն ու թագուհին աստուածային էակներ են, և ոչ ոք արժանի չէ նրանց գործածած առարկաներին ձեռք տալու: Նրանց բնականորէն երկնային ամպ է կոչուում, նրանց ձայնը՝ որոտ, նրանց բնակարանը լուսաւորող ճրագը՝ կայծակ: Այսպէս՝ երբ սրանք ուզում են ասել, թէ թագաւորական պալատում ճրագներ են վառուում, ասում են. «Կայծակը փայլատակում է երկնային ամպերի մէջ»:

Միայն մի անգամ չէ, որ վայրենիները սպիտակ մարդկանց աստուածների տեղ են ընդունել: Այս պատահել է և Լանտէրին արեւմտեան Աֆրիկայում, իսկ տիկին Տոմսոնին՝ Աւստրալիայում: Նոյնպէս յայտնի է, որ կապիտան Ջէմս Կուկը Սանդվիչեան կղզիներում կանակներին առաջին անգամ երևալիս Լոնա, այդ երկրի ամենաժողովրդական Աստրոն տեղ ընդունուեց: Բնիկները իրենց արժանի չէին համարում նրան իրենց մէջն ունենալու, զարմանում էին, որ նա ևս մտից ու ոսկրներից է կազմուած, որ նա էլ ուտում խմում և մինչև անգամ քնում է: Քրմերն ու հասարակ մահկանացուներն իրարից խլելով աշխատում էին ծառայել նրան. բաւական էր, որ նա ցանկութիւն յայտնէր, իսկոյն կը կատարէին և ուր էլ որ չերևար, ամբոխը ի նշան երկըրպագութեան, ծունր էր չոքում: Կուկի շքախումբը, մանաւանդ նաւաստիները, սաստիկ օգտուեցան այս նախապաշարումից և կանակներն այնքան բարետիրտ էին, որ ամէն ինչ պարտականութիւն էին համարում: Սակայն համբերութիւնն

*) Ղարաբաղում ևս հալերի մէջ սաստիկ մեղք է համարում ծիծեռնակ սպանելը:

էլ իւր սահմանն ունի: Մի անգամ նաւի սպասաւորների խումբը վերաւորեց Գաւին, կամ սրբազան անտառը, կտրելով փայտեր: Այս բանն այն աստիճան վրդովեց վայրենիներին, որ նրանք կատաղած յարձակուեցան խմբի վրայ և սպանեցին Կուկին: Բայց քիչ յետոյ արդէն զղջացին. բնիկները սգացին այդ մեծ ճանապարհորդի մահը և իրենց երկրում ընդունուած ամենամեծ յարգանքները մատուցանելով՝ թաղեցին իրենց տաճարում, իրենց կուռքերի կողքին և շներ, վարազներ զոհեցին նրան, որ ներումն խնդրեն իրենց չարագործութեան համար:

Աստուածների հովանաւորութիւնը ձեռք բերելու համար վայրենիները զոհաբերութեան են դիմում, որի համար շատ անգամ գործ են ածում ընտանի կենդանիներ, և երբեմն էլ մարդիկ: Մարգագոհութիւն աշխարհիս շատ մասերումն է կատարում. ինչպէս օրինակ՝ Գվինէում, Խաղաղ ովկիանոսի բոլոր, և յատկապէս՝ Սանդվիչեան կղզիներում: Հին ժամանակներն այս զոհաբերութիւններն այժմեանից աւելի տարածուած էին և Եւրոպայի մի քանի մասերումն էլ կատարւում էին:

Ինչպիսի տարբերութիւն վայրենու և քաղաքակիրթ մարդու կրօնների մէջ: Կրօնի կատարեալ բացակայութեան և քրիստոնէութեան միջև եղած այնքան աստիճանները մեզ մտածել են տալիս, որ կրօնը շատ հին ժամանակներումն է սկիզբն առել մարդկանց մէջ և աստիճանաբար զարգացել է, մինչև որ հասել է այժմեան քաղաքակիրթ ժողովրդների կրօնի բարձրութեան:

Է.

ԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ԶԱՐԴԱՐԱՆՔ ԵՒ ԱՆԴԱՄԱՅԱՏՈՒԹԻՒՆ

Զարդարանք.—Մինչդեռ քաղաքակիրթ մարդիկ մեծ ուշադրութիւն են դարձնում լաւ և ըստ նորաձեւութեան հագնուելու, բարբարոսներն ու կիսավայրենի ժողովրդներն աշխատում են գեղերփնել իրենց մերկ կամ համարեա մերկ

մարմինը ամենահրաշալի կերպով: Այս ստիպել է Հումբոլդին տեսլու. «Եթէ մենք սկսէինք նկարներով զարդարուած մարդկանց էլ այնպիսի ուշադրութեամբ ուսումնասիրել, ինչպէս ուսումնասիրում ենք հանդերձ հազնոյներին, այն ժամանակ մենք կը տեսնէինք, որ ամենահարուստ երևակայութիւնն ու ամենափոփոխ կամահաճութիւնը միատեսակ ստեղծել են թէ մարմինը նկարներով զարդարելու և թէ նրան հանդերձով ծածկելու ձևերը»:

Աֆրիկայի մի մասում ունքերին սև ներկ են քսում, միւսում եղունգները ներկում են դեղին կամ ծիրանագոյն: Շատ տեղերում մազերը զանազան կերպով ներկում են: Մի քանի երկրներում ատամները ծածկում են սև, կարմիր, կապոյտ կամ ուրիշ ներկով, իսկ Մալայեան արշիպելագում ամօթ է սպիտակ, «շան նման», ատամներ ունենալ: Մեծատուն հնդկացիները հոտաւէտ իւղ են քսում, և կարմիր ներկում ձեռքերի փքր և ոտների ներքանը, աչքերին սև ներկ են քաշում: Ճապոնուհիները սպիտակ անդուրով ներկում են վիզը, ձեռքերը և դէմքի մի մասը, կարմրաւոյնով՝ այտերը, սև ներկով աչքերի շուրջը և դեղին ոսկեգոյնով՝ շրթունքները:

Հարաւային Ամերիկայում կը մեղադրէին մօրը, թէ շատ անտարբեր է դէպի որդիները, եթէ սա արուեստական միջոցներ գործ չդնէր նրանց ոտերի տնդողւցները ըստ նորաձևութեան կազմակերպելու. շատ տեղերում այլանդակում են և՛ ոտը: Չինացիները տարօրինակ գաղափար ունին անձի գեղեցկութեան մասին. տղամարդը գեր մարմին պիտի ունենայ, երկար ոտներ և մանր ձեռներ. կինը — ամենից առաջ մանր ոտներ, որին իսկապէս հասնում են, մանկութիւնից սկսած ճնշելով ոտները: Վերջ ի վերջոյ ստացւում է չափազանց մանրիկ ոտիկներ: Այս ի հարկէ փչացած ճաշակ է ցոյց տալիս, բայց — աւաղ — քաղաքակիրթ ազգերի մէջ էլ մասամբ կատարւում է: Աննամիտներն և ուրիշ մոնղոլներ տարօրինակ սովորութիւն ունին եղունգները չափազանց երկար թողնելու, այնպէս որ երբեմն եղունգներն ամբողջ ձեռ-

քի երկարութեան են լինում: Միմիայն ցուցամատը երկտը եղունգ չպիտի ունենայ: Այս սովորութիւնը միայն մեծատունների մէջ է նկատուում, որոնք սրանցով կարծես թէ ասում են ամբօխին. «Նայեցէք մեր եղունգներին, մենք պարօններ ենք, չաշխատելով»: Քաղաքակրթուած ազգերի մէջ կարելի է պատահել արիստոկրատ, կամ այդպէս երևալ ցանկացող մարդկանց, որոնք աննամիտներին հետևելով ճկութիւն երկտը եղունգ են թողնում: Չգիտեմ, թէ ինչ օգուտ կարող են ստանալ դրանից:

Քիթը նոյնպէս ենթարկում է արուեստական այլանդակման: Այսպէս՝ Հոտտենդոտ մայրերը ճնշում են իրենց որդիների քիթը, որով և նրանք կարճանում և լայնանում են: Ատամները ոչ միայն ներկւում են, ինչպէս իսկոյն նկատեցինք, այլև միջոցներ են գործ դնում նրանց ձևը փոխելու. մինչև անգամ նրանց մասամբ հեռացնում են միմեանցից: Աֆրիկայի մի քանի մասերում բնիկները խզարի ատամների պէս կտրտում են կտրիչները և կամ նրանց մէջ ծակեր անում, և փայտեր անցկացնում: Վերին Նեղոսի բնիկները հանում են իրենց չորս կտրիչները, ասելով թէ չեն կամենում անասուններին նմանել. իսկ բատոկասները հանում են միայն վերին կտրիչները, որ նրանց զէմքին զըզուելի տեսք է տալիս:

Առանձին ուշադրութեան արժանի է գանգի արուեստական այլանդակումը, որ կատարւում է շատ հին ժամանակներից ի վեր, ինչպէս օրինակ Պերուի և Մեքսիկոյի բնակիչների մէջ: Հիպպոկրատէս և Պլինիոսն պատմում են, որ իրենց ժամանակակից ժողովուրդները երեխաների գանգերն այլանդակում էին. այս սովորութիւնը սաստիկ գործադրւում էր առաւելապէս Սև ծովի ծովափնեայ բնակիչների մէջ: Դոկտոր Մոշէնն ու ես միասին նկարագրեցինք Պատուալում, Կապիտանատո հրապարակից հանուած ոռոմանական ժամանակի մի գանգ, որի վրայ պարզ երևում էին արուեստական այլանդակման հետքերը: Այս սովորութիւնն այժմ էլ հազուադէպ չէ, մանաւանդ Ամերիկայի բնիկների

մէջ: Այս կերպ ձևափոխուած գանգերը զանազան ձևի են լինում, նայելով թէ ինչ միջոցներով են կատարուած:

Քաղաքակիրթ ազգերի մէջ չի կատարուում գանգի արուեստական այլանդակումն, բայց և այնպէս՝ մարդաբանները նկատել են, որ նեղ չամչիկներն ու գլխակապերը նկատելի ազդեցութիւն են ունենում գանգի ձևի վրայ, միանգամայն արգելք լինելով ուղեղի կանոնաւոր զարգացման:

Շատ տեղեր քիթը ծակում և օղակներ, փետուրներ և կամ ուրիշ զարդարանքներ են անցկացնում: Միւսնոյն անում են և ականջների վերաբերութեամբ, միայն ամէն տեղ: Հարաւային Ամերիկայի Բոտոկուտների և Լէնգուասների մէջ ականջի բլթակն այնքան երկարում է, որ ուսին է հասնում: Շրթունքներն էլ ծակում և հազար տեսակ զարդարում են, նայելով տեղական նորաձեւութեան: Ստորին շրթունքի մէջ մի կտոր փայտ կրելու սովորութիւնը տարածուած է Ամերիկայի արեւմտեան մասում, ինչպէս և՛ Աֆրիկայում: Շրթունքը ծակում են մանկութեան ժամանակ, որ հետզհետէ լայնանալով՝ բաւական ահագին ծակ է կազմում:

Մինչդեռ մի քանի վայրենիներ բոլորովին խուզում են գլուխը և մինչև անգամ ունքերը, ուրիշներն ահագին ուշադրութիւն են դարձնում իրենց սանդրուածքի վրայ: Օրինակ Պապուասները սանրում են մազերը և խիտ ու գանգուր քանքիւլ շինում, որով և հպարտանում են: Ֆիջիացիների առաջնորդները մի առանձին տեսակ սանդրուածք ունին, որին օրական մի քանի ժամ են նուիրում: Այսպիսի սանդրուածքները մի մետրից աւելի ծաւալ են ունենում. հետևապէս և՛ բաւական ծանր և ճնշիչ պիտի լինին, մանաւանդ քնի ժամանակ. բայց նորաձեւութեան համար, ինչպէս յայտնի է, դրանից աւելի անյարմարութիւններն են տարւում ոչ միայն վայրենիների, այլև մեր մէջ: Ամենալաւ սանրուածքը մենք գտնում ենք աֆրիկական ժողովրդների մէջ:

Յետոյ գալիս է կտածումը (tatouage, татуировка), որ աշխարհիս շատ տեղերում ընդունուած է: Կտածումը կատարում են ծակող գործիներով, որոնց օգնութեամբ մըտցնում են կաշու մէջ համարեա անջնջելի ներկող նիւթեր, որ զանազան ուղղութեամբ տարածուելով կաշու մէջ, զանազանակերպ նկարներ և մինչև անգամ տառեր են կազմում: Կտածումը նկարւում է համարեա բոլոր վայրենիների մէջ: Մի քանի դէպքերում ամէն մի անհատ իւր մտահոգին է հետևում, մի քանի ուրիշ դէպքերում, իւրաքանչիւր ժողովուրդ իւր առանձին նկարն ունի: Այսպէս հարաւային Աֆրիկայում նիամ-բանասները և կոնգոյեցիները կտածում են ճակատը մի շարք կոճակների ձևով (սիսեռի մեծութեան), որ սկսւում է մազերի մօտից և իջնում մինչև քթի ծայրը:

Աֆրիկայի բունների առանձնայատուկ նշանը երեք շարք ապին է, որ գլխից իջնում է ամբողջ երեսի վրայ, մինչև քերանը:

Մի քանի տեղերում տարբեր սեռերը տարբեր տեղեր են կտածում: Այսպէս՝ աստեակ կանայք կտածում են բազուկը և սրունգը, իսկ տղամարդիկ՝ միայն դաստակը: Տուսկների մէջ կանայք կտածելով զուգախոտոր գծեր են անցկացնում կզակի վրայով, իսկ տղամարդիկ կտածում են երեսը միմիայն իրենց մի որևէ նշանաւոր քաջութիւնը կամ յաջողութիւնը լիշատակելու համար:

Կարոլինեան կղզիներում բնիկները կտածում են իրենց մարմնի մեծ մասը. գեղեցիկ կտածում ունին նոր-զելանդացիները, որոնք ծածկում են ամբողջ երեսն ամէն տեսակ կոր գծերով, որոնց այնքան զգայուն մասի վրայով անցկացնելը բաւական երկարատեւ և տանջող գործողութիւններ է պահանջում: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ խոր կտորուածքներն ոչնչացնելով վերին մկանունքների խաղը, դէմքի խիստ և չփոփոխող արտայայտութիւն են յառաջացնում: Շատ տեղերում կտածումն այնքան սովորական է, որ հազիւ կարելի է չկտածած մարդու հանդիպել և երբեմն էլ

սրանց ամբողջ մարմինը, գլխից մինչև կրունկը ծածկուած է լինում գծերով:

Վայրենիները սովորութիւն ունին զարդարանքներ կախել մարմնի բոլոր մասերից, ուր միայն կարելի է: Այս զարդարանքները բաղկանում են զանազան պղնձի, երկաթի, կաշու, փղուկրի, քարի, մարգարտի, փայտի և ուրիշ իրերից: Այսպիսի մարդիկ սովորաբար ծանրաբեռնուած են լինում մանեակներով, օղակներով, ապարանջաններով, գօտիներով և ուրիշ զոյնանման զարդարանքներով, որոնց կրելը երբեմն մեծ անյարմարութիւններ են պատճառում: Մի ճանապարհորդ տեսել է Բեզուանների առաջնորդի կնոջը, որ կրում էր եօթանասուն և երկու պղնձեայլ օղակ. պէտք է խոստովանել, որ սրանք մի բաւականին մեծ կապոց կարող են կազմել:

Բայց և մեր մէջ կինը սաստիկ մեծ հոգս է տանում իւր արտաքինի վրայ և ծանր օղերը, երբեմն նորածնութիւն համարուող ահագին սանդղուածքները, ինչպէս և նախկին վենետիկուհիների արուեստական բծերը լիջեցնում են վայրենի կանանց սովորութիւնները, դեռ չենք խօսում շատ կանանց սև ներկով ունքերը, իսկ կարմրով շրթունքները ներկելու սովորութիւնների և կամ մագերը սնգուրելու նորածնութեան մասին:

Նիւամ-նիւամների կեղծ պոչը, որ պատճառ է դառել պոչաւոր մարդկանց մասին հրաշապատումներ (легенда) ըստեղծելու, ոչ այլ ինչ երևեցաւ, բայց եթէ մի, կաշուց և երկաթի թելերից հիւսուած զարդարանք:

Հանդերձը.—Այս հարցը սերտ կապուած է նախընթացի հետ, որովհետև վայրենիների մէջ կտածումը փոխարինում է հանգերձին: Շատերը պնդում են, թէ ամօթխածութիւնը մարդու մէջ բնածին է, բայց այս սխալ է: Նախնի ժողովրդների կրօնական ծիսակատարութիւնները և այժմեան շատ վայրենիների վարմունքը հակառակն են տպացուցանում: Քարոզիչներն ամէն ջանք գործ դրին աւստրալիացի-

ներին վարժեցնել հանդերձ գործածելու. բայց լիովին չըլա-
ջողուեց և շատ ծիծաղելի դէպքեր տեղի ունեցան:

Վայելչութեան գաղափարը զանազան ժողովրդների մէջ
տարբեր է: Թուրք կնոջ համար անվայել է համարուում երե-
սը ցոյց տալ: Եթէ թուրք կնոջ լողանալիս մինը յանկարծ
վրայ հասնէ՝ նա չէր ծածկի սեռական մասերը և կուրծքը,
ինչպէս անում է Մեդիցինեան Վեներան, այլ կ'շտապէր ե-
րեսը ծածկելու, և տնից դուրս գալիս թրքուհին այնքան չի
մտածում իւր մարմնի գայթակղեցուցիչ մասերը ծածկելու,
որքան երեսը կարելւոյն չափ թանձր քողով պատելու մա-
սին: Հնդկաստանի ամենահին տաճարների արձաններից կա-
րող ենք եզրակացնել, որ ելբեմն ցեղը կարող է բաւական
բարձր քաղաքակրթութեան հասնել, և հանդերձի կարիք
բոլորովին չզգալ:

Անդամանեան կղզիների բնակիչները իրենց ծածկում են
ցեխով և կտածումով, բայց հանդերձ չեն կրում: Երկու սե-
ռի շատ Փիջիացիներ բոլորովին մերկ են շրջում. միւսնոյնն
են անում և ուրիշ, յատկապէս կենդրոնական Աֆրիկայի
վայրերի ժողովուրդները: Բայց ընդհանրապէս առած, վայրե-
նիներն էլ հանդերձ են հագնում, թէև չափազանց խղճալի
և տնկատար: Բայց նրանք այս անում են ոչ այնքան վայել-
չութեան զգացումից դրդուած, որքան զարդարանքի, կամ
արևի այրող ճառագայթներից, ցրտից, փշերից և միջատնե-
րից պաշտպանուելու համար:

Քաղաքակրթուած մարդու և վայրենու մէջ սրա վե-
րաբերմամբ կատարեալ հակադրութիւն է տիրում: Առաջինը
չի այլանդակում իւր մարմինը, որպէս զի տեղացիների գե-
ղեցկութեան մասին ունեցած գաղափարին յարմարեցնէ այն,
այլ մեծ ուշադրութիւն է դարձնում հանդերձի վրայ, երկ-
րորդը արհամարհում է հանդերձը, և այլանդակում է մարմնի
զանազան մասերը, մանաւանդ երեսը, աւելի գեղեցկասլու,
և միւս սեռին դիւր գալու և կամ թշնամիներին ահարկու
երեւալու նպատակով: Վայրենին աշխատում է արուեստի մի-
ջոցով հասնել այն բանին, ինչ որ բնութիւնն ինքը տուել

է կենդանիներին: Եւ յիրաւի, սրանք, մանաւանդ էգերը, օժտուած են զարդարանքներով, որ նրանց գեղեցկացնում են միւս սեռի աչքում: Նրանք նաեւ կարող են իրանց մարմնի ծաւալն էլ մեծացնել և կամ մի առանձին դիրք բռնել, որպէս զի թշնամուն վախեցնեն:

Ը.

ՍԵՌԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Եթէ մենք մինչև անգամ չդատէինք մարդուն կենդանիների հետ ունեցած նմանութեամբ, այնուամենայնիւ պէտք է ենթադրենք, որ սեռական ընտրութիւնը մարդկանց մէջ էլ տեղի է ունեցել և այդ այն պատճառներով, որ իսկոյն կը լինենք: Սակայն ամենից առաջ, պէտք է հաստատել այն փաստը, որ մարդկային սեռի մէջ տղամարդու և կնոջ նոյն իսկ ոչ սեռական գործարանների մէջ բաւական մեծ տարբերութիւններ կան: Տղամարդու հասակն աւելի բարձր է, նրա ուսերն աւելի լայն են և աւելի մսոտ: Այս վերջին առանձնայատկութիւնը երևում է և՛ կմախքի վրայ, ուր այն քարճրութիւններն ու ցածրութիւնները (бугорки и борозды), որոնց կաջում են մկանունքները, աւելի նկատելի են տղամարդու քան կնոջ կմախքի վրայ: Տղամարդու կրծքի գեղձերը սաղմային դրութեան մէջ են և մագերը կարճ, այն ինչ կանանց կրծքի գեղձերը սաստիկ զարգացած են, իսկ մագերը երկար: Տղամարդու կոնքը նեղ է, կնոջը լայն: Տղամարդու ձայնն աւելի զօրեղ և աւելի խորն է, քան թէ կնոջը՝ ձայնի գործարանի աւելի զարգացած լինելու պատճառով: Բոլոր ցեղերի տղամարդը միեւնոք ունի, իսկ կինը՝ ոչ, համարեա բոլոր ցեղերի մէջ տղամարդը կնոջից աւելի է ծածկուած մագերով: Տղամարդու գանգի տարողութիւնն աւելի մեծ է, հետեւապէս և՛ ուղեղն աւելի մեծ ծաւալ ունի: Գանգն ուրիշ առանձնայատկութիւններ էլ է ներկայացնում, որոնք մասամբ իրաւունք են տալիս ասելու, թէ կանանց գանգը մօտենում է

երեսաների գանգին: Վերջապէս տղամարդն աւելի քաջ է և կնոջից աւելի ձեռներէց, իսկ այս վերջինս, դրա փոխարէն, աւելի քնքովջ հոգի ունի և աւելի պակաս եսասէր է:

Կարելի է երկու սեռի միջև էլի ուրիշ տարբերութիւններ ցոյց տալ. կնոջ կազմուածքի մասերը աւելի կլոր են, տղամարդունը աւելի անկիւնաւոր. կնոջ դէմքը կարճ է և մասերը քնքշութեամբ են միանում միմեանց, հետեապէս և՛ նրա արտայայտութիւնն այնքան զօրեղ չէ, ինչպէս տղամարդունը. ճակատն այնքան բարձր չէ ինչքան տղամարդինը, քիթն ու բերանը փոքր են, դունչը աւելի պակաս է սրացած, որ նպաստում է դէմքի կարճանալուն և կլորանալուն: Կնոջ վիզն աւելի երկար է, կոկորդն աւելի քիչ է դուրս բնկած և հազիւ է կազմում այսպէս անուանուած «Սդամի խնձորը»: Նրա կրծքի վանդակն աւելի նեղ է. փորն աւելի զարգացած. պորտն աւելի հեռու է գտնուում անպարկեշտ մասից, քան թէ տղամարդունը: Յետոյ, կնոջ ձեռքը աւելի կարճ, կլոր և գեր է. ոտը աւելի փոքր և նեղ. ազդրը մսոտ: Կնոջ զնացքն աւելի թեթեւ և շնորհալի է. բայց լաւ չի կարողանում վազել:

Այստեղ կարող է հարց ծագել, թէ ի՞նչ պատճառներից են ծագել այդ տարբերութիւնները: Այս հարցին մի քանիսը պատասխանում են, թէ երկու սեռն էլ ստեղծուած են վերոյիշեալ իրենց բնական առանձնատկութիւններով: Բայց այս կարծիքը դեռ ևս հարցի գիտնական լուծումը չէ: Եվոլյուցիօնական տեսութիւնը (տիօրիան) այս փաստը բացատրելու համար դիմում է այն հիպոտեզին, որ որոշուած է «սեռական ընտրութիւն» խօսքերով:

Եթէ կարելի է ապացուցանել, որ մարդը կուռն է ուրիշների, իւր ախօյեանների հետ, կնոջը տիրելու համար, անիմաստ կը լինէր պնդել, թէ մի այսպիսի կռիւ, շատ դժուար տևելով կարող էր առանց հետեանքի մնալ: Եւ որովհետեւ յաղթող հանդիսացել են ամենազօրեղներն ու ամենից արիներն, ուստի և զրանք տուել են իրենց սեռին ոյժ և արիւնքիւն: Կանայք էլ նախնական ժամանակներում, առա-

ւելութիւնը տուել են ուժեղ տղամարդկանց, որոնք աւելի շուտ կը կարողանային իրենց պաշտպանել և հոգալ կարիքները:

Կնոջը տիրելու համար մարդկանց մէջ մղուած կռիւն այժմս նկատելի է վայրենիւնների մէջ, ուստի և՛ շատ հաւանական է, որ նախնական մարդիկն էլ նոյն կռիւը վարած լինին: Աւստրալիացիների մէջ կինը սովորաբար հասակաւորներին և իշխանութիւն ունեցողներին է բաժին ընկնում, որոնցից մի քանիսը հինգ կամ վեց կին ունին. երիտասարդներին թոյլ չեն տալիս կին առնելու. միայն երբեմն սրանք ստանում են այդ թոյլտուութիւնը, առաջարկելով փոխարինել իրենց քոյրերի հետ, բայց այս դէպքում էլ սրանք բաւական ուժեղ և քաջ պիտի լինին, որ թոյլ չտան իրենց քոյրերին, առանց ուրիշի հետ փոխանակելու, փախցնելու: Հիւսիսային Ամերիկայի զոգրիբների և ուրիշ ժողովրդների մէջ կանայք աւելի զօրեղի սեպհակսնութիւնն են կազմում. այնտեղի ընդհանուր կարծիքն այն է, թէ ամէն մարդ օրինական և բարոյական իրաւունք ունի թոյլից կինը խլելու: Մի ճանապարհորդ ասում է, թէ տղամարդիկ կանանց տիրելու համար այնպէս են կռւում միմեանց հետ, ինչպէս եղջերուները անտառի ուրիշ կենդանիների արուների հետ: Հուդզոնի ծոցի հնդիկների մէջ ամենահին սովորութիւնն պահանջում է, որ տղամարդիկ ցանկալի կնոջը տիրելու համար մուշտակով տային և հասկանալի է, որ պարզեւր ամենից ուժեղին է հասնում: Թոյլ մարդը, եթէ միայն չափազանց լաւ որսորդ և իւր ժողովրդից սաստիկ սիրուած չէր, հազիւ էր կարողանում պահել իւր կնոջը երբ մի աւելի զօրեղը կամենար խլել նրան: Այս սովորութիւնը շատ մեծ նախանձ էր յարուցանում երիտասարդների մէջ և սրանք ամէն դէպքերում և վաղ մանկութիւնից աշխատում էին վարժուել՝ ուժեղ և ճարպիկ լինելու: Հնդիկ Կամէ ժողովրդի մէջ կանայք նոյնպէս մի տեսակ սեպհականութիւն են կազմում, որին աւելի ուժեղը կարող է խլել աւելի թոյլից: Այդտեղ մի տղամարդ կարող է մի ուրիշին կռուի դուրս կան-

չել, և եթէ յաղթող դուրս գայ, կարող է հակառակորդի կնոջը վերցնել, որպէս պարգև: Եւ կանայք բոլորովին չեն մտածում բողոքելու այսպիսի կարգերի դէմ, կատարելապէս բնական համարելով այն:

Սեռերի միջև եղած միւս բոլոր երկրորդական տարբերութիւնները կարող են սեռական ընտրութեամբ բացատրուել, բայց շատ հաւանական է, որ այս մասամբ բնական ընտրութեան շնորհիւ էլ յառաջանար, որովհետեւ աւելի ուժեղներն ու աւելի ճարպիկները թոյլերից աւելի լաւ կարող էին ընդդիմադրել թշնամիներին. կարող էին տանել վատ եղանակները, յոգնածութիւնը. իսկ քաղցի ժամանակ՝ աւելի հեշտութեամբ ձեռք բերել անհրաժեշտ ուտեստը: Իսկ ինչ վերաբերում է մարմնի, գլխի և երեսի վրայ եղող մազերի տարբերութիւնների պատճառին, այդ արդէն դժուար է բացատրել: Եւ եթէ թոյլ է տրուում ստոր կենդանիների հետ ունեցած նմանութիւններով դատելու, այն ժամանակ հաւանական է թւում, որ սկզբում երկու սեռն էլ ամբողջ մարմնով միատեսակ կամ համարեա միատեսակ ծածկուած են եղել բաւական երկար մազով: Այսպիսի եզրակացութեան բերում է և՛ սաղմնաբանութիւնը, ցոյց տալով, որ մարդկային սաղմը բոլորովին պատած է մի առանձին տեսակի մազով: Յետոյ արդէն երկու սեռի մէջ մազերը տարբեր մասերում են զարգանում. այսպէս՝ տղամարդու երեսի վրայ երկարանալով՝ կազմում են միրուքը, իսկ կնոջը միայն գլխի վրայ են սաստիկ աճում, իսկ մարմնի միւս մասերը համարեա մերկ են մնում:

Կնոջ գլխի երկար մազերը և մերկ մարմինը կարելի է ընտրութեան ազդեցութեան վերագրել. որովհետեւ տղամարդիկ շատ դարերի ընթացքում առաւելութիւն են տուել երկար մազերով և մերկ մարմնով կանանց: Մենք բոլորս շատ լաւ գիտենք, թէ այս առանձնատկութիւնը ինչ չափով ընդունակ է զգայականութիւն յառաջացնելու: Միևնոյնը կարելի է ասել և կանանց երեսին, կրծքին, ձեռքերին ու

ոտներին մազ չլինելու մասին. տղամարդը չի սիրում, որ նրա տղ մասերը մազով ծածկուած լինին:

Ինչ միտքներն է վերաբերում, մի քանի գիտնականների կարծիքով, դա յառաջացել է մի քանի ցեղերի մէջ կանանց մերուքաւոր մարդկանց տուած առաւելութեան շնորհիւ. այնտեղ, ուր կանայք այդ չեն սիրում, տղամարդիկ նոյնպէս տնմիրութեան են: Բայց այս բացատրութիւնը միայն նրանք կարող են ընդունել, որոնք ենթադրում են թէ կինն էլ փոքր ի շատէ միջոց է ունեցել իրեն ամուսին ընտրելու: Եւ որպէս զի կարողանան ընդունել տալ այս բացատրութիւնը, այս վերջին կէտին վերաբերեալ շատ փաստեր են ժողովել: Այսպէս՝ հարաւային Ամերիկայի Խարուասների մէջ ապահարգանք բոլորովին ազատ է, այնպէս որ երբ մի կին ձանձրանում է մի ամուսնուց, թողնում է նրան և ուրիշին գնում: Արեւոյնների մէջ երբ մի տղամարդ իրեն կին է ընտրում, նրա գինը ծնողների հետ է կտրում: Բայց շատ անգամ պատահում է, որ աղջիկը իւր ծնողների և փեսացուի միջև կայացած պայմանին չի համաձայնում, և յամառութեամբ ընդդիմադրում է միութեան: Շատ անգամ էլ նա փախչում, թաք է կենում և այսպիսով խոյս տալիս ամուսնու անդուր զրկախառնումներից: Եթէ Ֆիջի կղզիներում ուզում են մի կնոջ հետ ամուսնանալ, նրան ձեռք ձգելու համար պէտք է կեղծ կամ իսկական բռնութիւն գործ դնեն. բայց եթէ կինը չի ուզում այս կապակցութիւնը, իրեն փախցնողի տանը մօտենալիս փախչում է մինի մօտ, որ կարող է իրեն պաշտպանել, իսկ եթէ գոհ է, համաձայնութիւնն արդէն կայացած է լինում: Հրոյ Երկրի բնակիչների մէջ երիտասարդներն ջանք են գործ դնում աղջիկների ծնողների համաձայնութիւնն ստանալու, նրանց ամէն տեսակ ծառայութիւն մատուցանելով և յետոյ արդէն աշխատում են փախցնել աղջկան. բայց եթէ սա համաձայն չէ, փախչում, թաք է կենում անտառում, մինչև որ իւր երկրպագուն իզուր պտրելուց ուժասպառ, բոլորովին հրաժարւում է հետամուտ լինելու մտքից: Կալմիկների մէջ,

մարդ և կին միմեանց յետևից վազում են, միայն կինը միշտ մի որոշ չափով առաջ է կանգնում և շատ հազիւ է պատահում, որ տղան կարողանայ աղջկան բռնել, եթէ միայն վերջինս սէր չի տածում դէպի իւր յետևից վազողը: Յայտնի է, որ կաֆրների մէջ ամենատգեղ, թէև նոյն իսկ հարուստ տղամարդիկ, չեն կարողանում կանայք ունենալ և շատ անգամ պատահել է, որ նրանց հետ նշանած աղջիկներն փախել են իրենց սիրեկանների հետ: Կարելի էր այսպիսի ուրիշ շատ օրինակներ էլ բերել:

Այժմ քաղաքակրթուած ազգերի մէջ սեռական ընտրութիւնը իւր բոլոր ուժով չի ազդում, ինչպէս երբեմն, որովհետև այժմ կնոջ կամ ամուսնի ընտրութեան ժամանակ ի նկատի ունին ոչ միայն ֆիզիքական յատկութիւններն, այլև խելքը, բարոյական յատկութիւնները, կարողութիւնը և հասարակական դիրքը: Մէկ էլ պաշտօնական պարտաւորութիւնները շատ մարդկանց ուժերի կատարեալ ծաղկման ժամանակ յետ են պահում ամուսնութիւնից, իսկ մի քանի կրօնական պաշտամունքներ մինչև անգամ պատուիրում են չամուսնանալ:

Թ.

ՄԱՐԴՈՒ ՍԻՍՏԵՍՍՏԻՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Այժմ պիտի տեսնենք, թէ մարդը բնութեան մէջ ինչ դիրք ունի, հետևապէս և՛ պիտի ուսումնասիրենք այն առանձնապատկութիւնները, որոնցով նա տարբերւում է իրեն ամենից մօտիկ կանգնած էակներից: Այս առանձնապատկութիւնների հետ ծանօթանալուց յետոյ կը մտածենք նրանց նշանակութեան մասին:

Մարդու կենդանաբանական առանձնապատկութիւնները.—Այս առանձնապատկութիւնները կայանում են ծնօտա-ատամային գործարանի և անդամների մէջ. կապիկների լիջեալ գործարանը մարդկայինի հետ համեմատելով՝ հետևեալ առանձնապատկութիւններով է տարբերւում.

1) Ժանիքները պինդ են և միւս ատամների կողքից աւելի դուրս ընկած, մասնաւանդ վերինները:

2) Ժանիք ատամները տեղաւորուած են խոր փոսիկների մէջ, որով հնարաւորութիւն են ունենում աւելի ուժեղ կերպով ընդդիմադրելու:

3) Այտի աղեղները լայն են, որպէս զի թողնեն անցնելու ամուր մկանունքները—ներքին ծնօտի շարժիչները:

4) Գլխի վրայ կան քիչ կամ շատ զարգացած բարձրութիւններ վերոյիշեալ մկանունքների ամրանալու համար:

5) Գլխի և իրանի միջի կապը շատ ամուր է:

Իսկ մարդու մէջ ընդհակառակը հետեւեալն ենք նկատում.

1) Ժանիք ատամները միւս ատամներից դուրս չեն ցցւում:

2) Նրանք խոր փոսիկներում չեն տեղաւորուած:

3) Այտի աղեղները նեղ են:

4) Գլխի վրայ բարձրութիւններ չկան:

5) Գլխի և իրանի միջի կապը թույլ է:

Այս առանձնայատկութիւններից և ոչ մինը կարող է առանձին գոյութիւն ունենալ. այս բոլորը միասին մի սիստեմ են կազմում և դրանց զուգադիպութեան շնորհիւ կապիկը վայրենի կենդանու բնաւորութիւն է ստանում, իսկ մարդը—անզէն արարածի:

Սակայն մարդանման՝ կապիկների ժանիքը ոչ միայն փոքր ինչ աւելի երկար և փոքր ինչ աւելի զարգացած ատամ է, այլև մի ամենակարեւոր զէնք, որ օժտում է կապիկին առանձին յատկութիւններ. յատկութիւններ, որ տռիւծին և վագրին են յատուկ: Այսպէս՝ գորիլլան, օրանգուտանգը և իրենց ընկերները—վայրենի կենդանիներ են, իսկ մարդը՝ որ առանձնայատկութիւններ չունի, մի անզէն էակ է:

Մեր ասածները պարզաբանելու համար Բրեմի «Կենդանիների կեանքը» գրութեանց առաջ բերենք հետեւեալ կտորը. «Ոչ բոլոր կապիկները փախչում են թշնամուց. ամենաուժեղներն ընդդիմադրութիւն են ցոյց տալիս մինչև ան-

գամ գիշատիչ կենդանիներից ամենաուժեղներին և մարդուն, նրանց մէջ կռուի զուրս գալով, և շատ անգամ լաղթոյ հանդիսանալով:

Մեծ կապիկների, մանաւանդ շնագլուխների (pavian, babouin) ատամները մի այնպիսի զարհուրելի զէնք են կազմում, որ սրանք շատ լաւ կարող են չափուել թշնամուհետ, մանաւանդ երբ սա (թշնամին), ինչպէս սովորաբար, միայնակ է կռուում, մինչդեռ կապիկները խմբերով են պաշտպանուում և այն էլ ի միասին և եռանդով: Էգերը կռուի չեն խառնուում, բացի այն դէպքերից, երբ պէտք է իրենք իրենց և կամ ձագերին պաշտպանեն. և այդ ժամանակ նրանք արուներից պակաս քաջութիւն չեն ցոյց տալիս: Համարեա բոլոր կապիկները ձեռքերով և ատամներով են կռուում, ճանկոտում և խածում են. շատերը հաւատացնում են, թէ կապիկների մի քանի տեսակները գաւազաններով և մանաւանդ ծառերի ճիւղերով են պաշտպանուում: Նաև լայտնի է, որ նրանք թշնամուն քարեր, պտուղներ, փայտի կտորներ և ուրիշ իրեր են ձգում: Բնիկները չեն յարձակուում մինչև անգամ շնագլուխ կապիկ վրայ, մանաւանդ երբ հրացանով չեն զինուած: Օրանգ-ուտանգ և գորիլան այնքան ուժեղ և վտանգաւոր են, որ մարդը հրացանը ձեռին հագիւ կարողանում է նրանցից պաշտպանուել, ուր թէ նրանց վրայ յարձակուել:

Այժմ անցնենք անդամներին: Մի քանիսը պնդում են, որ մարդը չորս ձեռանի էակ է, որովհետև նրա ներքին անդամները վարժուելով կարող են մի քանի տեսակ աշխատանք կատարելու յատկութիւն ձեռք բերել: Յայտնի են այդ կարծիքը ամրապնդող օրինակներ: Օրինակօր և Իւկատանի հնդիկները, ինչպէս և տւստրալիական նեգրները, ոտների մատներով կարող են գետնից դրամ վերցնել և քարեր ձգել. Բենգալցիները կարող են ոտներով էլ փորել. Հոտենդոտների ոտի մեծ մատը ընդգիմադրում է միւս մատերին. միևնոյնը նկատել են և ծառի խէժ հաւաքողների մէջ. հարաւային Ֆրանսիայում այս նրանց միջոց է տալիս

Հեշտութեամբ բարձրանալու *Punus marittima* ծառի բարձր և անճիւղ բունի վրայով: Խաղաղ ովկիանոսի կղզիաբնակները գողութիւն են անում, ոտներով իրեր վերցնելով և իրենց գողակիցներին տալով: Արևելեան Հնդկաստանում փականագործներն ու ատաղձագործները կարողանում են ոտներով բռնել և գործածել իրենց գործիները:

Մի անգլիացի անդամազնին մի ուրիշ տեսակ կարծիք է յայտնել, աշխատելով ապացուցանել թէ կապկի վերին անդամներն ոտների յատկութիւն ունին, նա յենւում է մարդու ներքին և կապկի վերին անդամների միջև եղած կազմական նմանութեան վրայ:

Այսպիսով այս մասին երեք կարծիք է տիրում: Մի քանիսը մարդուն չորս ձեռանի, ուրիշները թէ մարդուն և թէ կապկին երկոտանի, իսկ երրորդները՝ մարդուն երկոտանի, իսկ կապկին չորս ձեռանի են համարում. բայց բոլոր գիտնականները համաձայն են, որ մարդու և կապկի կրծքի մօտ սկսուող անդամները ձեռքերի նշանակութիւնն ունին. նրանք միայն փոքր մօտ սկսուող անդամների մասին տարբեր հայեացքներ ունին, բայց այստեղ էլ կարծիքների տարբերութիւնն այնքան մեծ չէ, ինչքան որ առաջին հայեացքից կարող էր թուալ:

Տարակոյս չկայ, որ մարդու ոտները յարատե վարժութիւններով կարող են, գուցէ և ո՛չ լիովին ձեռքերի գործը կատարել, բայց որովհետեւ նրանց ձեւը և կազմութիւնը նրանց միջոց են տալիս մարմնի ծանրութիւնը կրելու, ուստի չի կարելի նրանց ձեռք անուանել: Այդպէս էլ, սխալ է այն կարծիքը որ երկոտանի է համարում ինչպէս մարդուն, այնպէս և կապկին, որովհետեւ համապատասխանող դարձարանները միշտ չեն կարող միեւնոյն անունը կրել: Չղջիկի և թռչունի թեւը և ձկան լողացող փետուրը, անկասկած, այնպիսի օրգաններ են, որ համապատասխանում են մարդու ձեռքին, բայց և այնպէս՝ ոչ ոք չի կարող թեւ կամ լուղորդ (ПЛАВНИКЪ) անուանել ձեռքը: Հետեւապէս և անգլիացի անդամազնինն ապացուցեց, որ թէ մարդու և թէ կապկի փո-

ըի մօտ սկսուող անդամները կազմութեամբ մի են և ուրիշ ոչինչ: Զեռքը աւելի բնասօսական նշանակութիւն ունի: Այժմ համեմատական կազմախօսութիւնը մեզ ցոյց է տուել, որ բոլորովին տարբեր օրգաններ կարող են միմեանց նման լինել, այսինքն միւսնոյն պաշտօնը կատարել, այնպէս որ ձեռքը կարող է անդամների մասն էլ չլինել, և ուրիշ կարգի կենդանիների մէջ պատահել, ինչպէս օրինակ, սարդանման կամ խեցգետնանմանների: Աւելի լայն իմաստով՝ փղի կնճիթը իւր մանրամասն յաւելումով ձեռք են կոչել, իսկ կապիկի պոչն անուանել են հինգերորդ ձեռք: Եթէ մենք ոտք անուանենք այն անդամը, որի մէջ կրունկի ոսկրը նեցուկ է կազմում կանգնելու և քայլելու ժամանակ, և որը ծառայում է քայլը փոխելու համար, այն ժամանակ մարդը կունենայ երկու ոտք, իսկ կապիկը՝ ոչ մի. և եթէ մենք ձեռք անուանենք այն անդամը, որի բոլոր մատը իւր առանձին կազմութեամբ կարող է հեռանալ միւսներից և նրանց ընդգիմադրել մի բան բռնելու համար, այն ժամանակ մարդը կունենայ երկու ձեռք, իսկ կապիկը չորս:

Վերոյիշեալ տարբերութեան հետ սերտ կապուած են մարդու հետեւեալ առանձնայատկութիւնները.

1) Վերին անդամների կարճութիւնն ու թուլութիւնը, մինչդեռ Գորիլլի և էլ աւելի միւս մարդանման կապիկներինը երկար և ուժեղ են: Մարդու այս անդամները ներքինների հետ համեմատելով՝ փոքր և թույլ են: Եթէ մարդը կամենար չորքոտանու պէս ման գալ, նա ծնկներով պիտի քրսուէր գետնին և կարող էր կաթուածահար լինել:

2) Ոտքի ոսկորներն ու մկանունքները: Գուցէ ոչ մի կենդանու փորի մօտ սկսուող անդամներն այնքան ուժեղ չլինին, որքան մարդունը, եթէ նրանց համեմատենք մարմնի միւս մասերի հետ, և այս այն պատճառով, որ սրանք պիտի կրեն ամբողջ մարդը: Կապիկ բանը բոլորովին ուրիշ է: Նրանք առաւելապէս ծառերի վրայ են ապրում, ուստի և՛ առաջին անդամներն աւելի գործ պիտի տեսնեն, քան

թէ յետինները, և այդ է պատճառը, որ այդ ոսկրներն ու մկանունքներն աւելի սաստիկ են զարգանում:

3) Կոնքի կազմուածքը, որ յարմարեցրուած է որովայնի խողովի օրգաններն կրելու: Մինչդեռ մարդու կոնքը ստանում է արդէն իւր անունից յայտնի ձևը, կապկինն աւելի երկար և նեղ է և ամենից առաջ կազմում է ներքին անդամների ամրապնդուելու տեղերը:

4) Ծոծրակի մեծ անցքի դիրքը, որի շնորհիւ գլուխը ուղղահայեաց իրանի վրայ ուղիղ ողնաշարի վրայ է ընկնում, մինչդեռ կապկինն այդպէս չէ լինում:

Յառաջադրած դիտողութիւններով, կարծում եմ, ապացուցեցի, որ կապկիւր մարդուց տարբերում է վայրենի կենդանու առանձնատկութիւններով, որ կայանում են ծնօտա-ատամային գործարանի մէջ, և որ նրա ներքին անդամները ծառայում են որպէս ձեռքեր, թէև այս վերջին հանգամանքը արգելում է նրան երկու ոտի վրայ ման գալ և դժուարացնում է մինչև անգամ գետնի վրայ բոլոր չորս անդամներով դնալ, թէպէտև տալիս է նրան մի առանձին յատկութիւն ծառերի վրայ ապրելու: Այսպիսով՝ եթէ կարելի է կապկին վայրենի և մագլցող կենդանի կոչել, այն ժամանակ մարդը պէտք է կոչուի հեզահամբոյր կաթնասուն, որ յարմարուել է ուղղահայեաց գնացքին:

Վերոյիշեալ *առանձնատկութիւնների նշանակութիւնը*.—Այժմս, երբ գիտենք, մարդու և կապկի մէջ եղած տարբերութիւնը, շատ տեղի կը լինի գնահատել նրա նշանակութիւնը կենդանաբանական տեսակէտից: Սրա մասին ծայրայեղ կարծիքներ յայտնել են Լիննէյն ու Պրուենթէլը: Առաջինն ասում է, թէ ինքը ոչ մի առանձնատկութիւն չգիտէ, որով մարդը կապկից տարբերուէր. երկրորդը պնդում էր, թէ մարդը ոչ միայն մի առանձին թագաւորութիւն, այլև մինչև անգամ մի բոլորովին առանձին աշխարհ է ներկայացնում: Այս երկու կարծիքն էլ չեն ընդունուած, աւելի ընդունելութիւն գտել է այն կարծիքը, թէ մարդը պէտք է կազմէ մի առանձին, մարդկային թագաւորութիւն:

Բայց տեսնենք, թե փաստերն թնշ են ասում:

Մենք տեսնում ենք, որ բոյսերն ու կենդանիներն երկու թագաւորութիւն, օրգանիզմների երկու սէրիա են կազմում, որոնք միմեանց այնպէս են միանում, որ ստորին բոյսերը ստորին կենդանիներից չեն տարբերւում: Եթէ մարդն էլ մի առանձին թագաւորութիւն կազմէր, որ միանար կենդանական թագաւորութեան հետ, այն ժամանակ ստորին կենդանիներն ու ստորին մարդիկը պէտք է միմեանց ցեղակից լինէին, որ իսկապէս չեն. ստորին մարդիկը միայն մի որոշ աստիճանով մօտենում են չորս ձեռանիների խմբի ամենից բարձր կանգնած անդամներին—մի փաստ, որ ապացուցանում է, թէ մարդն էլ միայն մի խումբ է ներկայացնում և ուրիշ ոչինչ:

Նաև կամենում էին, որ մարդը յառաջակարգերի ամենաբարձր կաթնասունների խմբի մէջ մի առանձին ընտանիք կազմէր, բայց և այս կարծիքի հետ չի կարելի հեշտութեամբ համաձայնել, որովհետև մարդը բոլոր կապիկներից էապէս տարբերւում է ծնօտա-ատամային գործարանով և ուղղուած գնացքով—երկու առանձնայատկութիւններ, որոնց հետևում են ուրիշ շատեր:

Այն դասակարգութիւնը, որով մարդը յառաջակարգերի խմբի մէջ մի որոշ տեղ է բռնում, ինչ առ այժմ ամենից լաւն է թւում: Վերոյիշեալ երկու առանձնայատկութիւնների հիման վրայ մենք պէտք է մարդուն բաժանենք կապիկից և յառաջակարգերի խումբը երկու առանձին կարգի բաժանենք, մարդու և կապիկի *): Այն առանձնայատկութիւններին, որոնցով մարդը տարբերւում է իրեն ամենամօտ կենդանիներից, կարելի է ուրիշներն էլ աւելացնել, թէև սրանք այնքան նշանաւոր չեն: Այսպէս օրինակ, նորմալ մարդու գանգի տարողութիւնը միշտ 1000 խոր. սանտիմետրից բարձր է լինում, մինչդեռ կապիկինը երբէք չի հասնում այդ թուին

*) Լիննէյի սխառեմում յառաջակարգերին պատկանում են՝ մարդը (homo), կապիկը (simia), կիսակապիկը (lemur) և չղջիկը (vespertilio).

և սովորաբար 500 խոր. սանտիմետրից չի անցնում: Սակայն մարդու գանգը կապիի գանգի հետ էականապես նման լինելով, մի քանի միայն իրեն յատուկ առանձնատկութիւններ ունի: Սրան պէտք է աւելացնել նաև այն, որ մարդկային անոթ համաշխարհային լինելով՝ կարող է յարմարուիլ բոլորովին տարբեր կլիմաների: Եւ վերջապէս, պէտք է ի նկատի ունենալ, որ մարդն օժտուած է խօսելու և հոգեկան առանձնատկութիւններով, որոնցով անհամեմատ բարձր է կանգնած միւս բոլոր կենդանիներից:

ՄԱՐԴԱՅԻՆ ՑԵՂԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

Մարդկային ցեղերի դասակարգութեան համար մինչև այժմ արուած բազմաթիւ փորձերը պէտք է անյաջող համարել և հեշտ հասկանալի է, թէ որքան զգուար է այդ: Երկրագնդիս վրայ գտնուած զանազան ժողովրդների մասին մեր ունեցած տեղեկութիւններն այնքան լիակատար չեն, որքան անհրաժեշտ է այդ նպատակի համար, որովհետև երկու ամբողջ մայր ցամաքներ՝ Աֆրիկան և Աւստրալիան և Խաղաղ ովկիանոսի շատ կղզիներ մարդաբանական և ազգագրական տեսակէտից շատ քիչ են ուսումնասիրուած:

Մարդկանց դասակարգելիս բաւական մեծ նշանակութիւն էին տալիս զանազան ժողովրդների սովորութիւններին (coutume, обичай), սովորութիւններին (l'habitude, привычка), կրօնական հաւատալիքներին, աւանդութիւններին և այլն: Բայց շուտով համոզուեցան, որ սրանք էական նշանակութիւն չունին, որովհետև սովորութիւնները, սովորութիւնները և հաւատալիքները հեշտութեամբ ձևափոխուում են և մինչև անգամ աւանդութիւնները ժամանակի ընթացքում խեղաթիւրուում, ձևափոխուում և կամ սարքուում են:

Մեծ նշանակութիւն էին տալիս լեզուին, ենթադրելով թէ նրանց նմանութիւնն ապացոյց է, որ այդ ժողովրդները ցեղակից են: Բայց նշանաւոր լեզուաբան Մաքս Միլլերն

այս մասին հետեւեալն է ասում. «Յեղադրութեան և լեզուաբանութեան միջև պէտք է խիստ սահման դնել, գոնէ առ այժմ: Շատ վիճաբանութիւններ և թիւրիմացութիւններ են յառաջանում, երբ լեզուն քննելով, կամենում են արեան մասին գաղափար կազմել և կամ հակառակը: Եթէ այս երկու գիտութիւնները միմեանցից անկախ կերպով զասակարգէին ժողովրդներն ու լեզուները, այն ժամանակ միայն կարելի կը լինէր համեմատել միմեանց հետ ստացուած եզրակացութիւնները, ապա թէ ոչ՝ շատ հեշտութեամբ կարող էին չարաչար սխալուել: Կարելի է այն ևս աւելացնել, որ Հիւսիսային Ամերիկա գաղթող եւրոպացիները շատ շուտ են մոռաւնում իրենց բարբառը և իւրացնում ամերիկացիների սովորութիւններն ու լեզուն, այն ինչ մի քանի սերունդների վրայ պահպանւում է իրենց գանգի սկզբնական ձևը: Նաև հաստատուած է, որ մի քանի դէպքերում յաղթուած ժողովրդներն իւրացրել են յաղթողների լեզուն: Բայց և այնպէս՝ չպէտք է արհամարհել այս կրիտերիումը, որովհետև շատ դէպքերում լեզուների ազգակցութիւնը արեան ազգակցութիւնն է ցոյց տալիս: Աւելի մեծ նշանակութիւն ունէին ֆիզիքական յատկութիւնները, որովհետև դրանք միմիայն կերպարանափոխող պատճառների յարատև ու զօրեղ ազդեցութեամբ և երկար սերունդներից լստոյ են փոխւում: Սկզբում կաշուի գոյնն էին նկատի առնում, որի համեմատ և մարդկանց բաժանում էին սպիտակ, սև, դեղին, կինամոնագոյն և կարմիր ցեղերի, բայց որովհետև այս զասակարգութիւնը բաւականացուցիչ չէր, ուստի Հէկկէլն առաջարկեց մարդկային ցեղերը զասակարգել մազերի ձևի համեմատ: Նա բաժանում է գանգրասեր և ողորկասեր ցեղերի: Առաջինի մէջ պէտք է տարբերել փնջաձև (пучковослая) մազաւորներն գեղմնաձև մազաւորներից. երկրորդի մէջ հարթ մազաւորներն կռինճ մազաւորներից: Այսպիսով ստացւում է հետեւեալ զասակարգութիւնը.

Դանգրահեր ցեղեր	Փնջաձև մա- զաւոր ցեղեր	{ Պապոււասներ Հոտենդոտներ
	Գեղմնաձև մա- զաւոր ցեղեր	{ Կաֆր Աֆրիկացի
Ողորկահեր ցեղեր	Հարթ մազա- ւոր ցեղեր	{ Աւստրալիացի Մալայացի Մոնղոլ Հեպերբորիացի Ամերիկացի
	Կռինձ մա- զաւոր ցեղեր	{ Դրավիդներ Նուբիացիներ Միջերկրականցիներ

Բայց այս դասակարգութիւնն էլ բաւականացուցիչ չէ, որովհետեւ միմիայն մագերի ձևի վրայ է հիմնուած:

ԺԱ.

ՄԱՐԴԱՅԻՆ ՑԵՂԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. ԱՒՍՏՐԱԼԻԱԿԱՆ ՑԵՂ.

Ինչպէս Աւստրալիայի գրեթէ բոլոր օրգանիզմները, այնպէս և՛ մարդիկը տարբերուում են միւսներից, ուստի և նրանց մի առանձին տիպ են համարում: Այս աւստրալիացիների ֆիզիքական առանձնատկութիւնները հետեւեալներն են: Միջին հասակը տղամարդկանց՝ 1,62 մետր, կանանց՝ 1,58 մետր է. մարմինը ճկուն է. ոտներն ու ձեռները երկար և բաւական նիհար. փորը դուրս ցցուած. ճակատը նեղ. աչքերը փոքր, սև և ներս ընկած. քիթը լայն և տափակ. այտոսկրները լայն. ծնօտը ամուր. բերանը մեծ, ուռած շրթունքներով. մագերը երկար, կոկիկ ալեկերպ (ВОЛНИСТЫЙ), խոպոպ, բայց ոչ գանգուր. սև կամ մուր շագանակագոյն: Մարմնի վրայ կան շատ մագեր. միւրուքը երկար է: Մորթին սև կամ մուր—կինամոնագոյն է և անդուր հոտ է արձա-

կում: Գանգի տարողութիւնը 1200 խոր. սանտիմետրից փոքր ինչ աւելի է: Բնակում է Աւստրալիայում:

Մտաւոր ընդունակութիւնները սաստիկ թույլ են: Ամօթ-խածութեան մասին աւստրալիացին բոլորովին գաղափար չունի, այնպէս որ քարոզիչները չկարողացան նրանց հանդերձ հազնել սովորեցնել: Նա գեղերփնում և կտածում է իւր մարմինը և ահագին ուշադրութիւն է դարձնում մագերի և մօրուքի վրայ: Թափառական կեանք է վարում և սաստիկ անկատարեւագործուած հիւղերում ապրում: Սրանց մի քանի ժողովուրդները մինչև այժմ էլ մարդակեր են:

2. ՆԵԳՐՈՆՄԱՆ ՑԵՂ.

Նեգրիտանմանները փոքրահասակ են (1,47 մ.), ունին սև գանգուր մագեր, սև փայլուն մորթի, կարճ միըռւք: Ապրում են Անդամանեան կղզիներում և Մալովկա թերակղզու խորքում. ենթադրում են, թէ առաջները նրանք այժմեանից աւելի մեծ տեղ էին բռնում:

3. ՏԱՍՄԱՆԵԱՆ ՑԵՂ.

Այս ցեղն այժմ անյայտացած է: Տասմանցիների հասակը 1,67 մինչև 1,73 մետր և շատ հազիւ մի քիչ աւելի էր լինում: Նրանք ունէին լայն և լաւ զարգացած կուրծք, երկար ձեռներ, փոքր և քնքոյշ մատներ և կապկի ոտներ: Նրանց մորթին անհարթ էր և պինդ, ոչխարի հոտով և մրի գոյնով. գանգուր մագերը ցած էին թափում երկու սեռի ճակատների վրայ: Տղամարդիկ խիտ մօրուք ունէին և բացի դրանից ամբողջ մարմինը զուրկ չէր մագերից, և այս շատ անգամ կանանց վրայ էլ էր նկատուում: Կենդանի, խոր աչքերը մուգ-կինամոնագոյն ծիածանամաշկ ունէին: Կարճ, լայն քիթը արմատի մօտ տափակացած էր և սաստիկ մեծ պնչեր ունէր: Այս բոլորին աւելացրէք և ահագին բերանը, հաստ շրթունքը, սպիտակ, մեծ ատամները, նեղ և ցած ճակատը և լայն, բաց կարճ դունչը, և կստանաք տասմանցու պատկերը: Գանգի տարողութիւնն աւստրալիացիներից փոքր ինչ մեծ է: Բնակում էին Տասմանիայում: Տասմանցիներից

մեզ մնացել են միայն մի քանի գանգեր, որ պահուում են զանազան թանգարաններում, այս ցեղի վերջին ներկայացուցիչների լուսանկարները և ճանապարհների լիշողութիւնները: Այս վայրենիների կորստեան համար սաստիկ մեղաւոր են անգլիացիները, որ նրանց հետ վայրենի կենդանիների պէս էին վարւում:

4. ՊԱՊՈՒԱՍՍԿԱՆ ՑԵՂ.

Պապուաս տղամարդու հասակը 1,60 մետր և կնոջը՝ 1,50 մետր է: Նրանք լաւ կազմուածք ունին. միայն անդամները թույլ են և ներքանը հարթ: Մորթի գոյնը սև կամ շոկոլաթի է: Քիթը հաստ և արմատի մօտ լայն է, բայց վերև ցցուած և ծռուած է, շրթունքները հաստ են, ճակատը ցածր: Առատ, սև, ոլորուն մազերը սովորաբար մի տեսակ ահագին կեղծ ծամ են (парикъ) կազմում: Տղամարդու գանգի տարողութիւնը մօտ 1450 խոր. սանտ., կնոջը՝ 100 խոր. սանտ. փոքր է:

Բնակում են Մելանեզիայում, այսինքն՝ Նոր-Գվինէի բոլոր կղզիների խմբերը, մինչև Վիտա կղզիները: Սրանց են պատկանում Նոր-Գվինէացիները, որ ցեղի ամենամաքուր տիպն են ներկայացնում, Ազմիրալտեան կղզիների, Նոր-Բրիտանիա, Արչիպելագի, Սողոմոնեան, Նոր-Գիբրիդեան, Նոր-Կալեդոնեան կղզիների և Վիտա կղզու բնակիչները:

Մելանեզիայի մի քանի դէպի արևելք գտնուող մասերում նկատւում է վերևում նկարագրուած մաքուր տիպից շեղումներ, միայն սա պէտք է ուրիշ ցեղերի և մանաւանդ պոլինեզական տարրերի հետ խառնուելուն վերագրել: Աչքից չափի թողնենք և կաթոլիկ քարոզիչների այս վայրենիների սովորութիւնների վրայ ունեցած ազդեցութիւնը, որ մասամբ վերջացրել է մարդակերութիւնը, մտքել հանդերձի գործածութիւնը և մեղմացրել նրանց վայրենի հակումները:

5. ԿԱՊՕԱՆԵԱՆ ՑԵՂ.

Ես այսպէս եմ կոչում առաջները հոտտենդոտ կոչուող ցեղը, և որին պատկանում են հոտտենդոտներն ու բուշ-

մէնները: Կապօանցիներն ունին սև, գանգուր մազեր, փոքրիկ հասակ, հաստ բայց ոչ նեղրիւնի չափ շրթունքներ, կարճ մօրուք, մարմնի վրայ քիչ մազեր, փոքրիկ քիթ, լայն պընջերով, փոքրիկ կզակ, կիսախուփ, բայց ոչ շիւ աչքեր, փոքրիկ ձեռքեր ու ոտներ:

Հոտոտենդոտները բնակուում են Աֆրիկայի հարաւ-արեւելեան ծայրում և տարածւում են դէպի հիւսիս մինչև 19⁰ հարաւային լայնութեան: Բուշմէնները գլխաւորապէս ապրում են Օրանժ գետի ավերում, բայց և տարածւում են դէպի հիւսիս, մինչև Կումէնէ և Ջամբեզի, այսինքն մօտաւորապէս մինչև հարաւային լայնութեան 27⁰:

Հոտոտենդոտների շատակերութիւնն անհաւաստալի է: Նրանք ուտում են մսի ահագին կտորներ և երբ նրանց ստամոքսը լի է լինում, թաւալւում են գետնին նպաստելով մարսողութեան: Կանայք տղամարդկանցից յետ չեն մնում և մսի ահագին քանակութիւն կլանելով՝ մարսողութիւնը արագացնելու համար ստրուկներին տրորել և լուալ են տալիս իրենց ստամոքսը, յետոյ երբ փոքր ինչ թեթեւութիւն են զգում, նորից մեծ ախորժակով սկսում են ուտել: Այսպիսի կնոջ մասին Դանտէի հետ միասին կարելի էր ասել.

Che mai non enpie la bramosa voglia,
E dopo l pasto ha piu fame che pria *).

6. Կ Ա Ֆ Ր Ց Ե Ղ.

Կաֆրերը կամ աւելի լաւ է ասել Աբանտուսները, ընդհանրապէս՝ մեծ, կամ, յամենայն դէպս, միջինից աւելի հասակ ունին (1,70 մետր). գանգի տարողութիւնը հաւասար է մօտ 1450 խ. սանտ., մազերը ոլորուն են, շրթունքները հաստ, կաշին կինամոնազոյն, անդիւր հոտով, մարմնի և կզակի վրայ կալ քիչ մազ: Ապրում են Աֆրիկայի հարաւում, մօտաւորապէս մինչև հասարակածը: Աբանտուսներին պատկանում են բազմաթիւ սերունդներ և ժողովուրդներ, ինչ-

*) Երբէք չգագնաւով իւր ցանկութիւնից նա ուտելուց յետոյ առաջուանից աւելի քաղց է զգում:

պէս՝ կաֆրեր, սուադիւներ, շուաններ, կօնգօ և դամարի նեգրներ: Կաֆրերի հետ հաշուում են և զուլուսներին, որոնք բաւական յայտնի են քաջամարտիկ զինուորներ լինելու պատճառով:

7. ՆԵԳՐԻ ՅԵՂ.

Նեգրի տիպը հեշտ չէ որոշել, որովհետև նրանք սաստիկ տարբերուում են միմեանցից, բայց և այնպէս՝ ընդհանրապէս կարելի է ցոյց տալ հետեւեալ առանձնայատկութիւնները: Նեգրը բարձր և վայելուչ հասակ ունի, որ երբեմն չափազանց բարձր, մի-մի անգամ էլ սաստիկ փոքր է լինում: Գանգը երկար է, նեղ ճակատով և քունքի խոր խռոչներով: Աչքի ընկնող ալտոսիւրեր, երկար և նեղ դէմք, սև, հորիզոնական քիչ բացուած աչքեր, լայն բերան, սաստիկ սպիտակ ատամներ, հաստ, ուռած շրթունքներ, լայն, ջնջխուած, մանաւանդ հիմքի մօտ, քիթ. կարճ կզակ. ահա նեգրի յատկութիւնները: Մորթին կինամօնադոյն է, որ սևութեան է հասնում. մասամբ ծածկուած են մա-

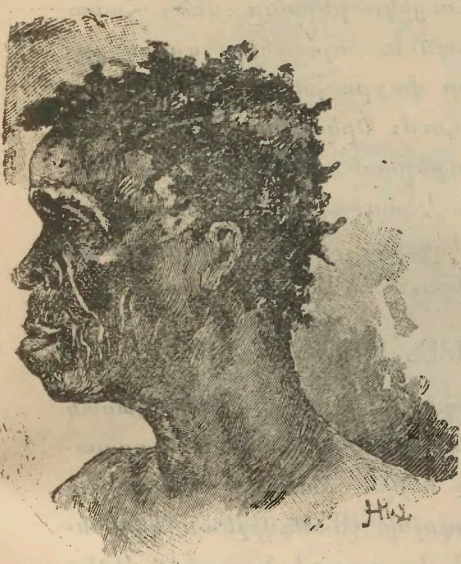

ՆԵԳՐԻ ՅԵՂ.—Աղջիկ.

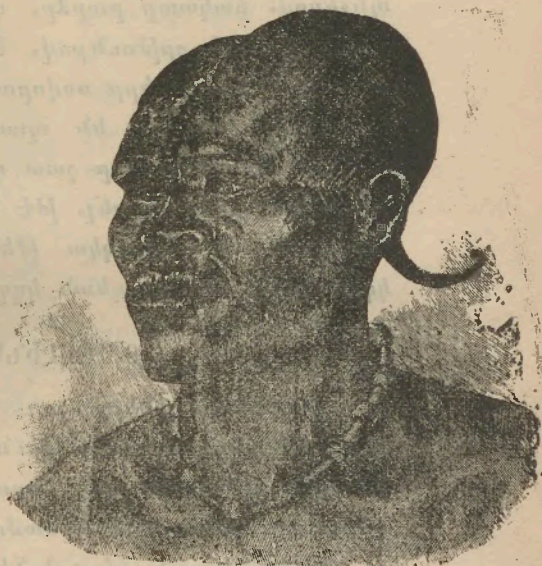
ներ, լայն, ջնջխուած, մանաւանդ հիմքի մօտ, քիթ. կարճ կզակ. ահա նեգրի յատկութիւնները: Մորթին կինամօնադոյն է, որ սևութեան է հասնում. մասամբ ծածկուած են մա-

զով և առանձին անգուր հոտ է արձակում, և նրան քսուելիս թաւիչի տպաւորութիւն է թողնում: Մազերը սև, կինամոնսագոյն են, նոսր մօրուքը շատ ուշ է դուրս գալիս: Փոքրիկ նեղ կոնք ունի: Գանգի տարողութիւնը 1400 խ. սանտ. պակաս է: Բնակում է Հասարակածի և Խեցգետնի արևադարձի միջև գտնուող երկրում, տարածւում է դէպի արևելք մինչև Ատլանդեան ովկիանոսը, իսկ արևմուտքում մինչև ջուրը չէ հասնում: Սակայն, այս տարածութեան մի մասը, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, նուբիացիներն են բռնում:

Անհոգութիւնը, ծուլութիւնը և ոչ նախատեսութիւնը կազմում են նեգրների գլխաւոր առանձնայատկութիւնները,

Ն Ե Գ Ր Ի Յ Ե Ղ.—Բալալո տոհմ.

Ն Ե Գ Ր Ի Յ Ե Ղ.—Բանգալացի.

որոնք սիրում են ուրախութիւն, աղմկալից խաղեր, երաժշտութիւն և գիշերալին պարեր և որոնք անց են կացնում ամբողջ օրն անգործ և քնած:

Նրանց են վերագրում Վերին Գվինէի, Սենեգամբիա-

յի, արևմտեան և կենդրոնական Սուղանի նեղրներին, ինչպէս և արևելեան Սուղանի նեղրներ—նիամ-նիամներին և ակկաներին:

8. ՄԱԼԱՅԵԱՆ ՅԵՂ.

Այս ցեղը մօտ ազգակից է այն ցեղին, որ բնակուում է Պոլինեզիայում, որից սակայն նրան տարբերում են ինչպէս տարբեր երկրում բնակուելու, այնպէս և՛ իսկապէս նրանց մէջ եղած տարբերութիւնների պատճառով: Մալայցիների մորթին բաց-կինամոնագոյն և երբեմն էլ պղնձագոյն է, մօրուքը նոսր, աչքերը չափաւոր բացուած, սև կամ շագանակագոյն և փոքր ինչ շէլ, քիթը կարճ, լայն, տափակ և լայն պնչերով. ճակատը բարձր, ուռուցիկ, բերանը մեծ, հաստ դուրս ցցուած շրթունքով, ծնօտն և այտոսկրը դուրս ցրցուած: Մալայցիները սովորաբար փոքրահասակ են և միջահասակներ շատ քիչ են պատահում: Երկու սեռը միմեանց այնքան նման են, որ շատ դէպքերում զոտար է առաջին իսկ հայեացքով որոշել, թէ կի՞ն է առջևինդ թէ տղամարդ: Բնակում են Մալակկա թերակղզում, Զոնդի արշիպելագի կղզիներում, Փիլիպպեան կղզիներում և Միկրանեզիայում:

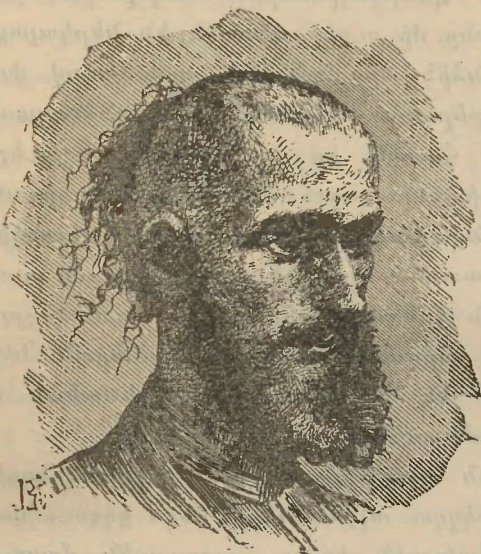
9. ՊՈԼԻՆԵՉԵԱՆ ՅԵՂ.

Պոլինեզիացիները լաւ կազմուածք և գեղեցիկ հասակ ունին: Գանգի տարողութիւնը գրեթէ հաւասար է եւրոպացիներին (1480 խ. ս.): Նրանք ունին ձուաձիւր երես, իսկ գոյնը տատանում է կինամոնագոյնի (Սանդվիչեան կղզիների բնակիչները և մաօրիսները) և բաց-դեղնագոյնի միջև: Մի քանիսի քիթը կարճ և լայն է, միւսներինը՝ սուր և մինչև անգամ արծուային. պնչերը լայն են: Աչքերը սև են, ամբողջովին բացուած, ոչ շիւ: Մօրուքի մազերը քիչ են, բայց Մալայցիներից շատ: Գլխի մազերը սև են, հաւասար և ողորկ, երբեմն ոլորուն կամ գանգուր, որ եւրոպացիների հետ խառնուելու հետևանք է: Ճակատը բարձր է: Հակուած

են գերանալու: Պոլինեզիացիները տարածուած են Մեծ ովկիանոսի ահագին տարածութեան կղզիների վրայ և բնակում են բացի Նոր-Ջելանդիայից (Մաօրիսներ) և Սանդվիչեան կղզիներից (կանովներ) Տոնգա, Սամօա, Կուկ, Տաիտի, Պոմոտու և Մինդանա կղզիներում:

10. ՄՈՆՂՈՒԱԿԱՆ ՅԵՂ.

Այս ցեղի առանձնատկութիւններն են՝ միջին հասակ. կանայք շատ ցածր են տղամարդկանցից: Երեսը լայն և կլոր,

բարձր և աչքի ընկնող ալտոսկրներով: Լայն, ուռած շրթունք: Աչքի խողովքը վեր և դուրս է ուղղուած: Բարակ, սև ունքերի կամարները աննշան: Քիթը լայն, տափակ, լիջեցնում է նեզրի քիթը, միայն ներանից մի քիչ փոքր է: Մորթին բաց-դեղին է, երբեմն կինամոնագոյն և մինչև անգամ սևի խփող: Թէ կանանց և թէ տղամարդկանց գլխի խիտ, կարծր, սև մազերը համարեա միևնոյն երկարութեան են:

ՄՈՆՂՈՒԱԿԱՆ ՅԵՂ.—Մոնղոլ.

Պեխերը սաստիկ փոքր են, իսկ միրուքը աճում է միայն կզակի ծայրում, մարմինը զուրկ է մազերից: Այս ցեղը բռնում է արևելեան Ասիայի մեծ մասը (Չինաստան, Նապոն, Մանջուրիա և այլն), այդ ցամաքի հարաւ-արևմտեան մասը (Տոնկին, Աննամ, Սիամ, Բիրման), Հիւսիսային Սառուցեալ ովկիանոսի ափերի մեծ մասը, Ասիայի կենդրոնական և արևմտեան շատ մասեր (Մոնղոլիա, Թուրքեստան և

ալլն), հիւսիսային Եւրոպայի մի քանի տեղեր (Ֆինլանդիա) և հարաւ-արեւմտեան Եւրոպայի մի մասը (Վենգրիա, Եւրոպական Տաճկաստան):

Սրան պատկանող բազմաթիւ տզգերից կը լիջեմ չինացիներին, կորէացիներին, ճապոնացիներին, աննամիացիներին և տոնկինցիներին, սիամցիներին, բիրմանցիներին, մոնղոլներին, սամոեդներին, տունգուզներին, թուրքերին և ֆիններին:

11. ՀԻՊԵՐԲՈՐԵԱՆ ՅԵՂ.

Հիպերբորեանները (հիւսիսայինները) մոնղոլներին ցեղակից են և միայն նրանց մի ուրիշ տեսակն են ներկայացնում, որ կեանքի առանձին պայմանների պատճառով փոխուել են: Նրանք տարբերուում են հետեւեալ առանձնայատկութիւններով: Փոքրիկ հասակ, որ յառաջանում է աւելի կարճոտների, քան թէ իրանի պատճառով: Ողորկ, ուղիղ սև մազեր: Մորթին կինամոնագոյն է, որ շատ անգամ սպիտակի, դեղինի կամ կարմրի է տալիս: Սաստիկ դուրս ցցուած այտոսկրներ, ուստի և լայն երես: Լայն բերան, ուռած շրթութիւններով. բաւական զարգացած ծամելու գործարան: Նեղ և շիւ աչքեր: Բնակում են Ասիայի հիւսիս-արեւմտեան և Ամերիկայի հիւսիսային մասում:

Հիպերբորիացիներին պատկանում են Ալէուտեան կղզիների և Ալեասկա թերակղզու ալէուտները. Իեզո կղզու, Կուրիեան կղզիների և Սախալին կղզու հարաւային մասում բնակող սմինները, Ասիայի հիւսիս արեւմտեան ծայրի զուկիները, Ամերիկայի հիւսիսային ծայրում, Սառուցեալ ու վերջինսի ափի ընթացքով, Գրեյլանդիայից մինչև Բերինգեան նեղուցը բռնող էսկիմոսները:

12. ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՅԵՂ.

Ամերիկացիների յատկանիշ առանձնայատկութիւնները հետեւեալներն են. Հասակը բաւական բարձր է, ոմանք (պա-

տագոնցիները) սաստիկ բարձր, ուրիշներ (ֆիզիկացիներ) աւելի փոքրահասակ են: Մորթին ձիթենու-ճակնդեղի գոյնի է, որ երբեմն սպիտակի և կարմրի խառնուրդին, երբեմն կինամոնադոյնի է խփում: Սև, հարթ, երկար մազերն այնքան կարծր են, որ նրանց համեմատում են ձիու մազի հետ. պեխերն ու մօրուքը նոսր են և ուշ են զալիս. մարմինը համարեա բոլորովին զուրկ է մազերից: Աչքերը փոքր են, խոր, աչքի խողոջը մեծ մասամբ թեք է, թէև հորիզոնական էլ են լինում: Ունքի վերևի կամարները լաւ են զարգացած: Քիթը սուր, մինչև անգամ արծուային և լայն պնչերով: Երեսը լայն և դուրս ցցուած այտոսկրներով. ուղղահայեաց ամուր տտամներ, որ շատ հազիւ են փչանում: Ծակաւոր լայն, բաց ցածր և թեք: Բերանը մեծ: Սրան պատկանող ժողովուրդները շատ անգամ աւելի երկարագլուխ են, քան թէ լայնագլուխ, զանգը լետից տափակ, համարեա ուղղահայեաց է, շատ տեղերում արուեստօրէն այլակերպած է: Բռնում է Սմերիկան, բացի այն մասը, ուր բնակում են հիպերբորիացիները:

Սմերիկական ցեղի դասակարգութիւնն այնուամենայնիւ մինչև այժմս էլ անուրջ է համարւում և մինչև այժմ հմուտ գիտնականների արած փորձերը կարելի է անյաջող համարել: Առ այժմ ես տարբերում եմ հիւսիսային — Սմերիկայի հնդիկներին կամ կարմրամորթներին հարաւային Սմերիկայի հնդիկներից: Առաջին, ուրիշ շատ ժողովուրդների հետ միասին, պատկանում են դակոտները կամ Սիու հնդիկները, ապակները կամ ատաբասկները, նաւայները, պուէբլները, կալիֆորնացիները և ացտէկները, երկրորդին՝ ինկաները, աիմարները, ատակամները, անտէզինցիները կամ անտիզանները, արաուկանցիները, կարաիբները, Գոախիբօ հնդիկները, Բրազիլիայի հնդիկները, ֆիզիկացիները և ուրիշ շատեր:

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՑԵՂ.

13. ՆՈՒԲԻԱԿԱՆ ՅԵՂ.

Նուբիացիները իրենց Ֆիզիքական լատիութիւններով նեգրների և միջերկրականների միջին տեղն են բռնում, բայց աւելի մօտենում են վերջիններին քան թէ առաջիններին. կաֆրներն աւելի նեգրներին են ցեղակից քան թէ Կովկասեան ցեղին: Նրանք աւելի միջահասակ են քան թէ բարձրահասակ: Մորթին գեղին կինամոնագոյն կամ կարմիր կինամոնագոյն է, և կամ պարզ կինամոնագոյն է իւր բոլոր, մինչև բոլորովին սև, երփնով: Քիթը լայն, մազերը երկար. հարթ կամ ոլորուն. շրթունքները հաստ չեն և մինչև անգամ բարակ են: Բնակում են Աֆրիկայում, միջին Նեղոսի ջրաբաշխում, տարածուելով դէպի կենդրոնական Սեզանը և խառնուելով նեգրական ժողովուրդների հետ:

14. ԴՐԱԽԻԴԵԱՆ ՅԵՂ.

Դրաւիդները մօտ ցեղակից են Կովկասեան ցեղին, և առաջ այժմեանից աւելի մեծ երկիր էին բռնում: Նրանց առանձնատիպութիւնները հետեւեալներն են. գլխի մազերը հարթ և ոլորուն են, մօրուքը փառաւոր, ճակատը բարձր, քիթը նեղ, ուղիղ, շրթունքը փոքր ինչ ուռած, մորթին քիչ թէ շատ թխագոյն, որ երբեմն սևի կամ գեղինի է խփում: Բնակում են առաջաւոր Հնդկաստանում և Յէյլոնի մի մասում:

Նրանց մորթին կարող է այնքան մթնագոյն լինել, որ յիշեցնի նեգրներին, որոնց նրանք մօտենում են և՛ իրենց փոքր ինչ ուռած շրթունքների շնորհիւ. բայց նրանց մորթին անախորժ հոտ չի արձակում, մէկ էլ մազերը գանգուր չեն և այտոսկրները դուրս չեն ցցուած: Նրանք մոնղոլներից տարբերւում են իրենց ոլորուն մազերով, աւելի մթնագոյն մորթով և երկար, խիտ մօրուքով:

Դրաւիդներն երեք գլխաւոր ճիւղի են բաժանւում. հիւսիսային Հնդկաստանի մուշգեր, Կարնատիկի, Մատրասի հիւսիսային ափի, Դիկանի արևմտեան ափի դրաւիդներ, նեղ մտքով առած և Յէյլոնի կղզու սինգալեզներ:

15. ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆ ՅԵՂ.

Միջերկրականները կազմում են մի առանձին ցեղ, որ կոչւում է Միջերկրական կամ սպիտակ կամ Կովկասեան կամ Հնդկա-ատլանդական: Սա թէ Ֆիզիքսայէս և թէ մտաւորապէս բարձր է կանգնած բոլոր ցեղերից և մարդկութիւնը գլխաւորապէս նրան է պարտական իւր յառաջադիմութիւնը: Եթէ մարդը սովորել է կառավարել բնութեան ուժերը և նրանցից օգտուել, եթէ այժմեան գիւտերի շնորհիւ նա ոչնչացնում է երկրի զանազան մասերի միջև եղած հեռաւորութեան արգելքները, եթէ մարդը կարող է իրեն բնութեան թագաւոր և ստեղծագործութեան գոհար կոչել, այս բոլորի համար պարտական է Կովկասեան ցեղին, որ զեռփառաւոր ապագայ ունի:

Միջերկրականների Ֆիզիքական առանձնայատկութիւնները հետեւեալներն են. հասակը փոփոխական է, բայց ընդհանրապէս միջակ կամ բարձր: Մորթին սպիտակ-վարդագոյն, երբեմն թխագոյն: Մազերը երկար են, շատ անգամ ոլորուն, սև, շագանակագոյն կամ խարտեաշ (շատ քիչ անգամ շէկ): Խիտ մօրուք միւսնոյն գոյների. մարմնի վրայ շատ մաշեր կան, մանաւանդ տղամարդկանց: ծակատը լայն է: Գանգի տարողութիւնը մօտ 1500 խ. սանտ.: Երկար երես, քիչ գուրս ցցուած այտոսկրներով. փոքրիկ և ուղղահայեաց աւտամներ: Բարակ և վարդագոյն շրթունք, խոշոր կզակ: Սև, շագանակագոյն կամ կապտագոյն աչքեր, այս գոյների զանազան երփնեգնով: Քիթն ուղիղ, երբեմն էլ արծուային:

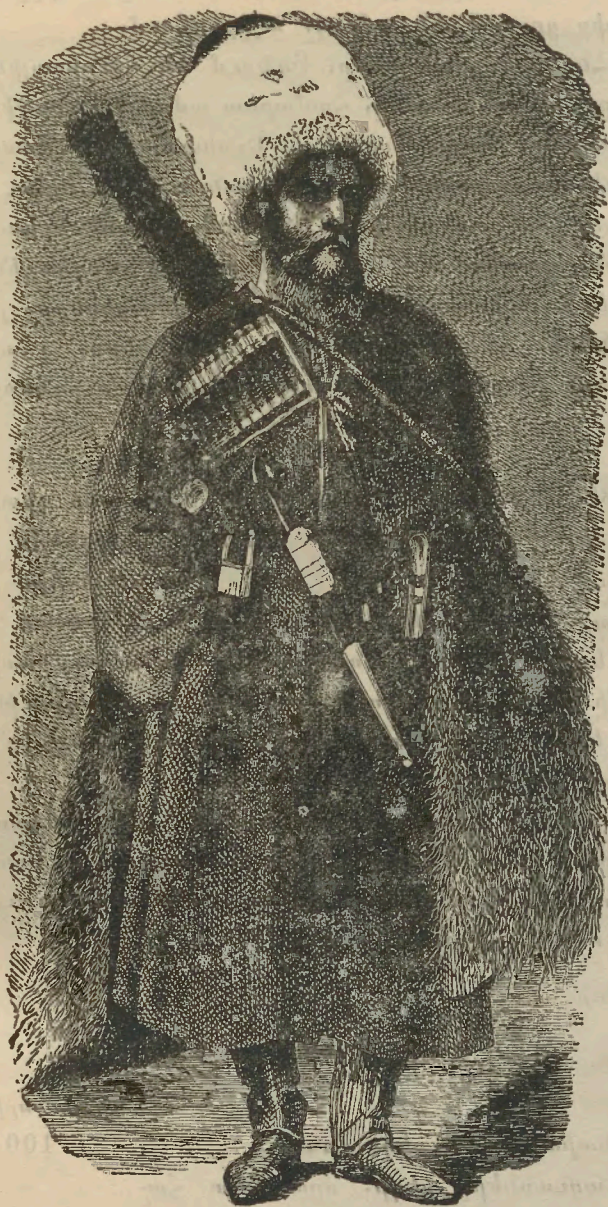
Միջերկրականներին հետեւեալ հինգ խմբերի են բաժանում.

1) Բասկեր: Այժմ բռնում են Սպանիայի մի աննշան մասը:

2) Կովկասցիներ, նեղ իմաստով: Բռնում են գրեթէ ամբողջ Կովկասը:

3) Կամիտներ: Բնակւում են հիւսիսային և արեւելեան Աֆրիկայի մի մասում:

4) Սեմիտներ, որ բնակւում են Ասիայի հարաւ արեւմը-

ԿՈՐԺԱՍԵԱՆ ՑԵՂ. ԼԵՂԳԻ.

տեան մասում, Աֆրիկայի հիւսիսում և Մալտա կղզում: Բացի դրանից ցրուած են ամբողջ աշխարհում:

5) Հնդկա-եւրոպացիներ: Բռնում են հիւսիսային Հնդկաստանը, Աֆղանիստանը, համարեա ամբողջ Բելուջիստանը, Պարսկաստանը, Փոքր Ասիայի և Եւրոպայի մեծ մասը:

Հնդկա-եւրոպացիներն էլ բաժանուում են երկու ճիւղի. տրեւելեան կամ ասիական և արեւմտեան կամ եւրոպական: Առաջինին պատկանում են Հնդկաստանի հնդկացիները և պարսիկները. երկրորդին՝ կելտերը, լատինացիները, յոյները, ալբանցիները, գերմանացիները և սլաւոնները, չհաշուելով այս ազգերի խառնուրդից յառաջացած ժողովուրդները:

ՓՈՔՐ ԻՆՉ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ: Մի քանի գիտնականներ փորձել են որոշել երկրիս բոլոր բնակիչների ընդհանուր թիւը և հաշուել են մինչև 1440 միլիօնի. թէ որքան զփուար է ճիշտ կերպով հաշուել այդ, երևում է նրանից, որ երկրի մի քանի մասերը դեռ ևս ուսումնասիրուած չեն և մի քանի երկրներում դեռ ևս վիճակագրութիւն չէ արուած և որտեղ էլ արուած է, այնքան թերի է՝ որ չի կարելի բոլորովին վստահիլ:

Վերոյիշեալ հետազօտութիւններն երկու ցեղագրական և աշխարհագրական կերպով էին կատարուում և ստացուած եզրակացութիւնները միմեանցից շատ չեն տարբերուում, ինչպէս երևում է հետևեալ աղիւսակներից:

ՅԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԻՒՍԱԿ.

	Անհատների թիւը:
I. Աւստրալիական ցեղ, մօտ	100,000
II. Պապուասների ցեղը, սրտ հետ հաշուած և նեգրիտոսներին	2,000,000
III. Հոտտենդոտների ցեղ, հետը հաշուած և բուշմէնները	900,000

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՑԵՂ.

IV. Կաֆրական ցեղ	12,000,000
V. Նեգրական ցեղ, կասկածելի թուով	130,000,000
VI. Մալայեան և Պոլինեզիական ցեղ	29,000,000
VII. Մոնղոլական ցեղ	563,000,000
VIII. Հիպերբորեան ցեղ	40,000
IX. Ամերիկական ցեղ	8,500,000
X. Դրաւիդեան ցեղ	40,000,000
XI. Նուբիական ցեղ	25,000
270 Միջերկրական ցեղ	623,000,000
Ընդամենը	1,434,140,000

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂԻՍԱԿ

I. Բիմի եւ վազների (1882) աղիսակը.

Տ Ե Ղ Ը	Երկրի մակե- րեով թը հա- զար քառա- կուսի մետ- րով հաշուած.	Բնակիչների բացարձակ թիւը հա- զարներով հաշուած.	Մի քառա- կուսի կի- ւումնորի վրա ընկած բնակիչներ.
Եւրոպա	9,730,6	327,743	34
Ասիա	44,580,8	795,591	18
Աֆրիկա	29,823,3	205,823	7
Ամերիկա	38,473,1	100,415	2,6
Աւստրալիա և Պոլինեզիա	8,952,9	4,232	0,5
Բևեռային երկրներ	4,478,2	83	—
Ընդամենը	136,038,9	1,433,887	10,5

II. Կողմի աղիւսակը (1883).

Տ Ե Ղ Ը	Նրկրի մակե- րնութիւնը հա- զար քառա- կուսի մետ- րով հաշուած:	Բնակիչների բացարձակ թիւը հա- զարներով հաշուած:	Մի քառա- կուսի կի- լոմետրի վրայ ընկած բնակիչներ:
Եւրոպա	9,815	325,000	33,1
Ասիա.	44,580	745,000	16,7
Աֆրիկա.	29,820	120,000	4,0
Ամերիկա.	40,500	104,000	2,6
Աւստրալիա և Պոլինեզիա	8,800	3,500	0,4
Բևեռային երկրներ. .	—	—	—
Ընդամենը	133,515	1,297,500	9,7

Եւ այսպէս՝ երկրագնդիս բոլոր բնակիչների ընդհա-
նուր թիւը կարելի է մօտաւորապէս 1440 միլիօն հաշուել,
որից տարեկան մեռնում են մօտ 31 միլիօն, այսինքն 45-ից
մէկը և կամ իւրաքանչիւր 2 ըրպէին մի մարդ: Եթէ մի
քանի բացառութիւնները չհաշուենք, տարեկան ծնունդների
թիւը ննջեցեալների թուից անցնում է, այնպէս որ մարդ-
կանց ընդհանուր թիւը միշտ բարձրանում է: Մարտուսը
մտածեց այս աճումը մի օրէնքի ենթարկել և պնդեց, թէ
մինչդեռ բնակիչներն աճում են քանորդական յառաջադիմու-
թեամբ, ապրուստի միջոցներն աւելանում են տարբերակուն
յառաջադիմութեամբ, բայց այս օրէնքը շատ հակառակորդ-
ներ ունեցաւ և վիճակագրութիւնն էլ չհաստատեց այն: Ապ-
րուստի միջոցների բազմաւնայն այնքան բազմութիւ պատճառ-
ներից է կախուած, որ անկարելի է նրանց ճշտօրէն կարգա-
ւորել. նա կախուած է տեղական պայմաններից (որ շատ անգամ
շատ բարդ են), բնակիչների զարգացման աստիճանից, գիւ-
տերի քանակութիւնից և նրանց յատկութիւնից, հասարա-
կական կազմակերպութիւնից և արդիւնաբերող դասակարգի

ու անգործների միջի յարաբերութիւնից: Ինչ վերաբերում է մարդկանց թուի աւելանալու օրէնքին, գուցէ, երբէք իրականութիւնը չկարողանայ հաստատել այն, որովհետեւ դա արտայայտում է բազմանալու ամենամեծ արագութիւնը, և ոչ թէ իրականը, որ կախուած է ոչ միայն ծննդաբերական յատկութիւնից, այլև ցեղի թշնամիների թուից և նրա վրայ ազդող աւերիչ պատճառներից:

Կենդանիները—միևնունը կարելի էր ասել և բոյսերի վերաբերութեամբ,—շատ հազիւ են քանորդական յառաջագիմութեամբ ա-

ճում. սրան իբր ապացոյց կարող է ծառայել այն, որ մի քանի տեսակներ, օրինակ, փորի ճիւղներ, միլիոնաւոր ձուեր են ունենում, բայց և այնպէս՝ հազուադիւրս են: Մարդկանց մէջ տեսնում ենք, թէ ինչպէս ամբողջ ցեղեր և ժողովուրդներ կորչում են, ինչպէս օրինակ աւստրալիացիները, հոտտենդոսները, կար-

ԿՈՎԿԱՍՏԱՆ ՅԵՂ.—Հայուհի.

մրամորթները, կամջաղալները և ուրիշներ, զեռ չխօսենք տասմանցիների մասին, որոնք արդէն անյայտացել են, իսկ ամենալաւ դրութեան մէջ գտնուող ցեղերն ու ժողովուրդ-

ներն աճում են առ առաւելը 30%: Իտալիայում վերջին տաս տարիներում հազարին 6,2 է աւելացել, իսկ Միացեալ Նահանգներում հազարին 24,8 բայց սա շնորհիւ ահագին գաղթականութեան:

Խառնածիններ—Մետիսներ: Երբ երկու մարդկային ցեղ միմեանց մօտենում են, ստացւում են միջանկեալ տիպեր, խառնածիններ, որոնք յետոյ սաստիկ զփռարացնում են ցեղերի ճիշտ բաժանումը: Այսպէս սպիտակի նեգրուհու կամ նեգրի սպիտակ կնոջ հետ մօտենալուց լառաջանում է մուլատ, որ ոչ հօր և ոչ մօր բոլոր առանձնատկութիւն-

ներն ունի: Սովորաբար հայրը սպիտակ է լինում, իսկ մայրը՝ նեգրուհի, որովհետեւ սպիտակ կինը գէպի նեգրները զգուանք է զգում:

Մուլատները, իրենց հերթին, կարող են աճել իրենց մէջ, որի շնորհիւ նրանց թիւը մի օրէն է գաւառում կարող է բաւական մեծանալ: Շատ անգամ պատահում է, որ մուլատների յետագայ սերունդները վերադառնում են այս երկու մարդու ցեղերից մի-

ԿՈՎԿԱՍՏԱՆ ՅԵՂ.—Հայուհի.

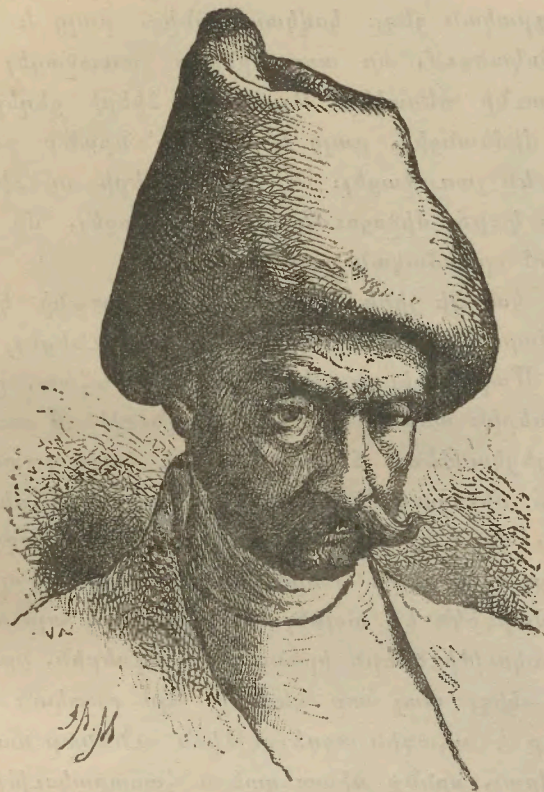
նին, և համարեա միշտ սպիտակ կամ բարձր ցեղին, որովհետեւ մուլատ կանայք իրենց զփբախտ կը համարէին, եթէ

ներքին երեսայ ունենային, ուստի և՛ միշտ Կովկասեան կամ սպիտակ ցեղի մարդկանց առաւելութիւն են տալիս: Միացեալ նահանգներում 1854 թ. աշխարհագրութեամբ 405,750 մուլատ կար:

Բացի մուլատներից Ամերիկայում կան չորսսներ—սպիտակի և հնդիկ կնոջ երեխաներ (Պերուի բնակիչների մեծամասնութիւնը), զամբուսներ—նեգրական և ամերիկական ցեղերի շառաւիղներ (Բրազիլիայում) կաֆուզոսներ—միւսնոյն, զամբոսների ծագումից. միայն աւելի նեգրներին են նման քան թէ ամերիկացիներին: Ընդհանրապէս կարելի է ասել, որ բոլոր մարդկային ցեղերը խառնածնութեան մէջ արգասաւոր են: Խառնածինները շատ անգամ գեղեցիկ և ճարպիկ են, բայց ոչ բոլորը ուժեղ: Օրինակ, Բրազիլիայում մուլատները ուժեղ և առողջ են, մինչդեռ Աֆրիկայում այդպէս չեն և այստեղ մինչև անգամ առած կայ, թէ «Աստուած ստեղծեց սպիտակին, չգիտեմ, թէ ով է ստեղծել նեգրին, բայց սատանան է ստեղծել մետիսին»:

Այժմ տեսնենք, թէ խառնածնութիւնը կարող էր նըպաստել մարդկային ցեղերի շատանալուն: Տարակոյս չկայ, որ խառնածնութեան ազդեցութիւնը սաստիկ էական է: Օրինակ Բարէ—Յուսայ հրուանդանում հոլլանդացիների և հոտտենդոտների խառնածնութիւնից յառաջացել են մետիսներ, որոնք այնպէս արագ աճել են, որ կարճ միջոցում հիմնել են մի քանի բազմամարդ գաղութներ, ինչպէս օրինակ Նոր Պլատերգը: Հարաւային Աֆրիկայի Զօլասի-կաֆրները նոյնպէս մի խումբ, նորերս կազմակերպուած մետիսներ են, որ յառաջացել են նեգրների արաբների հետ միանալուց, և որոնք իրենց լեզուի վրայ ևս կրում են իրենց ծագման տպացոյցները: Կարելի էր այս տեսակ շատ օրինակներ առաջ բերել: Այս բոլորը հաւանական են դարձնում այն կարծիքը, թէ հին ժամանակները մարդկային միմիայն մի քանի ցեղեր են եղել, որոնց միախառնամբ ուրիշ ցեղեր են յառաջացել: Միւսնոյն հետեանքին են բերում մեզ և այժմեան մի քանի ցեղերի ուսումնասիրութիւնը, որովհետեւ սրանցից մի քանիսը

շատ պարզ ցոյց են տալիս, որ իրենք վերոյիշեալ կերպով յառաջացել են ուրիշ ցեղերից: Այսպէս օրինակ, հիպերբորէյցիները իրենց մի քանի առանձնատկութիւններով մօտենում են մոնղոլական, մի քանիսով ամերիկական ցեղին, իսկ այս բոլորի երեք ցեղն էլ այնքան մօտ են միմեանց, որ մի քանի մարդաբաններ նրանց բոլորովին չեն տարբերում:

ԿՈՎԻԱՍԵԱՆ ՅԵՂ.—Հայ.

Յեղերի ծագումը.—Բայց խառնածնութիւնը միայն այնտեղ կարող է գոյութիւն ունենալ, ուր առնուազը երկու ցեղ գոյութիւն ունի: Այժմ հարց է ծագում, թէ արդեօք բոլոր ցեղերը մէկից են յառաջացել, թէ մարդու երկրիս վը-

րայ երեւոյն արդէն մի քանի ցեղեր գոյութիւն են ունեցել: Թէև այս հարցը դեռ ևս չի կարող վճռուած համարուել, բայց և այնպէս անհաւանական չէ, որ սկզբում միմիայն մի մարդկային ցեղ գոյութիւն ունեցած լինի, որից և յամր ու աստիճանաբար զարգացումով յառաջացած լինին միւսները: Այս միւսնոյն եղբակացութեան ենք գալիս ուսումնասիրելով մեր ընտանի կենդանիները: Այսպէս, օրինակ, մի քանի աղաւնիներ միւսներից շատ աւելի են տարբերում քան թէ նեզրական ցեղը կովկասականից, բայց և այնպէս՝ «չ ոք չի կասկածում, որ աղաւնիները յառաջացել են մի, անտառի աղաւնի տեսակից: Այսպէս և ձիերի ցեղերը տարբերում են միմեանցից, բայց և այնպէս՝ նրանք բոլորն էլ մի տեսակից են յառաջացել: Եւ աղաւնիների ու ձիերի այս ցեղերն շատ կարճ միջոցումն են յառաջացել, մի քանիսը մինչև անգամ պատմական շրջանում:

Թերևս կարելի լինի նկատել, թէ ընտանի կենդանիների վրայ մարդն ահագին ազդեցութիւն է ունեցել, որ շատ իրաւացի է: Մարդն, իբրև վերաստեղծիչ անհատ, ընտրել է իրեն կարիքների ամենից լաւ բաւականութիւն տուողին և կամ իւր գեղեցկութեան ճաշակին աւելի համապատասխանողին և կարճ միջոցում զարմանալի հետևանքների հասել: Բայց մարդու վրայ էլ բնական ընտրութիւնն է ազդել: Միմիայն իրենց միջավայրի բարդ պայմաններին յարմարուել կարողացող մարդիկն են ապրել, և յանձնելով այս օգտաւէտ առանձնատկութիւններն իրենց սերունդներին, նրանք կարողացել են սկիզբ տալ նոր ցեղերի: Այս բնական ընտրութիւնը պէտք է ահագին ազդեցութիւն ունենար նախնական մարդկանց վրայ, որոնք միատեղած և հասարակութիւն չէին կազմած, մտաւոր բարձր կրթութիւն չունէին, հետևապէս և՛ ընդունակ չէին հեռացնելու իրենց շրջապատող կեանքի վատ պայմանները: Բնական ընտրութիւնը շատ յամր, հազարաւոր սերունդների ընթացքումն է գործել, բայց և այնպէս՝ անմտութիւն կը լինէր մերժել նրա ահագին ազդեցութիւնը:

ԿԱՆԷՍՏՐԻՆԻ ՑԵՂ

ՍԼԱՆՈՆ.—ԲՈՒՂԱՐՈՒՆԻ.

Մարդկային ցեղերը միմեանցից տարբերող առանձնա-
յատկութիւններն այնպիսիներ չեն, որ չկարողացան դարերի
ընթացքում չփոփոխուիլ: Ենթադրենք, որ մարդկային առա-
ջին ցեղը սև էր, ով կարող է պնդել, թէ նա լետոյ չէր
կարող սպիտակ դառնալ: Մենք դեռ այժմս էլ նկատում
ենք, որ սևամորթ ժողովուրդների զօրապետներն ու կանայք
հետզհետէ աւելի բաց գոյն են ստանում, որովհետև աւելի
քիչ են լինում արևի տակ և օրուայ մեծ մասը տանն են
անցկացնում. միևս կողմից, տեսնում ենք, որ իտալացին և
սպանիացին թխանում են, երբ արևի տակ շատ են մնում:
Գանգը, որ յարմարւում է ուղեղին, կարող է փոխել իւր
ձևը, նայելով մտաւոր կարողութիւնների զարգացման և վար-
ժութիւններին: Կլիման ահագին ազդեցութիւն է ունենում
մորթու և մազերի վրայ, որ ապացուցանում են շատ կեն-
դանիներ: Հասակը, քթի ձևը, բերանի և աչքի խողոզի լույ-
նութիւնը, մարմնի անդամների մեծութիւնը և այլն—սը-
րանք բոլորն այնպիսի առանձնայատկութիւններ են, որ փո-
փոխութիւնների են ենթարկւում հէնց ամէն մի ցեղի մօտ
ևս, որի շնորհիւ և՛ մի քանի ցեղերի մէջ դրանք կարողա-
նում են այն աստիճան զարգանալ, որ զսակարգութեան
հիմունք են ծառայում:

Կեանքի պայմանների մարդու վրայ ունեցած ազդեցու-
թիւնը շատ փաստերով կարելի է ապացուցանել: Այսպէս,
նեգրը Ամերիկա փոխադրուելով, աւելի պակաս յառաջնա-
ծնօտ է դառնում, այսինքն նրա ծնօտն ու ատամներն այն-
քան առաջ չեն ցուցում. գանգը աւելի բարականում և կար-
ճանում է. մազերն գանգուր և ջրթունքները աւելի պա-
կաս են ուռած լինում. քիթն աւելի ուղիղ. երեսի և ականջ-
ների կաշին մասամբ կորցնում է իւր սևութիւնը: Այժմեան
հիւսիս-ամերիկացին, եանկինը, Ֆիզիքապէս տարբերւում է
անգլո-սակսից, որից յառաջացել է: Նրա կաշին թխացել է,
մազերն աւելի սևացել, վիզն աւելի երկարել, գլուխն աւելի
կլորուել, ալտոսկրներն աւելի ցցուել. իսկ մատներն այնպէս
եղկար են, որ Ֆրանսիայում նրա համար եւրոպացիներից

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՅԵՂ.—Հրէաներ.

բոլորովին տարբեր կաղապարով են ձեռնոցներ պատրաստում: Բայց այս արտաքին յատկութիւնների հետ միասին, փոխւում են և՛ մտաւոր յատկութիւնները: Այսպէս՝ սպիտակ մարդը և նեգրը, Ամերիկա փոխադրուելով, փոփոխութիւնների են ենթարկւում, և որ կարևորն է—երկուսն էլ մօտենում են տեղական ցեղերին:

Մի շատ հետաքրքիր փաստ լիջում է Գիլվալդը: 1816 թուին մի քանի հարիւր վիւրտեմբուրգեան ընտանիքներ

ԿՍՎԿԱՍԵԱՆ ՅԵՂ.

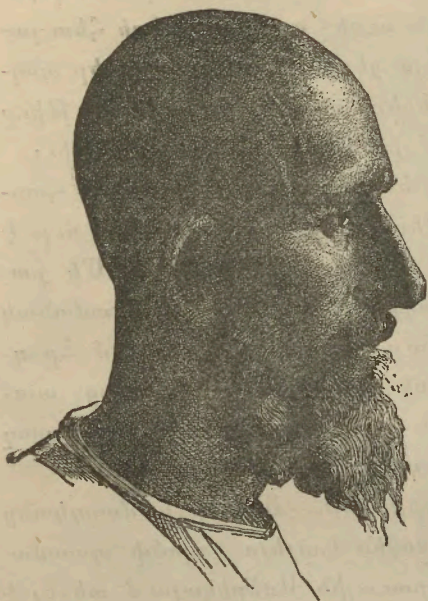
Հնդկաստանի Փակիր կիւն.

մայի, սնունդի և այլն) ազդեցութեամբ բացատրել:

Մի օրիշ օրինակ կարող են համարուիլ հրէաները, հին սեմիտական ցեղի այս զօրեղ մնացորդը:

գաղթեցին Կովկաս և բնակուեցան Թիֆլիսի մօտ, Ելիսաւետոպօլի նահանգում: Մինչդեռ Կովկասի բնակիչները պարծենում են իրենց գեղեցկութեամբ, այս գաղթականները սաստիկ տգեղ էին և քառանկիւնի երես, շէկ մազեր, կապոյտ կամ մոխրագոյն աչքեր ունէին: Բայց հէնց առաջին սերունդներն սկսեցին գեղեցկանալ և սև մազերն ու աչքերը այլ ևս հազուագիւտ չէին: Երրորդ սերունդը երկրորդից աւելի գեղեցիկ էր, այնպէս որ վիւրտեմբերգցիներն այլ ևս չէին ճանաչում: Եւ ամէն մի նոր սերունդով, նախկին տգեղ գաղթականներն աւելի և աւելի մօտենում էին տեղական բնակիչներին: Եւ որովհետեւ գաղթած կանանց բարոյականութիւնն ոչ մի կասկածի չէր ենթարկւում, ուստի այս երևոյթը կարելի է միմիայն տեղական պայմանների (արևի, կլի-

Սրանց մեծամասնութիւնն Եւրոպայում պահում է իւր առանձնայատկութիւնները, այնինքն երկար զօնք, սև, խիտ մազեր, քթի հիմքից սկսուող ունքեր, հաստ ջրթունքներ և իրանի համեմատ՝ կարճ ոտներ: Այս առանձնայատկութիւններն ի նկատի առնելով, մենք կարող ենք հաստատել, որ Անգլիայում հրէան մօտենում է անգլիական տիպին, ու-

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՅԵՂ.

Սեմիտ. հրէայ

նենալով հարթ, բարակ և բաց (свѣтлые) մազեր, բարձր ճակատ և կապոյտ աչքեր: Պիեմոնտում հրէան կրող զանգ ունի. Ուարէգա Օազիսում, հարաւային լայնութեան 32⁰ մօտ նա նեղրի կաշի ունի, իսկ Հաբէշտանում նա մինչև անգամ տափակ քիթ և խոպոպ մազեր ունի:

Հասկանալի է, որ այս բոլոր փոփոխութիւնները չէին լառաջանալ, Կթէ կեանքի պայմաններն անփոփոխ մընային: Այս վերջին դէպքում տիրապետող սկզբունք կը մընար, առանձնայատկութիւնների ժառանգաբար մի-

մեանց փոխանցումը և մենք կը տեսնէինք, թէ ինչպէս ցեղը շատ դարերի ընթացքում չէր փոփոխուիլ: Այսպէս նեգր ստրուկները, որ նկարուած են հին Բաբելոնի պատերի վրայ, բոլորովին նման են այժմեան նեգրներին, իսկ Նինուէի պատերի և եգիպտական բուրգերի վրայ երևում են հրէաների խմբեր, որ ոչնչով չեն տարբերում այժմեան հրէաներից:

Այս բոլոր ասածներից հաւանական է, որ սկզբում միայն մի մարդկային ցեղ է երևացել, որ տարածուել է ըն-

դարձակ երկրիս վրայ և այսպիսով ենթարկուել կեանքի բոլորովին տարբեր պայմանների:

Կեանքի պայմաններ ասելով, մենք իմանում ենք ոչ միայն ամենայայտնիները, ինչպէս է կլիման, խոնաւութիւնը, արևը, կերակուրը և այլն, այլև ամենածածկուածները, այսինքն նրանք, որոնք ազդում են սաղմի վրայ, որոնք կախուած են կենդանական և բուսական պատառաբուծութիւնից, և որոնք յառաջանում են ուրիշ օրգանիզմների հետ յարաբերութիւն ունենալուց: Այս ցեղը, կեանքի տարբեր պայմանների մէջ զրուելով, նոր ցեղերի սկիզբ տուեց, որոնց թիւը աւելի և աւելի աւելացաւ և՛ խառնածնութեան շնորհիւ:

Ընդունելով մի այսպիսի ենթադրութիւն, տեղի է հարցնել, թէ ո՞ւր է մարդկութեան առաջին որրանը, ո՞ր է այսպէս անուանած դրախտը: Մենք չգիտենք այս: Մի քանի բնապատմաբաններ ենթադրում են, թէ մի ժամանակ գոյութիւն է ունեցել մի ցամաք (Հոլմերիա), որ այժմ Հընդկական ովկիանոսի ջրերի տակ անյայտացել է, բայց այս, ինչպէս և ուրիշ, դրա նման շատ կարծիքներ չեն կարող բաւականացուցիչ թուով փաստերով հաստատուել:

Մարդկային ցեղերի կորուստը.— Ցեղերի և մարդկանց խմբերի մաս-մաս կամ ամբողջովին կորչելը յայտնի պատմական փաստ է: Հոլմբուրտը Հարաւային Ամերիկայում տեսել է մի թուլթակ, որ նոր ոչնչացած ժողովրդի լեզուով վերջին խօսողն էր: Հին արձաններն ու քարէ գործիները, որ գլտնուել են երկրիս բոլոր մասերում, և որոնց մասին այժմեան բնակիչները ոչ մի աւանդութիւն չեն պահպանել, ցոյց են տալիս, որ նախկին ժողովուրդները ոչնչացել են: Մի քանի փոքր և ցրուած ժողովուրդներ, որ նախնական ցեղերի մնացորդներ են, դեռ ևս ապրում են կղզիացած և մեծ մասամբ լեռնոտ տեղերում: Զեռնհաս գիտնականների ասութեամբ Եւրոպայի բոլոր հին ցեղերը այժմեան ամենակոպիտ վայրենիներից էլ ստոր էին, որից երևում է, որ նրանք մի որոշ աստիճանով պիտի տարբերուէին այժմ գոյութիւն ունեցող

CH. PARBANT

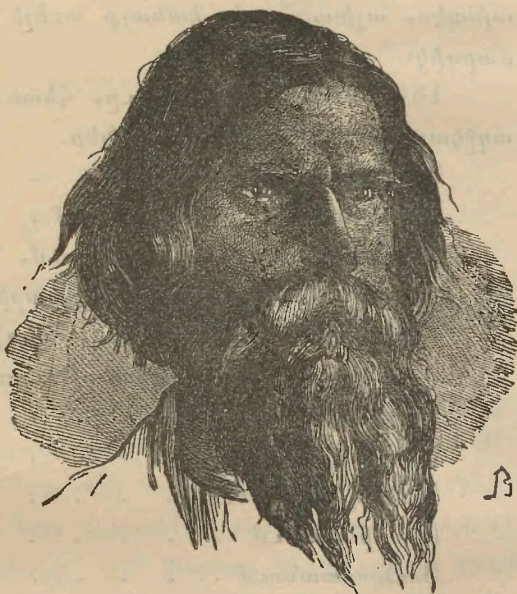
ԼՈՎԿԱՍՆԱՆ ՑԵՂ.—Եգիպտացի կին.

բոլոր ցեղերից: Տասմանիացիները կամ Վանդիմների երկրի բնիկները վերջին տասնեակ տարիներումս անյայտացան:

Յեղի ոչնչանալը գլխաւորապէս՝ յառաջանում է մի ժողովրդի միւսի հետ, մի ցեղի միւսի հետ վարած պատերազմներից: Վայրենի ժողովրդների բազմանալն որոշ սահմանների մէջ է մնում շատ պատճառներով, ինչպէս՝ պարբերական քաղցի, ծնողների թափառելու, երեխաների մահուան, կանանց փախցնելու, պատերազմների, հիւանդութիւնների, անառակութեան, որդեսպանութեան և այլն: Եթէ որևէ պատճառով այս արգելքներից մինը, թէև նոյն իսկ ոչ բոլորովին, հեռացւում է, այն ժամանակ այդ ժողովուրդն սկսում է աճել և աճելով ու զօրեղանալով, նա պատերազմ է մղում հարևան ժողովրդների հետ, ցրւում և մինչև անգամ ոչնչացնում է նրան:

Շատ տարօրինակ փոստ է, որ քաղաքակրթութեան ազդերը կործանիչ ազդեցութիւն ունին վայրենի ժողովրդների վրայ. մինչև անգամ առած է դառած, թէ քաղաքակրթութեան շունչը թունալից է վայրենիների համար: Այս երեւոյթը շատ պարզ և հասարակ կերպով է բացատրւում. ուժեղները տեղից քշում են թուլերին—այս է բնութեան օրէնքը. ուստի ոչ ոք չպիտի կասկածի, որ քաղաքակրթութեան ազգը, որ կարող է օգտուել իւր խելքից և իւր հանճարի արդիւնքներից, պէտք է գոյութեան կուռնում վայրենիներից շատ առաջ անցնի: Այս գլխաւոր պատճառին միանում են և շատ ուրիշ երկրորդականներ: Նախ վայրենի կանայք այնքան պտղաբեր չեն, որքան քաղաքակրթութեանները, որովհետև նրանք աւելի են կրում կեանքի ձախորդութիւնները, որովհետև նրանք աւելի են աշխատում, որովհետև նրանք աւելի ստրուկներ են քան թէ զօրեղ սեռի ընկերներ: Սրան պիտի աւելացնել և այն, որ ժողովրդների միջև տեղի ունեցող յարատև պատերազմները, մարդակերութիւնը, մարդազոհութիւնը և որդեսպանութիւնը պակասեցնում են ազգութեան թիւը, իսկ վայրենու իրեն անձին տուած չնչին արժէքը, շատ անգամ զրգում է նրան այնպիսի բանի հա-

մար զոհուելու, որոնք մեզ բոլորովին դատարկ են երևում: Յետոյ պիտի ուշադրութեան առնել, որ քաղաքակրթուած ազգերը տարածում են վայրենիների մէջ իրենց տարափոխիկ հիւանդութիւնները, որոնք այնքան աւելի տխնայ են ճարակում մարդկանց կեանքը, որքան աւելի կեղտոտութիւն է տիրում նրանց մէջ և որքան քիչ ծանօթ է նրանց առողջապահութեան հիմնական սկզբունքները. բացի դրանից, նրանք տարածում են նրանց միջև սպիրտային խմիչքներ, որոնց վայրենին միշտ անձնատուր է լինում մի տեսակ անասնական ազահութեամբ: Վերջապէս մի որոշ ազդեցութիւն պիտի վերագրել և՛ բարքերի փոփոխութեան, որ յառաջանում են բարձր ցեղերի հետ շփուելուց. դեռ չխօսենք աւերիչ պատերազմների մասին, որ տեղի են ունեցել Վանդիմերի երկրում, Մեկսիկոյում, Բրազիլիայում և Պերուում:

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՅԵՂ.—ՌԽԱ.

ԺԲ.

ԵՐԿՈՒ ՍԵՌԸ

Յայտնի է, որ ամուսնութիւններն աւելի արական քան թէ իգական սեռի անհատներ են յառաջացնում, բայց և այնպէս, աշխարհումս կանայք աւելի շատ են քան թէ տղամարդիկ:

1865 մինչև 1883 թիւը, հետեւալ երկրներում, 100 աղջկայ վրայ ծնուել են տղաներ.

Ռուսական Լեհաստանում 101

Անգլիայում և Իսլանդիայում 104

Փրանսիայում, Շոտլանդիայում, Գերմանիայում, Վենգրիայում, Շվէյցարիայում, Բէլգիայում, Հոլլանդիայում, Շվեդիայում, Դանիայում և Եւրոպական Ռուսաստանում . 105

Իտալիայում 106

Սպանիայում 107

Կոնստանդնուպոլսում 110

Ռումինիայում 111

Յունաստանում 112

Եթէ այժմ ուշադրութիւն դարձնենք այդ 1865-ից մինչև 1883 թուականներում պատահած ննջեցեալների վրայ, կը տեսնենք, որ հետեւալ երկրներում 100 կնոջ վրայ մեռել են.

Շոտլանդիայում 100 տղամարդ

Իրլանդիայում 100 »

Կոնստանդնուպոլսում 102 »

Նորվեգիայում 103 »

Դանիայում 103 »

Իրլանդիայում 103 »

Շվեդիայում 104 »

Հոլլանդիայում 105 »

Եւրոպական Ռուսաստանում . . . 105 »

Իտալիայում	106	տղամարդ
Փրանսիայում.	107	»
Անգլիայում	107	»
Սպանիայում.	107	»
Բալարիայում	108	»
Աւստրիայում	108	»
Վենգրիայում	108	»
Շվեյցարիայում ¹	108	»
Բէլգիայում	108	»
Պրուսիայում.	109	»
Յունաստանում	111	»
Սերբիայում	112	»
Րումինիայում	116	»

Եւրոպայում տղամարդկանց թիւը յարաբերում է կանանց թուին, ինչպէս 100 : 102,1. Մեծ Բրիտանիայում մինչև անգամ, ինչպէս 100 : 106,2:

Եթէ տղամարդիկ աւելի են ծնւում քան թէ կանայք, բայց վերջիններս այնուամենայնիւ կենդանի մնացողների մէջ մեծամասնութիւն են կազմում, այս բացատրւում է միայն այն փաստերով, որ մատաղ հասակում տղամարդիկ աւելի են մեռնում, քան թէ կանայք. այս փաստը նկատւում է և մի քանի ընտանի կենդանիների մէջ և սերտ կապուած է սեռի հետ:

ԺԳ.

ՍՈԱՆՉՆԱՅԱՏՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԺՍՈԱՆԳԱՐԱՐ ՓՈԽԱՆՑՈՒՄԸ

Վերևը մենք պատահաբար չիշեցինք առանձնատկու-
թիւնների ժառանգաբար փոխանցման մասին, այժմ մօտից
ծանօթանանք նրան կառավարող օրէնքների հետ: Եթէ
այս սկզբունքը միշտ չգործադրուէր, այն ժամանակ մարդ-
կային ցեղերը իբրև սխտեմատիքական խմբեր գոյութիւն
չէին կարող ունենալ, և ոչ միայն մարդկային սեռը, այլև

ամբողջ կենդանական թագաւորութիւնը մի աներևակայելի քառս կը ներկայացնէր:

Ժառանգականութեան հիմնական օրէնքն այն է, որ բոլոր առանձնայատկութիւնները առանց բացառութեան կարող են ծնողներից որդիներին անցնել: Բայց ինչ վերաբերում է տեսակի կամ ցեղի առանձնայատկութիւնների երեւալուն, ոչ ոք սրա վրայ ուշ չի դարձնում. սա ինքն ըստ ինքեան հասկանալի, բոլորից նախատեսնուած բան է, ինչպէս արևի ամենօրեայ ծագումը, և երբէք չէ պատահել, որ մարդը յառաջացնէր մի էակ, որ մարդ չլինէր: Մենք միայն զարմանում ենք, որ ժառանգութեամբ զուտ անհատական առանձնայատկութիւններ են անցնում, ինչպէս օրինակ, մի բնածին բիծ մարմնի մի որոշ մասում և կամ մի տարօրինակ սովորութիւն, թէև այդ շատ յաճախ էլ չի պատահում: Տիրապետող օրէնքն այն է, որ առանձնայատկութիւնն այնքան աւելի ճշտութեամբ է անցնում ժառանգներին, որքան աւելի հին է, կամ ուրիշ խօսքերով, տեսակի առանձնայատկութիւններն աւելի ճշտութեամբ են անցնում քան անհատին, իսկ ցեղի առանձնայատկութիւնները էլ աւելի ճշտութեամբ քան տեսակինը և այլն:

Անդամահատութիւնները, ընդհանրապէս, չեն անցնում: Եթէ մարդը պատահմամբ կորցնում է ձեռքը կամ ոտը, սաստիկ անհաւանական է, որ նրա որդիներն աշխարհ գալիս, իբրև ժառանգութիւն, ունենային այդ պակասութիւններն: Բայց եթէ այս անդամահատութիւնը մի քանի սերնդի վրայ կրկնուէր, այն ժամանակ կարող էր ժառանգաբար անցնել: Այսպէս, օրինակ, պնդում են, թէ Գերմանիայում հրէաները երբեմն այնպիսի դրութեամբ են ծնւում, որ այլ ևս անհնարին է նրանց թլպատել, և այսպիսի անհատներին այնտեղ բնածին թլպատուածներ են կոչում: Ֆիզիոլոգիները քնքոյշ ձեռքեր և փոքրիկ մատներ ունին, որովհետև նրանց մէջ սովորութիւն կայ ճկոյթ մատը զոհել տեղական աստրոնոմիա առողջութիւն խնդրելիս:

Շատ անգամ էլ, ընդհակառակը, ժառանգութեամբ

աննորմալ առանձնայատկութիւններ են անցնում, ինչպէս, օրինակ, աւելորդ մատներ, սպիտակամորթութիւն, որոնց մասին արդէն վերը յիշել ենք:

Երբեմն էլ ժառանգութեամբ անցնում են բոլորովին մանր և աննշան առանձնայատկութիւններ: Բժշկական գրականութեան մէջ յիշուում է մի գերդաստան, որի անդամներից մի քանիսը գլխների վրայ իրենց մազերից տարբերող մի փնջիկ մազ ունէին: Մի սևահեր իրլանդացի՝ գլխի աջ կողմում մի փունջ սպիտակ մազ ունէր. նրա տատն էլ գլխի միւս կողմ, իսկ մայրը հակառակ կողմում ունէին մի-մի ալդալիսի փունջ: Հաբսբուրգեան թագաւորող տան մէջ ժառանգական էր ներքին կախ ընկած շրթունքը:

Գրութիւնը սաստիկ բարդ գործողութիւն է, բայց և այնպէս որդիների և հօր գրութեան մէջ ևս մեծ նմանութիւն է նկատուում, մինչև անգամ և այն ժամանակ, երբ վերջինս ինքը չէ սովորեցրել այն իւր որդիներին: Նոյնպէս յայտնի է, որ անգլիացիների որդիները, որ Փրանսիայում են սովորում վայելչագրութիւն, մեծ հակումն են ցոյց տալիս անգլիական գրութեան ձևը պահելու:

Կարելի է շատ օրինակներ բերել ապացուցանելու, որ քայլուածքը, շարժումները, ձայնը և իրեն պահելու ընդհանուր ձևերը նոյնպէս շատ անգամ ժառանգութեամբ անցնում են սերունդներին: Շատ անգամ կանայք ժառանգում են մայրերի, տղամարդիկ հայրերի ձևերը: Սակայն այս՝ պէտք է մասամբ ընդօրինակութեան էլ վերագրել և բաւական դժուար է ասել, թէ ինչ յառաջացել է ընդօրինակութիւնից և ինչ ժառանգականութիւնից:

Լինում են և ժառանգական հիւանդութիւններ: Հասարակութեան մէջ գլխաւորապէս շնչառութեան գործարանին (օր. թոքախոտ) և ներարգային սխտեմին (խելագարութիւն, վերնոտութիւն) վերաբերեալ հիւանդութիւնների ժառանգութեան մասին է տեղեկութիւններ տարածուած: Հիւանդի անկողնի մօտ կանգնած բժիշկը երբեք չի մոռանալ

տեղեկանալու, թէ հիւանդի նախնիները ինչ հիւանդութիւնների են ենթարկուել:

Յայտնի է, որ աչքի հիւանդութիւնները և մինչև անգամ աննշան պակասութիւններ և առանձնայատկութիւններ կարող են անցնել ժառանգաբար սերունդներին: Այսպէս են, օրինակ, աչքերին սև ջուր իջնելն ու կարճատեսութեան տրամադրութիւնը. եթէ հայրն էլ մայրն էլ կարճատես են, ժառանգներն աւելի են տրամադիր լինում կարճատեսութեան և ծնողներից աւելի վաղ և աւելի սաստիկ են կարճատես դառնում: Ժառանգական է լինում և՛ շլութիւնը. այսպէս Մոնմորանսիի գերդաստանի մէջ մի քանի սերունդ շիլ էին: Մօտերքս նկատել են, որ դալտոնիզմ, կամ անգունստեսութիւնը, այսինքն մի քանի որոշ գոյներ չկարողանալ որոշելը, աւելի տարածուած է քան որ կարծում էին և որ սա ևս ժառանգական է: Այսպէս անուանուած հաւկուրը, կամ առանց պայծառ լուսի չկարողանալ տեսնելը, նոյնպէս անցնում է ժառանգաբար. այսպէս՝ վեց սերնդի ընթացքում մի գերդաստանի քսան և հինգ անդամը ենթարկուել են այս ցաւին: Մի քանի անհատների ունքերի մէջ մի քանի մաղ միւսներից աւելի երկար են լինում, և մի այսպիսի այգքան աննշան առանձնայատկութիւն կարող է պահուել մի քանի սերնդների մէջ: Մի քանի ծնողների և որդիների ունքերն այնքան կախ ընկած են եղել, որ տեսնելու համար ստիպուած են եղել գլուխը թեքելու:

Մի քանի գերդաստանների մէջ ճաղատութիւնն և մինչև անգամ առամների փչացումն անցնում է ժառանգաբար: Եթէ երկու ծնողներն էլ փչացած առամներ ունին, որդիները շատ հաւանականօրէն պիտի տանջուին նոյն պակասութիւնից և շատ անգամ աւելի սաստիկ կերպով. եթէ միայն հայրը վատ առամներ ունի, այն ժամանակ որդիները կարող են փոքր ի շատե՛ բաւականացուցիչ առամներ ունենալ: Հասակի ժառանգաբար անցումը ապացուցուած է հետեւեալ փաստով: Պրուսիայում Ֆրիդրիկոս Վիլհելմ և Վիլհելմ II աշխատում էին իրենց երկրի ամենաբարձր մարդկանց ա-

մուսնացնել ամենաբարձր կանանց հետ և այսպիսով կազմեցին իրենց անձնապահ գունդը սաստիկ բարձրահասակ մարդկանցից:

Շատերը ժառանգական են համարում և մտաւոր ու քարոյական առանձնայատկութիւնները. բայց այստեղ բաւական մեծ ազդեցութիւն է ունենում և դաստիարակութիւնը:

Առանձնայատկութիւնների ժառանգութեան օրէնքները. — ժառանգութեան օրէնքները մեծ մասամբ մեզ անյայտ են, այնուամենայնիւ նորագոյն հետազօտութիւնները մեզ ծանօթացրել են այս օրէնքներից մի քանիսը, որ տափօփ կերպով կը լիչենք: 1) Առանձնայատկութիւնները երեւում են որդիների մարմնի այն միւսնոյն, ներքին և արտաքին տեղում, որտեղ նրանք երեացել են նախնիների վրայ: Սա ամենաընդհանուր օրէնքներից միւսն է և իւր բոլոր պարզութեամբ, շատ նշանաւոր է: Բայց մենք նկատում ենք այդ ոչ թէ տեսակի կամ ցեղի, այլ անհատական առանձնայատկութիւնների ժամանակ, այսպէս, օրինակ, այն ղէպերում, երբ հայրն ու որդին մի բիծ կամ մի նշան ունին մարմնի միւսնոյն տեղում կամ սպիտակ մազերի մի փունջ գլխի միւսնոյն մասում:

2) Ընդհանրապէս առանձնայատկութիւնները երեւում են այն հասակում, ինչ հասակում որ երեացել են նախնիների վրայ: Ժառանգական հիւանդութիւնները տալիս են մեզ այս մասին բազմաթիւ օրինակներ:

3) Առանձնայատկութիւններն որդիներին վրայ երեւում են այնքան աւելի ճշտութեամբ, որքան աւելի հին են: Անդամահատութիւնները, ինչպէս ասացինք, ժառանգութեամբ չեն անցնում: Ժառանգական անհատական առանձնայատկութիւնները պակաս ճիշտ են քան թէ տեսակինը, իսկ վերջինս աւելի պակաս ճիշտ քան ցեղականը և այլն: Ուրիշ խօսքերով՝ առանձնայատկութիւններն որքան հին լինին, այնքան աւելի ժամանակ կունենան խոր տրմատներ ձգելու օրգանիզմի մէջ: Այստեղ էլ հիւանդութիւնները տալիս են ամենափայլուն օրինակներ (թոքախտ, խելագարութիւն):

4) Մի քանի (սեռական) առանձնայատկութիւններ միայն մի սերունդ են անցնում:

5) Միատեսակ կենդանիների միախառման ժամանակ երկու սեռի առանձնայատկութիւններն ընդհանրապէս գումարում են և կամ մի սեռի առանձնայատկութիւնները գերակշռում միւս սեռի առանձնայատկութիւններից: Եթէ զըրանք միատեսակ են՝ միախառնում և գումարում են: Սա է այն գլխաւոր պատճառներից մինը, որ ազգակիցների միջև կատարուած ամուսնութիւնը շատ անգամ տխուր հետեանքներ է ունենում: Եթէ երկու ծնողներն արեան կապով կապուած են միմեանց հետ, և այսպիսով ենթակալ են միևնոյն հիւանդութիւններին, այն ժամանակ որդիները կրկին անգամ աւելի տրամադիր են լինում միևնոյն հիւանդութիւններին: Եթէ երկու ծնողների առանձնայատկութիւնները միատեսակ չեն, նրանք երբեմն միմեանց ոչնչացնելու ազդեցութիւն են ունենում, այնպէս որ միջին հետեանքն է ստացւում. ուրիշ դէպքերում ժառանգների մէջ երեւում են միայն մի ծնողի առանձնայատկութիւնները:

6) Մի քանի առանձնայատկութիւններ թաքնուած դրութեամբ են աւանդւում, այնպէս որ մի կամ մի քանի սերունդների վրայ չեն երեւում և միայն միւս սերունդների վրայ են երևան գալիս: Այս տեսակ երեւոյթները կազմում են ատաւիզմ կամ նախնանմանութիւնը: Շատ անգամ մարդու վրայ ոչ թէ հօր կամ մօր առանձնայատկութիւններն են նկատւում, այլ պապի կամ տատի:

ԺԴ.

ՄԱՐԴՈՒ ՖԻԶԻԲԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Սաղմնային մարդու զարգացման ուսումնասիրութիւնը մարդաբանութեան համար ահագին նշանակութիւն ունի, որովհետև նպաստում է խնդրի պարզութիւն: Սաղմնաբանութիւնը (эмбриология) ծառայում է մարդկային սեռը սիստեմատիքական դրութեան վերածելու, մօտեցնելով նրան

այն կաթնասուններին, որոնք նրա հետ մեծ նմանութիւն ունին: Բացի դրանից անհատի զարգացումը տեսակի զարգացման կարճ կրկնութիւն է. հետեապէս և անհատի զարգացման տեսութիւնը կը տալ մեզ մարդու ծագման մասին ցուցումներ:

Վերջին ժամանակներիս սաղմնաբանական հետազոտութիւնները շատ մեծ հետեանքներ ունեցան, ցոյց տալով՝ մի քանի օրգանների նշանակութիւնը, որոնց ծագումը մինչև այդ ժամանակ յայտնի չէր, և որոնք աւելի ևս ամրապնդեցին այն ազգակցութիւնը, որ կապում է միմեանց հետ կենդանական թագաւորութեան բոլոր անդամները: Ապացոյցի համար բերենք հետեալ օրինակը: Մարդու ուղեղային գեղձը (glandula pinealis) յայտնի է երկար ժամանակից ի վեր և մինչև անգամ հոգու կայեանն էր համարւում, բայց ստորին կենդանիների վրայ կատարուած հետազոտութիւնները ցոյց տուին, որ նա ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ երկու աչքի մնացորդ, որ մի քանի ստորին կակղամորթների վրայ դեռ ևս կայ:

Սիւս բոլոր կաթնասունների նման, մարդն էլ ձուից է յառաջանում, որ բաղկացած է սննդատու, դեղնուց ներփակող մի քնքոյշ պարկիկից: Ձուի մէջ սաղմը սկսում է կազմակերպուել բաժանումն կոչուող երեւոյթի ժամանակ. դեղնուցն սկզբում բաժանւում է երկու կիսագնդի, որոնցից իւրաքանչիւրը ուրիշ երկուսի, վերջիններս դարձեալ ուրիշ երկուսի և այսպէս շարունակ, մինչև որ դեղնուցը դառնում է բազմաթիւ փոքրիկ կիսագնդեր, որոնցից իւրաքանչիւրը լետոյ ստանում է իւր թաղանթը: Շուտով սրան միանում է մի ուրիշ երեւոյթ: Այս վանդակիկները տեղաւորւում են ձուի թաղանթի մէջ, կիտւում են մինը միւսի վրայ, ճնշումից բազմակողմանի դառնում և կազմում ձուի երկրորդ ծածկոյցը, որ կոչւում է ծին (blaztème, бластѳма): Շուտով այս ծնի մի մասը վանդակների մեծ մասի այստեղ հաւաքուելու պատճառով մթնում է և լետոյ ձուաձև ու միջին գծի երկարութեամբ սպիտակափայլ դառնում: Այս գծի եր-

կարութեամբ երևում է մի փոսիկ, որ կոչւում է սկզբնական փոսիկ և որ ներկայացնում է գլխա-ողնաշարային ուղեղի նախագիծը: Այս առանձնատկութեամբ մարդկային սաղմը տարբերւում է շատ կենդանիներից և մինչդեռ առաջ ոչ ոք չէր կարող նախապէս ասել, թէ ինչ դասակարգի է պատկանում սկսուած էակը, այժմ կարելի է պնդել, որ ողնաշարաւոր է լինելու: Աւելի ուշ ծինից սկիզբն են առնում ուրիշ երկու սաղմնային յօրինուածներ, որոնցից մինը կազմում է սաղմնաբոյն մզանը (amnios), որի հեղուկութի մէջ լողում է սաղմը, իսկ միւսը, *ալանտոիսը*, որ մեծ նշանակութիւն ունի սաղմի կեանքի վերաբերութեամբ, որովհետեւ նրա անոթները տանում է ձուի մակերևութը և այսպիսով կազմում այն օրգանը, որ կոչւում է փառ (placenta) և որի շնորհիւ սաղմը կարողանում է մօրից ստանալ անհրաժեշտ կերակուրը և ազատուիլ անպէտք նիւթերից: Այժմ սաղմն արդէն չի պատկանում սոսկ ողնաշարաւորներին, այլ բարձր ողնաշարաւոր կենդանիներին, այսինքն սողուններին, թռչուններին, կամ կաթնասուններին, որովհետեւ միայն այս ողնաշարաւորների մօտ է զարգանում վերոյիշեալ մասերը:

Եւ այսպէս՝ սաղմը միանգամից և իւր բոլոր օրգանական մասերով չի կազմակերպւում, այլ սկզբում, երբ միայն ձու է կազմում, նմանւում է ստորին միավանդակիկ էակներին, և միայն յետոյ, հետզհետէ զարգանալով, աստիճանաբար ստանում է բարձր կանգնած կենդանիների առանձնատկութիւնները, մինչև որ վերջապէս, ստանում է բացառապէս իրեն յատուկ առանձնատկութիւնները: Մարդու ծագման խնդրի մէջ այս փաստը սաստիկ մեծ նշանակութիւն ունի:

Սաղմնաբանութիւնն երևան է հանել մի քանի փաստեր, որոնք մարդուն մօտեցնում են կենդանիներին: Ցոյց տանք նրանցից մի քանիսը:

1) *Երկու ճակատի ոսկր*.—Մարդը սովորաբար երկու ճակատի ոսկր ունի. և միայն մի քանի աննորմալ դէպքե-

րում լինում են երկու համաչափ ոսկր, միմեանցից ճակատի կարով բաժանուած: Կաթնասուն կենդանիներն ընդհանրապէս ճակատի երկու ոսկր ունին: Միւսնոյնը նկատում ենք մարդկային սաղմի վրայ. նա երկու ոսկր ունի, որ յետոյ միանալով՝ կազմում են ճակատի մի ոսկրը:

2) Միջածնօտային ոսկր.—Կաթնասունների միջածնօտային ոսկրները ընդհանրապէս լաւ զարգացած են և որոշապէս բաժանուած են միմեանցից. երկար ժամանակ կարծում էին, թէ մարդը չունի այդ ոսկրը և մինչև անգամ մի անդամազննին կարծիք էր յայտնել, թէ նրանք ոչնչացել են մարդու քնքշացած և փոխուած կեանքի պատճառով: Սակայն այս ոսկրները գտնուեցան մարդու վրայ, միայն նրա սաղմային կեանքի ժամանակ, մինչև նրա աշխարհ գալը: Նրանք շուտով ձուլւում են վերին ծնօտի հետ: Հետևապէս և այս առանձնայատկութիւնով սաղմն աւելի միւս կաթնասուններին է մօտենում քան թէ չափահաս մարդուն:

Միջածնօտային ոսկրի հետքերը հասակաւորների մէջ աւելի շատ են պատահում քան որ ընդհանրապէս կարծում են: Այսպէս՝ դոկտոր Մոշէնն ու ես մեր հետազօտած գանգերի մէջ 60% միջածնօտային կարեր նկատեցինք:

3) Մազեր.—Կաթնասունների մեծ մասը ծածկուած է երկար մազերով, որ տարածւում են ամբողջ մարմնի վրայ, բացի ոտների ներքին մասից: Հասակաւոր մարդկանց մազերը կարճ և քիչ են, բացի մարմնի մի քանի որոշ, սահմանափակուած մասերից: Մարդկային սաղմը մօտենում է կաթնասունին, որովհետև նա վեցերորդ ամսին ամբողջովին, նոյն իսկ ճակատն ու ականջները, խիտ կերպով ծածկուած է սաստիկ բարակ մազերով (lanugo): Շատ նշանաւոր է, որ այս դրութեան մէջ ձեռի ամիսն ու ներբանը բոլորովին ազատ են մնում մազից:

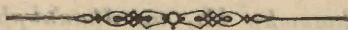
Այս բոլորը փաստեր են, որ միւսներից աւելի աչքի են ընկնում, սակայն սրանք եզական չեն: Կարելի է պնդել, որ մարդկային ամէն մի օրգան, իւր զարգացման ընթացքում անցնում է այն ստադիոններից, որոնք ներկայացնում

են կենդանաբանական սանդուղի վրայ մարդկանցից ստոր կանգնած կենդանիների նորմալ և մշտական զրութիւնները: Մի գեղեցիկ օրինակ կարող է ծառայել սիրտը, որ սկզբում մի հասարակ պարկ է ներկայացնում, որ մենք գտնում ենք մի քանի ստոր կակղամորթների մէջ, յետոյ նա ոլորւում է, նմանուելով Տ տառին, և բաժանւում երեք խոռոչի, ինչպէս ձկներինը, մի քիչ յետոյ նա ստանում է երկակենցաղներիին ձևը, և միայն վերջում մարդու սիրտ դառնում:

Այս հարցը միայն մարդով չի սահմանափակւում: Բոլորին յայտնի է, որ կենդանիները իրենց վերջնական առանձնայատկութիւններով չեն ծնւում, այլ մինչև նրանց հասնելը ենթարկւում են մի շարք շատ թէ քիչ խոր փոփոխութիւնների: Ինչ է նշանակում այս յամրութիւնը և կամ այս նախապատրաստութիւնը: Մենք այնքան ընտելացել ենք իրերի այս ընթացքին, որ մինչև անգամ չենք էլ մտածում զրա մասին, և մենք սաստիկ կը զարմանայինք, եթէ մի որևէ գէպքում զարգացումը տեղի չունենար:

Զարգացման երևոյթն էվոլիւցիոնական տեսութեան անկիւնավէմերից մինն է, որ չի ընդունում առանձին տեսակների առանձին և անկախ ստեղծագործութիւնը և որը հաստատում է, որ շատ հեռու անցեալում երևացած մի օրգանական ձևից են յառաջացել միւս բոլորը, յամր և աստիճանաբար զարգացման շնորհիւ, որ կատարուել է դարերի ընթացքում անթիւ սերունդների վրայ.....

Թարգմ. Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՄԱՐԿԱԳՐԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆ

Ներկայ տարուանից մենք պետք է աշխատենք տալ նույն կիսամեկում լուս տեսած ազգագրական և մարդաբանական հալերէն և օտար լեզուներով լուս տեսած ամենանշանաւոր աշխատութիւնների կարելուցն չափ մանրամասն գրախօսութիւնը: Աշխատեալ, այս ներկայ լեզուածով ցանկանում ենք թուել այս ձևովին վերաբերեալ բազմաթիւ գրքերից նրանք, որոնք ընդհանուր բնատրութիւն ունին և հիմնական աշխատութիւններ լինելով՝ կարող են միշտ օգուտ բերել մարդաբանութեամբ հետաքրքրուողներին: Թերևս մի ուրիշ անգամ մեզ չաջողութիւն կովկասին և մասնաւորապէս Հալերիս վերաբերեալ մարդաբանական, սրա հետ և՛ ազգագրական աշխատութիւնների լիակատար ցանկը տալ, միայն այժմ մենք թուելու ենք միմիայն ընդհանուր բնատրութիւն ունեցող ուսումնասիրութիւնները, որոնք պարզում են էվոլյուցիայի անխախտ օրէնքնու-

րը և որոնք հիմունք կարող են ծառայել առանձին ազգութիւններ ուսումնասիրելու:

Ստիպուած լինելով բաւականաչափ մի գաւառական քաղաքի գրադարաններով, առաւելապէս օգտուեցանք ռուսաց ամսագրներից և Եանժուլի «Книга о книгах» գրքից:

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Müller F. Allgemeine Ethnographie. Hölder. Wien. 1879. Գ. 12 մարկ:

Աւստրիական ազգագրագէտ և լեզուաբան, հայագէտ Միլլերի այս գիրքը, չնայելով իւր մի քանի, ցեղերի և ազգերի դասակարգութեան վերաբերեալ թերութիւններին, որպէս ձեռնարկ իւր նմանը չունի արեւմտեան-Եւրոպայի գիտնական գրականութեան մէջ:

Առանձին ազգերի սիստեմատիքական նկարագրութիւնը դիւս-

ւոր տեղն է բռնում: Բնական պատմական նիւթերին երկրորդական տեղ է տուած: Ազգագրութեամբ նոր սկսողների համար այս աշխատութիւնը կարող է իբրեւ լաւ առաջնորդ հանդիսանալ:

Пешель Оск. Народовѣдѣніе, пер. подѣ ред. проф. Э. Петри. Спб. 1890 IX—579 էրես. Կ. 4 ր.

Գերմանացի այս լատին գիտնականի ներկա աշխատութիւնը կարող է իբրեւ օգտակար լրացուցիչ մասն կազմել Միւլլէրի գրքին: Պեշէլի գրքում ընդհանուր հարցերը բռնում են գրքի մեծ մասը և այս աշխատութիւնը կարող է հետաքրքրութիւն զարթնցնել ազգագրութեամբ պարապելու: Միայն ափսոս, որ գերմանացի վերջին րատարակիչը, պրոֆ. Կիրխգոֆ, չէ թարմացրել նիւթը ճանապարհորդների տուած նորագոյն տեղեկութիւններով և չէ օգտուել նորագոյն գիտերից և հետազոտութիւններից: Առաջման ռուսերէն լեզուով միակ ձեռնարկն է ընդհանուր ազգագրութեան վերաբերեալ:

Brinton D. Races and Peoples, Lectures on the Science of Ethnography. New-York. Hodges. 1890. Կ. 9 շիւ:

Այքի ընկնող ամերիկացի ազգագրագէտի այս փոքրիկ և հետաքրքիր աշխատութիւնը կարող է գրեւել ընթերցողին ազգագրութեամբ պարապելու:

Waitz Gerland. Anthropologie der Naturvölker. B. I-VI Կ. 63 մարկ:

Գերմանացի լատին փիլիսոփայ վայցի այս նշանաւոր աշխատութեան առաջին հատորը խօսում է մարդաբանական և ցեղագրական ընդհանուր հարցերի մասին: Սրա կէսը թարգմանուած է ռուսերէն „Антропология первобытныхъ народовъ“ Вайца, пер. А. Федченко, Москва, 1867. Միւս հատորները նուիրուած են նեգրների, ամերիկացիների, մալալցիների և պոլինեզիացիների հոգեկան կեանքի ու վարք ու բարքի, փաստական նկարագրութեան: Չնայելով գիտութեան արած չառաջադիմութեան, այս դասական աշխատութիւնը աշխուժեցնելու ազգագրական գրահատելի նիւթերի մի հարուստ ժողովածու է ներկայացնում:

Ratzel F. Völkerkunde, Verlag des Bibliographischen Instituts, 1886. B. I-III Կ. 47 մարկ:

Հեղինակը ազգագրութիւնը աշխարհագրութեան վրայ է հիմնում և դիտում ազգերը նրանց բռնած աշխարհագրական տեղի համեմատ: Բազմաթիւ քարտէզներ ու նկարներ բաւական դիտելի են կացույանում նիւթը: Այս շքիղ հրատարակութեան մէջ մեծ զգուշութեա և խելացի կերպով հաւաքուած և դասակարգուած է ահագին նիւթ:

Гельвалдъ Фр. Естественная исторія племенъ и народовъ Т. I-II. изд. А. С. Суворина. Կ. 15 ր.

Գերմանացի այս գրողի մեծ, պատկերազարդ կոմպիլեացիան նուիրուած է ժողովրդականացնելու աշխարհագրական, ազգագրական և

կուլտուրա-պատմական տեղեկութիւնները: Գիտական, լուրջ նշանակութիւն չունենալով, այս գիրքը օգտակար է հասարակութեան մէջ ղեպի ազգագրութիւնը հետաքրքրութիւն զարթեցնելու:

Verneau R. Les races humaines. Bollière et fils Գ. 11 ֆր.

Ջանազան ազգերի ազգագրական ժողովրդագրած նկարագրութիւն է: Փաստերի առատութեան, նկարագրութեան կենդանութեան և լաւ նկարների շնորհիւ գեղեցիկ ձևւորակ է, թէև առանձին, ինքնուրոյն, գիտական նշանակութիւն չունի:

Schneider W. Die Naturvölker. Paderborn B. I-II. Գ. 8 մարկ:

Վալրենի ժողովրդների մասին օգտակար համեմատական նկարագրութիւններ են:

Latham M. Q. Descriptive Ethnology Van-Voorst. Bl. I-II. 1859. Գ. 32 շիլ.

Հեղինակը կարճ և պարզ կերպով ամփոփել է այս աշխատութեան մէջ Ներոպալի, Ասիայի և Աֆրիկայի շատ ազգերի մասին ազգագրական հարուստ նիւթեր, որ քաղուած են նրա կարդացած բազմաթիւ գրքերից:

Andree R. Ethnographische Paralelen, B. I-II Գ. 13 մ. 50 շիլ.

Հեղինակը իւր առանձին մեթոդով տալիս է բազմաթիւ, գնահատելի, քննարար ստուգուած նիւթեր:

Klemm. Allgemeine Culturwissenschaft Die materiellen Grundlagen menschlicher Cultur.

B. I Die Werkzeuge und Waffen, mit 342 Ulb.—B. II. Die Einleitung; das Feuer, die Nahrung, Getränke, Narcotika. L. 1855 Գ. 15 մարկ 50 պֆ.

Այս աշխատութիւնը նշանաւոր է իւր գաղափարներով և այժմ էլ օգտակար իւր տուած տեղեկութիւններով:

A. Bastian Der Mensch in der Geschichte Zur Begründung einer psychol. Weltanschauung. Lpz. 1860 3 bde. Գ. 27 մարկ.

«Ազգերի հոգեբանութիւն» ստեղծելու մի նշանաւոր փորձ է:

Նրա—Die Vorgeschichte der Ethnologie Bl. 1881. Գ. 2 մարկ:

Յեղագրութեան զարգացման պատմական մի տեսութիւն է:

Նրա—Allgem. Grundzüge der Ethnologie. Prolegomena zur Begründung einer naturwiss. Psychologie auf dem Material des Völkergedankens. B. 1884 Գ. մկ.

Բաստիանի աշխատութիւնները, մանաւանդ վերջին 15 տարիներս լուս տեսածները, որ միմեանց հետ քիչ կապուած և մի կանոնաւոր սխտեմի տակ չձգած ահագին փաստերի կոլտ են, զգուարութեամբ և նորոգացում և լարուած ուշադրութիւն են պահանջում:

Густавъ Лебонъ. Психология народовъ и массъ. пер. съ франц. Изд. Павликова. Спб. 1896. Գ. 1 ր.

Մի առանձին գիտական նշանակութիւն չունի: Լըբոնը նշանաւոր է որպէս կոմպոզիտոր, բայց ոչ իսկական գիտնական: Աւելի նշա-

նաւոր է նրա «L'homme et les sociétés» աշխատութիւնը, ուր բաւական լաւ բացատրուած է միջնալստի աղղեցութիւնը:

Achelis. Die Entwicklung der modernen Ethnologie. B. 1889. Գ. 3 մկ.

Յեղադրութեան մէջ անցեալ դարու վերջից սկսած տեղի ունեցած ուղղութիւնների և աշխատութիւնների օգտաւէտ մի տեսութիւն է:

Farrer J. A. Primitive Manners and Customs. 1879. Գ. 7 լ. 6 պթ.

Կեանքի բոլոր կողմերի և հասարակ պարզ, մէկին և հակիրճ պատկերացումն է:

Lubbock J. Origin of Civilisation, 4 ed 1881. Գ. 18 լ.

Նրա—Prehistoric Times. 1878. 4 ed. 18 լ.

Շատ հարուստ նիւթ է ներկայացնում, բայց փաստերից հանած եզրակացութիւնները խիստ քննադատուած չեն. երկու աշխատութիւններն էլ թարգմանուած են ֆրանսերէն և ռուսերէն:

Э. Тейлоръ. Доисторическій бытъ человечества и начало цивилизации. Пер. подъ ред. проф. Мильгаузева, Моск. 1868.

Նրա—Первобытная культура.

Դիցաբանութեան, փրիստոփութեան, կրօնների, արուեստների և սովորութիւնների զարգացման հետադրութիւն է: Նշանաւոր է մանաւանդ Անիմիզմի մասը: Թարգմանուած է ֆրանսերէն և ռուսերէն. (Բ. արխ. 1896 թ.)

Նրա—О методѣ изслѣдованія

развитія учреждений, статья въ „Этнограф. Обзорѣни“. Кн. V. 1890. Այս լողուածի թարգմանութիւնը գտնուած է միւր խմբագրատան և կը հրատարակուի:

Է. Բ. Տալլորի աշխատութիւնները կարող են սկզբնական կուլտուրայի վերաբերութեամբ հիմնական գրութիւններ համարուիլ. դրանք ուսումնասիրուած են կրօնական և մտաւոր զարգացման առաջին աստիճանները:

J. Wood. The natural History of Man, leingon account of the manners and customs of the uncivilized races of man. Lond. 1870 2 հատոր Գ. 38 լ.:

Բաղմաթիւ նկարներով: Շատ օգտակար աշխատութիւն է սկզբնական ժողովրդների կեանքի հետ ծանօթանալու համար:

Hearn W. E. The Aryan Household. 1879. Գ. 16 լ.:

Նախնական հասարակութիւնների կազմութեան և զարգացման լիակատար նկարագիրն է:

Фустель де—Куланжъ. Древняя гражданская община. (La cité antique) Յունաստանի և Հռոմի կուլտի, հասարակական զարգացման և հիմնարկութիւնների մի գեղեցիկ ուսումնասիրութիւն է, միացն բացատրութիւնների մէջ կրօնին շատ բան է վերագրած:

Elie Reclus. Les primitifs. Etude d'ethnologie comparée Paris 1885. Գ. 3 ֆր. 50 ս.

Հիւսիսի, Ամերիկայի և Հնդկաստանի նախնական ժողովուրդների կեանքը: Մասամբ թարգմանուած

է. ուսերէն նորանոր լաւելումներով Մարակոսկիի „Научно-популярная библиотека“-ի մէջ.

F. V. Hellwald. Ethnographische Rösselsprünge. Kultur—und volksgeschichtliche Bilder und Skizzen. Leip. 1881. Գ. 6 մկ.

Հետաքրքիր փորձեր են.

Gerland. Atlas der Ethnographie 41 Taf. Leipz. 1876. Գ. 12 մկ.

Ducas. „L'amitié antique, d'après les mœurs populaires. Paris 1895. Զգացմունքը նույնպէս ունի իւր պատմութիւնը և ազգերի բարոյական բնութիւնը նույնպէս ենթարկուած է էվոլյուցիայի օրէնքներին: Այս գրքի հեղինակը բաւական զեղեցիկ կերպով դժեղ է բարեկամութեան էվոլյուցիան սկսած ամենահին ժամանակներից:

Ch. Joret. La rose dans l'antiquité et au moyen âge. Histoire, legendes et symbolisme. 1892. 483 p 8°. Գ. 6 ֆր.

Այս ինքնատիպ և զեղեցիկ աշխատութեան մէջ խօսուած է վարդի հին ազգերին լալտերի տեսակների, նրա մշակութեան, նրան նուիրուած աւանդութիւնների և երգերի, նրա գործածութեան, նրա Արևելքում խաղաղած դերի, ժողովրդական երգերի և հեքիաթների մէջ բռնած տեղի և այլն մասին:

L'abbé F. Charpentier. Les oeufs de Pâques. Paris 1896. 184 pages.

Զատիկի կարմիր ձուի մասին առածներ, նախապաշարմունքներ և

այլն են, որ շատ հետաքրքրութեամբ կարդացուած են:

Նիւթական կուլտուրայի պատմութեան վերաբերեալ.

Noiré. Das Werkzeug (զէնքի փիւխտիպութիւնը) 1880. Գ. 9 մկ.

Lane Fox. Catalogue of the anthropological collections. London 1877.

Նշանաւոր է զանազան տեսակ զէնքերի ծագումը հասկանալու համար:

B. Andree. Die Metalle bei den Naturvölkern. Leip. 1884. Գ. 5 մկ.

Geieger. Zur Entwicklungsgeschichte der Menschheit. Vorträge St. 1871. Գ. 2 մկ. 40 պֆ.

Վերաբերում է կրակի, զէնքի և այլն պատմութեան:

Д. Анучинъ. Лукъ и стрѣлы. 73 нлр. Москва. 1887 (Из „Трудовъ ТиФл. Археол. Съѣзда“).

Balfour. On the structur of the composite Bow. Lond. 1889 (Արտատպած „Journal of the Anthr. Inst.“.)

Mason. Throwing—sticks. 1890 (Smithsonian instit.).

C. Jacobsen. Reise an der Nordwestküste Americas. L. 1884.

Քարէ գործիքների ժամանակակից գործածութիւնը:

Hough. Feir—making apparatus. Wash 1890. (Smiths instit.).

Կրակ ստանալու զանազան միջոցները:

Stearns. Ethno-Conchology: a Study at primitive Money. Wash. 1889 (Smiths instit).

B. Andree. Die Anthropologie L. 1887. Գ. 2 մկ. 80 պֆ.

Համ. Воеводскій. Каннибализмъ въ греческихъ мифахъ. Спб. 1874.

Schurts. Grundzüge einer Philosophie der Tracht. St. 1891. Գ. 3 մկ. 60 պֆ.

Համ. K. v. d. Steinen. Die Philosophie der Tracht etc „Ausland“-ի մէջ. 1891 № 10 (28 մկ. տարեկան):

A. de Mortillet. Origines de la chasse, de la pêche et de l'agriculture. I. P. 1890 Գ. 9 ֆ.

Գեղեցիկ և բազմակողմանի աշխատութիւն է:

Lh. Garnier. et G. Amman L'habitation humaine. 1893. Paris. Գ. 25 ֆր.

ժողովրդականացրած մի գեղեցիկ, պատկերազարդ ուսումնասիրութիւն է բոլոր ժամանակների և բոլոր ազգերի բնակարանների:

Հեզուի եւ գրութեան զարգացման պատմութեան վերաբերեալ:

Stricker. Studien über die Sprachvorstellungen W. 1880. Գ. 3 մկ.

Mallery. Sing Language among North—Amerikan Indians, compared with that among other

peoples and deaf—mutes. Wash. 1881. բազմաթիւ նկարներով. (1st. Ann. Report of the Bureau of Ethnology.)

Նրանը—Pichographs of the North-Amer. Indians. Wash. 1886 բազմաթիւ նկարներով:

Geiger. Der Ursprung der Sprache, St. 1869. Գ. 5 մկ. 40 պֆ.

Տես ալս հարցի վերաբերութեամբ „Intern. Zeitschr. fur allg. Sprachwissenschaft“. 1884 թ. րուկրած:

H. Wuttke. Die Entstehung der Schrift, die versch. Schriftsysteme und das Schriftthum der nicht—alphabetisch. schreib. Völker. Leip. 1872. քարտէզներով. Գ. 10 մկ.

Սկզբնական կրօնների եւ նրանց հետ կապուած սովորութիւնների պատմութեան վերաբերեալ:

Berenger Feraud.—Superstitions et survivances étudiées au point de vue de leur origine et de leurs transformations 1896. Paris, Leroux 5 հատոր. Գ. 50 ֆր.

Քառասնամեալ լուրջ աշխատութեան արդասիք է և գիտական մեծ արժէք ունի:

Roskoff. Das Religionswesen der rohesten Naturvölker. Leipz. 1880. Գ. 4 մկ.

Véron. Histoire naturelle des religions. 1885. Paris 2 vols. Գ. 7 4 ֆր.

Reville A. Les religions des

peuples non—civilisés. 1883. 2 vols. Գ. 12 ֆր.

Михайловскій: Шаманство. В. I. 1892. (Труды Этн. Отд. О. Л. Е.) Գ. 2 ր.

B. Andree. Die Flisagen. B. 1891. Գ. 2 մկ 25 պֆ.

Wasmandorff. Die Trauer um die Todten. B. 1885. Գ. 1 մկ

Frazer. On certain burial Customs. 1885 (Journ. of the Anthr. inst., -ից).

Yarrow. Contribution to the Study of the mortuary Customs etc. Wash. 1881. (Smiths. Inst. գիտելիկ նկարներով.)

Д. Анучинъ. Сани, ладыя и кони, какъ принадлежности похороннаго обряда. 44 նկար. Москва, 1890 г. („Древностей“-ի XIV- հատորից. изд. Моск. Арх. Общ.) համառոտաժ է „La revue des traditions populaires“-ի 1896 № 6 մէջ.

Lang G. Mythes, cultes et religions. traduit par L. Marillier. Paris 1896. 700 p. Գ. 10 ֆր.

Լանգը անգլիացի ամենանշանաւոր միթոլոգներից մինն է և նրա ներկա աշխատութիւնը գիտնական մեծ արժէք ունի:

Նախնական տնտեսական կուլտուրայի, սեպհականութեան, բարոյականութեան, գերդաստան եւ հասարակութեան զարգացման եւ ընկերաբանութեան վերաբերեալ.

Спенсеръ. Основанія социологіи. Спб. 2 հատ. Գ. 5 ր.

Նրա—Начало социологіи (об-

рядовыя учрежденія) 1880 Գ. 1 ր. 50 կ.

Նրա—Основанія науки о нравственности. Спб. 1880. Գ. 2 ր 50 կ.

Spéncer. Les premiers principes Գ. 10 ֆր.

Նրա—Principes de sociologie. 4 հատոր, Գ. 35 ֆր.

Նրա—Introduction à la science sociale. Գ. 6 ֆր. կալ և ուսուցիչներ հաղուագիւտ է:

Նրա—La justice. Գ. 10 ֆր.

Նրա—Les bases de la morale évolutioniste. Գ. 6 ֆր.

Նրա—Descriptive sociology. or groups of sociological facts. Գ. 50 ֆր.

Collins. Résumé de la philosophie de Herbert Spenser. Գ. 10 ֆր. կալ և ուսուցիչներ թարգմանութիւնը, Գ. 2 ր.

Դարուս առաջնակարգ ընկերաբանի մասին կաշխատենք միւս անգամ մի ամիսի տեղեկութիւն տալ:

Շ. Լետուրնո-ի երկերի մասին տես հանդիսիս առաջին գիրքը:

Gireaud—Teulon. Les origines du mariage et de la famille. Genève et Paris. Գ. 5 ֆր.

Ամուսնութեան զարգացման մի բաղձակողմանի նկարագիր. Հարուստ նիւթ, Թարգմանութ է ուսուցիչներ որպէս „Знамя“-ի 1876 թ. լուսելուած:

Post Hermann. Die Geschlechts-genossenschaft der Urzeit. 1875 թ. 3 Գ. մկ.

Նրա—Der Ursprung des Rechts. 1876 թ. Գ. 2 մկ. 40 պֆ.

Նրա— Die Anfänge des Staats—
und Rechtslebens. 1878 թ. 4 մկ.
80 պֆ.

Նրա— Bausteine für eine allge-
meine Rechtswissenschaft Bd, I-II.
Գ. 9 մկ. 40 պֆ.

Նրա— Die Grundlagen des Rechts.
1884. Գ. 7 մկ. 40 պֆ.

Նրա— Einleitung in das Stu-
dium der ethnologischen Juris-
prudenz 1886. Գ. 1 մկ. 20 պֆ.

Մի շարք ցեղագրական աշխա-
տութիւններ նախնական իրաւուն-
քի մասին:

Engels. Der Ursprung der Fa-
milie, des Privateigenthums und
des Staats (nach Morgan) 1889.
Գ. 2 մկ. Թարգմանում է ռուսե-
րէն (Происхождение семьи, част-
ной собственности, государства)
և ֆրանսերէն: Հետաքրքրութեամբ
կարդացում է, բաւց զիտական ար-
ժէք չունի:

Ковалевскій: Первобытное
право. Вып I. Родъ. Вып. II.
Семья. 1886 Գ. 2 ր. 15 կ.

Ռուսաց միակ ինքնուրույն աշ-
խատութիւնը նախնական իրաւուն-
քի մասին:

Starcke. Die primitive Familie.
Lpz. 1888. Գ. 5 մկ. Թարգմա-
նում է ֆրանսերէն. (Bibliothèque
scientifique internationale L XXI.
Գ. 6 ֆր.)

Այս հարցին վերաբերեալ նորա-
գոյն աշխատութիւններից մինն է.
Դանիացի հեղինակը բաւական
զգուշ է: Գրքի վերջը գրուած է
նոյն նիւթին վերաբերեալ գրքերի
մի երկար ցուցակ:

E. Westermarck. Origine
du mariage dans l'espèce humaine,
traduit de l'anglais par Henry de
Varigny. Collection d'auteurs ét-
rangers contemporains. Paris 1895.

Այս նշանաւոր գրքի հեղինակը
ամուսնութեան ծագումն ուսումնա-
սիրելիս հետեւել է հոգեբնախոսա-
կան մեթոդին, աշխատելով որո-
շել ալն դերը, որ խաղացել են ինս-
տիւնկտները ամուսնութեան կազմա-
կերպութեան մէջ, նա ամուսնու-
թեան պատմութիւնը համարում
է աշնպիսի չարաբերութիւնների
պատմութիւն, ուր կանաւք աստի-
ճանաբար չաղթանակ են տարել
տղամարդկանց կրքերի, նախապա-
շարմունքների և եսական հայիւնե-
րի վրա:

Кулишеръ. Очерки срав-
нительной этнографии и культу-
ры. Спб. 1887. Գ. 2 ր.

Մի շարք հետաքրքիր էտիո-
լոգիկներ են:

Зиберъ, Очерки первобыт-
ной экономической культуры.
Москва. 1883. Գ. 4 ր. 50 կ.

Մի ինքնատիպ և հետաքրքրի
աշխատութիւն, ուր բազմաթիւ
փաստերի հիման վրալ գծած է նախ-
նական որսորդ ժողովրդների սկզբ-
նական տնտեսական կուլտուրան,
երկրագործութեան անցնելը և փո-
խանակութեան ծագումը, աշխա-
տանքի, արհեստների բաժանումը,
կատանների կազմութիւնը, բացառը-
ւում է ընտանեկան չարաբերու-
թիւնների տնտեսական հիմունքնե-
րը: Բազմաթիւ փաստերը բացա-
տրում են հեղինակի ալն կարծիքը:

թէ տնտեսական գրութիւնը շատ մեծ կապ ունի վարք ու բարքի, քաղաքական կաղմակերպութեան և կրօնական հաշիւացքների վրայ:

Du Mesnil-Maigny. Histoire de l'economie politique des anciens peuples. 3 vols. Paris 1877.

Արեւելքի և հին, կլասիկ ազգերի տնտեսական գրութեան մի լաւ նկարագիր է:

Bouolé. Les sciences sociales en Allemagne. Paris 1896.

Հիդինակը քննելով գերմանացի նշանաւոր ընկերաբաններին, աշխատում է որոշել ընկերաբանութեան մեթոդները:

Gumplovicz: Der Rassenkampf. Sociologische Untersuchungen. Innsbruck. Wagner 1882. (La lutte des races. Recherches sociologiques. Traduction de Ch. Baye. Paris. 1893.

Երա—Die sociologische Staatsidee. Graz. 1892.

Երա—Grundriss der Sociologie, Vienne 1885. (Précis de Sociologie, trad. par Ch. Baye. Paris, 1896 Գ. 8 ֆր.).

Երա—Соціологія и политика, пер. Прокоповича, Москва. 1895. Գ. 50 Կ.

Գումբոլդիչը ընկերաբանութեան առարկան համարում է միայն հասարակական գրուպպաների շարժման սխտեման, որ կատարւում է անպիսի խիստ և անփոփոխ օրէնքներով, որպիսի են երկնային լուսատուներին շարժողները: Ընկերաբանութեան մեթոդը—զիտոյի փաստերը և գտնել այն ընդհանուր օ-

րէնքները, որոնց համեմատ կատարւում է հասարակական գրուպպաների այս շարժումը, այսինքն՝ պատմական պրօցեսսը, որը և կարելի է միայն, երբ անձնական կամքը և բարոյական գնահատութիւնը բոլորովին տեղի չեն ունենալ: Այս պատճառով նա գերմանական ընկերաբանների մէջ առաջնակարգ տեղ է բռնում:

D-r Quesnay. La guerretà toutes les époques. 1893. Paris. 309 p. orné de 128 gravures. Broché Գ. 3 ֆր. 50 Կ.

Այս պատկերազարդ գրքի մէջ վառ կերպով նկարագրուած է պատերազմները, սկսուած ամենահին ժամանակներից մինչև մեր օրերը:

Ժողովրդական գրականութիւն

Les litteratures populaires de toutes les nations I. Maisonneuve, libraire—éditeur. Paris.

23 գրքովներ են, իւրաքանչիւրը մի երկրի ֆոլկլորին նուիրուած:

Sebillot P. Légendes et Curiosités des metiers.

Արհեստներին վերաբերեալ այս աւանդութիւններն ու առածները կազմում են մի տեսակ «արհեստների իդիլլիա», որ շատ ախորժակով է կարդացւում և մեծ նշանակութիւն ունի ազգագրական տեսակէտից:

(Journal des Debats).

Sebillot. P. Les Travaux publics et les mines dans les traditions et les superstitions de tous les pays.

Շատ հետաքրքիր է, մանաւանդ տարբեր ցեղերի միեւնոյն բանի մասին եղած աւանդութիւնների և սնտրիապաշտութիւնների նմանութիւնները:

ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ընդհանուր աշխատութիւններ, որ կարող են իորել մարդաբանութեան ներածութիւն ծառայել եւ կամ զբաղուած են մարդաբանութեան զանազան մասերով:

Тайлоръ. Э. В. Антропология (Введение къ изучению челоѣка и цивилизации) Կ. 4 ր. թարգմանուած է նաև ֆրանսերէն և գերմաներէն:

Երկրորդ մասը նուիրուած է հոգեբանական մարդաբանութեան, կամենական կուլտուրայի պատմութեան, որի վերաբերութեամբ Տալլորը առաջնակարգ հեղինակութիւն ունի:

Петри. Э. Ю. Антропология. Т. I. „Основы Антропологии“ Спб. 1890, 575 էր. Կ. ր. Սրա առաջին մասը՝ մարդաբանութեան պատմական զարգացման տեսութեան թարգմանութիւնը տպուեց Ազգ. Հանդիսի Ա. գրքում: Լոյս տեսած առաջին հատորը նուիրուած է մարդաբանութեան և ցեղագրութեան ընդհանուր տեսութեան: Սակաւն ֆիզիքական մարդաբանութիւնը աւելի պակաս բաւականացուցիչ է քան թէ ցեղագրականը:

A. de Quatrefages. Histoire générale des races humaines.

introduction à l'étude des races humaines. I re partie. Questions générales. II-e partie. Classifications des races humaines. Paris. 1897-89, XXIV+618 page avec 441 grav. dans le texte, 6 planches et 7 cartes. Կ. 27 ֆր.

Այս չափանի դիտականի ներկալ աշխատութեան մէջ քննուած են մարդկային թագաւորութիւնը, մարդկային ցեղը միակ լինելու, նրա չառաջացման, հնութեան տարածման, մարդու կլիմաներին չարմարուելու, բնիկ տիպերի հնութեան, ցեղերի կազմուելու նրանց ֆիզիքական, մտաւոր և բարոյական չափանիշների և ալլի մերաբերեալ խնդիրներ և ընդհանուր հանգիստ է ձգուած սեղեղին, ոպիտակ, և խառնուրդ (ովկիանեան և ամերիկական) ցեղերի վերաջ: Սա աւելի լիակատար և աւելի նոր է քան թէ նրա միւս, նոյնանման աշխատութիւնները, ինչպէս՝ „Unité de l'espèce humaine“, Կ. 3 ֆր. 50 ս. (կալ և ուսերէն թարգմ. „Единство человеческого рода“ М. 1864 Կ. 6 ֆր. (արժանացել է 9 տպագրութեան): Կարելի է մատնացուց անել Քաթրֆագի միւս երկու աշխատութիւնների վերաջ (ևս ա) „Hommes fossiles et hommes sauvages“ 1884. 209 նկարներով (Կ. 15 ֆր.), որ պարունակում է 11 էտիւդ բրածո մարդու, պապուասների, նեգրիտոսների, տասմանցի, մաորիների, տոգերի և ֆինների. և բ) „Les Pygmées“ (թղուկ ժողովրդների մասին) Paris 1887 Կ. 3 ֆր. 50 ս.

Ranke. Der Mensch I. Bd. Entwicklung, Bau und Leben des menschlichen Körpers: II. Bd. Die heutigen und die vorgeschichtlichen Menschenrassen. Leipz. 1886—87. Mit. 991 abb. in Text, 6 Karten und 32 Aquarelltafeln. 1200 երեսից աւելի in 8° 16 ական մարկ:

Առաջին հատորը պարունակում է իւր մէջ մարդու կազմախօսութիւնը, բնախօսութիւնը և սաղմնաբանութիւնը, առաւելապէս մարդաբանական տեսակ, որից Երկրորդ հատորը նուիրուած է «մարդկային սեռի մարմնական տարբերութիւններին» և Եւրոպայի «նախնական ցեղերին», գլխաւորապէս գերմանացի գիտնականների աշխատութիւնները հիման վերաջ ուսումնասիրուած (մինչդեռ Քրանսիացիները համարեան մուացուած են): Հրատարակութիւնը շքեղ է, քաղմաթիւ գեղեցիկ նկարներով:

Hovelacque A. et Q. Hérvé. Précis d'anthropologie. Avec 20 fig. Paris. 1887 640 p. Գ. 6 Փր.

«Կենդանաբանական» և «ցեղագրական մարդաբանութիւնը» կազմուած է սխտեմատիքաբար և շատ լաւ, իսկ «անդրպատմական մարդաբանութիւնը» և ազգագրութիւնը վերի վերոջ է և կարճ:

Ֆ. ԶԻՔԱԿԱՆ ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՆԵՂ ԻՄԱՍՏՈՎ.

ա) Ընդհանուր աշխատութիւններ.

Topinard: L'anthropologie,

1877 Paris. Գ. 5 Փր. Թարգմանուած է ռուսերէն. Антропология Топинара. 1877. Спб. 4 р.

Մի ձեռնարկ է մարդկային օրգանիզմի կենդանականի հետ ունեցած լարաբերութեան խնդրին և ցեղերի մորֆոլոգիական (գործարանագրական) և կազմախօսական լատիանիշների ուսումնասիրութեան նուիրուած: Հիմնուած է համարեան միայն Քրանսիական գիտնականների և մանաւանդ Բրոկայի աշխատութիւնների վրայ: Միջանի մասերը (մանաւանդ ռուսերէն թարգմանութեան) արդէն հնացել են:

Topinard. P. L'homme dans la nature, avec 101 gravures dans le texte, Paris, 1891: VIII+352 p. (Bibl. Scient. internat). Գ. 6 Փր. մի հակիրճ տեսութիւն է մարդաբանութեան ալթմեան զրութեան, մանաւանդ զանգալափութեան և զանգաբանութեան:

Կալ նաև միևնույն հեղինակի աւելի ընդարձակ աշխատութիւնը. „Eléments d'anthropologie générale“. 1886. Գ. 24 Փր. կազմաչափական մեթոդների և ընդհանուր մարդաբանութեան միջանի ուրիշ խնդիրների մանրամասն տեսութեամբ: Անհրաժեշտ է մատնանիշ անել և Բրոկայի բազմաթիւ մարդաբանական հետազոտութիւնների վրայ, որ ամփոփուած են հինգ հատորի մէջ, „Mémoires d'Anthropologie“ խորագրով: Գ. 46 Փր. 50 ս.

բ) Կազմաչափութիւն.

E. Schmidt. Anthropologische Methoden. Anleitung zum Beobachten und Sammeln, für Laboratorium und Reise. Mit zahlreich. Abbilb. im Texte, Lpz. 1888. 336 էր. in 16° Գ. 3 յկ.

Ամենալաւ ձեռնարկը մարդաբանական նկատողութիւնների և չափումների համար: Աւելի լիակատար և նոր, քան թէ Բրոկաւի „Instructions pour les recherches anthropologiques à faire sur le vivant. (Գ. 3 ֆր.) և նրա—„Instructions cronologiques“. (Գ. 6 ֆր.) Բրոկաւի վերոյիշեալ աշխատութիւնները թարգմանուած են ռուսերէն:

գ) Գանգարանութիւն.

A. de Quatrefages et E. Hamy. Crania ethica. Les crânes des races humaines, décrits et figurés etc. Paris. 1873—79. 1 vol. in 4° 528 p. avec 482 fig dans le texte. atlas de 100 pl. in folio. Գ. 160 ֆր.

Զանազան ցեղերի գանգերի նկարագրութիւն է, գլխաւորապէս Փարիզի ժողովածոների համեմատ կազմուած: Նմանօրինակ աշխատութիւններ չառ կան գերմաներէն, անգլիերէն և մինչև անգամ

ռուսերէն: օր. Дронзикъ. „Мат- для изуч. причинъ влияющ. на форму черепа“ Спб. 1883.

Նախապատմական դար.

Саръ Д. Леббокъ. Доисторическія времена или первобытная эпоха человечества пер. Анучина Գ. 2 ր. 50 կ.

Աւելի ժողովրդականացրած. Поповъ. Изъ первобытной жизни человека. Спб. съ 167 рис. Գ. 1 ր. 50 կ.

Дебьеръ. III. Первобытные люди, 1892. Փրանսերէնից, 84 նկար. Գ. 1 ր.

E. Carthalhac. La France préhistorique. avec 162 gr. Paris. 1889. Գ. 6 ֆր. Սա աւելի զգուշ է իւր հզրակացութիւնների մէջ քան թէ օր. Mortillet Le préhistorique Paris 1883. Գ. 5 ֆր. Նկարների համար. Mortillet: Musée préhistorique. Paris. 100 նկար րազատութիւններով. Գ. 35 ֆր.

Նախ' Nadaillac. Les premiers hommes. 1881 թ. 2 հատ. Գ. 25 ֆր. Նրանք L'Amérique préhistorique. 1882. Գ. 16 ֆր.

Липпертъ: Исторія культуры, пер. съ нѣмецкаго. Спб. Գ. 1 ր. 60 կ.

Ժողովրդականացրած մի հիւսիսային ռուսական արտօնութիւն է:

Հրատարակիչ՝ Երուանդ Հալապեան

**Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ
Кавказа.**

Издание Управленія Кавказскаго Учебнаго Округа.

Цѣна выпуска 2 руб.

„ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ОБОЗРѢНІЕ“.

Издание посвящено изученію преимущественно народно-стей Россіи и, главнымъ образомъ, ихъ духовнаго быта: обрядовъ, вѣрованій, обычнаго права, народной словесности и пр.

„Этнографическое Обзорѣніе“ выходитъ 4-мя книжками въ годъ (каждая около 12—15 листовъ): въ мартѣ, іюнѣ, сентябрѣ и декабрѣ.

Цѣна годовому изданію безъ пересылки 4 р. 50 к., съ пересылкою 5 р., за границу 6 р.

Подписка принимается въ канцеляріи Общества (*Москва, Политехнический Музей, на Любянской площади*) и въ книжныхъ магазинахъ А. З. Суворина, Н. П. Карбасникова, Н. И. Мамонтова, А. Ланга и друг.

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ D'ANTHROPOLOGIE:

in-8° mensuel, Paris.

Abonnement: France 12 fr. Union postale 13 fr.

Adresse. Société d'Anthropologie de Paris.

REVUE MENSUELLE DE L'ÉCOLE D'ANTHROPOLOGIE DE PARIS.

7 année, 1897.

Publiée par les professeurs:

MM. A. Bordier (Géographie médicale), Mathias Duval (Anthropogénie et Embryologie), Georges Hervé (Anthropologie zoologique), J.-V. Laborde (Anthropologie biologique), André Lefèvre (Ethnographie et Linguistique), Ch. Letourneau (Sociologie), Manouvrier (Anthropologie physiologique), Mahoudeau (Anthropologie histologique), Adr. de Mortillet (Ethnographie comparée), Gabr. de Mortillet (Anthropologie préhistorique), Hovelacque, Directeur du comité d'administration de l'École.

Abonnement: France et Étranger, 10 fr. Le Numéro, 1 fr.

L'ANTHROPOLOGIE

(Matériaux pour l'histoire de l'homme, Revue d'Anthropologie, Revue d'Ethnographie réunis)

Paraissant tous les deux mois.

Abon. France 27 fr. Union postale 28 fr.

Adresse. G. Masson, Editeur, 120 boul. Saint-Germain, Paris.

REVUE

des

TRADITIONS POPULAIRES.

Recueil mensuel de mythologie, littérature orale,
ethnographie traditionnelle et art populaire.

Abon. France 15 fr. Union postale 17 fr.

Adresse: M. Paul Sébillot, 80 Boul. Saint-Marcel. Paris.

ZEITSCHRIFT

FÜR

ETHNOLOGIE.

Organ der Berliner Gesellschaft

für

Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte

Redactions-Commission:

A. Bastian, Virchow, A. Voss.

Preis 23 Mark.

Adresse: Bureau der Gesellschaft SW, Königgrätzerstrasse 120,
im Kgl Museum für Völkerkunde.

U. Kern's Verlag (Max Müller) in Breslau. Teichstrasse 8,

CENTRALBLATT

für

Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte

Herausgegeben

von

Dr. phil. et med. G. Buschan.

Preis für den Jahrgang von 4 Heften 12 Mark.

Պատկերազարդ „ԱՂԲԻՒՐ“ ամսաթերթ

ժ. Ն. ՏՄԻ, 1897

Բաժանորդագիրն է 3 րորդի:

Հասցեն՝ Тифлисъ, Редакция „АГБЮРЪ“. Tiflis, Ré-
daction de la Revue „AGBUR“

Պատկերազարդ **„ԱՐԱՔՍ“** վեցամսեայ

ժ. տարի 1897

ըաժանորդագինն է՝ 3 ըուրլի:

Խրաքանչիւր գիրքը կ'արժէ 2 ըուր.

Հասցէն. С.-Петербургъ, Симеону Гуламирянцу. St.-Petersbourg, Siméon Goulamiriantz

„ԱՐԱՐԱՏ“

Ամսագիր. ԻԼ. տարի 1897

ըաժանորդ. 4 ը.

Հասցէն՝ Редакція „Араратъ“ Вагаршапатъ

„ԱՐԶԱԳԱՆԿ“

Օրագիր: — ժէ. տարի, 1897

ըաժանորդագինն է՝ 10 ըուրլի:

Հասցէն՝ Тифлисъ, Редакція журнала „Ардзаганкъ“, Tiflis, Rédaction du journal „Ardzagank“

„ԲԱՋՄԱՎԷՊ“

Ամսաթերթ: — ԾԵ. տարի, 1897

Բաժանորդագինն է՝ 10 ֆր. (4 ըը.)

Հասցէն՝ Rédaction de la Revue „Basmavep“, Venise (Italie), St. Lazare.

„ԼՈՒՄԱՅ“

Տարեկան 2 զիւրք.

Բաժանորդագինն է՝ 3 ըուրլի

Հասցէն՝ Тифлисъ. Ред. сборника „Лума“

ԾՐԱԳԻՐ ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

կազմեց Գ. ԽԱԼԱԹԵԱՆ

Դիւնն է 50 կոպ.

„ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ“

ԺԱ. տարի 1897

Բաժանորդագինն է՝ 4 ռուբլի, կամ 10 ֆրանկ.

Հասցեն՝ Rédaction de la Revue „HANDESS AMSORYA“ Au Couvent des R.R. PP. Mechitharistes. Vienne, VII/, Mechitaristengasse 4. կամ բաժ. համար Шуша, Е. Лалаянцъ.

„ՀԱՆԴԵՍ ԳՐԱԿԱՆ. ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ“

վեցամսեայ: է տարի 1897.

Բաժանորդագինն է 3 ռուբլի.

Հասցեն՝ Մ. Բարխուդարեան Մոսկուա. Мясницкая Д. Ермакова.

„Մ Շ Ա Կ“

Օրագիր: ԻՅ տարի 1897.

Բաժանորդագինն է 10 ռուբլի.

Հասցեն՝ Тифлисъ, Редакция „МШАКЪ“. Tiflis, Rédaction du journal arménien „MSCHAK“.

„Մ ՈՒՐ Ճ“

Ամսագիր. Թ. տարի 1897.

Բաժանորդագինն է՝ 10 ռուբլի.

Հասցեն՝ Тифлисъ Редакция журнала „МУРЧЪ“ Tiflis. Rédaction de la revue „MURUCH“.

„Ն ՈՐ-Դ Ա Ր“

Օրագիր: Ժ.Ղ. տարի 1897.

Բաժանորդագինն է 10 ռ. Արտասահման՝ 40 Փր.

Հասցեն՝ Тифлисъ, Редакция газеты „НОРЪ-ДАРЪ“. Tiflis Rédaction du journal „NOR-DAR“.

„Տ Ա Ր Ա Չ“

Պատկերազարդ շաբաթաթերթ. Ը. տարի 1897

Բաժանորդագինն է՝ 6 ռուբլ.

Հասցեն՝ Тифлисъ, Редакция журнала „ТАРАЗЪ“ Tiflis, Rédaction du journal „TARAZ“.

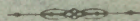
Բ Ա Յ Ո Ւ Ա Ն Է

ՊԱՏՆԵՐԱԶԱՐԴ

ԱԶԳԱՔՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻ

Գ. ԳՐԳԻ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆ Է 2 Բ. ԿԱՄ 5 Փ.

*Դիմի՛լ Երճանդյ Լալայանց Մյա. Ervand Lalayantz
Schouscha. (Caucase).*

